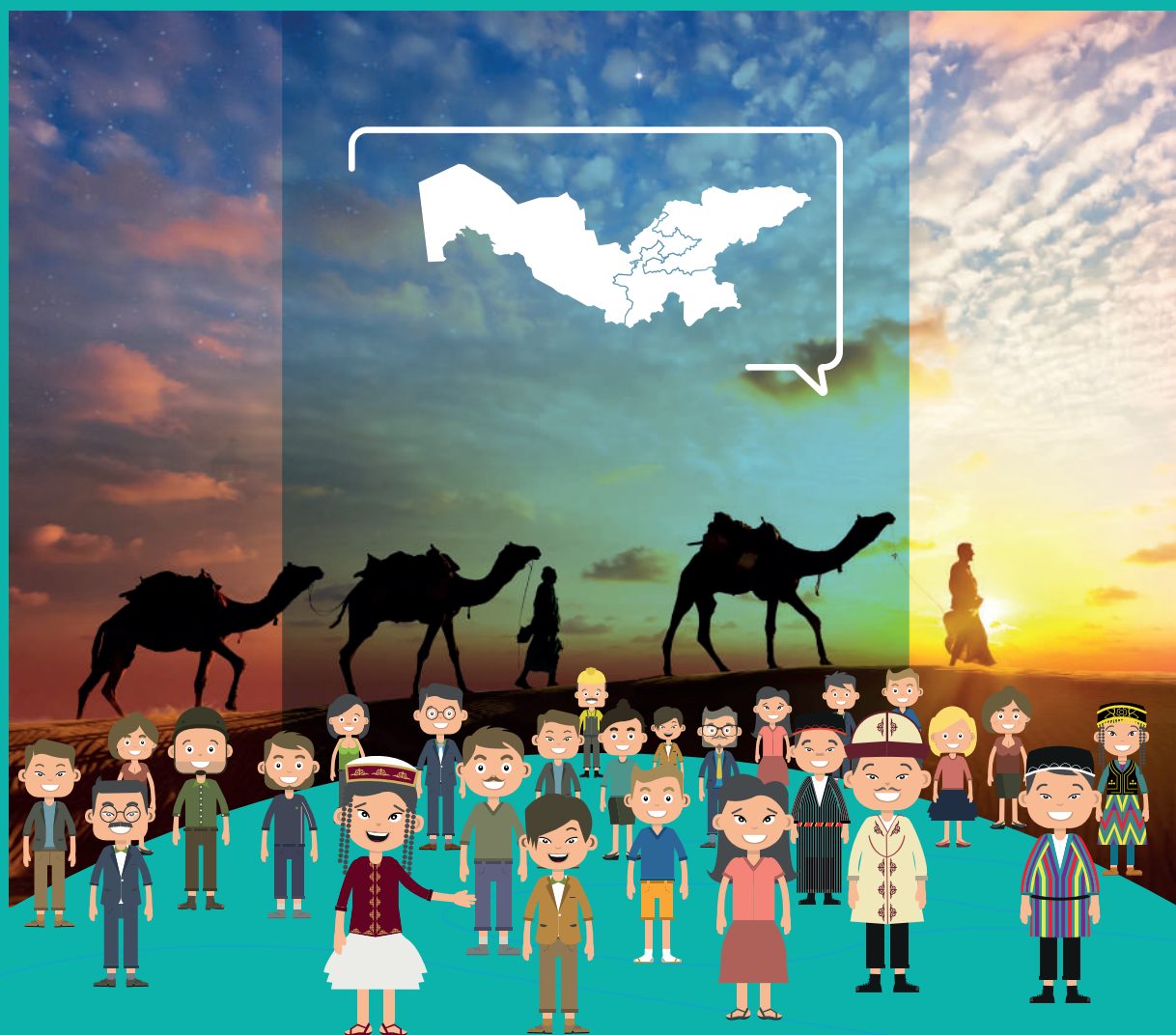

**«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ
БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК
ВА ДЎСТЛИК САРИ»**

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

**ТИНЧЛИКПАРВАРЛИК БЎЙИЧА СИНФ
СОАТЛАРИ**

УСЛУБИЙ ҚЎЛЛАНМА

МУАЛЛИФЛАР:

Л.Ю. Марченко, И.Х. Каримова, У.Т. Уметов, А.Р.Насирова, М.Б Назарова, С.Х. Аккулова, С.Б. Шермухамедова, А.В. Курохтин, К.А. Кудаяров. «Буюк Ипак йўли бўйлаб – тинчлик ва дўстлик сари». Тинчликпарварлик бўйича синф соатлари. Услубий қўлланма. / Масъул муҳаррир: Л.Ю. Марченко.

ТАҚРИЗЧИЛАР:

Ф.М. ЗАРИПОВ,

Ўзбекистон Республикаси Мактабгача ва мактаб вазирлиги Маънавият бошқармаси бош мутахассиси, ф.ф.д.

Ж.К. ФАЗИЛОВ,

Ўзбекистон Республикаси Мактабгача ва мактаб вазирлиги Маънавият бошқармаси бошлиғи, п.ф.н.

Н.К. ДЮШЕЕВА,

Қирғизистон Республикаси Фан ва таълим вазирлиги қошидаги Қирғиз таълим академияси президенти, п.ф.д, проф.

Г.К. КУДАЙБЕРДИЕВА,

Европа Иттифоқининг таълим соҳасидаги эксперти, п.ф.н.

Г.Э. АРТИКБАЕВА,

Қирғизистон Республикаси Фан ва таълим вазирлиги «Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш институти» қошидаги марказ раҳбари.

С.Э. НЕГМАТОВ,

Тожикистон Миллий университетининг умумий тилшунослик ва қиёсий типология кафедраси профессори, Тожикистон Республикаси Фанлар академиясининг педагогика ва таълим бўлими бош мутахассиси, п.ф.д.

«Буюк Ипак йўли бўйлаб – тинчлик ва дўстлик сари» номли услубий қўлланмадан мактаб ва мактабдан ташқари тадбирларни ташкил этиш ҳамда тарих, жамиятшунослик ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича ўқув машғулотларни ишлаб чиқишда ўқитувчи, синф раҳбарлари, услубчи ва бошқа манфаатдор шахслар фойдаланишлари мумкин.

Қўлланма, шунингдек ўқувчиларда турли этник гуруҳларнинг ёш вакиллари билан ижобий муносабатларни ўрнатиш, у ёки бу миллатга тааллуқлилигига кўра камситилишининг олдини олиш ва этник келиб чиқишга нисбатан содир этилаётган жиноятларга муросасизлик кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади.

Ҳар бир синф соатидаги мавзуда Марказий Осиё мамлакатларидан мисоллар келтириб ўтилган. Бу, ўз навбатида, дарсни ташкил этишда услубий-техник сифатидаги кўмаклашиш билан бир қаторда, синф соатлари методологиясини ишлаб чиқишда муҳим аҳамият касб этади. Қўлланмадаги турли мавзулар ўқитувчига ўқувчиларнинг ёши ҳамда у ёки бу вазиятга кўра, синф соатини ташкил этишда кўмакчи вазифасини ўтайди.

Ўқув қўлланма Европа Иттифоқи томонидан молиялаштирилаётган «Марказий Осиёда тинчлик ва бағрикенгликни таъминлаш учун трансчегаравий кўп томонлама мулоқот» лойиҳаси доирасида тайёрланди. Лойиҳа Конрад Аденауэр Жамғармаси раҳбарлиги остида «БИОМ» Экологик ҳаракати (Қирғизистон Республикаси), «Юксалиш» Умуммиллий ҳаракати (Ўзбекистон Республикаси), «Гендер ва тараққиёт» илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси (Тожикистон Республикаси) билан ҳамкорликда амалга оширилмоқда. Мазкур ўқув қўлланма Европа Иттифоқи кўмагида чоп этилди. Қўлланманинг мазмуни Европа Иттифоқининг нуқтаи назарини акс эттирмаслиги мумкин.

МУНДАРИЖА

КИРИШ

Ўқувчилар «Буюк ипак йўли бўйлаб – тинчлик ва дўстлик сари» номли синф соатлари орқали қандай билим ва кўникмаларга эга бўлишлари мумкин?

8 бет.

5-СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ УЧУН СИНФ СОАТЛАРИ

Дўстлик Кўприклари 14-19 бет.

Марказий Осиё
Халқларининг Ўйинлари 20-24 бет.

Дўстлар, Келинг Иноқ
Бўлиб Яшайлик! 25-27 бет.

Эшитишни Ўрганамиз 28-31 бет.

6-СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ УЧУН СИНФ СОАТЛАРИ

Марказий Осиё Ва Буюк
Ипак Йўли 32-34 бет.

Биз Ва Ҳиссиётларимиз 35-40 бет.

Эмпатия (Ҳис Этиш
Қобилияти) 41-46 бет.

Бир-Бирини Тушуниб Яшаш
Қобилияти 47-50 бет.

Эртақлар – Бизнинг Ҳаёт
Тарихимиз! 51-54 бет.

7-СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ УЧУН СИНФ СОАТЛАРИ

Халқларимиз
Маданиятидаги Динлар 55-70 бет.

Муқаддас Китоблар 71 бет.

Бир Кишининг Ҳуқуқлари Бошқа
Одамнинг Ҳуқуқлари Чегараси
Бошланган Жойда Тугайди 72-75 бет.

Келажак Учун Мулоқот: Марказий
Осиё Шоиралари. «Шарқ Шеърляти
Мамлакатига Саёҳат» 76-91 бет.

Хулқинг Яхши Бўлса – Порлоқ
Келажак Қурасан! 92-101 бет.

Биз Истаган Келажак: Барқарор
Ривожланиш 102-105 бет.

8-СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ УЧУН СИНФ СОАТЛАРИ

Ҳикоя Айтишнинг
Сирлари 106-110 бет.

Одоб-Ахлоқ Ва Ҳуқуқ:
Ижтимоий Муносабатларни
Тартибга Солиш 111-114 бет.

Ҳар Нарсанинг Ўз Ечими
Бор: Унга Қандай Эришиш
Мумкин 115-123 бет.

Гендер Муносабатлар:
Асосий Тушунча Ва
Амалиёт 124-129 бет.

Марказий Осиёнинг
Санъатдаги Қиёфаси.
Бизнинг Умумий
Маданиятимиз 130-138 бет.

9-СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ УЧУН СИНФ СОАТЛАРИ

Мен Стрессни
Бошқараман! 139-142 бет.

Ўзинг Ва Ўзгалар
Билан Иноқликда
Яшаш 143-146 бет.

Тинчлик Маданияти
– Зўравонликка Чек
Қўйиш 147-151 бет.

Марказий Осиё
Донишмандлари 152-162 бет.

Табиат Ва Маданият
Хилма-Хиллиги 163-173 бет.

МЕТОДИК ҚУТИ

Артфест «менинг
вазифам – тинчликни
сақлаш!» 174 бет.

Эмпатияга кўникмани
ривожлантириш 175-177 бет.

Колб цикли 178-179 бет.

Камситиш ва
тоқатсизлик 180-183 бет.

Мактаб
акциялари 184-187 бет.

Лойиҳалаш 188 бет.

Ижтимоий лойиҳа 189-195 бет.

КИРИШ

ҲУРМАТЛИ ҲАМКАСБЛАР!

Кўлингиздаги ушбу услубий кўлланма Сизга мактаб ва мактабдан ташқари тадбирларни ташкил этиш ҳамда тарих, жамиятшунослик ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича ўқув машғулотларини ишлаб чиқишда амалий кўмакчи бўлади.

«Буюк ипак йўли бўйлаб – тинчлик ва дўстлик сари» номли услубий кўлланма Европа Иттифоқи томонидан молиялаштирилаётган «Марказий Осиёда тинчлик ва бағрикенглик йўлидаги трансчегаравий кўп томонлама мулоқот» лойиҳасининг мактаб таълими йўналиши доирасида ишлаб чиқилган.

Лойиҳа Конрад Аденауэр жамғармаси раҳбарлиги остида «БИОМ» Экологик ҳаракати (Қирғизистон Республикаси), «Юксалиш» Умуммиллий ҳаракати (Ўзбекистон Республикаси), «Гендер и тараққиёт» илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси (Тожикистон Республикаси) билан ҳамкорликда амалга оширилмоқда.

Лойиҳа Қирғизистон, Ўзбекистон ва Тожикистон ўртасидаги трансчегаравий мулоқотни такомиллаштириш, радикаллашувнинг олдини олиш, зўравонлик, экстремизм ва можароларни тинч йўл билан ҳал этишнинг усуллари тўғрисидаги билимларни ошириш ҳамда уч мамлакатнинг чегара ҳудудларида истиқомат қилувчи фуқаролар

ўртасида тинчликпарварлик салоҳиятини шакллантиришга қаратилган.

Уч мамлакат педагог ходимларидан иборат гуруҳ томонидан лойиҳа учун қарийб икки минг йил давомида давлатларимизни бирлаштириб келган ҳамда умумий тарихнинг шаклланишида улкан аҳамият касб этган Буюк ипак йўли ибораси танлаб олинди. Ҳозир ҳам янги Ипак йўли бизга асрлар давомида устувор бўлиб келган энг яхши – ўзаро ҳамжихатлик, ўзаро ёрдам, бошқа бир инсон ва ўзга маданиятни қабул қилиш каби қадриятларни ёдга солмоқда.

Лойиҳадан кўзланган асосий мақсад – ҳар бир инсон, айниқса ўқитувчига яқин бўлган уч давлат – Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистонни бирлаштирган Фарғона водийсида кўп томонлама мулоқотни такомиллаштиришдан иборат.

Ҳар куни ўқувчилар билан кўришар эканмиз, биргаликда атрофимиздаги олам, ундаги ўз ўрнимизни англашга ва уни қандай қилиб янада яхшилаш мумкинлиги тўғрисида ўйлаймиз.

Шу билан бирликда, болалар ва ўсмирлар учун бир қатор қийинчиликлар мавжуд бўлиб, бу доим ҳам ҳақиқатни ёлғондан ажрата билиш мушкул бўлган маълумотлар, кўплаб оилалардаги беқарор иқтисодий ва ижтимоий вазият: ота-оналар рўзгор ташвишлари билан узлуксиз банд бўлишлари натижасида фарзандларига

етарли даражада эътибор қарата олмайдилар, шу боис, улғайиб бораётган болалар ўз муаммолари гирдобиде якка ҳолда қолиб кетишмоқда, шунингдек хорижга тирикчилик учун кетган ота-оналар ҳам ўз фарзандларини ойлаб, баъзида йиллаб кўришмайдилар.

Буларнинг барчаси зўравонлик экстремизми илдизларидан тўла хабардор бўлмаган болалар ва ўсмирларнинг онгу шуурини заифлаштиради, диннинг нотўғри талқин қилишини натижасида инсонларни бирлаштириш ўрнига, уларни ажратиб ташлаш, айрим пайтларда ёшларнинг секталарга аъзо бўлиши, каттароқларининг эса уруш ҳаракатлари олиб борилаётган ҳудудларга жалб қилинишига олиб келади.

Шу сабабли, мазкур синф соатларининг мавзуларини шакллантиришда муаллифлар жамоаси ўқувчи-ёшларни Буюк Ипак йўлининг «қарвонсаройлари» бўйлаб сайр қилдириш заруратидан келиб чиқиб, уларда ўтмиш ва ҳозирги замон донишмандлари ҳамроҳлигида «абадий ҳақиқатлар»: нима яхши-ю, нима ёмон; ўзига қандай муносабат истаса, ўзгаларга ҳам шундай муносабатда бўлиш; уруш ва можароларнинг олдини олиш учун қандай йўл тутиш лозим; ўзга дин ва маданият вакилини қандай англаш мумкин, турли-туманликдан кўрқиш керакми ёки бу бизнинг дунёмизни яхшироқ ва қизиқарлироқ қиладими? Турли даврларда дин ахлоқ меъёрларини

қандай ривожлантирган ва ҳозирги кундаги дунёвий ахлоқ меъёрлари билан ҳамоҳангми? Ҳар бир давлат, минтақа ва бутун дунёнинг барқарор ривожланиши одамлар, жамиятлар ва давлатлар ҳаётининг асосий тамойилига айланиши учун нималар қилиш керак?

Қўлланма ўқувчиларда турли этник гуруҳларнинг ёш вакиллари билан ижобий муносабатларни ўрнатиш, миллатчиликнинг олдини олиш ва этник таҳқирлаш билан боғлиқ жиноятларга нисбатан мурасасизликни шакллантириш бўйича амалий кўникмаларни ривожлантиришга ёрдам бериши керак.

Ҳар бир синф соати ўз ичига уч мамлакат, баъзида Марказий Осиёнинг бошқа давлатларидан келтирилган мисолларни олган. Бу ҳам услубий усул, ҳам синф соатларини ишлаб чиқиш методологияси. Инсон ўзига мутлақо номаълум ёки яхши таниш бўлмаган нарсасига кизиқиш билдира олмайди.

Ҳозирги кунда, шаҳар ёки кишлоқдан ҳеч қаерга чиқмай, ўзга маданият вакиллари билан алоқа қилмасдан умрини ўтказаётган мактаб ўқувчисини тасаввур қилиб бўлмайди. Турли хил миллат вакиллари билан ҳамжиҳатликда бўлиш, ижтимоий келиб чиқишдан қатъи назар уларни қабул қилиш, ҳурматини жойига қўйиш, улар билан тенглик асосида мулоқот

қилиш кўникмаларини шакллантиришга талаб тобора ортиб бормоқда.

1990 йилларнинг ўрталарида таълим мақсадлари учун янгича ёндашув илгари сурилди. Таклиф этилган тўртта мақсад орасида – билишни ўрганиш, бажаришни ўрганиш, ўзлиқни англаш, ҳамжиҳатликда яшашни ўрганиш. Айнан, сўнгги мақсадда, турли одамлар билан мулоқот қилиш ва бир-бирини тушуниш кўникмаларини ривожлантириш зарурлиги ҳисобга олинган¹.

Минг йиллик охирида ЮНЕСКО Таълим комиссиясини бошқарган Жак Делорнинг «Таълим: зарур утопия» номли маърузаси таълим мазмуни парадигмасини ўзгартиришда муҳим роль ўйнади. Ушбу расмий маърузада мактабларни ривожлантириш стратегиясини глобал истиқболга мослаштириш йўллари келтириб ўтилган. Таклиф этилган ёндашув янги авлод ҳаёти учун муҳим бўлган ўзаро боғлиқ муаммо ва тенденцияларни тақдим этиш имконини берди.

Маърузада минг йиллик бошида инсоният дуч келган асосий хавф-хатарлар эътироф этилган.

Маълумки, иқтисодий ўсиш одамларнинг турмуш фаровонлигини оширади. Аммо у нотекис ривожланиш муаммоларини ҳал эта олмайди, ҳатто моддий бойлик ва тенгликни,

инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилишни, бепарволарча, исрофгарчилик билан сарфланаётган табиий ресурсларни тежаш усуллари тартибга сола олмайди. Ниҳоят, совуқ урушнинг тугаши ва Берлин деворининг кулаши кўплаб мамлакатлар ҳамда халқлар ўртасида ишонч туйғусини тиклай олди. Бироқ, бу умумий биродарлик ва ҳамжиҳатликка олиб келмади, аксинча янги тўқнашувлар ва умидсизликларни юзага келтирди. Таранглик йўқолмади. У этник ва ижтимоий гуруҳлар ўртасида ҳам, бадавлат ғарб мамлакатларида ҳам, анчайин қашшоқ мамлакатларда ҳам мавжуд. Ушбу муаммоларни хавф-хатар сифатида қабул қилиш бутун дунё ақл эгаларининг бурчидир. Табиийки, таълим сиёсати ушбу фундаментал масалалардан четда қолиши мумкин эмас. У дунёнинг янада мукаммал қиёфасини яратишга, инсониятнинг барқарор ривожланишига, халқларнинг ўзаро бир-бирларини тушунишга, кундалик ҳаётни янгилашга хизмат қилади².

**ЮНЕСКОнинг «Таълим:
зарур утопия» номли
маърузаси**

¹ Образование: скрытое сокровище. Основные положения Доклада Международной комиссии по образованию для XXI века. 996. Источник – <http://www.ifap.ru/library/book201.pdf>; Учиться жить вместе: получается ли это у нас? ЮНЕСКО, 2003.

² Образовательная политика будущего в докладе Жака Делора, председателя комиссии по образованию ЮНЕСКО, <http://ps.1september.ru/article.php?ID=200101504>

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Шундай қилиб, XXI асрнинг таълим тизими 4 та асосий кўникмага йўналтирилган:

1. Билишни ўрганиш
2. Ўзликни англаш
3. Бажаришни ўрганиш
4. Ҳамжихатликда яшашни ўрганиш ³.

Биринчи кўникма – **билишни ўрганиш**, биринчи навбатда, когнитив (билиш) қобилиятларнинг ривожланиши билан боғлиқ. Бу таҳлил қилиш, умумлаштириш, хулосалар чиқариш, далилларни топиш ва ҳоказо кўникмаларни ривожлантиришга тегишлидир. Бу кўникма, айниқса бугунги кунда, болаларнинг Интернет ва бошқа манбалар орқали уларда мавжуд бўлган маълумотлар билан ишлашида муҳим саналади. Шунинг боис, танкидий фикрлаш ва турли маълумотларни мустақил баҳолаш қобилиятини эрта ёшдан бошлаб ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга.

Иккинчи кўникма – **ўзликни англаш** қобилияти – ўз шахсиятини англаш, хис-туйғу ва ҳаракатларини таҳлил қилиш, муайян ахлоқий тамойилларни танлашга қаратилган. Ёшлар турли қараш ва позициялар, жумладан диний таълимотлар, маънавий амалиётлар билан тўқнаш келишга мажбур бўлаётган бугунги шароитда ўз ички дунёсини англаши ниҳоятда муҳим. Бундан ташқари, ўзини англаш қобилияти эркинлик ва масъулият, онгли танлов қилишга тайёр бўлиш каби зарур жиҳатларни

ўзаро боғлаш имконини ҳам беради. Бу нафақат моддий эҳтиёжларга, балки ҳар бир ёшнинг қадриятларига ҳам мос келиши учун ўз ҳаёти ва келажакдаги фаолиятини режалаштириш билан ҳам боғлиқ.

Учинчи кўникма – **бажаришни ўрганиш** – ўз фаолиятини режалаштириш ва ташкил этиш, маълум бир натижага эришиш учун режа тузиш ва мақсад сари мақбул йўлни танлашга қаратилган. Исталган натижага бир вақтнинг ўзида ва шароитга қараб эришиш ҳам ушбу малакага боғлиқ, гарчи узоқ муддатли ҳаётий мақсадлар кўпроқ, ўзликни англаш билан боғлиқ. Бугунги кунда ўз устида ишлаш кўникмалари касбий соҳада ҳам, фаолиятнинг бошқа соҳаларида ҳам муваффақиятни белгилайдиган ўта зарур бўлган фазилатлар мажмуаси ҳисобланади.

Ва ниҳоят, тўртинчи кўникма – **ҳамжихатликда яшаш**. Ҳеч бир инсон йўқки, унинг ҳаёти дунёга келишидан то якунига қадар бир текисда ўзгармай, жамият ва маданият доирасида ўтса. Дунёнинг барча ҳудудлари, жумладан Қирғизистонда, нафақат тобора кўпроқ одамларни қамраб олган глобал миграция, балки шаҳар ва қишлоқ ўртасидаги ҳатти-ҳаракат ҳам деярли барча одамлардан бир нечта тил, маданий меъёрлар ва ҳулқ-атвор қоидаларини билишни талаб қилади. Кимдир бутун умри давомида бир маконда қолса-да, бошқа маданият вакиллари дунёнинг энг чекка ҳудудларига етиб боришлари ва улар

билан мулоқотга киришиш, биргаликда муаммоларни ҳал этиш ҳам ўзаро ҳамкорлик қилиш мумкин. Бу кўникма кўп маданиятли (маданиятлараро) ва кўп тилли компетенциялар, маданиятлараро мулоқот қобилиятига боғлиқ. Умуман олганда, ушбу кўникма кенг маънода ўзаро муносабатда бўлиш қобилияти билан ҳам бевосита боғлиқ – ўзгаларни ҳурмат қилиш, низоларнинг олдини олиш, умумий манфаатларни излаш ва бир-бирига кўмаклашиш шулар жумласидандир.

Тенглик ва ижтимоий инклюзивлик масалалари, айнан тўртинчи кўникма билан чамбарчас боғлиқ. Билмоқ, англамоқ ва ўзга бир инсонни ҳурматни жойига қўймоқ (жинси, дини, этник келиб чиқиши, алоҳида эҳтиёжлари бор ёки саломатлигидаги муаммолардан қатъи назар) бугунги кунда ғоятда зарурий кўникмалардан бири саналади. Қисқача айтганда, бу, жамият ҳаётининг барча соҳаларида этник, маданий, тил, ёш ва бошқа фарқларни ўз ичига олган хилма-хилликдаги бирликни тан олишдир.

Шундай қилиб, ушбу кўникмалар замонавий таълим натижаларига қўйиладиган талабларни ўз ичига олган бўлиб, улар орасида танкидий фикрлаш, ўз устида ишлаш ва режалаштириш кўникмалари, фаолиятнинг турли соҳаларида функционал саводхонлик ва маданиятлараро мулоқот қобилиятлари, шу жумладан хилма-хиллик ва ўзаро ҳурмат қадриятлари мужассам топган.

³ Образование в целях устойчивого развития. Десятилетие ООН. Документы ЮНЕСКО. http://www.unesco.kz/education/2004/esd_brochure.pdf

Хилма-хиллик, бу – жамиятда жинси, этник-маданий келиб чиқиши, ёши, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа параметрлари бўйича фарқ қилувчи турли гуруҳларнинг мавжудлиги.

Ушбу тушунчалар қаторида, **ижтимоий адолат** каби мезонни ҳам ёдда тутиш лозим. Бу доимо ҳам тенглик тоифасига тўғри келмайди, баъзида аввалдан заиф саналмиш гуруҳларга нисбатан махсус чораларни талаб этади.

Ижтимоий адолат тенглик тушунчаси ибтидоий таърифга эга эмас, балки у туғилган жойи, жинси, ирқи, миллати ва шахснинг ўзига боғлиқ бўлмаган ва давлат ҳамда бошқа ижтимоий институтлар ёрдамида жамоатчилик ресурсларини қайта тақсимлашни талаб қилиши мумкин бўлган бошқа омиллар билан боғлиқ турли хил ҳаётий вазиятлар ва шароитларни ўз ичига олади.

Замонавий таълим стандартлари, дарсликлар ва ўқув материаллари ижтимоий ва маданий нормаларни тарғиб қилиш ҳамда шакллантиришда катта роль ўйнайди. Шунинг учун улар гендер тенглиги, ижтимоий инклюзивлик ва маданиятлараро бағрикенглик меъёрларини ўз ичига олган мезонлар билан ҳамоҳанг бўлиши лозим.

Ўқитувчи, тарбиячининг асосий вазифаси ўқувчиларнинг тинчликпарварлик, дўстлик, ўзи ва ўзгаларни ҳурмат қилишга қаратилган тушунча ва қарашларини ўзгартиришдан иборат.

Ушбу қўлланма куйидаги мақсадларга эга:

1. **Ижтимоий қизиқишни рағбатлантириш (Адлер бўйича).**
2. Инсоннинг ҳаёти давомида унинг барча хоҳиш ва истаклари рўёбга чиқмаслиги сабабларини ўрганиш.
3. Ўз имкониятларини тўлақонли намоён эта олмаслик оқибатида **тушқунликка тушиш** туйғуларини енгил.
4. Шахсий зиддиятни келтириб чиқарувчи мавжуд муносабатларни тушуниб етиш (бир томондан, Мен қандайман, иккинчи томондан, Мен қандай бўлишни истайман). Ўзининг идеал қиёфасини тасаввур қилиш ҳамда қандай ҳолатларда тасаввурдаги сиймо кўзланган мақсадларга тўсқинлик қилиши мумкин бўлган ҳолатларни англаш.
5. Шахснинг **турмуш тарзи**, яъни тасаввури ва мақсадларидаги ўзгаришлар. Терапевтик мақсад катта хатоларни кичикларга айлантиришни ўз ичига олади.
6. Гарчи у мақбул хулқ-атвор ёки қадриятларни ўзгартириш асосида бўлса-да, ўқувчи ўзининг идеал «Мен»ига эришиши эмас, балки ўз орзулари томон етаклайдиган мақсадларни тўғри ва самарали белгилаб олишни ўрганиши учун нотўғри мотивацияни ўзгартириш.

7. Ўз-ўзини тартибга солиш ва стрессли (руҳий зарба) вазиятларни бошқариш усуллари билан танишиш, касаллик ва мушак оғриқларининг сабабларини аниқлаш, ўз танасини тинглай билиш қобилияти.
8. Шахснинг ҳамкасблари ва дўстлари ўртасида улар билан **тенглигини** ҳис этишини таъминлаш.
9. Умумий иш (ижтимоий манфаат) учун ҳисса қўшувчи шахс бўлиб етишишига кўмаклашиш.

Болалар ва ёшларнинг инсон ҳуқуқларига эга бўлишининг ўзи етарли эмас. Инсон ҳуқуқлари маданиятини интеграциялаш ва ёшлар ўз ҳуқуқларидан қандай фойдаланиш ва уларни қандай амалга ошириш, ҳимоя ҳамда тарғиб қилиш лозимлигини тушунишларини таъминлаш учун уларга шунга муносиб равишда таълим зарур бўлади.

Инсон ҳуқуқлари универсал стандартдир. Улар барча динлар ва цивилизацияларнинг таркибий қисми саналади.

Бугунги кунда дунёнинг хилма-хиллиги ва унда кўплаб маданиятлар, тиллар ва турмуш тарзининг ёнма-ён мавжудлигини тан олишнинг ўзи етарли эмас, албатта. Биргаликда бу маданиятлар доимо ўзгариб туради. Улар бир-биридан ажралган эмас, яъни улар доимо ўзаро алоқада бўлиб, эришган ютуқлари билан бўлишадилар.

Мамлакатларимизда, уларнинг жўғрофий, тарихий ва маданий яқинлигига қарамай, зарур

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

маълумотларни топишнинг ҳар доим ҳам имкони бўлавермайди. Таклиф этилган синф соатлари ёшларга бир-бирлари ҳақида кўпроқ маълумотга эга бўлиш имконини беради.

Синфлар бўйича бўлинган мавзуларнинг хилма-хиллиги ўқитувчига маълум бир ёш ёки мактабнинг жойлашувига кўра долзарб бўлган мавзуларга эътибор қаратиш имкониятини беради. Ушбу тақсимотга қарамай, агар ўқитувчи бuni ўқувчилар учун яхшироқ ва қизиқarli, деб топса, мавзулар синфдан синфга ўтказилиши мумкин.

«Буюк ипак йўли бўйлаб – тинчлик ва дўстлик сари» синф соатлари орқали ўқувчилар қандай билим ва кўникмаларга эга бўлишлари мумкин?

- ✓ Инсонлар орасида ўзларини эркин ҳис қилишни ўрганишади;
- ✓ Ўзларини яхшироқ билиб олиш имкониятига эга бўлишади;
- ✓ 100 фоиз ҳаракат қилишни бошлай биладилар;
- ✓ Катта аудитория олдида сўзлашни ўрганадилар;
- ✓ Ўзаро муносабатларни яхшилашга муваффақ бўладилар;
- ✓ Таваккал қилишни ўрганадилар;
- ✓ Бошқаларни яхшироқ англай оладиган бўлишади;
- ✓ Одамлардан камроқ кўрқадиган бўладилар;
- ✓ Мулоқот кўникмаларини эгаллашади;

- ✓ Ҳис қилиш қобилиятлари ошади;
- ✓ Ўзига бўлган ишончи ортади;
- ✓ Шахсий муваффақиятга ҳалақит берадиган сабабларни аниқлаш ва уларни бартараф этишни ўрганишади;
- ✓ Ўз кучига бўлган ишонч шаклланади;
- ✓ Қатъиятли бўлишни ўрганадилар;
- ✓ Ўзи истаган нарсага эришиш учун куч ва жасоратга эга бўлишни ўрганишади;
- ✓ Матонатни мустаҳкамлаш кўникмалари ривожланади;
- ✓ Ўзга кишилар билан мулоқотга киришишни ўрганадилар «жасоратли бўлиш»;
- ✓ Дунёга бўлган ўз муносабатини англаш;
- ✓ Атрофига масъулиятли инсонларни тўплашни ўрганиш;
- ✓ Сокин ва бир вақтнинг ўзида қатъиятли бўлиш;
- ✓ Узоқ давом этган низоларни ҳал қилиш;
- ✓ Ўзининг хулқ-атвори, сўзи, муносабати ва ҳ.к.лар билан бошқа одамларга ўрнак бўлиш;
- ✓ Ўз онг ости ҳисларини тушуниш;
- ✓ Фикрлаш ва ҳаракат қилиш тарзини яхши томонга ўзгартириш;
- ✓ Мажбуриятларни ўз зиммасига олиш учун жасоратга эга бўлиш «турмуш тарзини янада қувончлироқ қилиш»;

- ✓ Инқироздан чиқишнинг кўплаб йўлларини ўрганиш: «Ўзгаларни камроқ айблаш»;
- ✓ Ҳаётга, яқинларга, ўзига нисбатан бўлган муносабатни яхшилаш;
- ✓ Ўзини бошқалардан устун қўйиш истагини камайтириш;
- ✓ Бошқаларнинг сиз ҳақингиздаги фикрлари тўғрисида ўйламаслик;
- ✓ Ўзгаларга қарор қабул қилишда кўмаклашиш;
- ✓ Кечиримлилиқнинг қадрини билиш кўникмаларини шакллантириб, ривожлантириш;
- ✓ Ўз-ўзига нисбатан ғамхўрлик кўрсатишни ўрганиш.

Қўлланма 4 тилда: қирғиз, рус, тожик ва ўзбек тилларида чоп этилган.

Муаллифлар жамоаси ҳар ўқитувчи ва ўқувчиларга улкан муваффақиятлар тилаб қолади. Оғир ва нотинч замонда тамаддун, маданият ва динимиз равнақи тўғрисида фикр юритиш, мамлакатларимиз ўртасида ҳамиша тинчлик ҳукм суриши йўлида ва ҳар бир инсон бир-бирини учратганда: «Ассалому алайкум!» дейиши учун хайрли қадамдир.

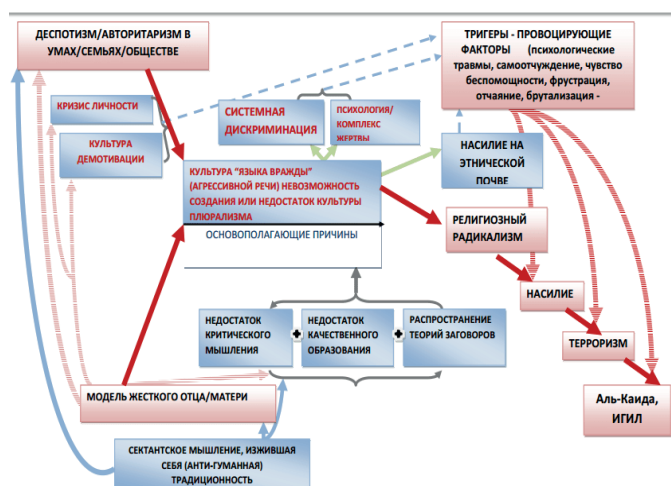
Компас: Ёшлар иштирокида инсон ҳуқуқлари бўйича таълим соҳасидаги ўқув қўлланма.

<https://www.coe.int/ru/web/compass/questions-and-answers-about-human-rights>

Соҳага оид изланишлар бўйича инфографикалар:

<https://drive.google.com/drive/folders/1n3j9xrpYaR0c1tCpUf2tIhIPyzPsboOT?usp=sharing>

<https://drive.google.com/drive/folders/1n9pL8oKYIjYunqfCOg8C03za9lfkhKZq?usp=sharing>

Марказий Осиё доирасида изланишлар бўйича ҳавола

<https://drive.google.com/drive/folders/1t8hrAcg-q4-XoejvBm954S605RcAH0z5>

5-СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ УЧУН СИНФ СОАТЛАРИ

Дўстлик Кўприклари

14-19 бет.

Марказий Осиё
Халқларининг Ўйинлари

20-24 бет.

Дўстлар, Келинг Иноқ
Бўлиб Яшайлик!

25-27 бет.

Эшитишни Ўрганамиз

28-31 бет.

ДЎСТЛИК КЎПРИКЛАРИ

Мақсад:

Синф соати яқунлари бўйича ўқувчи:

- ☒ Марказий Осиё халқларининг (Қирғизистон, Ўзбекистон, Тожикистон мисолида) тарихи, маданияти, миллий анъаналари, ҳаёти, урф-одат ва маросимлари ҳақидаги билимларини кенгайтиради;
- ☒ байналмилаллик, бошқа миллат ва элат вакиллари, уларнинг маданияти ва урф-одатларини ҳурмат қилиш фазилатларини ривожлантиради;
- ☒ синфдошларининг миллати ва уларнинг этник келиб чиқиши ҳақидаги билимларини оширади.

Даср соатини ташкил этишда тавсия этилган кўшимча адабиёт ва манбалар:

«Сандукчаи Зулбие» анимацион фильми (таълим тилига қараб) тожик, рус, ўзбек, қирғиз тилларида, «Инсон ҳуқуқлари нима дегани?»: <https://ru.humanrights.com/what-are-human-rights/brief-history/> видеоролиги, шунингдек ноутбук ёки компьютер, проектор ва экран.

Давомийлиги: 45–90 дақиқа. Ўқитувчининг ихтиёрига кўра.

Тайёргарлик ишлари: иллюстрациялар, мусиқа танлаш, миллий байрамлар ҳақида хабарлар ва либосларни тайёрлаш.

Синф соатининг тартиби

I. Кириш сўзи.

Ўқитувчи: – Салом болалар! Бугун биз Қирғизистон, Тожикистон, Ўзбекистон мисолида, Марказий Осиё халқларининг маданий анъаналари ва урф-одатлари ҳамда уларни бирлаштирувчи хусусиятлари ҳақида билиб оламиз!

Шунингдек, биз дўстлик нима ва у одамлар учун нега муҳим эканлиги, дўстликни сақлаб қолиш ҳамда мустаҳкамлаш учун билишингиз зарур бўлган нарсалар, бизни бирлаштирадиган «кўприклар»ни яратиш ҳақида фикр юритамиз.

Барчамизга маълумки, одамлар дўст бўлиш учун бир-бирини тушуниши, бир-бирига ишониши, ҳурмат қилиши лозим. Бу масалада бизни бирлаштирадиган ва ўртамызда умумий бўлган нарса, бу ўзаро ҳамжиҳатликка эришиш ва дўстлигимизни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Бу бизнинг тарихимиз ва маданиятларнинг ўхшашлиги, дунёқараши ва яна кўп жиҳатларнинг баъзи хусусиятлари бўлиши мумкин.

Агар тарихга назар солсак, онгимизда бундан икки минг йил аввал вужудга келган Буюк ипак йўли гавадланади. Буюк ипак йўли Шарқ ва Ғарб ўртасидаги ўзига хос кўприқдир. У Евроосиёнинг кўплаб халқларига нафақат маҳсулот, балки билим, технология, маданият, тил, дин ва бошқа қизиқарли ва муҳим бойликлар алмашиш имконини яратган улкан макондир. Буюк ипак йўли асрлар давомида ўзаро дўстлик ва ҳамжиҳатликда яшаб

келаётган барча Марказий Осиё халқлари ўртасида кўприк вазифасини ўтаб келган.

Сўнг ўқитувчи ЮНЕСКО томонидан тайёрланган

«Буюк ипак йўли» номли видеороликни намойиш этади: <https://www.youtube.com/watch?v=OpeZOh9a9c8>.

Ўқитувчи: – Буюк ипак йўли ўз фаолиятини XIV асрда тўхтатганига қарамай, тақдири муштарак бўлган Марказий Осиё халқлари аввалгидек яхши қўшничилик ва дўстлик ришталарини сақлаб қолгани ҳолда, маҳсулот ва хизматлар, маданий, илмий ва маънавий айирбошлаш ишларида бардавом бўлдилар.

Тарихдан маълумки, халқларимизни нафақат умумий заминимиз – Марказий Осиё, балки кўп асрлик дўстлигимиз давомида вужудга келган умумий қадриятларимиз ҳам боғлайди. Бу дўстлик бизни яқинлаштирди ва бирлаштирди. Бунга қирғиз, ўзбек, тожик зодагонлари ўртасида тузилган никоҳларни мисол қилиб келтириш мумкин. Масалан, Қўқон хони Худоёрхоннинг она уруғи қирғиз миллатига бориб тақалади. Қўқон хони саройида қирғиз, ўзбек ва тожик зодагонлари (Алимбек Датка ва бошқалар) катта нуфузга эга бўлишган.

Қўқон хонлиги Марказий Осиёда ҳозирда яшаб келаётган бошқа кўплаб миллат вакиллари ўз таркибига олган ўзбек-тожик-қирғиз давлатининг гуллаб-яшнаган намунаси.

Туркий ва эрон халқлари вакилларининг саъй-ҳаракатлари натижасида кўчманчи ва деҳқончилик маданиятининг ўзаро уйғунлашуви Марказий Осиёда тарихан мавжуд бўлган кўплаб давлатларнинг вужудга келишига сабаб бўлди.

Биласизми, болалар, Марказий Осиёнинг сўнгги икки минг йил давомида мавжуд бўлган барча давлатларида туркий ва эроний тилдаги халқлар биргаликда яшаганлар! Шу вақт ичида биз, чинакам улкан халқлар оиласига айландик.

Бир-бири, кўни-қўшниси ва дўстларга эҳтиром кўрсатиш каби фазилатлар халқларнинг минг йиллар давомида амал қилиб келган асосий қоида бўлган. Замонлар ўтиб давлатлар ҳукмдорлари алмашиб, сулолалар ўзгарди, лекин шунга қарамай, Марказий Осиёда яшовчи халқлар бир-бирига ҳурмат билан муносабатда бўлишди, ким уларга тинчлик истаб келса, барчани илиқлик билан қабул қилдилар, ким улардан нажот ва бошпана сўраса, бунга жавобан улар ўз тажриба ҳамда билимлари билан ўртоқлашган ҳолда, уларнинг маданий ва маънавий дунёқарашини бойитдилар.

Халқларимиз бешиги саналмиш ушбу қадимий маконни асраб-авайлашимиз зарур. Бунга, биз аввалгидек тинчлик ва ҳамжихатликда яшасаккина эриша оламиз. Бир-биримизни ҳурмат қилсак, қадримизга етсак, ирқи ва миллатидан қатъи назар ҳар кимнинг ҳуқуқини ҳурмат қилсак, ана шундагина буюк аجدодларимиздан қолган меросни сақлаб қолишимиз мумкин.

Дўстлик – ҳар бир инсоннинг ён-атрофидаги одамлар билан тинч ва ҳамжихатликда яшаш ҳуқуқи ва бурчидир.

Марказий Осиё маданиятлар ва динлар чорраҳасида жойлашган ажойиб минтақадир. Минтақамиз, Шарқ ва Ғарб ўртасида маданий ва илмий ғояларни оммалаштиришда доимо салмоқли ўрин тутиб келган. Марказий Осиёда кўчманчилик, деҳқончилик/ўтроқ ҳамда юнон, туркий, эрон, араб, насроний ва ислом маданиятлари бирлашиб, ривожланиб келган. Турли тарихий даврларда минтақамиз Хитой ва Ҳиндистон каби қудратли давлатларнинг бир қисми саналган. Ушбу ҳудуд орқали ўтган савдо-сотик ва маданий алоқалар Ўрта ер денгизи жойлашган минтақага етиб борган.

Марказий Осиёда яшовчи халқлар ўзаро тотувлиги, ҳамжихатлиги, бир-бирига нисбатан бағрикенглиги билан ажралиб турар эди. Яхши қўшничилик ва меҳмондўстлик, шунингдек бошқа маданиятлар, халқлар, инсонларни қабул қилиш ва ҳурмат қилиш муҳим хусусият сифатида эътироф этилиб, ҳозирги кунга қадар муҳим аҳамият касб этиб келмоқда.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Ҳар бир инсоннинг ўз Ватани бор. Инсоннинг туғилиб ўсган, аجدодлари яшаган юрти бўлади. Бизнинг Ватанимиз, эса Қирғизистон, Тожикистон ёки Ўзбекистон (синф соати ўтказиладиган жойга қараб). Ҳар бирингиз маълум бир миллатга мансуб ва ўз халқингизга тегишлисиз. Тожикистон, Қирғизистон ёки Ўзбекистонда (синф соати ўтказиладиган жойга қараб) болаларга тожик, рус, қирғиз, ўзбек тилларида таълим берилади. Мамлакатларимизда яшовчи халқларнинг ҳаёти, маданияти ва турмуш тарзи тарихий илдизлар билан боғлиқ бўлгани учун кўп умумийликларга эга ⁴.

Ҳар бир халқ ўзининг ажойиб урф-одатлари, турмуш тарзи ва анъаналарига бой.

Бугун биз Марказий Осиёда яшовчи турли халқларнинг маданияти ва урф-одатлари билан танишамиз.

II. Ўқувчиларнинг чиқиши

1-ўқувчи. Миллий либосда кўринадиган (миллий либослардан фойдаланиш ўқитувчининг ихтиёрига кўра амалга оширилади).

Тожикистоннинг асосий аҳолиси, бу тожиклардир. Тожикларнинг асосий машғулоти чорвачилик билан биргаликда деҳқончилик бўлган. Текисликлар, тоғли ва баланд тоғли ҳудудлар сунъий суғориш ишлари (далаларни суғориш суви билан таъминлаш) амалга оширилган. Асосан бошоқли (дон ва дуккакли экинлар), боғдорчилик экинлари, пахта (текисликда), юқорида жойлашган ерларда эса тарик, арпа, боғ ва полиз экинлари, мевалар етиштирилган. Қишлоқ хўжалигида кетмон ва ер ҳайдайдиган асбоб-ускуналардан фойдаланилган, бир жуфт хўкиз улов вазифасини бажарган. Текисликларда яшайдиган тожикларда қадимдан турли хунармандчилик – пахта, шойи, жун газламалар (тўқувчилик), заргарлик буюмлари, кулолчилик ва ҳ.к.лар ишлаб чиқариш ривожланиб келган; хунармандчиликнинг асосий қисми қадимий анъаналарга эга бўлган (ёғоч ва ганч ўймакорлиги, безакли каштачилик ва бошқалар). Тоғли ҳудудларда яшайдиган

тожиклар орасида эса жун газламалар (эркаклар) тўқиш ва каштачилик (аёллар) тижорати муҳим аҳамиятга эга бўлган.

2-ўқувчи. Қирғиз, тожик ва ўзбеклар орасида азалдан турли хунармандчилик соҳалари ривожланиб, унда пахта, шойи, жун ва газлама матоларини ишлаб чиқариш ҳамда кулолчилик, заргарлик саънати ўз ўрнини эгаллаб келган. Хунармандчиликнинг кўпгина соҳалари қадимий анъаналарга эга бўлиб, ёғоч ўймакорлиги ва ганч (гипс ва майда лой зарраларининг табиий аралашмаси), жун матоларни ишлаб чиқариш, кашта тикиш, тўқиш ва безакли каштачилик шу жумласидандир.

3-ўқувчи. Тожик, ўзбек, қирғиз халқларининг анъанавий кийимлари ҳар бир миллий-маданий минтақада ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, шу билан биргаликда, уларда умумий хусусиятлар ҳам мужассам эди. Эраклар учун – енгсиз, узун кўйлак, кенг почали шим, этаги очик тўн, қийиқча, дўппи, салла ва пошнаси юмшоқ чарм

⁴ Масалан: Ўқитувчи Манаснинг турмуш ўртоғи, тожик миллатига мансуб Канькей ҳақида гапириб бериши мумкин. Манаснинг отаси Жакып тожиклар мамлакатига ташриф буюриб, унинг ҳукмдори Караханнинг суюкли қизини ўзига муносиб келин, деб билади (манбалардаги материаллар рус тилида келтирилган).

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

этиклар, учи қиррали чарм калишлар (ўзини алоҳида ёки этик устидан ҳам кийилар эди), тоғли худудларда – тоғ йўлларида юриш қулай бўлиши учун таги уч тишли пойабзал.

Аёллар силлиқ матолардан ёки кашта тикилган кўйлақлар, камзуллар кийишган. Бош кийим – рўмол ва дўппилар. Улар ҳам этаги очиқ тўн кийиб юришган.

Қирғизлар

Тоҷиклар

Ўзбеклар

4-ўқувчи. Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистон халқлари кенг нишонлайдиган ўхшаш байрамлар ҳам бўлиб, масалан, 21 март – баҳорнинг кириб келиши, яъни баҳорнинг кун ва тун тенглиги нишонланади, аммо ҳар бир мамлакатда ушбу байрамнинг номи ўз талаффузига эга: Наврўз – тожик тилида, Нооруз – қирғиз тилида ва

Наврўз – ўзбек тилида.

Бу янги йилни кутиб олиш ва баҳор байрами кун. Бу кун қизиқарли анъаналар билан боғлиқ: болалар қўлларида баҳорий гулдасталар билан кўчаларни кезишади, ҳаммани байрам билан табриклаб, кўшиқлар куйлашади. Бу байрам барча одамлар учун янги ҳаёт ва янги умидларни

англади. Барча халқлар унга ҳозирлик кўриб, дастурхонларни турли таомлар билан безатишади, асосий ўринни эса, фақат шу кун тайёрланадиган анъанавий таом – сумалак эгаллайди.

Сумалак – буғдой ниҳолларидан тайёрланадиган таом.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Бошқа умумий байрамлар ҳам бор.

Ўқитувчи ўқувчилардан яна қандай умумий байрамларни билишларини сўрайди?

5-ўқувчи. Умумийликни белгилаб берувчи ва инсонларни бирлаштирадиган, халқларимиз ўртасида «кўприк» яратувчи байрамлардан ташқари, бошқа ёқимли ва қизиқарли машғулотлар ҳам бор. Мисол тариқасида айтиб ўтиш лозимки, барчамизни бирлаштирадиган муҳим омиллардан бири, бу мулоқотга бўлган эҳтиёждир, уни қондириш учун эса, чойхоналарга шошиламиз!

Ўқитувчи «Ялла» гуруҳининг «Чойхона» кўшиғини кўйиб беради <https://www.youtube.com/watch?v=kIFKI24dpqs>.

Кўшиқни тинглаб бўлгач, ўқитувчи ўқувчилардан бу кўшиқ барчангизга танишми, деб сўрайди?

Бу кўшиқни ким ижро этганини биласизми? Болалар жавоб беришади.

Ўқитувчи: «Ялла» – 1970 йил Тошкентда, собиқ Совет иттифоқи даврида ташкил этилган машҳур гуруҳлардан бири. У ўзининг кўшиқ ва муסיқалари орқали, Совет иттифоқи таркибига кирган бошқа халқларни Марказий Осиё халқларининг ўзига хос муסיқий жиҳатлари билан таништирган.

Кўшиқда тўғри таъкидланганидек, «Шарқда чойхонасиз ҳаёт йўқ!». Чойхона, бу – турли ёшдаги одамларни, бирон бир сабабга кўра ёки ҳеч қандай сабабсиз ҳам, шунчаки суҳбатлашиб, дийдор учун жамланиш мумкин бўлган маскан. Қариндошлар,

дўстлар, ҳамкасблар ва танишлар учрашадиган жой. Одамлар бир пиёла иссиқ чой устида турли хил таомларни истеъмол қилиб, бир вақтнинг ўзида мулоқот қилишади, ҳам дам олишади. Бу ерда муҳим воқеаларни нишонлаш ҳам мумкин (туғилган кун, юбилейл, турли хизмат шартномалари ва ҳ.к.лар).

Дастурхонга чой билан турли ширинликлар тортилади. Бирор киши чойга тўйиб бўлгач, бошқа чой ичишни истамаслигининг белгиси сифатида олдидаги бўш пиёлани тескари ўгириб қўйиб, суҳбатни давом эттириши мумкин.

Чойхона – мулоқот қилиш учун ажойиб жой! Фикримга қўшиласизми?!

Ўқитувчи: – Байрамлар халқ маданиятининг ажралмас қисмидир. Улар туфайли халқ аъёналари билан танишиш ва аجدодлар ҳикматида хурмат кўрсатишимиз мумкин.

Маданиятларимиз Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистонда яшовчи халқларнинг миллий аъёналарига асосланган.

Тожикистон, Қирғизистон, Ўзбекистон фуқаролари кўп асрлар давомида бирга яшаб, байрамларни биргаликда нишонлаб, бир-бирига ёрдам бериб, республикаларда истиқомат қилувчи халқларнинг ҳаёти ва аъёналари ҳақидаги билимларини бойитиб келмоқда.

III. Муסיқий мусобақа

Ўқитувчи: – Ушбу мусобақа зийракликни текширишга қаратилган. Турли хил миллий кўшиқ ва куйлар янграйди ва сиз уларни топишингиз керак бўлади.

- ✓ Сандукчаи зулбие – Тожикистон
- ✓ https://www.youtube.com/playlist?list=PLqE9KA vFjydu7hjrEkDzmRewEGb1 L06F_
- ✓ Керемет қоч – Қирғизистон
- ✓ <https://www.youtube.com/watch?v=IHgdL0C4olE>
- ✓ Уддабурон шогирд – Ўзбекистон

<http://m.tube.uz/video/690/uddaburon-shogird-multfilm-uddaburon-shogird-multfilm/>

Болалар муסיқаларни топишга ҳаракат қилишади.

IV. Хулоса

Ўқитувчи: – Турли миллат вакиллари бир-бирини ҳурмат қилгани сабаб, асрлар давомида адоватсиз яшаб келишмоқда. Синфимиз ўқувчилари турли миллат ва маданият вакиллари бўлишса-да, биз бир аҳил оиладекмиз. Шу сабаб, бизнинг синф мактабда энг яхши синфлардан бири ҳисобланади.

Жамиятимизнинг гўзаллиги унинг хилма-хиллигидадир.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Дарс якунида ўқувчи давлат тилида халқлар дўстлиги ҳақидаги шеърни (ўқитувчининг ихтиёрига кўра) ёки қуйидаги шеърни ифодали ўқийди:

Биз ҳар-хилмиз, албатта,
кўринишдан,
Аммо томиримизда бир қон
оқар,
Бу энг қаҳратон совуқдан,
Терининг ранги аҳамиятин
йўқотар.

Барчамизнинг ҳис-
туйғуларимиз ўхшаш,
Юрак ҳам бирдек уриб
турганда

Кўнгил қолмас эканку бўш,
Ўзга халқ нажот сўраганда.
Ҳа, урф-одат ва эътиқодимиз
турли,

Аммо бу аҳамиятсиз,
Дунёда бахт оламини
яратайлик,
Порлаб турсин
таббасумингиз.
Оламнинг барча
инсонларини чорлаб,
Бирлашинглар, бир оила
бўлинглар,
Муҳим жавобларни топишга
ундаб,
Маънавий урушларни тугатиб
кўйинглар!

(Бу шеърни барча миллат
вакиллари кўл ушлашиб
ўқийдилар).

Ўқитувчи: – Баракалла,
болалар! Ўйлайманки,
тарбиявий соатимиз
ёрдамида, ўзаро ҳурмат,
бизга аجدодларимиздан
қолган мерос, тинчлик ва
барқарорликда бахтли ҳаёт
кечиришнинг зарур шарти
эканлигини тушуниб олдингиз.

V. Мунозара. Ўқитувчи саволлар беради:

– Тарбиявий соатимиз сизга
ёқдими?

– Сизга кўпроқ нима ёқди?

– Нималарни ўргандингиз?

– Халқларнинг қандай
миллий хусусиятлари билан
танишдингиз?

Компас: Ёшлар
иштирокидаги инсон
ҳуқуқлари бўйича ўқув
қўлланма

<https://www.coe.int/ru/web/compass/questions-and-answers-about-human-rights>

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ЎЙИНЛАРИ

Мақсад:

Синф соати якунлари бўйича ўқувчи:

- ✓ Марказий Осиё халқларининг миллий ўйинлари ҳақидаги билимларини кенгайтиради (Қирғизистон, Ўзбекистон, Тожикистон мисолида);
- ✓ Марказий Осиё халқлари миллий ўйинларининг хилма-хил ва ўхшаш жиҳатлари ҳақидаги маълумотларга эга бўлади;
- ✓ ўйинларнинг назарияси (қандай ўйналиши) билан танишади.

Синф соати учун тавсия этилган жиҳозлар: кенг аудитория, ўйин атрибутлари (ўйинга қараб).

Давомийлиги: 45–90 дақиқа. Ўқитувчининг ихтиёрига кўра.

Тайёргарлик ишлари: ўқитувчининг ихтиёрига кўра, ушбу синф соатида кўрсатилмаган бошқа ўйинлардан фойдаланиш ҳам мумкин.

Ўйин инсон ҳаётида, унинг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга... Бола ўзини ўйин вақтида қандай тутса, аксарият ҳолларда катта бўлганида ҳам иш фаолиятида ўзини шундай тутиш эҳтимоли бор. Шу боис, бўлажак шахс биринчи навбатда ўйин жараёнида тарбияланади.

А.С. Макаренко

Ўқитувчи учун маълумот:

Ўйин маданиятдан аввал пайдо бўлган, зеро маданият тушунчасини бир сўз билан таърифлаш мушкул. Ишонч билан айтиш мумкинки, умуман олганда, инсоният тамаддуни ўйин тушунчасига бирон бир муҳим хусусият қўшган эмас. Хайвонлар ҳам худди одамлар каби ўйнайди. Ўйиннинг асосий хусусиятлари хайвонларнинг ўйинларида ҳам мужассам топган. Оддийгина кучукчаларнинг бир-бирлари билан қувноқ тортишувларини кузатадиган бўлсак, уларнинг ўйинида қуйидаги хусусиятларни кўришимиз мумкин: улар бир-бирларини ўзига хос ҳаракатлар орқали ўйинга ундайдилар, ҳаттоки ўйин вақтида ўзларини жуда ғазабланган қилиб кўрсатишади, бир-бирларининг кулоқларини тишламаб олмаслик қоида-сига қатъий риоя қиладилар. Асосийси, улар буларнинг барчасини жуда қулгили ҳазил сифатида қабул қилишади ва, айти пайтда завқланишади ҳам. Кучукчаларнинг ўйин ва ҳазиллари, бу хайвонлар ўйинларининг энг оддий кўринишларидан бири саналади. Уларнинг атрофдагилар учун ҳақиқий мусобақа ва ажойиб чиқишлардек ўйинлари борки, улар мазмун жиҳатдан анча юқори ва мураккаб ўйинлардир.

Ҳатто, энг оддий шаклларда, шу жумладан хайвонлар ҳаётида ҳам ўйин шунчаки

хурсандчиликдан кўра кўпроқ маънога эга. Шундай қилиб, ўйин маъно билан тўлдирилган ҳаракатдир. Шу билан бирга, ўйиннинг ичида ҳаётни қўллаб-қувватлаш истагидан юқори бўлган, қилинаётган ҳаракатга маъно берадиган нарсга ўйнайди. Ҳар бир ўйин, ниманидир англатади. Унга қандай таъриф бермайлик, ҳар бир ўйиннинг мақсадга мувофиқлиги ва ўйиннинг моҳиятига кирган маълум бир (номоддий) унсурни очиб беради ⁵.

Ўйин, уни ташкил этиш, бу – ота-она ва ўқитувчиларнинг қўлидаги қалит. Ўйинни қандай ташкил этсак, фарзандларимиз ана шундай тарбия топади. Ўйинда боланинг кўплаб шахсий хусусиятлари шаклланади. Ўйин, бу – боланинг ҳозирги ва келажакдаги фаолиятига тайёргарлик кўриш усули. Ўйинда бола мураккаб когнитив кўникмаларни, шу жумладан «юмшок/мослашувчан кўникмаларни» ривожлантиради ⁶.

Маълумки, ўйинлар турлича: ролли, ҳаракатли ва дидактик ўйинлар бўлиши мумкин. Боланинг ривожланишида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган, асрлар давомида «халқлар маданий эволюцияси»нинг ривожланиши ва ижтимоийлашуви учун хизмат қиладиган, зарур кўникмаларни сайқаллайдиган ва мустаҳкамлайдиган аъъанавий халқ ўйинлари алоҳида ўрин тутди ⁷.

⁵ Хейзинга Йохан. Homo ludens. Человек играющий / Сост., предисл. Х 35 и пер. с нидерл. Д. В. Сильвестрова; Комментар., указатель Д. Э. Харитоновича. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. С. 416.

⁶ Никитин Б.П. Развивающие игры. 2-е изд. М.: Педагогика, 1985. С. 120.

Бу ерда турли муаллифларнинг асарларида қайд этилган, ўйин давомида болаларнинг қобилиятини ривожлантиришга ҳисса қўшадиган бешта кўникма келтирилган: 1) гўдакликдан яхши фикрлаш учун «мияга озуқа»; 2) қобилиятларни ривожлантириш учун яхши шароит; 3) бола ҳар сафар мустақил равишда ўз мақсадларига эришса, у муваффақиятли ривожланади; 4) ўйинлар мажбурлашга тоқат қилмайди ва қувноқ ижодкорлик муҳитини яратади; 5) ота-оналар боланинг мустақил фаолиятига аралашмасликни ўрганадилар.

Ҳар қандай ўйин муносабатларни ўрнатиш, бирлаштириш, бола қалбидаги энг чуқур сирларга етишга ёрдам беради.

I. Кириш сўзи

Ўйин руҳияти/Ўйин – бутун ҳаётимизни қамраб

олади ва сайёрамиздаги барча тирик жонзотларнинг турмуш тарзида ўз аксини топади. Масалан, бизнинг миллий эртақларимизда филлар футбол, сигирлар ва маймунлар қувлашмачоқ ўйнайди; дельфинлар ҳам турли ўйинларни ўйнайди ва ҳоказо⁸. Агар диққат билан эътибор берадиган бўлсак, кўпгина эртақларнинг қаҳрамонлари турли ўйинларни ўйнашади.

II. Ўқитувчининг саволи:

Қувноқ ўйинлар акс эттирилган эртақлар ёки ўйин ўйнаётган эртақ қаҳрамонларини биласизми?

Ўқувчиларнинг жавобларини тинглагач, ўқитувчи давом этади:

Барчангиз ҳақсиз, бироқ бир ўйин борки, у нафақат Марказий Осиё, балки бутун дунё эртақларида бор, биламизки, эртақлар, бу – халқнинг донолиги, бу – топишмоқлар. Хўжа

Насриддин Афанди, Салим-Пахлавон ҳақидаги эртақлар топишмоқларга бой. Ўз навбатида, топишмоқлар эртақларни бойитиши билан бир қаторда, билим ва тафаккуримизни ҳам ривожлантиради.

III. Ўқитувчининг саволи:

Эртақларда топишмоқлар айтган қандай қаҳрамонларни биласиз?

Ўқувчиларнинг жавобларини тинглагач, ўқитувчи давом этади:

Баракалла, ҳаммасини тўғри айтдингиз, энди мен сизларни ўйинга – топишмоқларга таклиф қиламан (топишмоқлар мисол сифатида берилган, ўқитувчи топишмоқларни ўз хоҳишига кўра танлаши мумкин).

Кетаверади, кетаверади, Орқасига қарамайди. Сув	Олтин келганда, кумуш кетар, Кумуш келганда, олтин кетар. (Қуёш, Ой)	Бир парча патир, Оламга татир. (Ой)
Оппоққина дастурхон, Ер юзини қоплаган. (Қор)	Январь бобо новвот сотди, Олган эдим қўлим қотди. (Муз)	Қўлсиз, оёқсиз эшик очар. (Шамол)
Онасидан кийим-бошим, Боласидан ёғли ошим. (Пахта)	Қишин-ёзин бир хил кийимда (Арча)	Чопса, чопилмас, Кесса, кесилмас. (Соя)

IV. Ўқитувчи: – Топишмоқлар сингари, халқ ўйинлари ҳам инсонга туғилишдан бошлаб фаолиятининг деярли барча соҳаларида ҳамроҳ бўлган. Кўп асрлар

давомида миллий ўйинлар ҳам кундалик ҳаётнинг бир қисми, болалар ва катталар учун ҳар қандай миллий байрамнинг ажралмас қисми бўлиб келган. Улар нафақат

ўйин-кулги ва завқланишнинг ажойиб усули, балки ўз-ўзини англаш, ёш авлодни эпчиллик, жасорат, ўзаро ёрдам ва олижанобликка ўргатишнинг яхши воситаси ҳисобланади.

⁷ Ўша манба.

⁸ Акимовский И. И., Проблемы этнологии. М.: Мол. Гвардия, 1985. С. 191, – (Эврика).

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Энди эса, Марказий Осиё халқларининг ўйинлари билан танишамиз ва ўйнаймиз:

Беш тош

Иштирокчилар сони.

Одатда ушбу ўйинни икки киши ўйнайди, лекин уни 10 кишидан иборат кичик гуруҳларда ҳам ўйнаш мумкин.

Керакли атрибутлар:

5 та кичик думалоқ тошлар (авваллари ҳар бир боланинг ўз тошлари бўлган).

Ўйиннинг асосий мақсади:

Ўйин бўғинларнинг нозик ҳаракати, хушёрлик, мерганлик, абжирлик, сергаклик ва мантиқий фикрлаш кўникмаларини ривожлантиради.

Ўйин қоидалари: ўйин полда ёки ерда ўтириб ўйналади. Ўйинчиларда кафтига сиғадиган бешта майда тош бўлади. Ўйиннинг тўлиқ доираси 10 та ҳаракатдан иборат. Ўйин кетма-кетлиги қуръа ташлаш билан аниқланади.

Биринчи ўйинчи бешта тошни ерга ташлайди:

1. Биттадан тошни қўлга олиб тепага отилади. У қайтгунча пастдаги тўртта тошнинг бири билан илиб олинади. Кафтдаги иккита тошдан биттаси четга олиб қўйилади ва қўлда қолган битта тош яна тепага отилади. Шу тарзда пастдаги тўртта тош бирма-бир юқоридаги билан биргаликда илиб олинади. Ердан иккинчи (яна битта) тошни олиниб, тепага отилган тош илиб олади. **Биринчи юриш тугайди.**

2. Яна тошлар ерга ташланади ва биттаси қўлга олиниб юқорига оталади, бу гал ерда қолганлари иккитадан териб олинади. **Иккинчи юриш тугайди.**
3. Яна тошлар ерга ташланиб, улардан биттаси юқорига қараб отилади ва ердаги тошлардан биттаси олиниб, тепага отилгани илиб олинади. Кафтимиздаги иккита тошдан биттасини четга олиб қўямиз ва қолган учтасини барабар йиғиб оламиз. **Учинчи юриш тугайди.**
4. Бешта тошни кафтимизда ушлаб турамиз, биттасини юқорига отиб, кафтимизда қолган тўрттасини ерга ташлаймиз. Юқорига отилган тошни илиб олиб, уни яна қайтадан отамиз, ердаги тўртта тошни барабар йиғиб олиб, тепага отган тошимизни илиб оламиз. **Тўртинчи юриш тугайди.**
5. Кафтимизда бешта тош. Биттасини юқорига отамиз, қолгани кафтимизда, кўрсаткич бармоқ билан ерга вергуль чизамиз ва юқорига отган тошни илиб оламиз. **Бешинчи юриш тугайди.**
6. Чап қўлнинг ярим букилган (бош ва кўрсаткич) бармоқлари учлари ерга тиралади, «дарвоза» ҳосил бўлади. Ўнг қўл билан чап қўл остидан тошлар ерга ташланади. Иштирокчилардан бири охириги бўлиб, битта ҳаракат билан

«дарвоза»га киритиш керак бўлган тошни кўрсатади. Ўйинчи ердан ўша тошдан ташқари бошқа исталган тошни олиб, юқорига отади. Тошни илиб олгунча, битта-биттадан тошларни «дарвоза»га киргизади. Кўрсатилгандан ташқари қолган тошларни «дарвоза»га бир нечта ҳаракат билан киргазиш мумкин. **Олтинчи юриш тугайди.**

7. Яна чап қўл дарвоза шаклида ушланади ва унинг остидан тошлар битта-битта ўтказилади. Яъни, битта тош юқорига отилади, уни илиб олгунча дарвозадан битта тош ўтказилади. Шу тарзда тошлар битта-битта ўтказилади.
8. Чап қўлнинг кўрсаткич ва бош бармоқларидан «думалоқ ҳалқа» ҳосил қилинади ва «ҳалқали» кафт ерга қўйилади. Ўнг қўл билан чап қўл остидан тошлар «ҳалқа» олдида ташланади. Битта тошни илиб, қолган тўрттасини думалоққа йиғамиз. Бешта тошни ўнг кафтимизга қўйиб, тошларни юқорига отамиз ва ўнг қўлимизда илиб оламиз. Нечта тошни илиб олсак, шунча ютуқ ҳисобланади.

Қўйидаги ҳолатларда ўйинчи навбатни кейинги иштирокчига беради:

1. Биринчи маротабадан тошни ердан кўтара олмаса.
2. Юқорига отилган тошни илиб ололмаса.
3. Тош қўлидан тушиб кетса.

4. Тасодифан бошқа тошга урилиб кетса.
5. Тошларни думалокқа йиға олмаса.

Жоолук Таштамай

Иштирокчилар сони: Ўйинда 16–20 киши иштирок этиши мумкин.

Керакли атрибутлар: Ўйин учун рўмолча ёки шарф.

Ўйиннинг асосий мақсади: Ўйин диққат, хушёрлик, ҳамкорлик туйғусини ривожлантиради, ижобий хиссий кайфиятни яратади.

Ўйин жараёни. Ўйинчилар бир-бирига қараган ҳолда айлана бўйлаб ўтириб олишади. Ўйинчилардан бири, айлана шаклда жойлашган иштирокчиларнинг ортидан юриб, улардан бирининг ортига рўмолчани билдирмай ташлаши керак. Ўтирган иштирокчи бунни пайқаб қолса, дарҳол рўмолчани олиб, ташлаган иштирокчини кувиб етиши ва рўмолча билан унга тегиши лозим. Ўз навбатида, ўйинни бошлаган иштирокчи унга етиб олгунларига қадар айлана бўйлаб югуриб, бўш ўриндиқлардан бирини эгалласа, навбат унинг ортидан куваётган иштирокчига ўтади. Агарда иштирокчи, ортига ташланган рўмолчани пайқамаса, уни ташлаган ўқувчи доирани тўлиқ айланиб, рўмолча билан ўтирган иштирокчига тегади ва улар ўринларини алмашадилар. Ўйин давомида сиз айланани кесиб югуришингиз ёки иштирокчиларга ёрдам беришингиз мумкин эмас.

Ойноок манжа. Ўйноқи бармоқлар.

Иштирокчилар сони: Ўйин индивидуал характерга эга. Бундан ташқари, ўйинни

ўқувчилар ўртасида мусобақа шаклида ташкил этиш ҳам мумкин.

Ўйиннинг асосий мақсади: бўғинлар ҳаракатини ривожлантириш, мослашувчанлик ва бармоқлар ҳаракатини мувофиқлаштириш орқали бармоқларнинг ҳаракат фаоллигини ошириш.

Ўйин жараёни. Иккала қўл фақат учта бармоқ билан муштарга сиқилади: кичик, номсиз ва ўрта бармоқ. Қўлларнинг кафт томони билан бир-бири қараган ҳолда бўлади. Ўнг қўлнинг кўрсаткич бармоғи чап қўлнинг бош бармоғи билан боғланади. Сўнгра, бу бармоқларнинг тепасида, чап қўлнинг кўрсаткич бармоғи ўнг қўлнинг бош бармоғи билан боғланади. Шу тарзда бармоқлар айлана шаклда бир-бирларини алмаштирадилар, яъни ўнг ва чап қўлларнинг кўрсаткич бармоқлари ажратилади ва бош бармоқлар билан боғланади (худди нарвон каби). Шундай қилиб, бармоқлар навбат билан боғланади ва ажратилади. Ушбу машқни фақат бармоқлар иштирокида, кейинчалик эса, бутун кафтни ҳаракатлантириб бажариш мумкин.

Қанча?

Иштирокчилар сони: Бу ўйинни жуфтликда ўйнаш мумкин. Жамоавий ўйинни ташкил қилиш ҳам мумкин, унда ҳар бир жамоадан биттадан иштирокчи танлаб олиниб, жуфтлик ҳосил қилинади. Мусобақалар бир жуфтлик билан иккинчи жуфтлик орасида ўтказилади, ғолиб иштирокчи ўз жамоасига баллар келтиради.

Керакли атрибутлар. Ўрик ёки олхўри данаклари ёки майда тошлар.

Ўйиннинг асосий мақсади: Математик қобилиятни ривожлантириш, оғзаки ҳисоблаш: қўшиш ва айириш, мантиқий фикрлаш қўникмаларини ривожлантириш. Иштирокчилар орасида кўтаринки кайфиятни пайдо қилиш.

Ўйин жараёни. Ҳар бир иштирокчига тенг равишда данак тарқатилади (масалан, ҳар бир ўқувчига 5 тадан). Биринчи иштирокчи бир қўлига маълум миқдордаги данакларни яширади ва иккинчи ўйинчига узатиб, «қанча?» деб сўрайди.

Сўнгра, иккинчи иштирокчи биринчи иштирокчининг муштида нечта данак беркитилганини топишга ҳаракат қилади. Агар у тўғри топа билса, рақибининг муштида беркитилган барча данакларни ўзига олиб қолади, аксинча, данакларнинг миқдорини тўғри топа олмаса, қанчага адашган бўлса шунча данакни рақибига узатади. Кейин эса данакларни иккинчи иштирокчи муштида беркитади, биринчи иштирокчи эса топишга ҳаракат қилади. Ўйин ана шундай кетма-кетликда давом этаверади. Ўйин якунида қайси бир иштирокчининг данаклари кўп бўлса, ўша иштирокчи ғолибга айланади.

Чии Қуурчак. Қандай кўғирчоқ?

Керакли атрибутлар: Сомон – 2 дона, қалинлиги тахминан гугуртдек, бирининг узунлиги 10–15 см, иккинчиси 5–8 см, юзни тасвирлаш учун тугма, тугмани бириктириш учун иплар, кийим тикиш учун эса мато бўлаклари.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Ўйиннинг асосий мақсади: Бармоқларнинг нозик моторика ҳаракатлари, эстетик дид, тасаввур, ижодий қобилиятни ривожлантириш.

Ўйин жараёни. Танани ясаш учун қалинлиги гугурт чўпидек, узунлиги 10–15 см бўлган сомон бўлакчаси олинади. Кейин эса узунлиги 5–8 см бўлган сомонни олиб, елка ва қўллар ясалади. Иккита сомон боғланиши натижасида хоч шакли ҳосил бўлиши керак. Елкалар ва қўллар учун мўлжалланган сомон, тана ўрнини эгаллаган сомоннинг марказидан, чап ва ўнг томонлари тенг ҳолатда жойлаштирилади.

Кейин тугма елкалардан тепароққа боғланади, ундан аввал эса оқ мато бўлакларидан кўғирчоқнинг бошини ясаб олинади. Тугма шундай боғланиши керакки, натижада бўлажак кўғирчоқнинг юзида ранг-баранг иплардан хоч шакли ҳосил бўлиши лозим. Майда мато қолдиқларидан турли кийимлар тайёрланади. Кўғирчоқнинг юз-кўзи, оёқларининг йўқлиги, иштирокчига кўғирчоқ нима қилаётганини тасаввур қилиш учун имкон яратади.

Ўқувчиларнинг ижодий фаолиятини ривожлантириш учун кўшимча сифатида кўғирчоқ ҳақида ҳикоя сўзлаб бериш вазифасини бериш мумкин:

- ☒ Кўғирчоқнинг исми нима?
- ☒ У қаердан келган ва қаерда яшайди?
- ☒ У нима билан машғул?

ва ҳоказо (кўшимча саволлар ўқитувчи томонидан тузилиши мумкин).

Ким чакқанроқ. (Гир-гиракон)

Иштирокчилар сони. 20 кишидан иборат бўлган кичик гуруҳлар тузилади.

Ўйиннинг асосий мақсади. Тезлик, чакқонлик, мослашувчанликни ривожлантириш.

Ўйин жараёни. Ўйинни доира чизишдан бошлаш керак. Доиранинг катта-кичиклиги ўйинчиларнинг ёшига боғлиқ бўлади. Куръа ташлаш орқали бошловчи аниқланади. Бошловчи доиранинг марказидан жой эгаллайди, қолган ўйинчилар эса доиранинг ташқарисида турадилар. Бошловчи буйруқ бериши билан доиранинг ташқарисида турган иштирокчилар доираг ичига югуриб киришлари ва яна тезда доирадан қочиб чиқишлари лозим. Бошловчи иложи борица кўпроқ ўйинчиларни тутиб олиши керак. Қўлга тушган иштирокчилар бошловчининг ёрдамчисига айланади. Ўйин охиригача қўлга тушмаган иштирокчи ғолиб бўлади. Бошловчи ва унинг ёрдамчилари доирадан ташқарига чиқишлари мумкин эмас.

Ким узоқроққа сакрайди? Баландпарак

Иштирокчилар сони: 20 кишидан иборат бўлган кичик гуруҳлар тузилади.

Ўйиннинг асосий мақсади: мувозанат, эпчиллик, синхрон ҳаракат қилиш қобилиятини ривожлантириш.

Ўйин жараёни. Ўйинни иккита чизиқ чизишдан бошлаш керак. Чизиқлар орасидаги масофа 50 метргача бўлиб, старт ва финиш чизиқлари тортилади. Масофанинг

узунлиги иштирокчиларнинг ёшига қараб белгиланади. Иштирокчилар иккита тенг жамоага бўлинадилар. Иштирокчилар орасидан битта бошловчи танланади. Жамоалар жуфтликларга бўлиниб, старт чизиғининг олдида икки қатор бўлиб туришади. Бошлаш буйруғи берилгандан кейин икки жамоанинг биринчи турган иштирокчилари, бир-бирларига яқин туриб, бир оёқларини тизза соҳасида букадилар ва белгиланган масофани бир оёқда сакраб ўтишлари керак бўлади. Қайси жамоанинг кўпроқ жуфтликлари белгиланган масофани қоидага риоя қилган ҳолда: оёқларни туширмасдан, иккала оёқни ишлатмай, бир оёқлаб босиб ўтган бўлса, ўша жамоа ғолиб ҳисобланади. Ҳаракат, яъни сакраш бошловчининг ишораси билан бошланади.

Бўри ва қуёнлар

Ўйинчилар сони: Ўйинда 15–20 киши қатнашиши мумкин.

Керакли атрибутлар: ўйиндаги роллар учун ниқоблар тайёрлаш мумкин – бўри ва қуёнлар.

Ўйиннинг асосий мақсади: эҳтиёткорлик, зийраклик, диққатни жамлаш каби қобилиятни ривожлантириш.

Ўйин жараёни. Ўйини доира чизишдан бошланади. Сўнгра, куръа ташлаш орқали ўқувчилар икки жамоага бўлинади – бир жамоа бўрилар, иккинчи жамоа қуёнлар. Доиранинг ўртасидан чизиқ чизиб, икки қисмга бўлинади. Доиранинг бир қисмини бўрилар жамоаси, иккинчи қисмини қуёнлар жамоаси эгаллайди.

Ҳар бир жамоадан битта иштирокчи (бўри ва қуён) таклиф этилади. Маълум бир вақт давомида, бўри қуённи бир оёқда сакраб, тутиб олиши керак бўлади. Қолган қуёнлар доира ичида сакраб югуриб юришади, аммо доиранинг бўрилар

учун ажратилган қисмига яқинлашишдан эҳтиёт бўлишлари лозим, негаки бўрилар чизик ортида бўлишса-да, қуёнларни тутиб олишга имкон бор. Ажратилган вақт ичида қуёнлар ролини ижро этаётган иштирокчилар қўлга

тушмасалар, бўри ролидаги иштирокчини ўзгартириш керак. Аксинча, барча қуён ролидаги иштирокчилар қўлга тушсалар, жамоалар роллар билан алмашишади. Рақиб жамоадан энг кўп иштирокчини тутиб олган жамоа ғолиб ҳисобланади.

ДЎСТЛАР, КЕЛИНГ ИНОҚ БЎЛИБ ЯШАЙЛИК!

Мақсад:

Синф соати натижасида ўқувчилар:

– дўстликнинг ўзи нима ва ҳақиқий дўст қандай бўлиши кераклиги тўғрисидаги тушунчага эга бўлишади;

– синфда ижобий муносабатларни мустақамлашга эришадилар.

Синф соати учун тавсия этилган манбалар: ноутбук/компьютер, проектор/доска, рангли қоғоз варақлари/стикерлар, қайчи, флипчартлар, фломастерлар.

Давомийлиги: 45 дақиқа

Синф соатининг тартиби:

I. Кириш қисми. Ўқитувчи дўстлик ҳақидаги кўшиқни кўяди (кўшиқ ўқитувчининг ихтиёрига кўра ўқитиш тилида танланади). (Манбадаги материаллар рус тилида келтирилган).

<https://www.youtube.com/watch?v=oNGbQ3WzHdA>

Ўқитувчи: – Болалар, сиз кўшиқни тинглаб, албатта бугун нима ҳақида сўзлашимизни тезда тушуниб олдингиз, деб ўйлайман (ўқитувчи нутқида бир оз тўхталиб, ўқувчиларнинг жавоб беришларига имкон яратади). Тўғри, дўстлик ҳақида!

II. Гуруҳ иши:

Биз 3 гуруҳга бўлинамиз ва сиз ўз гуруҳингизга ном берасиз. Ҳар бир гуруҳга маълум бир вазифа берилади. 15 дақиқадан сўнг гуруҳ етакчиси ўз ижодий ишини тақдим этади. Ўқувчилар орасидан танлаб олинган 3 нафар мустақил экспертлар эса, қайси бир гуруҳ ўз вазифасини яхшироқ бажарганлигини аниқлашади.

Биринчи гуруҳга вазифа: Дўстлик нима, дўстлик сўзини қандай тушунасиз? «Дўстлик» сўзини қайси гулга таққослай оласиз?

Жавобларингизга кўшиқ, шеър ва мақоллардан мисоллар келтиринг.

Иккинчи гуруҳга топширик: Кимни дўст деб аташ мумкин, дўст қандай фазилатларга эга бўлиши керак? Сиз «Дўстлик» сўзини қандай «об-ҳаво» шароити билан боғлаган бўлар эдингиз? Жавобларингизни кўшиқлардаги сўзлар, шеърлар ва мақоллар билан асослашга ҳаракат қилинг.

Учинчи гуруҳга топширик: Дўстсиз яшаш мумкинми, дўстлар қанча бўлиши керак? «Дўстлик» сўзини қандай ранглар билан боғлаган бўлар эдингиз. Жавобларингизни кўшиқ,

шеър ва мақоллар билан асослашга ҳаракат қилинг.

Сўнг, ўқувчилар флипчартларда гуруҳ номини ёзиб, дўстларининг расмларини чизиб, дўстлик ҳақида мақоллардан мисоллар келтиришади. Ўқувчилар ушбу вазифани бажараётган вақтда дўстлик ҳақида (ўқитувчининг ихтиёрига кўра) сокин мусиқа янграб туради (мисол учун: <https://www.youtube.com/watch?v=HUYwLeLFjwo>).

Кейинги босқичда ҳар бир гуруҳ ўзи тайёрлаган тақдимотини намойиш этади ва кузатувчи мутахассислар томонидан уларга тегишли баллар белгиланади.

Ўқитувчи: Баракалла, болалар, сиз тинчлик ва дўстлик ҳақида жуда кўп қизиқарли нарсаларни сўзлаб бердингиз!

III. Мақоллар ҳақида ўқитувчининг сўзлари:

Халқнинг донолиги ва руҳияти унинг мақол ва маталларида акс этиши, Марказий Осиё халқларининг мақол ва маталларини билиш эса, халқ табиатини чуқур англашга хизмат қилиши азалдан эътироф этилган.

Сиз тўғри таъкидладингиз, мақол, бу – ибратли маънога

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

эга, дунёвий ҳикматларни ўзида мужассам этган қисқа, ҳикматли сўз. Биз, сизлар билан турли халқларнинг мақолларини эшитдик ва уларда кўплаб умумий жиҳатлар борлигини кўрдик. Бу эса, халқларнинг бир-бирларини ўзаро яхши англай билишлари учун хизмат қилади. Мақол ва маталларда халқнинг донолиги, унинг ён-атрофга, яхши ва ёмон, меҳнат ва ишёқмаслик, ҳақиқат ва ёлгон, мардлик ва кўрқоқликка нисбатан бўлган муносабати акс эттирилган бўлади.

Ўқитувчи қуйидаги таклиф қилинган материаллардан фойдаланиши мумкин:

Тинчлик ва дўстлик ҳақидаги қирғиз мақоллари:

1. Кимнинг дўсти кўп бўлса, уни душман енга олмайди. Кимнинг ақли кўп бўлса – қийинчиликлар унга тўсиқ бўла олмас.
2. Дўсти кўп бўлганлар билан дўст бўл, Дўсти кам бўлганлар билан сирларни баҳам кўр.
3. Дўстинг мингта бўлса ҳам кам, Душманинг битта бўлса ҳам кўп.
4. Чин дўст қабргача сен билан бўлади.
5. Ёмон дўст бўлмайди, ақлли душманлик қилмайди.

Дўстлик ва тинчлик ҳақидаги тожик мақоллари:

1. Зилзиладан тоғлар вайрон бўлади, Севги ва дўстлик сўз билан бузилади.

2. Дўстинг юзта бўлса ҳам кам, душманинг битта бўлса ҳам кўп.
3. Кимки сенга меҳрибон бўлса, унга қаттиққўллик қилма; тинчлик билан келган одамни асло ҳайдама.
4. Душманларни енгиш ҳақида эмас, дўстларни қадрлаш ҳақида ўйланг.
5. Сабр ва ғалаба ажралмас икки дўстдир.
6. Тош юрак биродардан, яхши дўст юз қарра яқинроқ.
7. Ёмонлик уруғини сепган киши ўзига ўлим эшикларини очади.

Дўстлик ҳақида туркман мақоллари:

1. Атрофдаги ҳамма нарса янги бўлсин, эски дўст эса истисно бўлсин.
2. Дўстлари кўп бўлганлар билан дўст бўлинг. Дўстлари кам бўлганлар билан сирларни баҳам кўринг.
3. Баҳсда дўстликни рад этса, ўзини ғамга маҳкум қилади.
4. Чумолининг кучи унчалик катта бўлмаса-да, чумолилар тўдаси тоғни ағдаради.
5. Эски душманни енгишдан кўра, қўшимча дўстга эга бўлган афзал.
6. Дўст учун бир чимдим захар ютиш – биз учун завқ ва муқофотдир.

Тинчлик ва дўстлик ҳақидаги ўзбек мақоллари:

1. Дўст дўстга – қалқон.
2. Дўст дўстликда

тобланар, билим – тортишувда.

3. Дўст зиёнкор бўлмас, зиёнкор дўст бўлмас.
4. Дўсти нодондан душмани доно яхши.
5. Дўстинг бўлса, боғинг чамандир.
6. Дарахт илдизи билан, одам дўстлари билан.
7. Кийимнинг янгиси яхши, дўстнинг эскиси.

Дўст ва дўстлик ҳақида қозоқ мақоллари:

1. Дўст – хонадонда иззат, душман – қабрда.
2. Душман ҳужум қилганда, унинг олдида ёмон дўст югуради.
3. Юз кишини эшитгандан кўра, бир кишини шахсан билиш яхшидир.
4. Дўсти кўп билан дўст бўл, дўсти кам билан сирларни бўлиш.
5. Ўзаро муносабат бўлмаган жойда бирлик бўлмайди, манфаат бор жойда дўстлик бўлмайди.
6. Дўстингизнинг бахтсизлигига кулманг, сизда ҳам шундай бўлиши мумкин.
7. Дўст душмандан кўзлари билан ажралиб туради.
8. Овул итларининг дўстлиги – биринчи суяккача.
9. Ҳақиқий дўст билан фахрлан, душманга дўст бўлишдан эҳтиёт бўл.
10. Душмандан бир марта, ёмон дўстдан минг марта эҳтиёт бўл.
11. Ёмон дўстдан, муносиб душман афзал.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

IV. Карточкалар билан ишлаш

Ўқитувчи: – Дўстликни ҳамма яхшилик, хайрихоҳлик, мулойимлик, ёруғлик ва шу каби фазилатлар билан боғлайди. Хўш, дўстликнинг ўзи нима?

Дўстлик ўзаро ишонч, меҳр, умумий манфаатларга асосланган яқин муносабатдир. Дўстлик ҳақида ўтмишда ҳам шоирлар, ёзувчилар, олимлар, файласуфлар ўз фикрларини ёзма ва оғзаки баён қилганлар. Масалан, юнон файласуфи Сукрот: «Дўстликсиз одамлар ўртасида ҳеч қандай мулоқот бўлмайди», деган эди. Дўстлик ҳақида кўплаб мақоллар битилган.

Энди биз, сизлар билан «мақолларни тўғри тўлдириш» деган ўйинни ўйнаймиз.

Ҳар бир гуруҳга берилган карточкада мақолнинг фақат ярми ёзилган, сиз ўйлаб, иккинчи ярмини тўғри айтишингиз керак.

Сабр ва ғалаба ... / икки қадрдон дўстдир /.

Ўзингга зарар етса ҳам ... / ўртоғингни қутқар /.

Дўстсиз одам... / илдизсиз дарахтдир /.

Эски дўст ... / иккита янги дўстан / афзалдир.

Яхши биродарлик ... / бойликдан / қимматроқ.

V. Ўқитувчи: – «Ҳақиқий дўстлик» нима? Болалар, нима деб ўйлайсиз, ДЎСТ қандай фазилатларга эга бўлиши керак, сиз дўстингизни қандай фазилатлари учун қадрлайсиз?

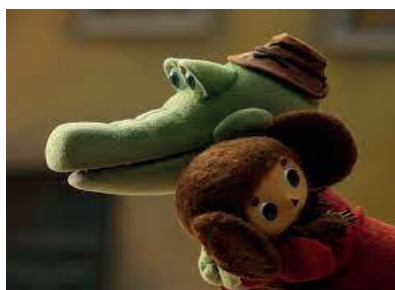
Иш уч гуруҳда давом этади. Ўқувчилар ўзлари ўйлаган фазилатларни қоғозга ёзиб, уларни глобус шаклида тайёрланган айлана бўйлаб елим билан ёпиштирадилар.

Масалан: ҳалоллик, сезгирлик, камтарлик, хайрихоҳлик, қатъиятлик, хушмуомалалик, ҳар қандай вақтда ёрдам беришга тайёрлик, тўғрилик, сахийлик ва бошқалар.

– Энди дўстлик ҳақидаги кўшиқни эслаб, дўстлик нимадан бошланишини айтамыз?

Болалар, энди сеvimли мультфильмларимизни эслаб куйидаги саволларга жавоб беришга ҳаракат қиламиз:

«Ким ким билан дўст?»

1. Тимсоҳ Гена ва ... (Чебурашка).

2. Буратино ва (..... Мальвина).

3. Винни-Пух ва (Пятачок).

4. Кайга музликда ким кўмаклашган? (Герда)

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Ўқитувчи: – Болалар! Дўстлашиш ва қадрлаш – жуда машаққатли иш. Кучли дўстлик учун сиз дўстлик қоидаларини билишингиз ва уларга риоя қилишингиз керак.

(Ўқувчилар ўзлари ёзган қоидаларни ўқиб эшиттириб, уларни доскага ёзадилар).

Ўқитувчи: – Қаранг, бизда қандай катта ва чиройли гул ҳосил бўлди.

«Дўстлик» ҳақидаги кўшиқ янграйди.

Дарс соатини сарҳисоб қилиш.

Биз дўстлик ҳақидаги билимларимизни ривожлантирдик, синфимиз кичик оила бўлиб, унда меҳрибонлик, ҳалоллик, бир-бирини тушуниш ва кечириш, дўстининг фикрини ҳурмат қилиш каби фазилатлар шаклланди.

Бугун барчангиз ўзингизни юқори намоён этиб, дарсда фаол иштирок этдингиз, баракалла!

Машҳур мультфильмда Леопольд исмли мушук бизга қандай сўзлар билан мурожаат қилган?

Болалар жўр бўлиб:

Болалар, келинг инок яшайлик! деб жавоб беришади.

ЭШИТИШНИ ЎРГАНАМИЗ

Мақсад:

Синф соати натижасида ўқувчилар:

- ✓ фаол тинглаш кўникмасига эга бўладилар;
- ✓ тинглаш турлари билан танишадилар;
- ✓ суҳбатдошини эшитишни ўрганадилар;

✓ эътибор ва нутқларини ривожлантирадилар;

✓ машғулотда ишлаш қоидалари билан танишадилар ва келгусида ҳам уларга амал қилишни ўрганадилар;

✓ ҳамдардлик билдириш ҳиссини ўрганадилар.

Зарур жиҳозлар:

Видеопроектор, компьютер, доска, бўр, вазифалар, терминлар ва вазиятлар ёзилган тарқатма материаллар, ручкалар.

Вақт: 45–90 дақиқа (ўқитувчининг ихтиёрига кўра)

Синф соатининг шиори (ҳошишга кўра алмаштириш мумкин)

«Табиат ҳар кимга камроқ гапириш ва кўпроқ эшитиш учун иккита кулоқ ва битта тил берган, дейишади».

Плутарх

I. Ташкилий дақиқа. «Танишув» машқи

Ўқувчилар доира шаклида ўтириб олишади.

Ўқитувчи: – Келинлар, ҳозир ҳамма ўз исмининг маъносини айтиб беради. Масалан: «Саодат – арабчадан таржима қилинганда «Бахт» маъносини билдиради, «Абдулазиз, арабчадан

– Аллоҳнинг бандаси», «Виктория, латинчадан – Ғалаба», «Владимир, қадимги русчадан – Дунёга эгалик қилувчи». Шу зайлда, айлана бўйлаб, ўқитувчининг ўнг томонида ўтирган ўқувчидан бошлаб, ҳар бир ўқувчи исмининг маъносини айтиш орқали «Танишув» машқини бажаришади.

Ўқитувчига эслатма!

Ўқитувчи синф соатини ўтказишдан бир неча кун аввал, ўқувчиларга ўз исмининг қайси тилдан олингани ва қандай маънони англатишини билиб келишлари лозим.

Ўқитувчи: – Мана исмларимизнинг маъноси билан танишиб олдик, бу бизни бир-биримизга яна

хам яқинлаштирди. Ҳар бир инсоннинг исми, унинг тақдири ва феъл-атворига таъсир қилади. Зеро, «Кемани қандай номласанг шундай сузади», дея бежизга айтилмаган.

Мисол тариқасида «Капитан Врунгель» мультфильмидан (кеманинг номи «Победа» – «беда») лавҳа ёки фотосурат кўрсатиш мумкин.

Ўқитувчи: – Болалар машғулотларимиз доим кизиқарли, самарали ва ёдда қоладиган бўлиши учун куйидаги қоидаларни яхшилаб ўрганиб, уларга ҳамиша амал қилишимиз зарур:

- ☒ Ўзаро ҳурмат!
- ☒ Ҳар ким фикр эркинлиги ҳуқуқига эга!
- ☒ Кўл кўтариш қоида­сига амал қилиш!
- ☒ Эшитишни ўрганинг!

Ўқувчилар, айтинг-чи, сиз ўз исмингиз маъноси билан танишаётганингизда ушбу қоидалардан қайси бирини кўлладингиз? (Иштирокчиларнинг жавоблари).

Ўқитувчига эслатма!

Ўқитувчи аввалдан тайёрлаб қўйилган қоидалар ёзилган қоғозни доскага илиб қўяди. Ушбу қоидаларни ўқувчилар эслаб қолишлари ва доимо амал қилишлари учун, ҳар бир машғулотда доскага илиб қўйиш тавсия этилади. Агар зарурат бўлса, ўқитувчи ушбу қоидаларни батафсилроқ тушунтириб беради.

II. Асосий қисм

Ўқитувчи: – Сухбатдошни диққат билан тинглаш – жуда кийин, бу хушмуомалаликнинг энг юқори кўринишидир!

Агар тинглаш қобилияти бўлмаса, самарали мулоқот қилиш мумкин эмас!

Ҳозирги вақтда мулоқот визуал–матнли алоқа каналлари (электрон почта, чатлар, форумлар ва ҳ.к.лар) орқали тобора кўпроқ амалга ошири­лаётганлиги боис, тинглаш қобилияти зерикарли бўлиб бормоқда.

Тинглашнинг икки жиҳати мавжуд:

- ☒ эшитаётганларимизни тушуниш қобилияти;
- ☒ эшитган маълумотларни хотирада сақлаш ва кейинчалик фойдаланиш учун уларни таҳлил қилиш ва тизимлаштириш.

Тинглашнинг икки тури мавжуд:

- ☒ «мулойим» (пассив)
- ☒ танқидий (фаол).

Пассив тинглаш, бу – сухбатдошининг айрим сўзларини эшитиб, айримларини эшитмаслик. Бу эса кўпинча куйидаги ҳолатларга олиб келади:

«Эсингдан чиқмасин, бугун кечкурун сен билан бирор жойга бормоқчийдик».

«Ростданми? Сен менга ҳеч нарса демаган эдинг-ку, энди эшитиб турибман».

«Нега айтмас эканман, икки кун олдин-чи? Сен ўша куни шунчаки мени эшитмаган экансан-да!».

Биз кўпинча ўзимиз яхши билган ва тез–тез кўришадиган танишларимизнинг гапларига унчалик эътибор бермаймиз.

Фаол тинглаш – диққатни жамлаш ва ички кучларни фаоллаштиришни талаб қилади. Бунда сиз сухбатдошингизнинг нуқтаи назарини тушуниш учун астойдил ҳаракат қиласиз. Сиз уни эшитасиз, айтганларини қабул қиласиз, эшитган маълумотларингизни хотира­нгизга жойлайсиз ва зарур бўлганда уларга яна қайтасиз.

Агар сиз ҳақиқатдан ҳам фаол (яъни, чиндан) тингласангиз, тез орада миянгизда пайдо бўлаётган фикрлардан бошингиз «ғувиллаб» бораётганлигини ҳис этасиз.

Бу табиий ҳол, ахир сизнинг барча фикрлаш қобилиятингиз танқидий тинглаш жараёнида фаоллашади. Сиз сухбатдошингизнинг гапларига эътибор қаратиш билан бирга, уни диққат билан эшитиш, хатти–ҳаракатларини кузатиш, сизга бериладиган саволларга жавоб тайёрлашингиз ва ўзингиз нималарни сўрашингизни ҳам ўйлашингиз керак. Шундай қилиб, бундай вазиятда кучли зўриқиш – бошингизнинг «ғувиллаб» кетиши табиий ҳол.

III. Машқ: «Тўғри ва нотўғри тинглаш»

Мақсад: мулоқот пайтида тинглаш қобилиятининг аҳамиятини англаш. Фаол тинглаш техникаси билан танишиш.

Ўқитувчи бу машқ учун тўрт нафар ўқувчини тайёрлайди. Уларга аввалдан ролларни тақсимлаб беради.

Ўқитувчи: – Бизнинг синф соатимиз энг зарур кўникмалардан бири – ўзга кишини эшита билиш тўғрисида бўлади.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Албатта, ҳар биримиз учун гапиришни биладиган одам билан эмас, балки гапирганимизда бизни эшита оладиган одам билан мулоқот қилиш ёқимли.

Келинг, ҳозир синфдошларингизнинг чиқишларини кузатамиз ва кейин кўрганларимизни муҳокама қиламиз.

1-сахна кўриниши:

Икки дўст учрашиб қолишди. Улардан бири ҳаяжон билан охириги кўрган фильми ҳақида гапирарди.

Аммо унинг суҳбатдоши бу ватда «бефарқ тинглаш»ни намоён этади:

- ☒ узоққа тикилиб қарайди;
- ☒ ўзини зериккандек кўрсатади;
- ☒ гапини бўлиб туради;
- ☒ соатга қарайди;
- ☒ телефонга чалғийди;
- ☒ ноўрин кулади.

Саҳна кўриниши учун 2–3 дақиқа ват берилади.

Ўқитувчи синфга қарата саволлар билан мурожаат қилади:

- ☒ Дўсти суҳбатдошини диққат билан эшитдими?
- ☒ Эътибор бермаганини қандай билдингиз?
- ☒ Қайси хатти-ҳаракатлар сизга бефарқлик билан эшитганлигини билдирди?
- ☒ Сўзловчи уни эшитмаётган дўстига қандай муносабатда бўлди?
- ☒ Сизнинг-ча, сўзловчи суҳбатдоши уни эшитаётганда нимани ҳис қилди?

Ўқувчилар саволларга навбатма-навбат жавоб берадилар.

(Жавобларни доскага ёзиб боринг. Синф доскаси икки қисмга бўлинади: бир томонга пассив, иккинчи томонга фаол тинглаш белгилари ёзиб борилади.)

2-сахна кўриниши:

Синфдошлар учрашишди. Улардан бири яқинда ўқиган китоби ҳақида гапириб берди. Дугонаси унинг ҳикоясини эшитиш чоғида яхши тинглашни намойиш қилади:

- ☒ суҳбатдошининг кўзига қараб, уни қўллаб туради;
- ☒ сўзловчининг қаршисига ўтириб, ўрни келганда жилмайиб, бошини кимирлатиб туради;
- ☒ суҳбатдошининг гапини бўлмайди;
- ☒ телефонга чалғимади;
- ☒ саволлар бериш билан дугонаси ўқиган китобнинг моҳиятини яхшироқ билиб олишга ҳаракат қилади;
- ☒ тўғри тушунаётганлигини билиш учун эшитганларини такрорлайди;
- ☒ суҳбатдошининг ҳис-туйғуларини ифодалайди;
- ☒ дугонасининг ҳиссиётлари, муаммолари ва ҳаракатларини кадрлаётганини намоён этади.

Ўқитувчи синфга қарата саволлар билан мурожаат қилади:

- ☒ Қиз дугонасини тингладими?

- ☒ Сиз буни қандай билдингиз?

- ☒ Қизнинг қайси хатти-ҳаракатларидан буни билиб олдингиз? (Жавобларни доскага ёзиб боринг).

- ☒ Сўзловчи ҳикоясини тинглаётган дугонасига қандай муносабатда бўлди?

- ☒ Сиз нима деб ўйлайсиз, уни диққат билан эшитганларида қиз нимани ҳис қилди?

Ўқувчиларнинг жавоблари. Муҳокама. Иштирокчиларнинг хулосаси.

Иккала саҳна кўринишидан кейин муҳокама учун саволлар:

1. Агар кимнидар эшитмасангиз, нима бўлиши мумкин?
2. Кимнидир эшитаётганингизни қандай кўрсатиш мумкин?
3. Кимдир сизни диққат билан эшитса, сиз ўзингизни қандай ҳис қиласиз?
4. Агар суҳбатдошингиз сизни эшитмаётган бўлса, сиз ўзингизни қандай ҳис қиласиз?

IV. «Бузилмаган телефон» машқи

Мақсад: Ўқувчилар онгида тинглай олмаслик билан боғлиқ муаммоларни бартараф этиш. Уларни фаол тинглаш усулларини ўзлаштиришга йўналтириш. Овоз ёзиш воситаларидан фойдаланиб ёзиб олиш ҳам мумкин:

Ўқитувчи: – Биз, ҳозир «Бузилмаган телефон» ўйинини ўйнаймиз. Иштирокчиларнинг вазифаси – ахборотни иложи борица яхшироқ эслаб қолиш ва уни ўзидан кейинги иштирокчига аниқ етказиш. Эшитганларимизни бирма-бир етказамиз. Аввал ҳоҳловчилар (5–6 нафар ўқувчи) ташқарига чиқиб туришади ва хонага биттадан киришади. Биринчи кирган ўқувчига мен маълумот бераман. Кейин, у менинг ёрдамимсиз маълумотни ўзидан кейин кирган синфдошига бирма-бир етказди. Иккинчи иштирокчи учинчисига... шу тариқа жараён ташқарида турганларнинг ҳаммаси киргунига қадар давом этади.

Маълумотни ёдда сақлаб қолиш учун ёзиб олишдан ташқари исталган ҳар қандай усулдан фойдаланиш мумкин.

Ўйинда иштирок этувчилардан ҳоҳловчи 6–7 нафар иштирокчиларга синфдан ташқарига чиқиш айтилади.

Қолган иштирокчиларга нима бўлаётганини диққат билан кузатиб бориш ва қуйидагиларга эътиборли бўлиш эслатилади:

а) ташқаридан кирганлар тинглашнинг қандай усуллари қўллашди?

б) маълумотнинг бузилиши.

Шунингдек, улар имкон қадар одоб сақлашлари, айтиб бермасликлари, маълумот берувчига ҳалақит қилмасликлари шарт.

Марказга иккита стул қўйинг, биринчи иштирокчини таклиф қилинг, ўтиринг ва овоз ёзиш ускунасини ёқиб қўйинг.

«Мен ҳозир сизга хабар етказаман. Сизнинг вазифангиз – уни диққат билан тинглаб, кейинги иштирокчига имкон қадар аниқ ва тўлиқ етказиб беришдан иборат.

Шундай қилиб: эртага шаҳар марказида болалар учун янги истироҳат боғи очилади. Сиз эрталаб соат 10 да ота-онангиз билан бирга ўша ерда бўлишингиз керак. Ўйнаш учун ўзингиз билан албатта сувли тўппонча олинг, ахир ҳозир ёз фасли бўлса! Ўйнаб чарчагаганингиздан кейин қароқчилар кемаси ичида жойлашган қахвахонада тамадди қилиб олишингиз мумкин!

Вактни бекорга, беҳуда сарфламанг, завқланинг ва турли танловларда қатнашинг. Аммо ҳийла-найранг қилманг!

Маълумотни кейинги иштирокчига етказишга тайёрмисиз?».

Агар биринчи иштирокчининг саволлари бўлса, уларга аниқлик киритинг, аммо матнни иккинчи марта ўқиш мумкин эмас. Маълумотни етказганингиздан кейин, ўқувчилардан уни кейинги иштирокчига етказишга тайёри, шуни сўрашни унутманг.

Агар иштирокчи тайёр бўлса, кейинги иштирокчини таклиф қилинг.

Муҳокама учун саволлар:

1. Ўйин иштирокчилари тинглаш ва ёдда сақлаб қолишнинг қандай усулларида фойдаланишди?

2. Қайси маълумот ёдда яхшироқ қолди?
3. Қайси маълумот бузилиб кетди?
4. Маълумотнинг бузилиши нима билан боғлиқ?

Аввал ўйинда иштирок этган ўқувчилар навбатма-навбат жавоб беришади. Шундан сўнг, овоз ёзиш мосламасига ёзиб олинган ёзувларни қўйиб эшиттиринг, яқун ясанг.

IV. Якуний қисм

«Рефлексия» машқи

Ўқитувчи: – Мана машғулотимиз ҳам охирлаб борапти. Бугун сизлар турли ахборотларга эга бўлдингиз. Қаршингизда бугун синф соатида фаол бўлган ва ўрганганларини баҳам кўрмоқчи бўлган ўқувчининг расми. У қуйидагиларни айтмоқчи:

Мен ... ни билиб олдим.

Мен ... ни ўргандим.

Мен ... ни ҳис қилдим.

Мен ... ни қўллай оламан.

Машқ якунида ўқитувчи: «Юқоридагилардан қайси бирига жавоб бериш ҳаммасидан ҳам қийин бўлди?» деган саволни беради.

Тажриба ўқувчилар учун «Нимани ҳис қилдим» ва «Қўллай оламан» деган қисмларга жавоб бериш қийинчилик туғдирганини кўрсатди.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

6-СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ УЧУН СИНФ СОАТЛАРИ

Марказий Осиё ва Буюк Ипак
йўли

32-34 бет.

Биз ва ҳиссиётларимиз

35-40 бет.

Эмпатия (Ҳис Этиш
Қобилияти)

41-46 бет.

Бир-бирини тушуниб
яшаш қобилияти

47-50 бет.

Эртақлар – бизнинг
хаёт тарихимиз!

51-54 бет.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ВА БУЮК ИПАК ЙЎЛИ

Мақсад:

Синф соати якунлари
бўйича ўқувчи:

- ✓ Марказий Осиё ва Буюк Ипак йўли ҳақидаги тушунчаларини кенгайтирган ҳолда, уларнинг инсоният

таракқиёти учун тарихий аҳамиятини кўрсата олади;

- ✓ Буюк Ипак йўлида жойлашган давлат ва халқларнинг тарихий аҳамияти ҳақида маълумотга эга бўлади;

- ✓ Марказий Осиё давлатлари маданиятининг ривожланиши сабабларини ўрганади;

- ✓ Буюк Ипак йўлининг маданий, диний ва халқаро муносабатлар

ривожига қўшган ҳиссаси ҳақидаги тушунчаларга эга бўлади.

Синф соатини ташкил этиш учун тавсия этиладиган жиҳозлар:

Марказий Осиё тарихига оид харита, карточкалар, тестлар, электрон жадваллар, проектор, компьютер.

Давомийлиги: 45–90 дақиқа.
Ўқитувчининг ихтиёрига кўра.

I. Ўқитувчининг кириш сўзи

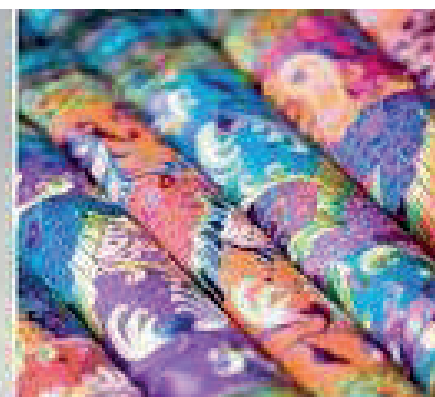
Ўқитувчи: – Болалар, биз баъзи бир чегаралар очилса, бошқалари ёпилаётган дунёда яшаймиз. Аммо инсонлар ўзига хос маданият ва анъаналарга эга бўлган ҳолда абадий қоладилар. Марказий Осиё энг қадимги

тамаддун марказларидан бири саналади. Бу ерда маданиятнинг ўзига хос хусусиятлари, анъаналари ва идеаллари шаклланади.

Бугун, биз истиқомат қилаётганимиз Марказий Осиё минтақаси ҳақида сўз юритамиз. Бу ҳудудга Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Тожикистон ва Туркменистон давлатлари киради. Марказий Осиёнинг тарихи унинг кенгликлари ва Буюк Ипак йўлида яшовчи кўчманчи халқлар билан чамбарчас боғланган. Ипак йўлида жойлашган жазирама чўллар, гўзал воҳалар ва тоғ довларидан минг-минглаб қарвонлар ўтган. Йўл бўйлаб шаҳарлар ва бутун бошли тамаддун иншоотлари барпо

этилган, ўз вақтида улар гуллаб-яшнаган, кейинчалик макон ва замон таъсирида баъзилари вайроналарга айланган.

Буюк Ипак йўли Евроосиёдаги турли мамлакат, маданият ва халқларнинг тинч-тотув яшашининг илк намуналаридан бири бўлган. Асрлар давомида кўп тилли шарқона бозорлар шовқин-суронга тўлган, юзлаб йиллар давомида савдогарлар қимматбаҳо ипак ва тошлар, зиравор ва бўёқлар, олтин ва қумушлар, ажабтовур қуш ва ҳайвонларни европаликларга сотиш учун қумли қарвон йўллари бўйлаб ҳаракат қилишган.

Буюк Ипак йўли даврдан то ҳозирги кунгача ушбу йўл чорраҳасида минтақа ҳамда бошқа яқин ва узоқ мамлакатлар халқлари ўртасида жадал суръатларда маданий қадриятлар

алмашинуви йўлга қўйилди. Марказий Осиё Евроосиё қитъасининг турли қисмлари – Европа, Яқин Шарқ, Жанубий ва Шарқий Осиёдан инсонлар, товарлар ва ғоялар бирлашадиган минтақа

сифатида фаолият юритди. 1834 йилда Марказий Осиё дунёнинг алоҳида минтақаси сифатида илк марта географ Александр фон Гумбольдт томонидан эътироф этилди.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Марказий Осиё қитъанинг ички қисмидаги баланд тоғли ҳудуд бўлиб, узунлиги 7 минг км.дан ортиқ бўлган улкан тизмаларнинг деярли узлуксиз ҳалқаси билан ўралган.

Марказий Осиё азалдан маданият ва динлар чорраҳасида жойлашган. Бу ҳудуд ўзининг географик жойлашуви ва бой тарихий меросига кўра Шарқ ва Ғарб, Шимол ва Жануб ўртасида маданий, илмий ва диний ғояларни тарғиб этишда доимо салмоқли ўрин тутган. Жамиятнинг Марказий Осиё минтақасига нисбатан тутган ўрни ва ролини англаш, шубҳасиз, ўз-ўзимизни ва умуман, барчамизни англаш йўлидаги муҳим қадамдир.

Марказий Осиё минтақаси бир неча асрлар давомида Ибн Сино, Беруний, Фаробий, Жалолiddин Румий, Навоий, Баласоғуний каби ўз даврининг буюк мутафаккир ва маърифатпарварлари ҳамжа инсоният маънавий меросининг умумий хазинасига бебаҳо ҳисса қўшганлар руҳи билан ҳам рамзий маънога эгадир.

Қўшимча материаллар (манбадаги материаллар рус тилида келтирилган):

<https://postnauka.ru/faq/67338> – Ипак йўли ҳақида мақола.

<https://www.youtube.com/watch?v=OpeZO9a9c8> – Ипак йўли ҳақида видеоролик.

<https://www.youtube.com/watch?v=wKnNzPZcV2E&t=1s> – Ипак йўли ҳақида видеоролик.

Марказий Осиёда қадимдан яшаб келган халқлар тинч-тотув ҳаёт кечириши, бир-бирига нисбатан бағрикенглиги билан ажралиб турган. Минтақа халқларининг аввалги тарихи уларнинг

азалий анъаналаридан далолат беради, улар тегишли шароитларда маданият, тинчлик ва бағрикенглик тамойилларига асосланган кундалик мулоқот амалиётини ҳақиқатга айлантиради.

– Болалар, Буюк Ипак йўлидан ўтиш учун бизга кўп вақт керак бўлади, яъни деярли – 7 минг км.дан ортиқ!? Ҳозирги кунда биз, бу масофани бир неча соат ичида самолётда босиб ўтамыз. У пайтларда саёҳатчилар узоқ вақт юришган, орада эса, уларни манзилга етакловчи от ва туялар ҳам дам олишган. Биз ҳам, сизлар билан улар каби ора-орада тўхтаб, саволларга жавоб топишга ҳаракат қиламиз. Жавобларимиз тўғри бўлса, йўлда давом этамиз. Шундай қилиб, бошладик.

II. Ўқитувчининг саволлари:

1-тўхташ. Помир.
Саволларга жавоб беринг:

1. Буюк Ипак йўлининг номи нимани англатади?

Жавоб: Ипак йўли – қадимги ва ўрта асрларда Ўрта ер денгизидан то Хитойгача Евроосиёни кесиб ўтган ҳамда халқлар, давлатлар, минтақалар ўртасидаги савдо ва маданий алоқаларнинг келиб чиқиши, уларнинг ривожланишига хизмат қилган карвон йўлидир.

2. Буюк Ипак йўли қачон пайдо бўлган?

Жавоб: Буюк Ипак йўли милoddан аввалги II асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган.

3. Буюк Ипак йўлининг умумий узунлиги қанча?

Жавоб: Умумий узунлиги 7 минг километрдан ортиқ.

4. Савдогарлар нима билан савдо қилишган?

Жавоб: Ипак, қоғоз, зираворлар, чинни, филлар, қоплонлар, шерлар, отлар, уруғлар, мевалар.

Баракалла болалар.

Энди кейинги тўхташ.

2-тўхташ. Самарқанд.

1. Шарқ мамлакатларидан қандай ҳайвонлар келтирилган?

Жавоб: Филлар.

2. Ипак ишлаб чиқаришни қайси давлат сир тутган?

Жавоб: Ипак ишлаб чиқаришни Хитой сир тутган.

3. Юк ортилган туялар подаси қандай номланган?

Жавоб: Карвон.

4. Марказий Осиё халқлари маданиятининг ўхшашлиги нимада?

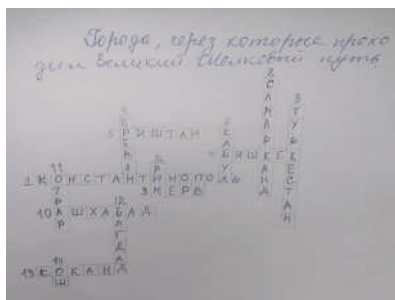
Жавоб: Уларнинг маънавий қадриятлари, катталарга ҳурмат ва она юртга бўлган муҳаббати ўхшаш.

Ўқитувчи харитада барча тўхташ жойларини кўрсатади.

3-тўхташ. Иссиқкўл.

Буюк Ипак йўлининг тимсолини ўйлаб топинг.

4-тўхташ. Ашхобод.

Бу, эҳтимол, энг қийин тўхташдир, у Буюк Ипак йўли ўтган шаҳарлардан иборат.

Шаҳар кроссвордлари билан танишинг. Овоз чиқариб ўқинг.

Ўқитувчи: – Буюк Ипак йўлида айирбошланган маҳсулотлар бўйича кроссвордга ўз вариантларингизни ўйлаб топинг.

Ўқитувчи: – Болалар, тарбиявий соатимиз ўз ниҳоясига етди. Шундай

қилиб, биз Марказий Осиё ва ўн саккиз аср давом этган Буюк Ипак йўлидан ўтдик. Бу йўл нафакат маҳсулотлар, балки динлар, санъат, технологияларнинг тарқалишига ҳам катта ёрдам берган, бу эса, ўз навбатида, Шарқ ва Ғарб халқларининг маданий тараққиётида катта роль ўйнаган.

БИЗ ВА ҲИССИЁТЛАРИМИЗ⁹

Мақсад:

Синф соати якунлари бўйича ўқувчи:

- ✓ «ҳиссиётлар» ва уларнинг нейропсихологик тушунчалари ва «психогигиена» тушунчалари билан танишади;
- ✓ ҳамкорлик кўникмаларини шакллантиради;
- ✓ ҳиссий интеллект ҳақидаги билимларини бойитади;
- ✓ фаол хулқ-атвор ва хатти-ҳаракатлар кўникмаларини эгаллайди;
- ✓ хавфсиз мулоқот кўникмаларини ривожлантиради;

✓ ҳиссиётларни бошқариш кўникмаларини ўрганади;

✓ ҳиссий интеллектни ривожлантириш усуллари ўрганади;

✓ танқидий фикрлаш: вазиятни танқидий баҳолаш, ўз фикри ва нуқтаи назарини намоён этиш кўникмаларини ривожлантиради.

Синф соатини ташкил этиш учун тавсия этилаётган атрибутлар: мавзуга оид видеоролик, проектор, ноутбук ёки компьютер.

Давомийлиги: 45–90 дақиқа. Ўқитувчининг ихтиёрига кўра.

Тайёргарлик ишлари: видеороликларни тайёрлаш, расмларни танлаш, мусикий ҳамроҳлик.

I. Синф соатининг тартиби

1-қадам. Синф соати синф раҳбари томонидан мавзунинг эълон қилишдан бошланади:

– Бугун биз ҳис-туйғулар нима эканлиги ва улар нима билан боғлиқлиги ҳақида билиб олишга ҳаракат қиламиз.

Бундан ташқари, «Ўх-хў, гапирадиган балиқ!» (рус тилида) номли мультфильмининг томоша қилиш таклифи этилади. Мазкур мультфильмдан фойдаланиб, синф раҳбари ҳис-туйғулар ҳаракатларимизга қандай таъсир қилиши ҳақида суҳбатни бошлайди.

Ух | ты, говорящая рыба!

Старик на рыбалке ловит говорящую рыбу, которая просит отпустить её на волю, мотивируя это наставлением своего деда: «Делай добро и бросай его в воду».

⁹ Коротенко В.А., Уметов У.Т., Насырова А.Р., Марченко Л.Ю. и др. УРОКИ БЕЗОПАСНОСТИ: учебно-методическое пособие. Издание 2-е, дополненное / Отв. ред.: В.А. Коротенко – Б., 2021.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

II. Мунозара:

Мунозара услубий тавсияларга мувофиқ олиб борилади.

Мультфильм муҳокамаси учун саволлар (7–10 дақиқа):

- ☒ Мультфильмда бобо нима қилмоқчи эди?
- ☒ Нима учун бобо гапирадиган балиқни кўйиб юборди?
- ☒ Нима учун бобо, Ээхдан сеҳрли лаганни олди, деб ўйлайсиз?
- ☒ Нима деб ўйлайсиз, Ээх кечаси келаман, деганда бобо ва буви ундан кўрқидими?

Келинг, энди бир ўйлаб кўрайлик: «Нима учун йигит – гапирадиган балиқ», ёвуз сеҳргар Ээхни баҳсда мағлуб қила олди? Унинг ғалаба қозонишида ёрдам берган омиллардан бири хотиржамлик эди, ва айнан шу хотиржамлик билан у ҳис-туйғуларини назорат қила олди.

Синф раҳбарига тавсиялар: мультфильмларни муҳокама қилишдан мақсад ўқувчиларга ҳис-туйғулар ҳақида гапириб беришдир. Яъни, ҳиссиёт нима, у нима учун керак ва ҳис-туйғулар фаолиятимизда қандай ўрин тутди.

III. Ҳиссиётлар. Ўқитувчининг саволи:

2-қадам. Умумий муҳокамадан сўнг синф раҳбари ўқувчиларга савол беради:

– Ҳиссиёт нима?

Бир нечта жавоб вариантларини олгач, синф раҳбари саволга жавобни биргаликда топишни ва «Биз ҳис-туйғуларни қаердан оламиз?» (рус тилида) номли анимацион видеороликни томоша қилишни таклиф этади.

Откуда у нас эмоции?

Анимационный ролик, рассказывающий о том, откуда у нас эмоции и зачем они нам нужны.

3-қадам. Сўнг синф раҳбари сўзини давом эттиради: – Биз ҳис-туйғулар нима эканлиги ва улар қандай бўлишини билиб олдик, лекин нима деб ўйлайсиз, бизга ҳис-туйғулар нима учун керак? (5–10 дақиқа).

Зачем нам нужны эмоции?

В этом видео В. Шиманская, доктор психол.наук, преподаватель МГИМО, Московского Института Психоанализа расскажет о том, что слушателей ждет погружение в исследование себя, своих эмоций, мотивации и темперамента. Что такое эмоциональный интеллект, из чего он состоит и как с его помощью лучше управлять собой и своей жизнью. Какие практические инструменты по самоисследованию, управлению вниманием и повышению мотивации можно применять.

3.1-қадам. Синф раҳбарига «Ирода ва ўз-ўзини назорат қилиш» китоби муаллифи, илмий мухбир Ирина Якутенконинг «Бизга ҳис-туйғулар нима учун керак?» мақоласини ўқиб, дарсда фойдаланиш учун олдиндан уни чоп этиш тавсия этилади (ўқитувчининг хоҳишига кўра, шунга ўхшаш материалдан фойдаланиш мумкин).

Мақолада нима учун ҳис-туйғулар бизнинг ҳаракатлар ва қарорларимиз учун ҳал қилувчи омил эканлиги тушунтирилади. Агар бунинг иложи бўлмаса, ўқувчиларнинг мустақил ўрганиши учун материалга ҳавола бериш тавсия этилади.

Зачем нам нужны эмоции?

Статья канала Наука ТВ. Данная статья предлагает ответ на вопрос – «Зачем нам нужны эмоции?» – с точки зрения науки.

Кўпгина далиллар хис-туйғулар фикрлаш жараёнининг ажралмас ва баъзи ҳолларда, ҳатто белгиловчи қисми эканлигини кўрсатади. Масалан, инсон шахсиятининг мотивация каби муҳим таркибий қисмини асосан ҳиссиётлар ташкил қилади. Ва, у ўз навбатида, ўзини тутта билиш, яъни юқори мақсад йўлида бир лаҳзалик истакларини тия олиш қобилияти билан узвий боғлиқдир. Ҳиссий тезкор жавоблар тизими миллионлаб йиллар давомида аниқ ёрдам берди, чунки биологик мақсадга мувофиқлик ечимлар нуктаи назаридан тўғри келади.

Тезкор ҳиссий жавоб тизими бизга миллионлаб йиллар давомида омон қолишимизга ёрдам берди, чунки ечимлар – биологик мақсадга мувофиқлик нуктаи назаридан тўғри келади. Овқат яхши, у қанчалик ширин ва ёғли бўлса, шунча яхши ва

уни дарҳол истеъмол қилиш керак. Йулбарс ёмон, ўйлаб ўтирмасдан ундан тезда қочиш керак.

Ҳеч ким сизни таъқиб қилмаётган бўлса, дам олиш жуда яхши, агар, вақтни марокли ўтказишга имкон бўлса, албатта. Ҳаммаси мантикий ва тушунарли. Супермаркетлар, фаст-фудлар, гиёҳванд моддалар ва компьютер ўйинлари сўнгги ихтиролар бўлиб, ҳиссий тизим ҳали уларни тўғри қабул қилиш кўнкмасига эга эмас. Эҳтимол, бир неча миллион йил ўтгач, бизнинг авлодларимиз сникерс тўла жавонларни кўриб, дарҳол жирканиши ёки очиқ турган ижтимоий тармоқ саҳифасини кўриб ғзабга келиши мумкиндир, лекин ҳозирча мия бу нарсаларни керак, деб қабул қилмоқда. «Темир» каби миямизга ўрнашиб олган ушбу соғломалар бизга ирода кучимизни кўрсатишга тўсқинлик қилади.

Ҳиссиётлар қадимий қадриятдир. Айнан улар, ҳали мураккаб тизимларни таҳлил қилиш кўникмаси бўлмаган аجدодларимизга маълумотлар танқислиги шароитида қарор қабул қилишда ёрдам берган...

Аммо, хайриятки, йирик сутэмизувчилар, жумладан инсон, олий миянинг янги таркибий қисми – «интеллектуал» қобиғига эга бўлди. Унинг ёрдамида биз ўйлаймиз, мулоқот ўрнатамиз, ўзимизни шахс сифатида кашф этамиз, нималарнидир яратамиз, таҳлил қиламиз, ҳисоблаймиз, режалаштирамиз ва ихтиро қиламиз.

Миянинг тубида, унинг қадимги ва янги нукталари кесишган жойда, бизнинг импульсларни назорат қилиш қобилият қадимги оддий истакларни мураккаб замонавий мақсадларга (турли муваффақият билан) бўйсундиришга ёрдам беради.

В чем сила эмоций?

Понимать, что чувствует другой человек, – пожалуй, так же полезно, как иметь джедайскую силу. Ты можешь опережать других и добиваться своего. Но научна ли концепция эмоционального интеллекта, и что она может помочь понять нам о самих себе? Об этом подробно рассказывает научный сотрудник Института психологии РАН, кандидат психологических наук Анна Уланова.

IV. Туйғуларни бошқариш

4-қадам. Синф раҳбари: «Улар қаердан келганини сиз билан бирга ўргандик; энди уларни қандай қилиб назорат қилишни билиб оламизми?»

10 жизненных принципов от Стивена Кови

В этом видеоролике вы узнаете о 10 жизненных принципах, помогающих сделать жизнь счастливее. Стивен Кови, специалист по вопросам руководства, управления жизнью, преподаватель и консультант по организационному управлению. Автор книги «Семь навыков высокоэффективных людей», которую журнал Time включил в список 25 наиболее влиятельных бизнес-книг.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

4.1-қадам. Синф раҳбарига мақолани ўқиб чиқиш ва ўқувчилар учун унинг босма нусхасини олдиндан чоп этиш тавсия этилади. Агар бунинг имкони бўлмаса, ўқувчиларнинг мустақил ўрганиши учун материалга ҳавола бериш тавсия этилади.

От реактивности к проактивности

Из данной статьи вы узнаете, что такое проактивность, и как можно перейти от реактивности к проактивности.

5-қадам. Тавсия этилган видеороликларни томоша қилиш сизларга проактив(фаоллик)лик нима эканлиги ҳақидаги тушунчаларингизни кенгайтириш имконини беради.

6-қадам. Видеони томоша қилгандан сўнг, билимларни мустаҳкамлаш учун синф раҳбари қуйидаги матнни ўқийди:

Рағбат (қўзғатувчи) – реакция. Ушбу схема бўйича маълум бир ташқи қўзғатувчига нисбатан зарур реакцияни ривожлантириб ҳайвонларни қўлга ўргатишади. Бироқ, инсон учун ушбу схемада яна бир унсур мавжуд. Ўз-ўзини англаш қобилияти орқали бизда рағбат (қўзғатувчи) ва реакция ўртасида танлаш эркинлиги ҳам бор.

Отрывок из фильма «Игры разума»

В данном эпизоде показаны примеры реактивного и проактивного поведения. После просмотра отрывка рекомендуется обсуждение эпизода: кто из героев фильма проявил проактивное поведение? Почему это поведение можно назвать проактивным? Ответ: пример проактивного поведения показала Девушка.

7 Навыков высокоэффективных людей

В данном видеоролике рассказывается о 7-ми навыках высокоэффективных людей от Стивена Кови. Проактивность: как подчинить свои реакции внутренним ценностям.

9 Вещей, которые никогда не делают умные люди

Эмоциональный контроль – чего никогда не делают умные люди? Умные люди умеют распознавать свои эмоции и справляться с ними. Секрет здесь не только в том, что они для этого делают, но и в том, чего НЕ делают. Нас восхищают люди, которые в любых ситуациях сохраняют спокойствие, душевное равновесие и самообладание. Мы называем это мудростью и надеемся когда-нибудь стать такими же, как они. Оказывается, многое зависит от умения избегать некоторых стереотипов поведения, которые мешают нам быть счастливыми и двигаться вперед. 1. Не позволяйте испортить себе настроение 2. Не копите камни за пазухой 3. Не сражайтесь с ветряными мельницами 4. Не гоняйтесь за призраками 5. Не живите прошлым 6. Не закидывайте на проблемах 7. Не общайтесь с нытиками 8. Не на кого не держите зла 9. Не соглашайтесь на то, чего на самом деле не хотите.

Секрет успеха – проактивность: Как подчинить свои реакции внутренним ценностям

Проактивное мышление – что это такое. 5 главных принципов

В данном видеоролике рассказывается о главных принципах проактивного мышления.

Проактивлик, бу – хатти-харакатларингиз учун жавобгарликни ўз зиммангизга олиш. Проактив шахс атроф-муҳит таъсирида ўзининг хулқ-атворида ўзгаришлар рўй беришига йўл қўймайди. У ўз реакцияларини ўз қадриятларига бўйсундиришга қодир, бошқача айтганда, танлаш эркинлигидан фойдалана олади. Схема бўйича онгли равишда ҳаракат қилувчи проактив шахс схемаси: рағбатлантириш (қўзғатувчи) → эркин танлаш → реакция.

V. Умумий муҳокама:

7-қадам. Синф раҳбари услубий блокда таклиф этилган усуллардан фойдаланган ҳолда ўқувчилар билан мунозара ташкил қилади:

«Вой, гапирадиган балиқ» мультфильми қаҳрамонлари ўзларини қандай тутишган?

Улардан қайси бири реактив: (қўзғатувчи)рағбат → реакция?

Жавоб: Бобо ва Ээх.

Ким проактив: рағбатлантириш (қўзғатувчи) → эркин танлаш → реакция?

Жавоб: «Йигит – гапирадиган балиқ».

Қўрқув ва бошқа эмоционал ҳолатларни назорат қилиш ҳақида: худди «Вой гапирадиган балиқ» ва «Шарль ҳақидаги видеоролик» мультфильмлари каби қаҳрамонлар ҳиссий жиҳатдан барқарор бўлиб, қийин қарорлар қабул қилиб, самарали ҳаракатлар қила олишини кўрамыз.

8-қадам. Мунозарадан сўнг синф раҳбари ушбу матнни ўқийди.

«Бизнинг ҳаракатларимиз фикрларимиз билан белгиланади. Аммо биз доимо фикр юритишимизни назорат қила оламизми? Нобел мукофоти лауреати Даниел Канеман, нега биз баъзан мантиқсиз ишлар ва қай тарзда нотўғри қарорлар қабул қилишимизни тушунтиради. Бизда иккита фикрлаш тизими мавжуд. У ёки бу масалани ҳал қилишга ҳаракат қилганимизда ёки дўконда бирор бир маҳсулотни танлаётганимизда «секин» фикрлаш тизими ёқилади. Одатда, биз бу жараёнларни ишонч билан бошқараётгандек бўламиз,

лекин унутмаслик керакки, «тезкор» фикрлаш бизнинг онг остимизда, орқа фонда доимий равишда – автоматик, тезкор ва тасаввурдан ташқарида ишлайди.

- ✓ Тез фикрлаш куч ва вақтни тежайди, лекин баъзида у бизни алдаб, муваффақият қозонишимизга ҳалақит бериши мумкин.
- ✓ Секин фикрлаш куч талаб этади, лекин у сизга исталган нарсага эришиш ва тез фикрлашнинг камчиликларини бартараф этиш имконини беради.
- ✓ Қарор қабул қилиш жараёнини назорат қилиш ҳамisha муҳим, лекин уларни ишончли тарзда амалга ошириш ҳам бирдек зарур.
- ✓ «Секин фикрла, тезда қарор қабул қил!» тамойилини ёдда тутинг».

9-қадам. Матнни ўқиб бўлгач, синф раҳбари «Секин фикрла... Тезда қарор қабул қил» номли анимацияли видеони биргаликда томоша қилишни таклиф этади.

Думай медленно... Решай быстро. Даниэль Канеман

Видео о том, как правильно принимать решения. Краткое содержание главных идей из книги Даниэла Канемана «Думай медленно... Решай быстро».

В видеоролике рассказывается о «слепоте» к очевидному, о том, что необходимо остерегаться иллюзии истины, о том, что поспешные выводы влияют на восприятие, и что часто люди выносят суждения, руководствуясь стереотипами. Как избежать этих ошибок рассказывается в данном видеоролике.

10-қадам. Видеоролик намойишидан сўнг синф раҳбари ўқувчиларга: «Айтинг-чи, қарор қабул қилишга бизга нима ёрдам беради?», деб мурожаат қилади. Ўқувчилар жавоб қайтарганларидан сўнг синф раҳбари: «Ҳиссий интеллект бизга қарор қабул қилишимиз ва бир-биримизни яхшироқ тушунишимизга ёрдам беради», – дейди. Ҳиссий интеллект нима эканлигини билиш учун ўқитувчи куйидаги видеороликларни (рус тилида) томоша қилишни таклиф қилади:

Эмоциональный интеллект

Что такое эмоциональный интеллект и зачем он нам нужен? В данном видеоролике вы найдете ответы на эти вопросы.

Эмоциональный интеллект. Дэниел Гоулман

В этом видеоролике даются ответы на вопросы: зачем нам ценить свои эмоции? Зачем нам учиться понимать свои эмоции и управлять ими? И почему эмоциональный интеллект – ключ к успешной и счастливой жизни.

Синф раҳбарига кўшимча услубий кўмак:

Мультфильмларни томоша қилишдан мақсад – ўқувчиларга бошқариладиган ҳиссий жавобнинг мослашувчанлик даражасини ошириш ва қийин вазиятларни ҳал этиш имконини беришда муҳим омил эканлигини тушунтириш. Аскинча, назоратсиз ҳиссий ҳолатлар эса, инсоннинг мушкул вазиятларга жавоб бериш қobiliятини «торайтиради» ва улардан чиқиб кетиш йўллариини излашни қийинлаштиради¹⁰.

О критическом мышлении и воле

Видео рассказывает о том, что на этапе анализа очень важным является умение аргументированно объяснить свою точку зрения. И в этом нам помогает такой навык как «критическое мышление».

Курс лекций «Человек и общество»

В данном курсе лекций проф. А.А. Брудный дает ответы на многие вопросы и рассказывает слушателям о том: что такое сознание? что такое сон? и многое другое

Критическое мышление

Видеоролик о том, что результатом обучения должно быть не усвоение фактов и чужих мыслей, а «выработка» собственных суждений.

5 советов по развитию критического мышления

Видеоролик о том, что такое критическое мышление и как оно помогает нам принимать решения.

Дарсдан ташқари фаолият

Видеороликларни томоша қилинг ва «Ҳиссийётлар. Ибтидоий одамдан онгли одамга қадар» мавзусида иншо ёзинг. Яқинларингиз ва дўстларингизга ҳиссий ақл, фаол фикрлаш ва нима учун инсонга ҳис-туйғулар лозимлиги ҳақида сўзлаб беринг.

¹⁰ Кавтардзе Д.Н., Брудный А.А. Основы экологического мировоззрения как задача образования для Устойчивого Развития / предисл. А.Г. Асмолова. – Б.: 2018. С. 46.

ЭМПАТИЯ

Мақсад:

Синф соати яқунлари бўйича ўқувчилар:

- ☑ эмпатия ҳақида асосий тушунчаларга эга бўлишади;
- ☑ эмпатик жамият тамойиллари билан танишишади;
- ☑ инсон ва табиатга ҳурмат билан муносабатда бўлиш фазилатларини ривожлантиришади.

Синф соатини ташкил этиш учун тавсия этилган атрибутлар: анимацияли фильмлар, ноутбук/компютер, проектор, экран.

Давомийлиги: 45–90 дақиқа. Ўқитувчининг ихтиёрига кўра

Тайёргарлик ишлари: расмларни танлаш, мусикий ҳамроҳлик.

Ўқитувчи учун маълумот:

Эмпатия (юн. *empathia* – ҳамдардлик) – ўзга шахснинг ички дунёси ёки ҳиссий ҳолатини онгли равишда англаш. Шунга кўра, эмпат, бу – суҳбатдошининг кайфиятини аниқлаш қобилиятига эга бўлган шахс. Австриялик рухий таҳлилчи Зигмунд Фройд биринчилардан бўлиб «эмпатия» сўзига таъриф бериб, беморни яхшироқ англаш учун, унинг ўрнига ўзини қўйиш зарурлигига ишора қилган.

Эмпатия, бу – одамнинг ўзганинг ҳиссиётларига

муносабати, ижтимоий (ахлоқий) ҳисларнинг бир тури. Ҳамдарлик ҳисси, кузатиш билан деярли бир хил туйғу ҳисобланади. Бироқ, эмпатия нафақат кузатилган, балки ўзгаларнинг ҳаёлий ҳис-туйғулари, шунингдек санъат, кино, театр, адабиёт асарларидаги қаҳрамонларнинг кечинмаларига нисбатан ҳам пайдо бўлиши мумкин (эстетик эмпатия).

Эмпатиянинг ўзига хос хусусияти шундаки, у ижобий ёки салбий белгиларидан қатъи назар, ҳис-туйғуларнинг кенг доирасига тааллуқлидир. Мисол учун, ҳамдардлик, айнан раҳм-шафқат кўрсатиш қобилияти ифодаласа, унда ҳамдардлик кўп қирралидир. Эмпатиянинг намоён бўлиш табиати ҳам фарқлидир – оддий эътибордан одамнинг ҳиссий дунёсига чуқур шўнгишга қадар. Эмпатия механизми ҳали тўлиқ ўрганилмаган; унинг пайдо бўлишига кўзгу нейронлари жавобгардир, деган тахмин ҳам мавжуд ¹¹.

Синф соати тартиби:

I. Кириш сўзи

Ўқитувчи: – Болалар, бугун мен сизларни ғаройиб рухий «ички дунёмиз»га саёҳат қилиш, инсониятнинг қадим замонларда омон қолиши ва қадимий тамаддунларнинг яратилишига ҳисса қўшган омиллар ҳақида тушунчангизни бойитишни таклиф қиламан.

Ўқитувчи: – Сизнингча, биз қайси ҳислат тўғрисида гаплашамиз? (ўқувчиларга жавоб бериш учун вақт берилади)

Сўнгра ўқитувчи давом этади: – Эмпатия нима? Ҳаётингизда ҳеч эмпатларни кўрганмисиз? Улар ким?

Ушбу босқичда ўқитувчи ўқувчиларга оғзаки/ёзма равишда (ўқитувчининг ихтиёрига кўра) «эмпатия» сўзига таъриф беришни таклиф қилади.

Сўнгра ўқитувчи давом этади: – Эмпатия (юнонча *empathia* – ҳамдардлик) – ўзга кишининг ички дунёси ёки ҳиссий ҳолатини тушуниш. Шунга кўра, эмпат, бу – суҳбатдошнинг кайфиятини «аниқлаш/ҳис қилиш» қобилиятига эга бўлган шахс.

Ўқитувчи: – Эмпатия, бу шунчаки ўзга одамга ҳамдардлик эмас, эмпатия, бу қадим замонлардан буён бизнинг қон-қонимизга сингиб кетга, бизга, омон қолиш ва ўзига хос ноёб инсоний тамаддунни яратиш имконини берган кучли «табиат воситаси»дир.

Шундай қилиб, узоқ йиллар аввал антрополог Маргарет Мид ¹² талабалардан тамаддуннинг илк белгиси нима эканлигини сўрайди. Талабалар, Миднинг балиқ тутадиган қармоқлар, сопол идишлар ёки ишлов берилган тошлар ҳақида гапиради, дея ўйлашган эди. Аммо

¹¹ Адаптировано по: Большой психологический словарь//Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко, СПб.: ПАРАЙМ – ЕВРОЗНАК, 2003. С. 563.

¹² Маргарет Мид – америкалик антрополог, этнопсихологик мактаб вакили. Полинезиядаги болалар ва ўсмирларнинг ижтимоийлашуви бўйича олиб борган тадқиқотлари шуҳрат қозонган. Қиёсий маданият тадқиқотлари институтининг асосчиси, АҚШ Миллий фанлар академиясининг аъзоси.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Мид, антик маданиятда тамаддуннинг илк белгиси, бу – аввал синган ва кейинчалик тикланган сон суяги, деган жавобни берди. Мид ҳайвонот оламидаги мавжудот оёғини синдирса, у ўлади, деб тушунтирди. Оёғи синган бўлса, у хавфдан қочиб кутула олмайди, сув ичиш учун дарёга боролмайди, ов ҳам қила олмайди. У йиртқичларнинг ўлжасига айланади, чунки суяк узоқ вақт давомида тикланади. Синган ва кейинчалик тикланган сон суяги, бу, жароҳат олган одам билан қолишга вақт ажратиш, яраларини боғлаш, ғамхўрлик кўрсатиш ва шифо топгунига қадар беморнинг хавфсизлигини таъминлаш йўлида вақт сарфлашнинг исботидир. «Оғир пайтда ўзга одамга ёрдам қўлини чўзиш, бу тамаддуннинг бошланиш давридир», – дейди Мид.

Сўнгра ўқитувчи «Нима учун эмпатия муҳим» номли мультфильми томоша қилишни таклиф этади (https://www.youtube.com/watch?v=p4_J7-Xb5ro).

Ўқитувчи: – Мультфильмдан нималарни ўргандингиз? (Ўқувчиларнинг мавзуга оид фикрларини олиш ҳамда одамлар ўртасида ижобий муносабатлар ўрнатиш учун эмпатия қанчалик муҳим эканлиги ҳақида бир оз муҳокама қилиш муҳимдир).

Ўқитувчи давом этади: – Биз кўрганимиздек, эмпатия биз учун муҳим, чунки у инсоният тамаддунининг яратилишига ҳисса қўшган ва ижобий муносабатларни ўрнатишга ёрдам беради. Айтинг-чи, эмпатия фақат одамларга хосми?

Келинг, қуйидаги анимацияли мультфильмни биргаликда томоша қиламиз ва ушбу саволга жавоб топишга уриниб кўрамиз. Джереми Рифкин «Эмпатик тамаддун» (<https://www.youtube.com/watch?v=Kk9iyupxYiQ>).

Сўнгра ўқитувчи давом этади: – Хўш, сиз эмпатмисиз ёки йўқми, буни қандай қилиб аниқлаймиз? Келинг, сизлар билан яна бир видеороликни томоша қилиб, кейин муҳокамаларга ўтамиз ва мавзуга оид ўйинларни ўйнаймиз!

Эмпат эканлигингизни қандай аниқлаймиз (<https://www.youtube.com/watch?v=EjZx-2YwFIU>)

Ўқитувчи: – Энди саволларга жавоб беришга ҳаракат қиламиз:

- ☒ Сиз «тана тилини» ўқий биласизми ва суҳбатдошингизни эътибор билан тинглайсизми?
- ☒ Ҳар қандай шароитда кимгадир ёрдам беришга ҳаракат қиласизми?
- ☒ Сиз бошингиз билан эмас, «қалбингиз билан фикрлайсизми»?
- ☒ Сиз ҳиссиётли инсонмисиз?
- ☒ Сизга «қувватга тўлиш олиш» учун вақт керакми?

Ўқувчиларнинг жавобига асосланиб ўқитувчи синфдаги барча ўқувчиларда эмпатик ҳислар мавжудлигини айтади (агар ўқувчилардан бири саволларга «йўқ» деб жавоб

берса, сиз «у нимани назарда тутганлигини» сўрайсиз, лекин ҳар қандай ҳолатда унинг жавобини «тўғри/нотўғри ёки яхши/ ёмон» шкаласи бўйича баҳоламанг).

II. Ролли ўйин ¹³

Ўқитувчи ўқувчиларни ролли ўйинини ўйнашга таклиф қилади, ўйин давомида ўқувчилар ўзларини бошқа кишиларнинг ўрнига қўйиш, уларнинг хатти-ҳаракатларини ташқаридан баҳолаш имконига эга бўлишади.

Мисол учун, агар гуруҳда жанжал ёки қаттиқ ҳаяжон, можароли вазият юзага келса (жанжал, ўқитувчи билан можаро ва ҳ.к.), ушбу вазиятни даврада (синфда) «мушукча» ёки «йўлбарс» (ёки болаларга маълум бўлган бадиий қаҳрамонлар)ни таклиф қилиш орқали ҳал этиш мумкин. «Меҳмонлар» болаларнинг кўз ўнгига гуруҳда бўлган жанжалга ўхшаш воқеани намоён этишга, шундан сўнг ўқувчилардан уларни яраштиришларини сўрайдилар.

Ўқувчилар зиддиятли вазиятдан чиқишнинг турли усулларини таклиф қилишади. Ўқувчиларни икки гуруҳга бўлиш мумкин, улардан бири «йўлбарс», иккинчиси – «мушукча» номидан гапиради. Ўқувчиларга кимнинг позициясини эгаллаш ва кимнинг манфаатларини ҳимоя қилиш имкониятини танлашни ўз ҳукмларига ҳавола қилиш мумкин. Роль ўйнашнинг қандай ўзига хос шаклини танлашингиздан қатъи назар, болалар охир-

¹³ Адаптировано по материалам публичной онлайн библиотеки учебных материалов. URL: <https://thelibrary.org/fizika/303761-formirovanie-sposobnosti-k-empatii-doveriju-sochuvstviju-soperezhivaniyu/>

оқибат бошқа одамнинг позициясини эгаллаши, унинг ҳис-туйғулари ва тажрибаларини тан олиши, оғир ҳаётий вазиятларда ўзини тутишни ўрганишлари муҳимдир. Муаммони умумий муҳокама қилиш жамоани шакллантиришга ва гуруҳда қулай психологик муҳитни ўрнатишга ёрдам беради.

Бундай мунозаралар пайтида жамоада кўпинча низоларни келтириб чиқарувчи бошқа вазиятларни ўйнаш ҳам мумкин: сизни масҳара қилишса, қандай йўл тутиш керак; агар сизни туртиб юборишса ва сиз йиқилиб тушсангиз, нима қилиш керак ва ҳ.к.лар. Бу йўналишда аниқ мақсадга қаратилган ва сабр билан юритилган иш, ўқувчиларга ўзгаларнинг ҳис-туйғу ҳамда ҳаракатларини яхшироқ англашга ёрдам беради ва содир бўлаётган воқеаларга ҳолисона муносабатда бўлишни ўргатади.

Бундан ташқари, болаларга театр ташкил этиш таклифини бериш мумкин, масалан, «Мальвина қандай қилиб Буратино билан жанжаллашди» каби сахналар ўйнашни сўраш мумкин. Бирок, бирон-бир сахнани кўрсатишдан олдин, болалар, нима учун эртақ қахрамонлари ўзларини у ёки бу тарзда тутишганини муҳокама қилиб олишлари керак. Улар ўзларини эртақ қахрамонларининг ўрнига қўйишга ҳаракат қилишлари ва саволларга жавоб беришлари лозим:

Мальвина томонидан омборга қамаб қўйилган Буратино нимани ҳис қилди?

Буратинони жазолашга мажбур бўлган Мальвина нимани ҳис этди? ва ҳ.к.лар

Бундай суҳбатлар ўқувчиларга рақиб ёки дилзорнинг ўрнида бўлиш қанчалик муҳим эканлигини англаб етишга ёрдам беради, боиси, нима учун у бошқача эмас, айнан шундай қилганини тушунади, натижада у қилган хатти-ҳаракатлари учун жавобгарликни ўз зиммасига олишга ва айбини бошқаларга ағдармасликка ўрганади.

Ўқитувчи учун эслатма:

Ўқувчилар билан ишлашда, ўқитувчининг ўзи «Мен – хабарман» техникасини қоида тариқасида жорий этиши муҳимдир.

«Мен – хабарман» техникаси тўртта қоида асосида қурилади:

1. Ҳиссиётлар ҳақида сўзлашамиз

Аввало, суҳбатдошга айна пайтда ички хотиржамлигимизни бузаётган қандай ҳис-туйғуларни бошдан кечираётганимизни кўрсатиш керак. Булар «хафаман», «хавотирдаман», «ташвишдаман» каби иборалар бўлиши мумкин.

2. Фактлар ҳақида хабар берамиз

Кейин ҳолатимизга таъсир қилган факт ҳақида хабар берамиз. Бунда имкон қадар холис бўлиш ва инсон хатти-ҳаракатларини баҳоламаслик муҳимдир. Биз, шунчаки тушкун кайфият кўринишидаги оқибатларга нима сабаб бўлганини тасвирлаб берамиз.

Таъкидлаш жоизки, ҳатто ушбу босқичда «Мен – хабарман»дан бошлаб, биз кўпинча «сен – хабарсан»га ўтамиз. Бу шундай кўринишга эга бўлиши мумкин: «сени ҳеч қачон ўз

вақтида келмаслигинг, мен ғазаблантиради», «сендаги доимий тартибсизлик мени ғашимни келтиради».

Бунга йўл қўймаслик учун шахсиз жумлалар, ноаниқ олмош ва умумлашмалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Масалан, «кечикса, таъбим хира бўлади», «хона ифлос бўлса, менга ёқмайди».

3. Тушунтириш берамиз

Кейинчалик, нима учун у ёки бу хатти-ҳаракатдан хафа бўлганимизни тушунтиришга ҳаракат қилишимиз керак. Шу тариқа, бизнинг даъвомиз асосиз кўринмайди.

Шундай қилиб, агар у кечикса: «...чунки ёлғиз ўзим серрайиб туришим ва совуқ қотишимга тўғри келади» ёки «...чунки менинг вақтим оз, лекин сен билан узоқроқ қолишни истайман» деб айтиш мумкин.

4. Истак билдирамиз

Хулоса қилиб айтганда, ўзга инсоннинг қайси хатти-ҳаракати афзал эканлигини айтиш керак. Дейлик: «Кечикканда мени оғохлантиришларини истайман». Натижада, «сиз яна кечикдингиз» ибораси ўрнига: «Дўстларим кечиксалар, мен хавотирланаман, чунки менга уларга нимадир бўлгандек туюлади. Кечикадиган бўлишса, менга кўнғироқ қилишларини истайман» ибораси ҳосил бўлади.

Албатта, «Мен – хабарман» техникаси дарҳол ҳаётингизнинг бир қисмига айланмаслиги мумкин. Одатий хатти-ҳаракатлар стратегиясидан янгисига ўтиш вақт талаб қилади. Бирок, ҳар сафар зиддиятли вазиятлар юзага келганида, ушбу техникага мурожаат қилишни

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

давом эттириш мақсадга мувофиқ. Унинг ёрдамида сиз шеригингиз билан муносабатларни сезиларли даражада яхшилашингиз, шунингдек ҳис-туйғуларимиз фақат бизнинг масъулиятимиз эканлигини тушунишга ўрганишингиз мумкин.

«Мен – хабарман» техникасини мустаҳкамлаш учун машқ.

Сиз шикоят қилган бирон-бир вазиятни эсланг. Унда қандай сўзларни ишлатган эдингиз? Сухбат қандай якун топди? Келишувга эришилдими ёки жанжал авж олди? Сўнгга ушбу сухбатда «сен – хабарсан»ни қай тариқа «мен – хабарман» техникасига ўзгартириш мумкинлиги устида бош қотиринг.

Тўғри сўзларни топиш мушкул бўлиши мумкин, лекин шеригингизни айбламай туриб, уни ўз хавотирларингиз ҳақида хабардор қилиш учун турли ибораларни қўллашга ҳаракат қилинг.

Қаршингизда сухбатдошингиз турганини тасаввур қилинг, унинг ўрнига ўзингизни қўйинг ва юмшоқ, хотиржам оҳангда «мен – хабарман», деб айтинг. Шунда сиз, сухбатингиз тобора конструктив тарзда якун топишини кўрасиз, бу ҳиссий ҳолат ва муносабатларингизга зарар етказиши ёки хафагарчилик учун ҳеч қандай имконият қолдирмайди.

III. Мавзуни мустаҳкамлаш учун интерактив ўйинлар

1-ўйин. «Топ-чи, мен нимани ҳис қилдим?»

Ушбу ўйин сизга материални қанчалик ўзлаштира олганингизни текширишга (зарур ҳолатларда

ўзгартириш киритишга) ёрдам беради. Унда иккита асосий роль бор: етакчи ва ўйинчи (ўйинчилар бир нечта бўлиши мумкин).

Етакчи қандайдир туйғу ҳақида ўйлаши, ушбу туйғуни бошдан кечирган воқеани ёдга олиши ёки бошқа бировнинг худди шундай ҳолатни бошдан кечиргани ҳақида ҳикоя ўйлаб топиши керак. Шу билан бирга, у ўз ҳикоясини тасодифан туйғунинг номини айтиб юбормасдан сўзлаб бериши лозим. Ҳикояни **«шунда мен ...ни ҳис қилдим»** жумласи билан якунлаб – сўнгга бир оз тин олиш керак. Бошқа ўйинчилар, шунга ўхшаш вазиятга тушиб қолган одам нимани ҳис қилишини навбат билан топишга уриниб қўришади.

Ҳикояларнинг қисқа бўлгани афзал, масалан, «дўкондан келиб, маҳсулотларни жойлаштираётган вақтимда улар орасида ёғнинг йўқлигини пайқадим. Эҳтимол, ҳамма нарсани сумкага солиб жойлаган пайтимда, уни пештахтада унутгандирман. Соатга қарасам – дўкон аллақачон ёпилиш арафасида. Мен эса, жуда ҳам картошка қовуришни истаётган эдим! Шунда мен ...ни ҳис қилдим» (ушбу мисолдаги энг аниқ жавоб – ўкинч, аммо ўзингизга нисбатан қайғу ёки ғазаб каби бошқа ҳис-туйғулар ҳам бўлиши мумкин)

Эслатма. Ўқувчиларга тушунарли бўлиши учун ўйинга биринчи бўлиб ўқитувчининг ўзи етакчилик қилгани яхшироқ. Агар ўқувчи сўз бораётган қаҳрамоннинг ҳис-туйғуларини илғаган бўлса, унга етакчилик қилиш ва ҳикоя тўқишни таклиф қилиш мумкин. Ушбу

ҳикояларни диққат билан тингланг, эҳтимол, одатий сухбатда бола ўзининг яширин кечинмалари ҳақида сўзлаб бермаган бўларди!

2-ўйин. «Туйғулар мамлакати»

Ўқувчилар билан бирга қандай ҳис-туйғуларни билишингиз тўғрисида яна бир бор эсланг. Ёдингизга тушган ҳис-туйғуларнинг номларини алоҳида варақларга ёзинг. Энди ўқувчиларга **«ички дунё аҳолиси»** қандай кўринишга эгалигини тасаввур қилиш таклифини беринг? Уларнинг ҳар бири портретни тегишли ном остида қоғозга чизсин. Бундай тасвирларни яратиш жараёни жуда қизиқарли ва намунавий. Боланинг у ёки бу ҳис-туйғуларни қандай тасаввур қилиши ва ўз танловини қай тарзда намоён этишига эътибор қаратинг. Айниқса, чизилган портретга қуйидаги қўшимчалар ахборий бўлиши мумкин. Ёш рассомларга ҳар бир туйғунинг уйи қандай кўринишда бўлиши ва унда нималар сақланишини тасвирлашни таклиф қилинг. Эҳтимол, янги тасвирларда сиз боланинг ҳаёти билан ўхшаш жиҳатларни кўрарсиз.

Эслатма. Чизилган портретларни қандайдир гузал тарзда безатса ҳам бўлади. Уларни деворга илиб, «туйғулар галереяси», шунингдек варақларни бир-бирига улаб, муқова ясаб, бадий альбом яратиш ҳам мумкин. Энг муҳими, уларни ташлаб юборманг ва дуч келган ерда ётишига йўл қўйманг. Ахир, улар шогирдларингизнинг «ички дунёси аҳолиси»дир ва фақат шу сабаб, улар ҳурмат ва муносиб муомалага лойиқ! Бундай альбом ёки галерея яратишни бир неча босқичда

(айниқса, ёш болалар билан) амалга ошириш мақсадга мувофиқ.

3-ўйин. «Яхши сўзлар луғати»

Тажовузкор ўқувчилар кўпинча сўз бойлигидан азият чекишади, натижада улар, ҳатто ўзлари ёқтирган инсонлар билан мулоқот қилишда ҳам кўпинча одатий кўпол иборалардан тез-тез фойдаланишади. Тил нафақат ички дунёимизни акс эттиради, балки унга таъсир қилиши ҳам мумкин: яхши сўзлар пайдо бўлиши билан, бизнинг эътиборимиз улар кўрсатадиган ёқимли фазилатлар ва ҳодисаларга қаратилган.

Ўқувчилар билан (индивидуал равишда) биргаликда махсус луғат юритинг. Унда алифбо тартибида сиз одамнинг феъл-атвори ёки ташқи қиёфасини тасвирлаш учун ишлатилиши мумкин бўлган турли хил сифатлар, кесимлар ва отларни ёзасиз, яъни одам қандай бўлиши мумкинлиги ҳақидаги саволга жавоб берасиз. Бундай ҳолатда, муҳим чекловга риоя қилиш керак – барча сўзлар меҳрибон, мулоим, одамлардаги ёқимли (ёки нейтрал) фазилатларни тасвирлаш учун мос бўлиши лозим. Шундай қилиб, «Б» ҳарфида ташқи кўринишни тавсифловчи сўзлар ҳам ёзилган бўлиши мумкин: бақалоқ, бўйдор, бўғоз ва бошқалар, шунингдек характерни тавсифлаш билан боғлиқ сўзлар: боадабли, бадахлоқ, бадбуруш, баджаҳл ва бошқалар ёки баъзи бирор бир соҳадаги инсон фаолиятини тавсифловчи: бенуқсон, берилувчан, бечорапарвар ва ҳ.к.лар. Агар ўқувчиларингизнинг

хаёлига бемаъни ёки беҳосият каби сўзлар келса, унда улар билан бундай сўзларнинг борлиги, улардан фойдаланишимизни, уларнинг қанчалик ёқимсизлиги, ушбу сўзларни ўзларига нисбатан ишлатилишини истайдиларми ёки йўқми – шуларни муҳокама қилинг. Агар бу сўзлар ёқимсиз бўлса, унда луғатда улар учун жой йўқ.

Эслатма. Англаган бўлсангиз керак, ўқувчилар билан биргаликда тузилган бундай луғатни жавонга кўйиб, унинг шундай бой луғатдан фойдаланишини кутишнинг ўзи кифоя эмас. Бу сўзларнинг ҳақиқатан ҳам ўқувчилар томонидан оддий нутқда қўлланилиши учун тизимли ишларни амалга ошириш керак.

Ушбу мақсадда:

– биринчидан, **хотирада сўзларни «янгилаш» мақсадга мувофиқ.** Бунинг учун сиз «сўз – қадам» ўйинининг вариантдан фойдаланиш мумкин, бунда ўйинчи одамнинг сифатини маълум бир ҳарф билан номлаш орқали олдинга қадам ташлайди ёки вақти-вақти билан ўқувчига баъзи бир хусусиятларнинг таърифларини ўз ичига олган, аммо уни номламасдан саволлар бериш керак, масалан, «Ўзини ҳимоя қила олмайдиган ва ўзини хавфсиз ҳис қилмайдиган одамни ким деб аташ мумкин?» Жавоб: «Ожиз одам».

Иккинчидан, ўқувчиларнинг кундалик нутқда янги сўзларни ишлатиш амалиётига эътибор қаратиш лозим. Бунинг учун улар билан фильм ва китоблар қаҳрамонларини тез-тез муҳокама қилишга уриниш, уларнинг хатти-ҳаракатлари, сабабларини таҳлил қилиш,

уларнинг характериға қайси хусусиятлар таъсир кўрсатишини кузатиш керак. Албатта, бу ерда сиз нафақат ижобий хусусиятлардан фойдаланишингиз, балки ўқувчиларга, ҳатто энг салбий қаҳрамонда ҳам (шунингдек, реал ҳаётдаги инсонда) ҳурматга лойиқ бўлган яхши хусусиятларни топиш мумкинлигини кўрсатишга ҳаракат қилишингиз керак.

4-ўйин. «Сўзсиз тушунинг»

Ўқитувчи учун маълумот:

Бизнинг фикримиз ва истакларимизнинг ўзгалар томонидан нотўғри тушунилиши қанчалик ғазаблантиришини, аиниқса катта ёшдагилар яхши билади. Бундан ташқари, ҳар бир катта ёшдаги одам бу қайғули вазиятда одамнинг айбдор эканлигини тахмин қилади, демак у буни аниқ тушунтириб беролмаган, мақсадга эришиш йўлида етарлича қатъият ёки топқирлик кўрсата олмаган. Аммо болалар кўпинча бу ҳақида билишмайди. Болаларнинг эгоцентризми (улар ўзларини коинотнинг маркази деб ҳисобланганда ва бутун дунёни ўз қаричлари билан ўлчашганида) туфайли, улар учун атрофдагилар ҳақиқатан ҳам уларни тушунмаган ёки нотўғри тушунганлигини, тасаввур қилиш қийин. Болалар камдан-кам ҳолларда уларни тушунишлари учун ҳаракат қилишади, лекин кўпинча хафа бўлиб ёки ғазабланиб, тушунмовчиликни «ёмонлик» деб баҳолайдилар.

Бу ўйин барча учун фойдали, зеро унда бола имкон қадар ақлли бўлиш ва қолган ўйинчилар учун мўлжалланган тушунтиришларни доимий равишда излашга ҳаракат қилади. Бундан ташқари,

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

у етакчи билан ўрин алмашганда «ўзганинг ўрнида» бўлишни тушунишга ҳаракат қилади.

Ушбу ўйинда етакчи ҳаёлан («ким?» ёки «нима?» деган саволга жавоб берадиган) бирор бир сўзни ўйлайди. Шундан сўнг, у бу сўз нимани англатишини товушсиз тасвирлашга ҳаракат қилади. Ушбу нарса (сўз) ишлатилган вазиятни тасвирлаш мақсадида ҳаракат қилиш ёки тош қотиб унинг маъносини намоён қилиш имкони мавжуд. Ушбу ўйинда тақиқланган ягона нарса, бу – объектнинг ўзига, ҳатто яқин атрофда бўлса ҳам, сўз ва товушларни талаффуз қилиш. Қолган ўйинчилар кўрсатилган сўзни топишга ҳаракат қилишади.

Улар ўйланган сўз тўғрисида у ёки бу тахминга эга бўлишса, уни дарҳол айтишлари лозим. Агар у нотўғри бўлса, унда етакчи бошини шунга мувофиқ тарзда чайқайди. Жавоб тўғри бўлса, етакчи ўйланган сўзни хурсанд бўлган ҳолда овоз чиқариб гапирди ва жавобни топган иштирокчини ўрин алмашиш учун таклиф этади. Агар ўйинчининг жавоби сўзнинг маъносига яқин бўлса, лекин тўлиқ тўғри бўлмаса, унда етакчи буни аввалдан келишилган белги ёрдамида, масалан, иккала қўлни силкитган ҳолда кўрсатади.

IV. Таҳлил

Ушбу босқичда ўқитувчи ўқувчилар билан синф соати давомида нималарни

ўрганишгани ва эндиликда кундалик ҳаётда фойдаланиш учун ўзларига қандай «воситалар» олишлари ҳақида эркин суҳбат ўтказади.

V. Хулоса

Синф соати якунлари бўйича ўқитувчи ўқувчилардан ўтган машғулот мобайнида қандай билим ва кўникмаларга эга бўлганликлари ва бу жараёнда қандай қийинчиликларга дуч келганликлари ҳақида сўзлаб беришни таклиф қилади.

Шунингдек, у «Ҳаёт мувозанати» ғилдирагини куриш бўйича уй вазифасини топширади.

**СЕВИМЛИ МАШҒУЛОТ
ЯШАШ ШАРОИТЛАРИ**

ПУЛ

**МАРТАБА
ИШ**

САЛОМАТЛИК

**ДЎСТЛАР ВА
ҚАРИНДОШЛАР
МУНОСАБАТ**

**СЕВГИ
МУНОСАБАТ
ОИЛА**

**ШАХСИЙ ЎСИШ
РУХИЙ РИВОЖЛАНИШ**

**ДАМ ОЛИШ ВА
ЎЙИН-КУЛГИ**

БИР-БИРИНИ ТУШУНИБ ЯШАШ ҚОБИЛИЯТИ

Мақсад:

Синф соати якунлари бўйича ўқувчи:

- ✓ инсоннинг жамиятдаги ўрни ва роли ҳақидаги шарҳ мутафаккирларининг ҳикматли сўзларини таҳлил қилишни ўрганади;
- ✓ жамиятдаги ахлоқий, ҳуқуқий нормаларга бўйсунининг муқаррарлигини белгилаб олади;
- ✓ муайян вазиятларда бошқаларнинг кадр-қимматига путур етказмаган ҳолда ўзини тўғри тутишни ўрганади;
- ✓ жамоада ишлаш кўникмаси, тинглай билиш, ўз нуқтаи назарини ифодалаш, мавзу бўйича асосли фикр билдириш салоҳиятини мустаҳкамлайди.

Синф соатини ташкил этишда тавсия этилган воситалар: проектор, компьютер, доска, бўр, топширик, вазифалар атамалар акс эттирилган карточкалар, ручка ва қаламлар.

Ҳикматли сўзлар бўйича кўшимча манбалар (манбадаги материаллар рус тилида келтирилган)

«Лучшие притчи мира», Google Play:

- ✓ <http://play.google.com/store/apps/details?id=com.inspiration.pritchi>
- ✓ inspiration.pritchi

- ✓ Мудрые Притчи & Великие Мысли – Apps on Google Play
- ✓ Wise words, aphorisms, quotes and thoughts for every day about life & the meaning of life
- ✓ <https://www.youtube.com/watch?v=DQTW7psjTj4> гендер тенглик ҳақида
- ✓ <https://youtu.be/Q48RCIUjp1Q>

Давомийлиги: 45–90 дақиқа.
Ўқитувчининг ихтиёрига кўра

*Уч йўл илмга етаклайди:
тафаккур йўли – энг эзгу йўл,
тақлид йўли – энг осон йўл,
тажриба йўли – энг аччиқ йўлдир.*

Конфуций

I. Ўқитувчининг дастлабки тайёргарлиги:

1. Асосий ва кўшимча материаллар билан танишиш.
2. Дарснинг асосий мавзулари: можаро, муроса, бағрикенглик, тоқатсизлик, гендер тенглиги ҳақида тақдимот тайёрлаш.
3. Мақол ва ҳикматли сўзлар акс эттирилган карточкаларни тайёрлаш (бир томонида мақол, иккинчи томонида эса ҳикматли сўзлар).
4. Изоҳ қолдириш учун варақларни тайёрлаш.
5. Жамоаларда ишлаш учун парталарни қулай тарзда жойлаштириш (4–6 киши). Бунда, парталарни шундай

жойлаштириш керакки, унда ўқувчилар доскага тескари қараб ўтирмасликлари муҳим.

6. Таймерни (секундометр) тайёрлаш (тадбир иштирокчилари вақтни назорат қилиш учун уни электрон доска ёки столга қўйишлари керак).

II. Кириш сўзи

Ўқитувчи: – Конфуцийнинг «Уч йўл билимга олиб боради: тафаккур йўли – энг эзгу йўл, тақлид йўли – энг осон йўл ва тажриба йўли – энг аччиқ йўл», деган сўзларини диққат билан ўқинг. Жамоа бўлиб муҳокама қилинг ва ҳар бир йўлнинг моҳиятини қандай тушунганингиз ва қайси йўлда ўз танловингизни амалга оширишингиз ҳақида ўз фикрингизни билдиринг. Муҳокама учун вақт 2 дақиқа вақт берилади. Ҳар бир жамоанинг чиқиш вақти – 2 дақиқа.

(Ўқувчиларнинг жавоблари)

Ўқитувчи: –

Жавобларингиз учун раҳмат. Машғулотиимизнинг мавзуси одамлар билан мулоқот қилиш санъати, бундай ҳаёт фақат қувонч келтириши учун одамлар орасида яшаш қобилиятига бағишланган. Агар сиз доимо эзгу йўлни танласангиз, унда сиз камроқ хатога йўл қўясиз.

Ер юзида 8 млрд.дан ортиқ одам яшайди. Ташки кўриниши ҳам, характери ҳам бир-бирига ўхшаш инсонлар бор. Бирок, бу камдан-кам ҳолларда учрайди. Бир-биримиздан у ёки бу жиҳат билан фарқ қилишимиз, бу,

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Ўзимизга хослигимиздир. Турли шароитларда яшаётганимиздан келиб чиқиб, биз турлича тарбия оламиз, шунинг учун дунёни турлича идрок этамиз.

Инсон ижтимоий мавжудот. Шунинг учун, у ҳар куни ва ҳар соатда кимдир билан мулоқот қилиш зарур бўлган одамлар жамиятида яшайди. Ўзаро муносабатларда низолар, тушунмовчиликлар, умидсизлик ва ҳ.к.лар юзага келадиган турли вазиятлар мавжуд. Аммо, буларсиз жамият ривожланмайди. Бу доим одамлар орасида содир бўладиган ҳодиса. Бундай дамларда биз учун содир бўлаётган воқеаларнинг мохиятини тушуниш, уларга муносабатни шакллантириш ва зиддиятли вазиятларни бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини паймол қилмасдан ҳал қилиш муҳимдир. Мурасага кела олиш, бағрикенглик, жамиятда ўрнатилган ахлоқий меъёрларга риоя қилиш ва қизиқарли яшаш доим ҳам осон кечавермайди. Агар ўз ҳис-туйғуларимизни жиловлаб, ҳамкорлик қилиш ва музокаралар олиб боришни ўргансак, тинчлик ўрнатиш тарафдори бўлсак, ўзгаларнинг ҳуқуқ ва қадр-қимматини эъзозласак, биз «мен сизга қарши эмасман, балки биргаликда муаммоларга қаршимиз» тамойилига амал қилган бўламиз.

Амалий дарсда инсонлар билан мулоқот қилиш санъати сирларини очиб беришда бизга аждодлар донолигини ўзлаштирган ва минг йиллар давомида замонавий дунёда ўз аҳамиятини йўқотмаган ҳикматли сўзлар ёрдам беради.

Жамоаларга топшириқ берилади. Тайёргарликка – 10 дақиқа, жавоблар тақдимотига – 5 дақиқа вақт ажратилади.

1-жамоа

4 та шам

Тўртта шам сокин ёниб, аста-секин эрий бошлайди... Атроф шу қадар сокин эдики, учкунлари ҳар ёнга таралиб турган шамларнинг бир-бирлари билан гаплашаётганини эшитиш мумкин эди.

Биринчи шам: «Мен – тинчликман. Афсуки, одамлар менинг қадримга етишмайди. Назаримда, менда ўчишдан ўзга йўл йўқ!», деб ўчади.

Иккинчиси шам: «Мен – иродаман. Афсуски, мени ҳеч кимга керагим йўқ. Одамлар мен ҳақимда эшитишни исташмайди, шунинг учун аланга улашишдан ҳеч фойда йўқ», дейиши билан унинг ҳам алангаси ўчади.

Учинчиси шам хафа бўлиб: «Мен – муҳаббатман. Менда ёниб туришга куч йўқ. Одамлар менинг қадримга етишмайди. Улар на муҳаббат бера оладилар, ва на уни қабул қиладилар», дея унинг ҳам алангаси ўчади.

Дабдурустандан... Хонага бир бола киради. Учта ўчган шамни кўриб, кўрқиб кетиб: «Нима қияпсизлар?! Сиз ёнишингиз керак! Мен қоронғуликдан кўрқаман!», деб йиғлаб юборади.

Хаяжонланган тўртинчи шам: «Кўрқма ва йиғлама! Мен ёниб турган эканман, қолган учта шамни ҳам ёндириш мумкин. Мен – УМИДман», – дейди.

Топшириқ:

Ибратли ҳикояни ўқинг. Ўйланг, муҳокама қилинг ва саволларга жавоб беринг:

- ☒ Қайси шамнинг йўқлиги жанжалга олиб келиши мумкин? Нима учун?
- ☒ У ёки бу шамни йўқотмаслик учун инсонда қандай сифатлар шаклланган бўлиши лозим?

2-жамоа

Ҳаёт ҳақида ҳикматли сўзлар

Бир таниқли рассом ўзининг навбатдаги асарини чизади. Жамоатчиликка тақдим этилган куни кўплаб мухбирлар, фотосуратчилар, таниқли шахслар йиғилади. Тақдимот бошлангач, рассом санъат асарининг устига тортиб кўйилган матони олиб ташлайди. Бунинг ортидан қарсақлар янграйди.

Расмда уйнинг эшигини аста тақиллатаётган Исонинг қиёфаси тасвирланган. Исо тирикдек, гўё. У, кулоғини эшикка кўйиб, уй ичидан унга кимдир жавоб беришини эшитмоқчидек.

Барча гўзал санъат асарига қойил қолади. Ташриф буюрганлардан бири асардан хато топади. Расмда эшикнинг кулфи ҳам, тутқичи ҳам тасвирланмаган эди. У рассомга юзланиб, шундай деди:

- ☒ Қизиқ, бу эшик ичкаридан берк кўринади, дастаси йўқ, унга қандай кириш мумкин?
- ☒ Худди шундай, – деб жавоб беради асар муаллифи. – Бу инсон қалбининг эшиги. У фақат ичкаридан очилиши мумкин.

Хулоса:

Барчамиз ҳаётимиз муҳаббат, қувонч, ҳамдардлик, бахт, муваффақиятга тўла бўлишини истаймиз. Аммо уларнинг пайдо бўлиши учун қўл қовуштириб ўтира олмаймиз. Биз доимо ҳаракатда бўлишимиз керак. Баъзан, қалбимизнинг эшигини очиб...

Топширик:

Ибратли ҳикояни ўқинг. Ўйланг, муҳокама қилинг ва саволларга жавоб беринг:

- ☒ Эшикни очиш нимани англатади, уни қандай очиш керак ва ким очиши мумкин?
- ☒ Кимлар учун қалб «эшиги» ҳеч қачон очилмайди?

3-жамоа

Бир куни устоз шогирдларидан бири билан кичкина, лекин жуда чиройли қўл бўйида ўтирган эди. Ҳаво табиатнинг хушбўй ифори билан тўла, шамол деярли йўқ ва сув омборининг ойнадек юзасида атрофдаги ҳамма нарса ажойиб тинчлик билан акс этган эди. Табиатнинг мукамаллиги, унинг мутаносиблиги ва софлиги беихтиёр уйғунлик ҳақидаги фикрларни пайдо қилади. Орадан бир оз вақт ўтиб, устоз шогирдига савол билан мурожаат қилади:

– Айт-чи, қачон инсоний муносабатларда тўлиқ уйғунлик пайдо бўлади? Устознинг сайрларида тез-тез ҳамроҳ бўлган ёш ва изланувчан шогирд ўйланиб қолади. Бир оз вақт ўтгач, табиатнинг ўзига хослиги ва унинг қўлда акс этишига қараб:

– Назаримда, одамлар ўртасидаги муносабатлардаги уйғунлик барча инсонлар бир фикрга келганда, бир хил ўйлаганда ва гўё бир-бирининг аксига айланганда пайдо бўлади. Шунда келишмовчиликлар, тортишувлар бўлмайди, – деди ҳаёлпарастлик билан шогирд ва қўшиб қўйди, – лекин бунинг имкони борми?

– Йўқ, албатта, – ўйланиб жавоб берди устоз, – бунинг асло иложи йўқ, зарур ҳам эмас. – Зеро, айна ҳолатда бу уйғунлик эмас, балки инсоннинг тўлиқ шахсиятсизланиши, унинг ички «мен»и, хусусиятини йўқотиш бўлади. Одамлар, нафақат бир-бирига кўзгу, балки сояси бўлиб қолади. Бир оз сукунатдан сўнг донишманд қўшиб қўйди:

– Инсонлар орасида муносабатлардаги уйғунликка ҳар бир киши бир фикрга ёки бошқаларга тақлид қилишга эмас, балки бошқа шахснинг ўз хослигини ифода этиш ҳуқуқини ҳурмат қилишга интилангандагина эриши мумкин.

Топширик:

Ҳикояни ўқинг. Ўйланг, муҳокама қилинг ва саволларга жавоб беринг:

– Тинчлик қуриш йўлида инсон ўзига хослигини қандай кўрсатиши керак?

– Жамиятда тинчлик ва хайрли, аҳил муносабатларни барпо этишга, айнан сиз қандай ҳисса қўша оласиз?

4-жамоа

Об-ҳаво ёмон, ёмғир ёғарди. Ҳатто болаларда ҳам ташқарига чиқиш истаги йўқ. Бола ўзини нима билан банд қилишни билмас, отасининг атрофида югуриб,

уни чалғитар, бу эса отанинг маърузага тайёрланишига халақит берарди.

Ота ишини тугатиш учун 15–20 дақиқа давомида болани нима билан банд қилишни ўйлади. Кейин унга бир фикр келди! У эски журналдаги дунё харитасининг ёрқин сурати туширилган саҳифани очди. Саҳифани йиртиб майда бўлақларга бўлди ва уни йиғиб ўғлига бера туриб:

– Болам, агар мана бу бошқотирмани ечиб, дунё харитасини йиғсанг, сен билан музқаймоқ егани борамиз, – деди.

Ота, бу иш учун ўғли камида 20 дақиқа вақт сарфлашига ишончи комил эди. Аммо, бир неча дақиқадан сўнг, бола дунё харитасини йиғиб олиб келганида у лол қолди!

– Қандай қилиб, бу жумбоқни шу қадар тез бажара олдинг?

– Бу осон эди!, – деб жавоб берди бола. – Харита тасвирланган саҳифанинг орқа томонида одамнинг расми бор экан. Мен уни йиғишга қарор қилдим, бўлақларни бирма-бир бирлаштириб, саҳифани айлантирдим, шунда харита шаклланди. Мен, агар инсон тўғри бўлса, дунё ҳам тўғри бўлади, деб ўйладим.

Ота жилмайиб, боланинг қўлидан тутди ва улар музқаймоқ ейишга кетишди. «Инсон тўғри бўлса, дунё ҳам тўғри бўлади», деб ўйлади ота... У ўз маърузасига ажойиб сарлавҳа топганди, аниқроғи, буни ўғли ўйлаб топган эди.

Ҳикоя бизни ўйлашга мажбур қилади... Атрофингиздаги дунёдан норози бўлсангиз, ўзлингиз, муносабатингиз, ички оламингизни ўзгартиринг. Агар сиз яхши бўлсангиз,

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

сизнинг дунёингиз ҳам яхши бўлади!

Топшириқ:

Ҳикояни ўқинг. Ўйланг, муҳокама қилинг ва саволларга жавоб беринг:

– Бу ҳикоянинг жамиятда яшаш кўникмаси билан қандай боғлиқ томонлари бор?

– Биз қандай тартиб ҳақида гапиряпмиз?

Ўқувчилар топшириқни бажарадилар. Жавоблардан сўнг, синф раҳбари ўқувчиларнинг жавобларини умумлаштиради, агар лозим бўлса, уларга изоҳ беради.

Ўқитувчи: – Мен дарсимизни яна бир ҳикоя билан яқунламоқчиман, ва сизларга ушбу ҳикматли ҳикояни ёдингизда сақлашни тавсия этаман.

Бир куни ўқитувчи ўқувчиларга қора нуқта тасвири туширилган бир варақни кўрсатади ва «Нимани кўряпсиз?», деб сўрайди. Шунда:

Биринчи ўқувчи: «Нуқта», иккинчиси: «Қора нуқта», учинчиси: «Қалин нуқта», деган жавобни беришади.

Шунда ўқитувчи: «Сизлар фақат нуқтани кўрдингиз, холос, оқ варақни эса ҳеч ким пайқамади!», деди.

Биз инсонни майда-чуйда камчиликларига қараб баҳолаймиз, унинг фазилатларини эса унутамиз.

Сизга ажойиб воқеалар ва ютуқларга тўла бўлган узок умр тилайман!

Синф соати якунида ўқувчилар фикр-мулоҳаза карточкаларини тўлдиришади.

Синф раҳбари учун кўшимча сифатида

Дўстлар ҳақида ҳикматли сўзлар

Бир донишманддан сўрадилар: «Дўстликнинг нечта тури бор?»

– Тўртта, – деб жавоб берди у. – Озиқ-овқат каби дўстлар бор – улар сенга ҳар куни керак.

Дори каби дўстлар бор – уларга фақат ўзингни ёмон ҳис қилганингда мурожаат қиласан.

Касаллик каби дўстлар бор – уларнинг ўзи сени излайди.

Аммо ҳаво каби дўстлар бор – кўринмайди, лекин улар доимо сен билан биргадирлар.

«Биз ҳар доим бизни бошқа одамлардан ажратиб турадиган нарсага эмас, балки улар билан ўхшаш нарсаларга қарашга ҳаракат қилишимиз керак».

Л.Н. Толстой

«Агар қайсидир маънода сенга ўхшамасам, сени умуман ҳақорат қилмайман, аксинча, мақтайман».

Антуан де Сент-Экзюпери

«Бошқаларнинг номукамаллигига чидаш қобилияти олий қадр-қимматнинг белгисидир».

Г. Вииклер.

«Боғбон сабзи учун нима фойдали эканлигини ҳал қилиши мумкин, лекин ҳеч ким бошқа одамга нима яхши эканлигини ҳал қила олмайди».

Жан-Поль Сартр

Агар нафратлансангиз, мағлуб бўлгансиз.

Тартиб бор юртда ҳам ҳаракатда, ҳам нутқда дадил бўл. Тартиб бўлмаган мамлакатда ҳаракатда дадил, лекин нутқда эҳтиёткор бўл.

Аслида ҳаёт тасаввур қилганимиздек мушкул эмас, лекин биз уни қатъият билан мураккаблаштирамыз.

Майда-чуйда ишга бепарволик улкан ишлардан тўсади.

Қадим замонларда одамлар кўп гапиришни ёқтиришмаган. Улар ўз сўзларига амал қилмасликни ўзлари учун уят, ҳисоблашган.

Ёмон одатларни эртага эмас, фақат бугун енгиш мумкин.

Уч нарса ҳеч қачон қайтиб келмайди – вақт, сўз, имконият. Шунинг учун: вақтнинг қадрига етинг, сўзларни танланг, имкониятни бой берманг.

Бир оз меҳрибонроқ бўлишга ҳаракат қилинг, шунда сиз ёмон ишга қўл ура олмайсиз.

Ҳеч қачон йиқилмаган буюк эмас, балки йиқилиб ўрнидан турган буюқдир.

Ҳар бир карточканинг орқа томонидаги ҳикоя-топшириқ.

1-жамоа

Ёмон одатларни эртага эмас, фақат бугун энгиш мумкин.

2-жамоа

Майда-чуйда ишга бепарволик улкан ишлардан тўсади.

3-жамоа

Аслида ҳаёт тасаввур қилганимиздек мушкул эмас, лекин биз уни қатъийлик билан мураккаблаштирамиз.

4-жамоа

Уч нарса ҳеч қачон қайтиб келмайди – вақт, сўз, имконият. Шунинг учун: вақтнинг қадрига етинг, сўзларни танланг, имкониятни бой берманг.

ЭРТАКЛАР – БИЗНИНГ ҲАЁТИМИЗ ТАРИХИ!

Эртакка ишонган инсон, бир куни унга тушиб қолади, чунки унда Юрак бор.

Далай-лама XIV

Мақсад:

Синф соати якунида ўқувчи:

- ☒ маданий ва ахлоқий маъёрлар асосида эртаклар ҳақидаги билимларини кенгайтиради;
- ☒ бошқа халқлар маданиятига ҳурмат билан муносабатда бўлиш фазилатларини ривожлантиради.

Синф соатини ташкил этиш учун тавсия этилган жиҳозлар: мультфильмлар, ноутбук/компьютер, проектор, экран, бўр, доска, босма материаллар.

Давомийлиги: 45 (90) дақиқа.
Ўқитувчининг ихтиёрига кўра

Тайёргарлик ишлари:
расмларни танлаш, муסיкий хамроҳлик, мультфильмлар, чоп этилган Пропп карталари.

Синф соатининг тартиби:

I. Кириш сўзи

Синф раҳбарининг ихтиёрига кўра, машғулоти Уолт Диснейнинг «Оловиддин» мультфильмидаги кириш кўшиғи билан бошланиши мумкин. <https://www.youtube.com/watch?v=JMnSp0cCSTk>

Ўқитувчининг сўзлари: – Дарс бошида ўқитувчи одатда эртакларда кириш сўзлари сифатида ишлатиладиган куйидаги иборалардан фойдаланиши мумкин (ўқитувчининг хоҳишига кўра, эртакнинг бошқа «очириш сўзлари»дан фойдаланиш мумкин).

Қадим-қадим замонларда...

Кунлардан бир куни...

Бир куни шахзода...

Ўқитувчи юқорида келтирилган мисоллар каби эртакларнинг «очириш сўзлари»ни ўқиб бўлгач, ўқувчиларга савол билан мурожаат қилади.

Ўқитувчининг саволи: –

Болалар, қайси асарлар шу каби иборалар билан бошланади?

(ўқувчилар жавоб беради – эртаклар!)

Ўқитувчи: – Тўғри, эртаклар, бугун азиз дўстлар, биз эртаклар оламига саёҳат қиламиз. Ўзимизни эртақ қаҳрамонлари ва ҳикоячи (эртақ сўзловчилар) ролларида синаб кўрамиз. Сиз билан минглаб оламларни, эртаклар оламида юз минглаб йўлларни босиб ўтаемиз!

Эртақ олами бой, гўзал, ғоятда ҳайратланарли ҳаётларга тўла: унда кучли жинлар, сеҳргарлар, йиртқич ҳайвонлар, айёр вазирлар яшайди. Мана, Семурғ куши, сеҳрли сўз билан тинчланаётган девлар, мисли кўрилмаган мўъжизалар. Шарқнинг сўнмас жозибаси билан суғорилган, ё тантанали, ё лирик, ё самимий, ёки ҳийла ва ҳазил билан янграйдиган

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

бу эртақлар қалбимизга тўғри йўл топади!

II. Умумий муҳокама

Ўқитувчи: – Келинг, сиз билан бирга, қандай эртақларни билишимизни бир ёдга олсак?

Ўқувчиларнинг жавоблари.

Ўқувчиларнинг жавобларидан сўнг, ўқитувчи уларни жуда кўп эртақларни билишлари учун мақташи мумкин, сўнгра уларга савол билан юзланади:

– Нима учун одамлар эртақларни ўйлаб топишади? Улар бизга нима учун керак?

Ўқувчиларнинг жавобидан сўнг, ўқитувчи куйидаги сўзларни ўқийди:

– Олимларнинг фикрига кўра, қадим замонларда илк ҳикоячилар оддий одамлар – деҳқонлар, овчилар, чўпонлар ва бошқалар эди. Улар афсоналардан (яъни анъанавий эътиқодлардан) фойдаланишган ва уларга асосланиб, куйидаги мақсадларда ҳикоялар яратишган:

- ☒ баъзи оддий кўникмаларни бошқаларга ўргатиш;
- ☒ кўркувни енгил;
- ☒ оғир вазиятдан чиқишга ёрдам бериш;
- ☒ муҳим ахлоқий фазилатларни тарбиялаш;
- ☒ ҳар қандай қонидани ўргатиш;
- ☒ дунё ҳақидаги билимларни етказиш;
- ☒ яхши ва ёмонни ажрата олишга ўргатиш;

☒ зарур бўлганда хушёр туришга ўргатиш.

Қадимда мактаблар кам бўлганлиги ёки улар, умуман бўлмагани учун халқларнинг донолиги эртақлар орқали узатилган. Чунки (инсон) миямиз/руҳиятимиз шундай тузилганки, биз ҳикояларни яхши англаймиз ва ёдда сақлаб қоламиз. Қадим замонларда ва замонавий дунёда ҳам шундай бўлиб келган. Шундай қилиб, эртақлар бутун инсоният тараққиётининг жуда муҳим қисмига айланиб улгурди, улар орқали бутун халқнинг донолиги авлодларга етказилди. Лекин билганимиздек, турли миллатларнинг эртақларида турли воқеалар, турли қаҳрамонлар бўлади.

Эртақлар нимадан ташкил топган? | Эртақлар морфологияси номли видеороликни томоша қилиш тавсия этилади (рус тилида) <https://www.youtube.com/watch?v=RREPa6UldcM>

Аммо дунёнинг барча эртақларини бирлаштирадиган нарса бор! Бу нима бўлиши мумкин?

Ўқувчиларнинг жавоблари

Ҳар бир халқ эртагида ҳар қандай халқнинг ўзига хос ахлоқий–фалсафий ғояси бўлиб, унинг тубини ахлоқнинг олтин қондаси ташкил қилади, биз буни Конфуцийнинг **«Ўзингга раво кўрмагани, бошқаларга ҳам раво кўрма»** таълимоти мисолида кўриб чиқамиз.

Ахлоқнинг олтин қондаси ҳақида ҳикоя:

Қадим замонларда донишмандлар саройида

буюк устоз Конфуцийнинг шогирдлари барча одамлар учун умуминсоний хулқ–атвор қондаси бўлиши мумкинми ёки йўқми, деб ўзаро баҳслашдилар. Улар узоқ ва кизгин баҳс бўлди, шунда шогирдлар жавоб топа олмай жанжаллашиб қолишганда, бир ўқувчи Цзы–гун устозидан сўради: «Умр бўйи битта сўзга таянган ҳолда яшаш мумкинми?». Устоз: «Бу сўз эзгулик. Ўзингга раво кўрмагани, бошқаларга ҳам раво кўрма», деб жавоб берди ¹⁴.

Бу шунчаки қоида эмас, бу инсониятнинг донолиги, у кўплаб асарларда ва эртақларда ўз аксини топган ва бизнинг давримизга қадар этиб келганлиги боис, у ҳали ҳам долзарб! Тўғрими?

Ўқитувчи саволи: –

Ахлоқнинг олтин қондасини қандай тушунасиз?

Ўқувчиларнинг жавобларини эшитиб, ўқитувчи сўзида давом этади.

Дарвоқе, Конфуцийдан тахминан 1000 йил ўтиб, немис файласуфи И. Кант мана шундай ахлоқий қонунни шакллантирди: **«Шундай иш тутгинки, бор ироданг умуминсоний қонунга айлансин».**

III. Қаҳрамоннинг йўли:

Ўқитувчи: – Мен сизларга бир сирни айтаман, «Ахлоқнинг олтин қондаси» дунёнинг барча эртақларини бирлаштирувчи ягона нарса эмас! Яна бир нарса бор...

Таниқли рухшунос ва тадқиқотчилардан бири Ж.Кэмблелл барча эртақларда қизиқарли

¹⁴ А.А.Гусейнов. Золотое правило нравственности. http://ethicscenter.ru/ed/school3/materials/guseinov_gr.html

ўхшашликни топди ва уни: «Қаҳрамоннинг йўли» деб атади.

Нега, биласизми?

Аввал айтиб ўтганимиздек, эртаклар бизга донолик ва муҳим қоидалар ҳақида сўзлаб бериш ҳамда ўргатиш учун мўлжалланган... Лекин бу қандай содир бўлади, ахир бизда ҳар доим ҳам «Сехрли чироқ»ни излаб чўлга саёҳат қилиш ёки ёвуз сеҳргардан аллақандай қиролликни қутқариш учун йўлга чиққанимизда, сафар давомида бирор бир янги нарсани ўрганиш, донорок ва кучлироқ бўлиш имкони бўлмайди. Эртакларда муҳим маъно яширин, зеро эртаклар уларни ўқиш/сўзлаб бериш, қаҳрамонлар билан бирга воқеаларда яшаш ва улар билан бирга билим олиш жараёнида бизга доноликни ўргатиш учун мўлжалланган.

Ва бу саёҳатни, Ж.Кемблелл «Қаҳрамоннинг йўли» деб номлаган. («Қаҳрамоннинг йўли» видеосини биргаликда томоша қилиш тавсия этилади ва/ёки ўқитувчи уни олдиндан кўриб, ўқувчиларга у ҳақида айтиб бериши мумкин).

«Қаҳрамоннинг йўли»

(<https://www.youtube.com/watch?v=2174B8fVZ6g>)

IV. Ўз сюжетингиз:

Ўқитувчи: – Ҳўш, биз эртақнинг ҳақиқий сеҳрини билиб олдик, энди ҳикоячининг сеҳрли йўллари бўйлаб юришга ҳаракат қиладиган вақт келди ва мен сизларга қуйидагиларни таклиф қиламан (ўқитувчининг хоҳишига кўра):

✓ Ўз эртагини ёзиш (бу гуруҳ ва/ёки якка тарзда ташкил этилиши мумкин) – келинг, ўз эртагимизни ёзишга уриниб кўрамиз...

✓ эртақ ёзиш ёки тайёр эртақни олиб, уни ўқувчилар билан кичик роллар орқали саҳналаштириш;

Ушбу машқ учун «Пропп карталаридан»¹⁵ фойдаланиш тавсия этилади.

Болаларга Пропп карталарини осон ўзлаштириш ва улардан фойдаланиш бўйича ўтказиладиган амалий машғулотлар бир неча босқичга бўлинган:

Биринчи босқичда ўқувчилар эртақ билан адабий асар жанри сифатида танишадилар. Ҳикоянинг умумий тузилишини тушунтирамиз:

✓ Кириш сўзи (эртакка бошловчи сўзлар); тингловчини эртаклар оламига олиб боради. Унинг мақсади томошабинни эртақ тинглашга, тайёрлаш, кизиштиришдир.

✓ Ҳикоя – воқеаларга бой ва эртақ формулаларига тўла;

✓ Эртақнинг хотимаси, худди «кириш сўзи» каби эртақни реал ҳаётдан чеклаб, ҳақиқатга қайтаради (тингловчининг ҳақиқатга қайтиши).

Иккинчи босқичда «Тайёргарлик ўйинлари» ўтказилади.

✓ «Элакдаги мўъжизалар» – турли хил мўъжизаларни аниқлаш: қандай ва нима ёрдамида сеҳр амалга оширилади.

✓ «Сехрли сўзлар» ёки эртақ жумлалари – асосий маъновий юкни гарданига олувчилар.

✓ «Сехрли ёки мўъжизавий нарсалар» – бу ўйинда бирор бир қаҳрамон учун сеҳрли нарса ўйлаб топилади. У карталарнинг функцияларини эслаб қолиш ва ўзлаштиришга қаратилган.

Учинчи босқичда Пропп карталарининг белгилари билан таништирилади (Ўқитувчи эртақни ўқиш билан бирга карталарни жойлаштиради). Бошида 4–6 та картадан фойдаланилади, шунинг учун кичик ҳажмдаги эртақларни танлаш мақсадга мувофиқ.

Тўртинчи босқичда болаларга Пропп карталари асосида эртақни такрорлаш таклиф этилади.

Бешинчи босқич эртақ тўқиш босқичи. Бу босқичда ўқувчи эртақ қаҳрамонини ўзи танлаши, шу билан бирга, салбий қаҳрамонга ижобий сифатлар бериб, уни ижобий ролда акс эттириши, шунингдек воқеа жойини ўзгартириши ва бошқасини ўйлаб топиши мумкин. Кундалик буюмга сеҳрли хусусиятларни бериб, сеҳрли буюмга айлантириш мумкин. Бунинг учун 5–8 та карта танланади.

¹⁵ Пропп В.Я. ... корни волшебной сказки. М.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

В.Я. Проппнинг усули ёки «эртактарни яратиш усули»дан бетакрор эртактарни моделлаштириш учун ягона технология сифатида фойдаланиш мумкин.

Пропп карталаридан фойдаланиш ўқувчиларда энг мухим кўникмалардан бири – аниқ, лўнда ва тушунарли, чиройли сўзлаш қобилиятини ривожлантиришга ёрдам беради. Энг мухими, бу тараққиёт инсон билимининг

энг ҳикматли манбаси – эртакка асосланади.

Пропп карталари 1–иловада
16

V. Хулоса

Ўқитувчи: – Келинг, эртактаримизни саклаб кўямиз (ушбу ишланмалардан келгуси тадбирларда, эҳтимол ўқувчиларнинг эртактарини тасаввур қилиш учун ролли ўйин услубидан фойдаланган ҳолда тавсия этилади).

Бундан ташқари, натижаларни ўқитувчининг ихтиёрига кўра сарҳисоб қилиш, ўқувчиларнинг фикр-мулоҳазалари асосида ҳам бўлиши мумкин:

- ☒ сизга нима ёқди
- ☒ нимани ўргандингиз
- ☒ эгаллаган маълумотларнинг қай биридан фойдаланасиз.

7-СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ УЧУН СИНФ СОАТЛАРИ

Халқларимиз маданиятидаги динлар 55-70 бет.

Муқаддас китоблар 71 бет.

Бир Кишининг Ҳуқуқлари
Бошқа Одамнинг Ҳуқуқлари
Чегараси Бошланган Жойда
Тугайди 72-75 бет.

Келажак Учун Мулоқот: Марказий
Осиё Шоиралари. «Шарқ
Шеърлати Мамлакатига Саёҳат» 76-91 бет.

Хулқинг яхши бўлса –
порлоқ келажак қурасан! 92-101 бет.

Биз истаган келажак –
барқарор ривожланиш 102-105 бет.

ХАЛҚЛАРИМИЗ МАДАНИЯТИДАГИ ДИНЛАР

Мақсад:

Синф соати яқунлари
бўйича ўқувчи:

- ✓ турли маданият ва дин вакилларининг ўзаро муносабатларини ўрганади;
- ✓ дунёнинг асосий динлари ҳақидаги билимларини кенгайтиради;
- ✓ жаҳон динларидаги эътиқод асослари, уларнинг асосчилари ҳақида маълумот олади;
- ✓ динларнинг ўзаро тинч-тотувлик ва ҳамжиҳатликка асослангани ҳақидаги билимларини кенгайтиради.

Синф соатини ташкил этиш учун тавсия этилган жиҳозлар: Жаҳон динлари бўйича китоблар кўргазмаси – Жаҳон динлари тарихи.

Буддавийлик, Христианлик, Ислом, Яҳудийлик.

Давомийлиги: 45–90 дақиқа.
Ўқитувчининг ихтиёрига кўра

Тайёргарлик ишлари:
ўқувчиларнинг дарс соати давомида тайёрлайдиган расмлари, видеороликлар, проектор, компьютер, флипчарт.

I. Кириш сўзи

Ўқитувчи: Болалар, бизнинг давлатимизда бир-бирига ўхшаш ёки бир-биридан фарқ қиладиган одамлар яшайди. Айтинг-чи, улар нимаси билан фарқ қилади ёки ўхшашлиги бор?

Ўқувчиларнинг жавоблари:

- ✓ Биз бошқачамиз, ҳатто ҳаракатларимиз ҳам бошқача;
- ✓ Биз турли миллат вакилларимиз.

✓ Синфимизда тожик, ўзбек, қирғиз, уйғур, рус, дунган, корейс ва ҳоказолар ўқишади.

✓ Бизнинг тилимиз ҳар хил. Биз уйда она тилимизда гаплашамиз.

✓ Биз турли дин вакилларимиз.

✓ Биз ҳар хил кийим киямиз ва ҳ.к.

Ўқитувчи: – Тўғри, болалар, мана шулар билан биз бир-биримиздан фарқ қиламиз.

Тарихдан биз Буюк Ипак йўли, бу йўлдан турли миллат ва дин вакиллари бўлган қарвонлар ўтганлиги ҳақида етарли маълумотларга эгамиз.

Бугун биз турли динларни бирлаштирувчи куч сифатида Буюк Ипак йўли ҳақида сўз юритамиз. Албатта, сиз тарих фанидан бу ҳақида маълумотга эгасиз.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Тожикистон, Ўзбекистон ва Қирғизистон Республикаси конституцияларига кўра, ҳар ким ўз динга муносабатини мустақил белгилаши, исталган динга эътиқод қилиш ёки эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эгалиги ҳақида ҳам биласиз.

Ўқитувчи масжид ва черковлар акс эттирилган расмларни кўрсатади.

✓ <https://www.youtube.com/watch?v=tltYMrMigM> – Кўнғироқ чалиниши

✓ <https://www.youtube.com/watch?v=SZakLr9bH2A> – Азон

✓ Ажина-тепадаги буддачилар черковининг фотосурати (милодий 7-8 асрлар), Нирванада топилган Будда ҳайкали, Жанубий Тожикистондаги қазиш ишлари. Буларнинг барчаси қадимги даврларда, бизнинг ҳудудимиздан турли маҳсулотлар юкланган карвонларнинг ўтганлиги, турли динлар тинчлик ва ҳамжиҳатликда бўлганлигини кўрсатади.

Ўқитувчи: – Болалар, сиз бу овозларни эшитяпсизми, улардан қарердан келмокда?

Ўқувчиларнинг жавоблари:

✓ овозлар масжид ва черковдан таралмокда

✓ улар кўпинча ибодат ёки диний байрамлар вақтида эшитилади.

Ўқитувчи: – Кўптармокли йўллар нафақат товарлар ва буюмларни ташиш, балки Евроосиё халқлари тамаддуни тарихи ва ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатадиган билим, ғоя, маданият ва эътиқодларни узатиш учун ҳам хизмат қилган.

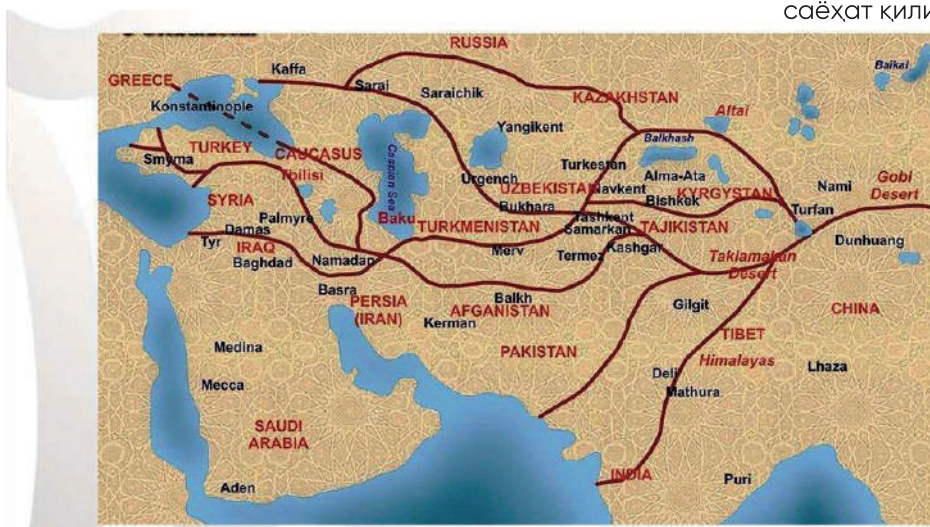
Саёҳатчилар нафақат савдо фаолияти, балки Буюк Ипак йўли ўтган ҳудудлардаги ақлий ва маданий алмашинувларда ҳам иштирок этишган.

Халқларнинг санъат, адабиёт ва илм-фан соҳасидаги алмашинувлари ўзаро бойиб борди, шунингдек хунармандчилик ва технологиялар бўйича билим ҳамда таржиба алмашилди – буларнинг барчаси тиллар ва динларнинг шаклланишига ўз таъсирини кўрсатди. Дин бу йўллардан саёҳат қилиш учун яна бир илҳом бахш этди. Хитойнинг буддавий роҳиблари муқаддас матнларни

қайтариш учун Ҳиндистонга сафар қилишади, уларнинг ёзмалари энг бой маълумот манбалари ҳисобланади. Буддавий роҳиби Фасяннинг кундаликлари (унинг милодий 399–414 йиллардаги саёҳати тасвирланган) V асрда Марказий Осиё тарихига кўшилган салмокли ҳиссадир. Сюаньцзаннинг кундаликлари (629–654 йилларгача бўлган 25 йиллик журнал), «Ғарбга зиёрат» XVI аср асари сифатида нафақат катта тарихий аҳамиятга эга, балки Хитой классикларининг буюк романи ҳам саналади.

I асрдан бошлаб Буюк Ипак йўли буддавийликнинг тарқалишига катта таъсир кўрсатди. Буддавийлар Ҳиндистондан Хитойга саёҳат қилиб, омма орасида машхур бўлишди. Шунингдек, бошқа динлар ҳам тарқалган. Албатта, бу VIII асрдан бошлаб тарқала бошлаган ислом динидир. Христианлик вакиллари Шарқ билан узок вақт алоқада бўлган, аммо бу дин у ерда машхур бўлмаган. Ҳатто Буюк Ипак йўли кенгликларида ҳам яҳудийлик, манихейлик, зардуштийлик каби динлар кўриниш берган.

Келинг, гуруҳларга бўлиниб, Ипак йўли бўйлаб саёҳат қиламиз, ахир қадимда бу йўллар бўйлаб одамлар саёҳат қилишган.

1-гурух: Буюк Ипак йўлидаги Қирғизистон

Ўқувчиларга харита чизиб, Буюк ипак йўли қайси шаҳарлар орқали ўтганлигини айтиб бериш таклиф этилади.

Буюк Ипак йўлидаги кўплаб карвон йўллари вақт ўтиши билан ўзгариб борди, фақат йўналишларнинг асосий шарқий ва ғарбий қисми ўзгаришсиз қолди.

Қирғизистонда бу йўналиш Тянь-Шан ва Помир тоғларига яқин бўлган жойлардан ўтган.

Ўрта асрларда ҳозирги Қирғизистон ҳудудидан Буюк Ипак йўлининг қуйидаги йўллари ўтган: Помир-Олой, Фарғона, Чуй.

Биринчи тармоқ Термиздан Самарқанд орқали Қизилсув ирмоғи бўйлаб Олойга ўтиб, Қашғар томонга олиб борган. Фарғона тармоғи Самарқанддан Хўжанд орқали Ўш шаҳрига етаклаган. Ўш асосий оралиқ савдо нуқтаси бўлиб, карвонлар у ердан Торугарт довони орқали Қашғарга боришарди.

Учинчи тармоқ Зомин Работдан Тошкент, Испиджоб, Тароз, Нузкет (Қора-Болта) ва Баласоғун (Буран)гача бўлган. Бу ердан карвонлар Боом канёни орқали Иссиқкўлга, ундан кейин эса Сан-Тош довони орқали Хитойга ўтган.

Карвонлар йўлида Жул, Сиёб, Новокент, Баласоғун,

Борскоон, Тош-Работ, Ўш, Ўзган каби бой шаҳарлар, савдо ва хунармандчилик манзилгоҳлари, карвонсаройлар пайдо бўлиб, гуллаб-яшнайдди. Шундай қилиб, ўрта асрларда Қирғизистон қадимги туркий халқларнинг маданий марказларидан бирига айланди. Ҳозирга қадар Қирғизистон ҳудуди ушбу хотираларни Буюк Ипак йўлида жойлашган ёдгорликлар шаклида сақлайди: Кумбез Манас, Тош-Работ карвонсаройи (IX аср), Буран минораси, Сулаймон тоғи (Сулаймон-Тоо), Ўзган меъморий мажмуаси, мақбара «Шоҳ-Фозил» ¹⁷.

2-гурух: Буюк Ипак йўлидаги Тожикистон

Қадимги манбаларга кўра, Буюк Ипак йўлининг Тожикистон ҳудудидан ўтувчи қуйидаги бўлақларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Сўғд йўли Самарқанддан Кўконга Панжикент орқали, ундан кейин эса Варз, Ўратепа, Хўжанд, Конибодом, Исфара орқали Фарғона водийсига олиб боровчи йўл бўйлаб ўтган.

Баъзан «Қоратегин» деб аталадиган бошқа йўл Термизни Ҳисор ва Душанбе орқали Қашғар (Хитой) билан боғлаган.

Хатлон йўли Қоратегин йўлидан жанубга тармоқланиб, Душанбедан Балхга (Афғонистон) Буюк ипак йўлининг жанубий тармоғига йўл олган.

«Помир» деб аталган йўл Балхдан (Афғонистон) Хоруғга олиб борган, сўнгра бошқа йўللарга тармоқланган.

Баланд тоғ рельефининг мураккаблигига қарамай, ҳозирги Тожикистон ерлари қадимги ва ўрта асрларда халқлар ва бутун

тамаддунлар ўртасидаги алоқа кўприги вазифасини ўтаган. Чўл йўлларида фарқли ўлароқ, тоғ йўллари карвонлар учун хавфсизроқ эди: улар тоғ тизмалари билан ўралган водийлар тубидан ўтиб, уларни қароқчиларнинг босқинларидан ишончли ҳимоя қилган.

¹⁷ <https://www.advantour.com/rus/silkroad/kyrgyzstan/suyab.htm>

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Буюк Ипак йўлининг тожик шаҳарлари худди қимматбаҳо марваридлар сингари гўзал манзаралар доирасида тўқилган. Булар Панжикент, Ўра-Тепа, Хўжанд. 20 аср аввал бу шаҳарларда савдо, хунармандчилик ва маданият гуркираб ривожланган. Кўп сонли карвонлар

карвонсаройларда тўхтаб, шарк бозорларида савдо қиладиган қадимий йўллар бўйлаб ҳаракатланар эди. Шу боис, Тожикистон дини, маданияти ва хунармандчилигида турли ривоят, маросим ва эътиқод унсурларини учратиш мумкин. Қазисмалар

давомида топилган Будда ҳайкали дунёдаги энг катта ҳайкал, афсонавий тарихий экспонатлардан бири Тожикистон Миллий қадимий ашёлар музейида муҳофаза қилинади. Унинг баландлиги 13 метр, оғирлиги 6 тонна бўлиб, 1600 йилдан олдин лойдан ясалган.

3-гурӯҳ: Ўзбекистон Буюк Ипак йўлида

Буюк Ипак йўли бўйлаб тарқалиб кетган воҳалар сингари замонавий Ўзбекистон шаҳарлари ҳам ёрқин куёш остида гуллаб-яшнамоқда. Бу мамлакат, айниқса тарихий осори-атиқаларга ғоятда бой. Бу ерда ҳамиша ҳаёт қизғин кечган, шаҳарлар пайдо бўлган ва тараққий этган, қурилиш, савдо ҳамда хунармандчилик ривожланган.

Дарвоқе, Буюк Ипак йўли, айнан шу ҳудудда мавжуд бўлган қадимий салтанатларнинг бойлиги туфайли кашф этилган бўлиши мумкин. Бир воқеани ёдга олсак: бу ерларни шимолдан жанубга томон, яъни Довон, Қангюй, Сўғд, Бақтрия давлатларини хитойликлардан биринчи бўлиб Чжан Цян кесиб ўтган. Хитой императорининг

элчиси ҳукмдорига Фарғона, Самарқанд ва Бухоро (барчаси ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида) ва Балх (ҳозирги Афғонистон)даги гуллаб-яшнаган ва шу пайтгача номаълум бўлган салтанатлар ҳақида гапириб беради. Буларнинг ичида, мисли кўрилмаган Фарғонанинг йирик, кучли ва учқур самовий отлари ҳақида маълумотлар ҳам бор эди. Хитойликларнинг ҳарбий салоҳияти учун бу отлар ўта муҳим топилма эди ва бу отларга эга бўлишга уринишлар ортидан Ипак йўлида савдо йўлга кўйилади. Ўзбекистоннинг Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент, Термиз, Урганч, Фарғона каби машҳур шаҳарлари Буюк Ипак йўлида ер маёқлари бўлиб хизмат қилган. Ипак йўли бўйлаб гуллаб-яшнаган воҳа шаҳарлари халқаро юк ташиш нуқталари, шунингдек савдо, хунармандчилик

ва турли маданиятлар тарқалишининг муҳим марказларига айланди,

Шаҳарларнинг қулай ҳудудий жойлашуви уларни турли босқинчилар учун жозибадор қилди. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди турли ҳукмдорлар томонидан ўнлаб маротаба босиб олинган. Аммо карвон савдо йўллари яна қайтадан тикланди, улар бўйлаб шаҳарлар, аҳоли пунктлари қад ростлади, боғлар, ям-яшил экин майдонлари пайдо бўлди. Самарқанд, Бухоро, Хиванинг қадимий деворларига барча хотиралар муҳрланган. Гўзал меъморий ёдгорликларга эга қадимий шаҳарлар юзлаб асрлар хотирасини ўзида сақлаб келмоқда.

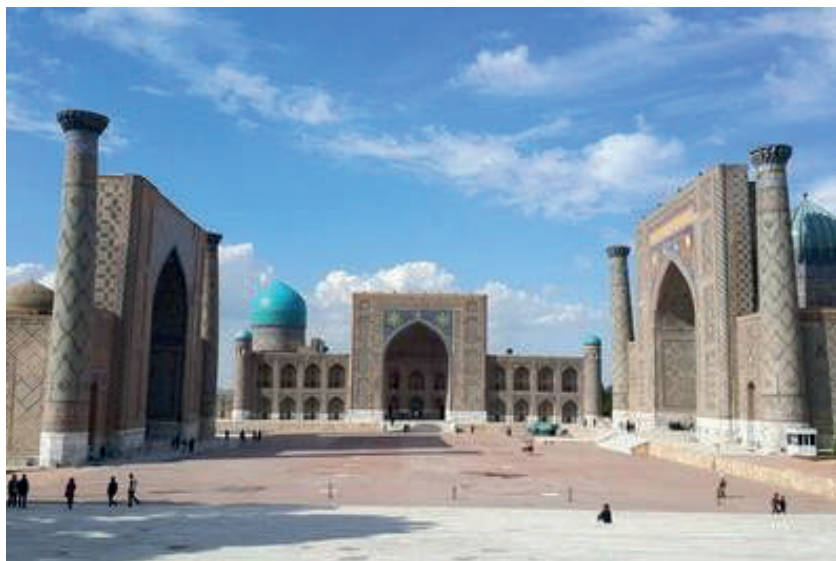
Ўқувчиларга синф соатига тайёргарлик кўришлари учун уй вазифаси берилган бўлиб, улар ушбу мавзу бўйича олдиндан тайёргарлик кўришади ва гуруҳларга бўлиниб мавзуга оид тақдимот ўтказишади.

Ўқитувчи: – Ипак йўлининг бутун тарихи давомида мулоқот, савдо ва ўзаро алоқа алмашинув тармоқлари одамлар ва уларнинг маданиятини яқинлаштирган. Дастлаб алоқа ва алмашинув тармоғи сифатида яратилган йўллар Евроосиё тарихига: халқларнинг маданияти ва дини, тили, илм-фанига сезиларли таъсир кўрсатди, шу билан бирга ақлий ва бадиий меросни ҳам сақлаб қолди.

Савдони ривожлантириш, илмий салоҳият ва диний ғояларни тарқатиш куруқлик ва денгиз савдо йўллари бўйлаб амалга оширилди. Шундай қилиб, миссионерлар ўз эътиқодларини бегона юртларга «етказишди». Буддавийлик Ҳиндистонда пайдо бўлиб, шарқ орқали Марказий Осиё, Хитой ва ундан ташқарига кенг ёйилган бўлса, насронийлик ва кейинчалик ислом ҳозирги Туркия, Сурия, Эрон ва Арабистон ярим оролидан бошқа ҳудудларга ҳам тарқалди.

Аслида плюралистик ва ўзаро боғлиқ бўлган бизнинг замонавий жамиятимиз турли маданиятлар ва аҳоли гуруҳлари ўртасидаги алмашинув натижасидир. Булар Буюк Ипак йўлидаги саёҳатчилар, савдогарлар, олимлар, миссионерлар, зиёратчилар ва давлат амалдорлари эди.

Аввало, ўтмишда, айниқса ўрта асрларда дин ва эътиқодларни тушуниш

бизнинг ҳозирги замондан, жумладан кундалик ва сиёсий даражада тубдан фарқ қилганига эътибор қаратиш лозим. Тинчлик сулҳларини тузишда динларнинг халқаро даражада тилга олиниши бунга мисол бўлиши мумкин. Бундан ташқари, дин ижтимоий ва кундалик ҳаётда шу қадар катта ўрин тутганки, баъзида у кундалик маросимлар ва жамоат ишларининг мазмун-моҳиятини ташкил этган. Жаҳон тарихидан бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин: Миср пирамидаларининг қурилишидан тортиб, Тожикистон ва Афғонистон тоғларидаги Будданинг улуғвор хайкаллари сўзимизга яққол далилдир. Бу воқеаларнинг барчаси қадимги одамлар дунёқарашининг маълум бир моделини акс эттиради ва диннинг улар ҳаётидаги барча соҳаларига таъсири тўғрисидаги тезисларни асослаш учун хизмат қилади.

Саволлар:

1. Буюк Ипак йўли ҳақида қандай янги маълумотларга эга бўлдингиз?

2. Буюк Ипак йўли ҳақида яна нималарни билишни истар эдингиз?
3. Қандай маълумотлар сизга тушунарсиз бўлди?
4. Марказий Осиё билан чегараланиб қолмасдан, Буюк Ипак йўли ҳақида кўпроқ маълумот олишни хоҳлайсизми?

Ўқувчиларнинг жавоблари:

- ☑ Динлар кўп, лекин яратган ҳамма учун бир, Муқаддас Китоблар тарғиб қилаётган ҳақиқатлар эса барча халқлар учун ягона;
- ☑ Яратувчи битти, шунинг учун биз бир-биримизга дўстона муносабатда бўлишимиз, душманлик уруғини сочмаслигимиз керак;
- ☑ Бир диннинг бошқа диндан устунлиги бор, деб ўйлайдиганларгина дунёни бўлақларга бўлишади. Одамлар Яратганнинг бандасидир, унинг олдида барча тенгдир.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Томоша учун кўшимча видеоматериаллар:

<https://www.youtube.com/watch?v=FKJidvkzMpU> – «Муҳаммад – сўнги пайғамбар» мультфильми

<https://www.youtube.com/watch?v=lycr0aPjl6Y> – кичик Будда

<https://filmix.ac/multes/drama/9349-prince-egipta-r-1998.html> – Миср шахзодаси.

Ўқитувчи учун кўшимча маълумот:

Дин ва этикод нима? ¹⁸

Барча динлар, санъат ва фанлар бир дарахтнинг шохларидир. Бу интилишларнинг барчаси инсон ҳаётини улуғлаш, уни оддий жисмоний мавжудлик доирасидан олиб юксалтириб эркинликка олиб боришга қаратилган.

Альберт Эйнштейн

Этикод, бу рухий ҳолат бўлиб, гарчи уни исботлай олишга 100% имконимиз бўлмаса-да, аммо уни ҳақиқат эканлигига ишонамиз. Ҳар бир инсоннинг ҳаёт ва ўзи яшаётган дунё нисбатан этиқоди бор. Бир-бирини қўллаб-қувватловчи этиқодлар диний, фалсафий ёки мафкуравий бўлиши мумкин бўлган этикод тизимидир.

Динлар, бу – инсониятни маънавият билан боғлайдиган этикод тизими. Қуйидаги таъриф диннинг кўп ўлчовлиги ҳақида дурустгина маълумот беради:

Дин, бу – инсониятни маънавият, баъзан эса

ахлоқий қадриятлар билан боғлайдиган маданий этикод тизимлари ва дунёқарашлар йиғиндиси. Кўпгина динларда ҳаётга маъно бағишлаш, ҳаёт ёки коинотнинг келиб чиқишини тушунтиришга қаратилган оғиздан-оғизга ўтиб келаётган мерос, рамзлар, анъаналар ва муқаддас матнлар мавжуд. Умуман олганда, ахлоқ, диний қонунлар ёки афзал кўрилган турмуш тарзи динларда мавжуд бўлган космик ва инсон табиати ғояларига асосланади. [...] Кўпгина динларда маълум бир хулқ-атвор қоидалари, диний хизматчилар, шунингдек диний жамоада иштирок этиш ёки аъзо бўлиш, уларни қабул қилувчиларнинг ҳаёти таърифи мавжуд; Худога сиғиниш ёки ибодат қилиш учун мунтазам йиғилиш ёки хизматлар, муқаддас жойлар (табиий ёки меъморий) ва/ёки муқаддас матнлар тақдим этилади. Диний амалиёт, шунингдек маърузалар, Худо ёки худоларнинг ишларини улуғлаш, қурбонликлар, фестиваллар, байрамлар, транс ҳолатига тушиш, бағишловлар, дафн маросимлари, никоҳ хизматлари, медитация, мусиқа, санъат, рақс, жамоат хизматлари ва инсоният маданиятининг бошқа шакллари ўз ичига олиши мумкин. Шу билан бирга, тузилиши, этиқоди ёки амалиётнинг баъзи ёки кўп жиҳатлари мавжуд бўлмаган бундай динларга мисоллар бисёр¹.

Ҳаётнинг маънавий ўлчовига бўлган этикод қадим замонлардан бери мавжуд. Инсоният тарихида қўллаб-қамқовларда қуёш, худолар

ва санамларга сиғиниш, яхшилик ва ёмонликни билиш ёки муқаддаслик тушунчаси ҳақида ҳикматлар қолдирди. Стоунхедж, Бамиан буддалари, Мадриддаги Алмуден черкови, Элис-Спрингсдаги Улуру, Хайфадаги Бахай боғлари, Япониядаги Фудзияма муқаддас тоғи, Саудия Арабистонидаги Каъба ёки Амритсардаги Олтин ибодатхоналар – буларнинг барчаси инсоннинг маънавият тажрибаси, объектив ҳақиқат ҳамда инсон ҳаётининг мазмунини ва дунёдаги ролини тушунтиришга интилишнинг натижасини акс эттиради.

Оддий маънода дин «инсоннинг муқаддас, маънавий ёки илоҳий деб ҳисоблаган нарсасига муносабатини» тасвирлайди². Бу, одатда, бундай этикодга эга бўлган одамлар жамоаларини бирлаштирадиган уюшган амалиётнинг маълум бир тўплами билан бирга келади. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, этикод кенгрок атама бўлиб, «бу дунёдан ташқаридаги мавжуд бўлиш ўлчовларини инкор этувчи қарашлар»ни ҳам ўз ичига олади³.

Атрофимиздаги динлар ва бошқа этикод шакллари, биз ўзимизни диний ёки маънавий деб ҳисоблаймизми ёки йўқми, шахсиятимизга таъсир кўрсатади. Шу билан бирга, ўзлигимизнинг бошқа жиҳатлари, тарихимиз, «бошқа» деб қараладиган ўзга дин ва гуруҳларга бўлган муносабатимиз ва ушбу дин ёки этикод тизимини қандай талқин қилишимизга таъсир қилади.

¹⁸ КОМПАС. Пособие по образованию в области прав человека с участием молодежи. <https://www.coe.int/ru/web/compass/religion-and-belief>.

Динлар ва улар билан боғлиқ ижтимоий ва маданий тузилмалар инсоният тарихида муҳим роль ўйнаб келган. Ижтимоий тузилмалар сифатида улар ўзаро таъсир тармоғи ва тегишлилик хиссини яратган. Кўп ҳолларда динлар ҳокимият тизимининг асоси бўлиб, у билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Қадимги ва яқин тарих «теократик» давлатлар – насроний, хинд, мусулмон, яҳудий ва бошқалар мисоллар билан тўла. Давлат ва дин ўртасидаги бўлиниш яқинда пайдо бўлган ҳодиса бўлиб, у ҳамма жойда ҳам мавжуд эмас: Европада расмий давлат динлари ва амалда давлат динлари мавжуд бўлган мамлакатлар бор. Аксарият ҳолларда, агар у бағрикенглик қадриятлари билан уйғунлашган бўлса, бу у қадар кўп муаммо туғдирмайди.

Мен диндор бўлмаган одамларни кашшоф деб хисоблайман.

Анандабаи Жоши, тиббиёт даражасини олган биринчи хинду ва илк хинд аёли.

ожибва хиндуси

Дин ёки эътиқод тарафдорлари ҳақидаги статистик маълумотлар ҳеч қачон аниқликка эга бўлмаган, чунки бу ҳодисанинг табиати тез ўзгарувчан, шунингдек кўплик ҳали ҳам дин ва эътиқод эркинлиги бўлмаган шароитда яшайди. Шунинг боис, қуйида келтириб ўтилган статистик маълумотлар фақат глобал кўринишнинг хилма-хиллигига мисол келтириш учун мўлжалланган. Ушбу рақамлар энг кенг тарқалган динлар тарафдорлари сонини акс эттиради:

«Дин» сўзи лотинча «боғлаш», «бирлаштириш» деган маънони англатади. Эътиқодли киши учун «дин» Яратган ва бошқа ғайритабиий мавжудотлар билан икки томонлама алоқа қилиш имкониятига ишонишдир.

Диннинг аниқ таърифи ҳанузга қадар мавжуд эмас ¹⁹, шунинг учун биз ўзимизга энг мос келадиганини танлашимиз мумкин. Мисол учун, бундай соддалаштирилган таърифлардан бири динга тегишли атроф-муҳитга

таъсир қилувчи, ҳодисаларни назорат қилувчи, одамларга ёрдам берадиган ёки зарар етказадиган баъзи ғайритабиий кучларнинг мавжудлигига ишониш. Бир ёки бир нечта худоларга сиғинадиган одам ёрдам сўраб ибодат ёки оддий миннатдорчилик сўзлари билан юқори кучларга мурожаат қилади, маросимларда қатнашади, ҳаётини иймониغا мувофиқ ўзгартиришга ҳаракат қилади ²⁰.

Дин ибтидоий даврда пайдо бўлган. Унинг дастлабки шаклларида бири тотемизм, одамлар ва ҳайвонлар ёки ўсимликлар ўртасидаги сирли боғланишга ишониш эди. Камдан-кам ҳолларда унинг издошлари жонсиз нарсалар ва табиий ҳодисаларга сиғинишарди. Тотемизм бугунги кунда ҳам мавжуд. Масалан, Шимолий Американинг ожибва хиндулари айиқ, бўри, қундуз ва бошқа ҳайвонларни ўзларининг тотеми деб билишади. Улар оилани ҳимоя қиладиган ва куч берадиган ҳомий ва ёрдамчилар сифатида тан олинган.

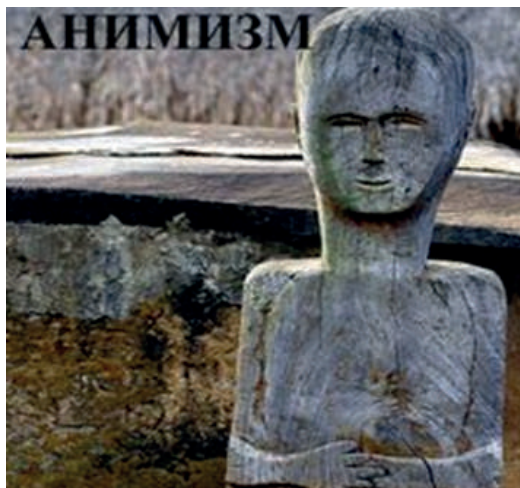

тотем устунлари

Диннинг яна бир илк шакли, бу – жон ва рухларга ишониш (*лот. анима – жон, рух*). Бу инсон ва тирик мавжудотларнинг руҳи ўлмаслигига эътиқоддир. Рухларга ишониш анимизмга ҳам тегишли. Этнографларнинг фикрига кўра, одамлар, табиатнинг улар учун тушунарсиз бўлган сояси, акс-садолар, акс эттириш ва бошқа ҳодисаларини шундай тушунтиришга ҳаракат қилишган.

¹⁹ Марченко Л.Ю. История религий: учебное пособие для 11 класса средней школы. Бишкек, 2002. С. 2.

²⁰ Религия / Образовательный портал «Образовика». URL: <https://obrazovika.ru/obschestvoznanie/religiya.html>

Ибтидоий одамлар маълум бир предметларга сеҳрли куч ато этар эдилар: ноодатий шаклдаги тошлар, ҳайвонларнинг тишлари, ёғочдан ўйилган фигуралар. Фетишизм ана шундай пайдо бўлди (португалча *feitiço* – тумор, сеҳрли буюм). Унинг кўринишларидан бири бутпарастликдир.

Кейинчалик динлар мураккаблаша бошлади. Одамлар кўп худоликка эътиқод қила бошладилар. Бутпараст пантеон эса монотеизмга алмаштирилди ва натижада якка худолик (монотеизм) пайдо бўлди.

Дин тараққиётининг энг юқори босқичида буддавийлик (милoddан аввалги VI аср), христианлик (милodий I аср), ислом (милodий VII аср)²¹ каби жаҳон динлари пайдо бўлди. Улар бутун дунё бўйлаб тарқалишига имкон берувчи бир қатор хусусиятларга эга эди:

1. Дунё динларига мансублик инсоннинг миллатига боғлиқ эмас, фақат унинг эътиқодига боғлиқ.

2. Дунё динлари барча одамларни – уларнинг миллати, терисининг ранги, табақаси ва бошқалардан қатъи назар, Яратган олдида тенг деб ҳисоблайди.

3. Барча дунё динлари миссионердир, яъни уларнинг

тарафдорлари бутун дунё бўйлаб ўз эътиқодларини фаол равишда тарғиб қилмоқдалар.

4. Дунё динлари одамлар ҳаётининг ижтимоий шароитида ўзгаришлар юз берадиган ва уларнинг ривожланишига ҳисса қўшадиган бир пайтда пайдо бўлди.

5. Дунё динлари турли мамлакатлар ва халқлар ўртасида етарлича яқин алоқалар ўрнатилганда пайдо бўлади.

6. Барча дунё динлари монотеистик бўлиб, у одамларнинг дунёнинг адолатли тузилиши ҳақидаги ғояларига жавоб берди: ер юзидаги битта шоҳ – осмонда эса битта Худо бор. Бундан ташқари, битта Худо кўплаб аввалгиларига қараганда ишончли шафоатчидир.

7. Христианлар учун – илгари жуда қиммат ва мураккаб бўлган маросимларнинг нархини пасайтириш (буддавийларда бўлгани каби)

²¹ Л.Ю. Марченко. Динлар тарихи. (Ўрта мактабнинг 11-синф ўқувчилари учун ўқув қўлланма), 2002 й.

Барча дунё динлари бир нечта саволларни кўриб чиқади:

Худонинг мавжудлиги; ҳаётдан кўзланган мақсад; ёвузликнинг асоси; тарихнинг мақсади; ўлимдан кейинги ҳаёт.

Бу динлар анча аввал пайдо бўлган ва бу, биринчи навбатда, инсон сайёрадаги барча тирик мавжудотлар ичида энг онглиси бўлиб, синчков ақлга эга эканлиги билан боғлиқ, зеро инсон, унга ўзининг доимий фалсафий ва маънавий изланишлари, номаълум нарсалар ҳақидаги фикрлари ва ҳ.к.лар учун қарздордир. Масалан, ҳаётнинг маъноси, унинг бу дунёдаги ўрни каби саволларни бериш инсонга хос хислат саналади. Инсонда барча нарсани тўғри бажараётгани ва муҳим мақсад сари интилаётганига ишонч бўлиши керак. Диндорнинг асосий мақсади, бу диний кўрсатмаларни бажаришга асосланган маънавий ўзликни такомиллаштиришдан иборатдир.

Ҳар биримиз нимададир ўз ҳаётимизнинг маъносини кўрамиз, гарчи кўпинча буни сезмай турсак ҳам. Масалан, фарзанд, кўпчилик ота-оналар учун ҳаёт мазмуни саналади. Кўпинча бизнинг қариндош ва дўстларимиз ҳаётимиз маъносидир. Шундай одамлар борки, улар учун сеvimли иши ҳаётининг мазмунини ташкил қилади. Умуман олганда, буни ҳар кимнинг ўзи белгилайди.

Яна бир мисол, бу – ўлимдан кўркиш. Одамзодни ер юзидан ҳаёт тугагач, нима бўлади,

деган тарқ этмайди. Аксарият одамлар онгсиз равишда қадим замонлардан буён ўлим инсон йўлидаги босқичлардан бири эканлигига ишонишади.

Инсон кўрган ёки бошдан кечираётган ижтимоий ёки бошқа ноҳақликлар уни адолатли бўлишга ундайди. Биз яхши одамлар мукофотланишини ва ёвуз одамлар жазоланишини истаймиз. Ёвузларнинг адолатли жазога тортилмаслигини англаш, одамни руҳий тушқунликка олиб келади, маънавий ривожланишга чек «қўяди».

Ва ниҳоят, яна бир сабаб шуки, инсон тушунарсиз нарсани англатишга уриниб, ўз нигоҳини динга қаратади. Когнитивчи олим Жастин Барретнинг таъкидлашича, айнан инсон руҳиятининг ўзига хос хусусиятлари инсонни исботлаб бўлмайдиган нарсага ишонишга мажбур этади. Мисол учун, агар ибодатдан сўнг бош оғриғи йўқолса, иймонлилар уларга буюк кучлар ёрдам берганига ишонишади ²².

Дин ҳақида сўз кетганда шуни таъкидлаш жоизки, дин тадқиқотчилари диндорлик ривожланишининг бир неча босқичларини ажратиб кўрсатишади. Ибтидоийлик даврида, одамлар ўзини табиатнинг бир қисми деб ҳисоблаган пайтда, **тотемизм** – табиат ходисалари ва инсон ўртасидаги илоҳий муносабатлар ва **анимизм** – илоҳийлаштирилган ҳайвонлар, дарахтларнинг руҳларига сиғиниш ҳақида тасаввурлар пайдо бўлди. Кейин аждодларга сиғиниш ғоялари ривожланади. Барча

одамларнинг тафаккури сеҳр-жоду ҳақидаги тасаввурларга асосланади, улар юқорида санаб ўтилган барча эътиқод шакллари билан чамбарчас боғлиқ бўлган ва бир пайтлар бутун дунёда кенг тарқалган шомонликда янада ёрқин намоён бўлади. Айнан шомонликка сиғинишнинг шаклланиши дин ривожланишида дастлабки босқичнинг якуни ҳисобланади.

Жамиятнинг қабилавий ташкилоти ривож топиб, кейинчалик давлатчиликка ўтиши билан қабилавий сиғинишлар пайдо бўлди: авваллари ишонилган руҳлар орасида иерархия шаклланади, асосий худолар ажралиб чиқади. Ҳар бир халқ худоларининг ўзига хос номлари мавжуд. Дин тарихчилари ушбу даврни бутпарастлик деб аташади (черков-славян тилидан «мажусийлар», «халқлар», «ажнабийлар»). Бутпарастлик, бу – дунё динлари пайдо бўлишидан аввал ва уларга асос бўлиб хизмат қилган диний эътиқод ва маросимлар мажмуи.

Давлатларнинг пайдо бўлиши билан миллий-давлат динларига ўтиш содир бўлди. Уларнинг қарийб барчасида (ҳинд, юнон, рум ва бошқалар) политеизм («кўпхудолик») сақланиб қолган. Фақат Миср фиръавн-ислоҳотчиси Эхнатон ягона қуёш худоси – Атонга сиғинишни жорий этишга ҳаракат қилди, аммо ўлимидан сўнг унинг ислоҳоти унутилди. Фақат яҳудийларгина дунёдаги биринчи монотеистик («моно» – «бир», «теос» – «худо») дин – яҳудийликни (милoddан аввалги VII аср) яратишга муваффақ бўлишди.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Буддачилик (эр. авв. VI аср), насронийлик (эр. авв. I аср) ва ислом (VII аср) каби жаҳон динларининг пайдо бўлиши дин ривожига энг юқори босқич бўлди. Улар бутун дунё бўйлаб тарқалишига имкон берадиган бир қатор хусусиятларга эга эди. Масалан, **миллат** каби хусусият мутлақо аҳамиятга эга эмас. Ҳар бир дунё дини учун энг муҳим жиҳат, бу инсоннинг эътиқодидир. Жаҳон динлари миллати, терисининг ранги, ирки, табақаси ва х.к.лардан қатъи назар, **барча инсонлар Худонинг олдида тенгдир**, деган ғояни илгари суради. Инсон ўзининг шахсий эътиқоди туфайли ўлимидан кейин «самовий ажр»га эга бўлишига ишониши мумкин.

Дунё динларининг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, уларнинг барчаси тарғиботчидир, яъни уларнинг тарафдорлари ўз эътиқодларини фаол равишда бутун дунёга ёйишга ҳаракат қиладилар. Дунё динлари одамлар ҳаётининг ижтимоий шароитларида ўзгаришлар юз берадиган ва уларнинг ривожини учун ҳисса қўшилаётган бир пайтда вужудга келади.

Жаҳон динлари турли мамлакатлар ва халқлар ўртасида етарли даражада алоқалар ўрнатилган вақтда пайдо бўлади.

Дунёнинг барча динлари яқкаҳудоликка асосланган, улар одамларнинг дунёнинг адолатли тузилганлиги ҳақидаги тасаввурига мос келади: ер юзидаги битта шох, осмондаги битта Худо бор. Бундан ташқари, ягона Худо аввалгиларига қараганда анча ишончли шафоатчидир.

Дин ахлоқий қадриятлар тизимини яратади ва бир хил эътиқоддаги одамларни нафақат диний, балки ижтимоий, маиший ва, ҳатто, шахсий характердаги масалаларда ҳам бирлаштиради (эҳтимол, энг ёрқин мисол ҳинд табақалари). Кейин ўқитувчи ўқувчиларга видеолавҳа қўйиб беради: <https://www.youtube.com/watch?v=GIngTWtoZa0>.

Диний онгнинг энг муҳим хусусияти эътиқод ҳисобланади. Христиан апологети Тертуллианнинг: «Мен ишонаман, чунки бу сафсата», деган машҳур афоризми (160–220) ушбу

тушунчанинг маъносини ҳамоҳангдир. Эътиқод дунё ҳақидаги одатий, сабаб-оқибат муносабатларига асосланган тушунчалардан ташқарига чиқишни ўз ичига олади: у ғайритабиий мавжудотлар, хусусиятлар, муносабатлар ва ҳодисалар мавжудлиги ҳақиқатини тан олади (жинлар, шайтонлар, фаришталар ва х.к.).

Тарихий далиллар турли даврларда Марказий Осиё ҳудудида яшаган жамиятларнинг конфессионал хилма-хиллигидан далолат беради²³. Ҳинд-европа қабилаларининг ҳаракатлари (милoddан аввалги 2–1 минг йиллар) барча жаҳон динларида ўз изини қолдирган. Минтақамиз ривожига Эрон, юнон-эллин дунёси, Ҳиндистон, Яқин Шарқ давлатларининг турли динлари таъсир кўрсатди. Шу билан бирга, Марказий Осиёга турклар билан бир қаторда саклар, усунлар, юечжилар, кангюйлар, сўғдлар ва бошқаларнинг эронийзабон авлодлари ҳам ўрнашиб, ўз давлатларига асос солганлар.

Туркларнинг диний қарашлари

²³ Асланова И. Краткий обзор истории религии на территории Кыргызстана / Сайт пресс-центра АКИ-press. URL: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:1834

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Туркларнинг космогоник тасаввурларига кўра, «мовий осмон» ҳар куни қуёш ва ой туғиладиган дунёнинг томи бўлган. Олий худо – Тангри юкоридаги дунёга тегишли эди. Тангри асрлар давомида турклар учун олий худо бўлиб келган. Ўрта дунёни унумдорлик маъбудаси Умай бошқарган, улар Тангри билан биргаликда илоҳий жуфтликни ташкил қилишган. Ер ва сув худоси –

Идук Жер-суу хайрихоҳлик кўрсатувчи ва жазоловчи хусусиятларга эга бўлган, баъзида ватан маъноси билдирган. Туркларнинг генеологик афсоналарида қадимги тотемик тасаввурлар сақланиб қолган бўлиб, улар унвонлар, наслларнинг номлари ва исмларда ҳам мустаҳкамлаб қўйилган. Туркларнинг динига қуёш ва олов, сув ва табиий офатларга сиғинган,

одамлар ва ҳайвонларни худоларга қурбонлик келтирган Авесто турларининг авлодлари саналмиш сако–усун ва юежи–кангю аҳолисининг маҳаллий эътиқодлари «туртки» бўлган. Архитектура топилмалари одамлар орасида олов, тоғлар, сувга сиғиниш кенг тарқалганлигидан далолат беради.

Зардўштилик

- **Зороастризм** — одна из древнейших религий, берущая начало в откровении пророка Спитамы Заратустры
- В основе учения Заратустры — свободный нравственный выбор человеком благих мыслей, благих слов и благих деяний.

Зардўштилик милоддан аввалги II-I минг йилликлар бошларида пайдо бўлиб, унга Шарқий Эрон қабилаларининг (улар ўзларини арья деб аташган) кўчманчи чорвадорлари (турья) орасидан чиққан пайғамбар Зардўшт асос солган. Ўрта Осиё худудида зардўштилик X асрга қадар асосий динлардан бири бўлиб, ўзининг архаик шакллари – маздеизм (зардўштиликдан олдинги қатор қадимги Эрон динларининг номи) ва митраизм (ривожланган мистик диний таълимот)да намоён бўлган (милодий I-IV асрларида Рим қўшинида Митра худосига сиғиниш кенг тарқалган).

Марказий Осиёда анча кейинги (сосоний) зардўштиликнинг тарқалишини: пишган лойдан ясалган маросим буюмлари, турли тимсоллар туширилган оссурийлар, авесто-зардўштилик худолари тасвири туширилган буюмлар ва уларнинг жиҳозлари ҳақидаги археологик топилмаларга мувофиқ баҳо бериш мумкин. Келажакда тирилиш учун мурдалар омбори – ислом мақбараси (гумбаз) зардўштилларнинг қадимги наус (дафн иншоотлари)ига менгзайди. Кўпгина мамлакатларда нишонланадиган Наврўз (Нооруз, Невруз), байрами – баҳор ва қишлоқ хўжалиги мавсумининг бошланиши зардўштилик билан боғлиқ.

Кўчманчилар дунёкарашида ушбу байрам табиатга сиғиниш билан уйғун бўлиб, ислом динининг қабул қилиниши билан кўпчилик мусулмонлар томонидан нишонланади. Уларнинг айтишича, ривоятларга кўра, Наврўзни араблар Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбарнинг буйруғи билан нишонлана бошланган, аммо бунга ҳеч қандай далил-исбот йўқ.

Буддавийлик

Марказий Осиёда йирик буддавий мажмуалар жойлашган бўлиб, улардан бизга археологик қазилма ишлари (VII–XIII асрлар) натижасида маълум бўлган ёзма ҳужжатлар, меъморчилик қолдиқлари, санъат асарлари

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

каби турли хил материаллар етиб келган. Ушбу дин Марказий Осиёда яққалик мавқеига эга эмасди, шу билан бирга баъзи ҳукмдор ва зодагон вакиллари жонкуяр буддачилар бўлиб, монастирлар қуришар ва уларга ҳадялар беришарди. Марказий Осиёни буддавийликнинг Шарқий Туркистон ва ундан шарққа

– Мўғулистон, Тибет, Хитой, Японияга тарқалишида улкан «воситачи» сифатида кўриш мумкин.

Буддавийлик илк тасаввуфга ўз таъсирини кўрсатди. Сўфийлик устозлик тизими бўлиб, у ўз ичига такомиллаштириш йўли тушунчасини олади, энг қизиғи, Ўрта Осиё

сўфийларининг баъзи бир маънавий амалиётлари буддавийликдаги медитацияга ўхшаб кетади. Бундан ташқари, буддавийликнинг таъсирини мусулмон Ўрта Осиё, Эрон ва Афғон адабиёти, меъморчилиги, безаклари ва бадий хунармандчилигида ҳам кўзга ташланади.

Тошкентдаги Будда ибодатхонаси

I-III асрлар. Фаёзтепа. Эски Термиз, Ўзбекистон

Монийлик

Монийлик – милоддан аввалги III асрда Эронда пайдо бўлган. Монийлик зардуштийлик, буддавийлик, насронийлик, Тангри (Тян-Шянда) шахси ва бошқа динлар таълимотига асосланади. Унинг Ўрта Осиё ҳудудига кириб бориши III-IV асрларнинг охирида бошланиб, тарафдорларининг эрон сосонийлари томонидан таъқиб қилиниши билан боғлиқ. VII аср охири – VIII

аср бошларида сўғдлар монийликни Шарқий Туркистонга олиб кириб, аввал ўз мустамлакачилари, сўнгра уйғурлар орасида тарқатдилар. Чу ва Талас дарё водийлари монийликнинг гуллаб-яшнаган маркази эди. Бинобарин, қорахонийлар давлати вужудга келган X аср ўрталарида ислом дини шомонлик билан эмас, балки монийлик ва христианлик билан рақобатлашишига тўғри келган.

Христианлик

Буюк Ипак йўли бўйлаб, ғарбдан шарққа борадиган қарвон йўллари бўйлаб савдогарлар нафақат мато, зираворлар, заргарлик буюмлари, балки муқаддас китобларни ҳам олиб юрганлар. Археологлар томонидан ибодатхоналар ва черков қолдиқлари, идиш бўлаклари, турли манзаралар тасвирланган керамика ва металл буюмлар, черков идишлари, кўкрак

хочлари ва медальонлар каби христианликка оид ёдгорликларлар топилган. Туркий ва сурияча тилларда хоч ва қабр тош битиклари топилган. Улар VI–XIV асрларга тўғри келади.

V–VI асрларни қамраб олган эфталитлар империясида христианлик Марказий Осиёнинг кенг қисмида давлат дини деб эълон қилинган. Сўғдлар, туркий қабилалар (чигиллар, тепа-уйғурлар, қарлуклар) ва мўғуллар христианликни қабул қилган бўлсалар-да, Марказий Осиёда христианлик умумхалқ дини сифатида эътироф этилмаган. У буддавийлик, монийлик, зардуштийлик, кабилавий эътиқодлар ва VIII–X асрлардан бошлаб Ислом дини билан ҳам тинч-тотувликда бўлиб келган.

Маълумки, Чингизхон авлодининг бир қисми қабилла аъёналарига содиқ қолган, баъзилари эса христианликнинг несторианчилик мазҳабини қабул қилган, аммо улар томонидан якуний танлов XIV асрда Амир Темур ва унинг меросхўрлари даврида ислом фойдасига ҳал бўлган. XIX аср ўрталарида Ўрта Осиё Россия империяси томонидан босиб олинганидан сўнг, христианлик тарихида янги босқич бошланади. 1872 йилда рус православ церковининг Туркистон епархияси ташкил этилди.

Католиклар ҳақида илк эслатма XII асрга тўғри келади. XIX аср ўрталарида Туркистонда католиклар яна пайдо бўлди. Булар Россия империяси фуқаролари, асосан чор армиясининг

зобитлари эди. Марказий Осиёга кўчманчилар билан бир қаторда лютеранлик ҳам кириб келди. Динни тарқатувчилар, асосан ҳарбий ва давлат хизматида бўлган россиялик немислар, финлар, эстонияликлар ва уларнинг оилалари эди.

Ислом

Жўғрофий, иқтисодий ва маданий омилларга асосланиб, Марказий Осиё ислом дини билан танишишнинг учта шаклини ўрганди. Биринчиси, катта қарвон йўли бўйлаб Мовароуннахр шаҳарларида вужудга келган ва илмий, сиёсий ва меъморий жиҳатларни ўз ичига олган ҳолда ҳанафий ҳуқуқий мазҳабига асосланади. Иккинчиси, синкретик (яъни, турли ва ажратиш қийин бўлган элементлардан иборат) ва номоддий бўлиб, Марказий Осиёнинг кўчманчи маконида кенг тарқалган. Учинчиси – сўфийлик маънавиятига асосланган – элитар (аъло, сара) томонни ўзида мужассамлаштирган, ворислик занжири (силсила) ва аҳоли ўртасида авлиёларга сиғинишнинг кенг тарқалган амалиётини ўзида бирлаштирган бўғиндир ²⁴.

Ислом дини Марказий Осиё ҳудудига VIII аср бошида 712 йилдаги Қутайба юришлари натижасида кириб келди. Айнан ўшанда Бухоро ва Самарканд бўйсундирилган эди. Кейинги асрларда ислом шимол томонга қараб тарқалишда давом этди, мўғуллар истилоси ва келгуси сиёсий ўзгаришлар даврида туркий қабилалар исломга бўйсундирилди.

Маркази Боласоғунда жойлашган Қорахонийлар давлатида (960 й.) ислом дини давлат динига айланади. Бу даврга келиб, X–XII асрларга оид Буроний ва Ўзган меъморий мажмуалари, Сафед-Булондаги Муҳаммад ибн Наср мақбараси ва бошқа кўплаб мусулмон биноларининг қурилиши бошланган. Ислом дастлаб ўтроқ аҳоли орасида тарқалди, кўчманчилар эса ҳамон бутпараст эдилар.

XIII асрда мўғуллар истилоси пайтида Ислом бир мунча муддат тарқалишдан тўхтади, бироқ XIV асрнинг ўрталарига келиб, у минтақанинг аксарият қисмида ўз таъсирини кенгайтиришга муваффақ бўлди, энг қизиғи мўғул босқинчилари ҳам ушбу динга рағбат кўрсата бошлашди. Шунга қарамай, минтақада Исломнинг тарқалиш жараёни бир неча асрларга чўзилди, масалан, XIII асрда Дашти Қипчоқ (ҳозирги Қозоғистон ҳудудини ҳам қамраб олган), мўғуллар истилосига қадар ҳамон мусулмон дунёсидан ташқарида эди ва маҳаллий аҳолининг эътиқоди диндорликнинг асосий шакли бўлиб қолаверган. Шу боис, милoddан аввалги II минг йилликнинг бошларида Дашти Қипчоқ аҳолиси турли хил динлар қоришмасига эътиқод қиларди.

Шундай қилиб, Марказий Осиё минтақанинг кенг ҳудудларида ўз таъсирини кенгайтиришга ҳаракат қилган турли хил диний эътиқодларнинг тарқалиши учун қулай макон эди.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Кўкон хонлиги даврида (1709–1876) мусулмон рухонийлари муллалар ва сўфий эшонлар орқали кўчманчи аҳоли ўртасида фаол миссионерлик фаолиятини олиб бора бошладилар. Ислом динининг кўчманчи турклар ўртасида тарқалишига Аҳмад Яссавий ва Нақшбандий каби Марказий Осиёнинг сўфий биродарлари ўзларининг салмоқли хиссаларини қўшганлар. XIX асрнинг охирига келиб, минтақа аҳолисининг катта қисми ўзини мусулмон деб билган.

Барча жаҳон динлари айни ахлокий фазилатларни тарғиб қилади: *тинчликсеварлик, меҳр-оқибат, меҳнатсеварлик, ахлокий поклик, болаларга иззат, катталарга ҳурмат*. Шу боисдан ҳам, Марказий Осиё турли динларга эътиқод қилувчи турли халқларнинг мулоқоти ва тинч-тотувликда яшаши учун ўзига хос бўлган минтақадир. Ислом дини Марказий Осиё минтақасида унумдор тупроққа эга бўлди, азалий анъана ва урф-одатларни олиб келди, шунинг учун ҳам у, аксарият аҳолининг кўнглидан жой олди. Марказий Осиёда ўз вақтида турли диний мактаблар вужудга келди. Имом Бухорий, Абу Исо Термизий, Абу Мансур Мотуридий, Махмуд Замахшарий, Қаффош Шоший, Нажмиддин Кубро, Бурхониддин Марғиноний, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий, Махдуми Аъзам ва бошқа юзлаб алломалар ислом тамаддуни ривожига катта хисса қўшдилар. Мусулмонларнинг биринчи авлодига хос бўлган

«ўзгаларга» нисбатан эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш тез орада динлараро мулоқот, рухият фалсафаси ва бағрикенглик мафкураси билан «алмаштирилди». Гарчи диний фарқлар мавжуд бўлса-да, лекин муҳим аҳамиятга эга эмасди. Шу боис, Марказий Осиё мутафаккирлари минтақадаги бағрикенгликнинг асл моҳиятини батафсил очиб беришган:

Абу Мансур Мотуридий: «Черковлар ва синагогаларни вайрон қилиш тақиқланган, шунинг учун мусулмон мамлакатларида улар ҳали ҳамон хавфсиз ва муҳофаза этилади, уламолар ўртасида эса бу борада ҳеч қандай ихтилоф йўқ», деб ёзган.

Абу Лайс Самарқандий Куръонга ёзган шарҳида «Аллоҳ мусулмонларни диний уруш қилмаган ва диёрларидан қувиб чиқармаганларга яхшилик ва адолат қилишдан қайтармайди» деб таъкидлаган. Шунингдек, Абу Лайс Самарқандий ўзининг «Баҳр ал-улум» асарида Мумтаҳана сурасининг 8-оятини шундай тафсир қилган: «Аллоҳ сизлар билан дин борасида уруш қилмаган ва сизларни диёрларингиздан қувиб чиқармаганларга яхшилик ва адолат қилишдан сизларни қайтармас. Албатта, Аллоҳ адолат қилувчиларни севадир».

Буюк фақиҳ Бурхониддин Марғиноний ушбу масалада бағрикенгликни янада юқори поғонага кўтарган ҳолда шундай деб ёзади: «Агар мусулмон ўлкаларида

черковлар ва ибодат уйлари вайрон қилинган бўлса, уларни тиклашга рухсат берилади».

Махдуми Аъзам ўзининг «Рисолаи илмия» («Илм ҳақида китоб») асарида шундай ёзади: «Дунёда турли миллат ва элатларга мансуб турли динларга эътиқод қилувчи одамлар яшайди. Аммо бизга улардан қай бири ҳақ йўлда ёки қай бири гуноҳкор эканлигини аниқлаш ва баҳолаш ҳуқуқи берилмаган. Аллоҳ кимни қандай мукофотлаш ёки жазолашни Ўзи билади. Шунинг учун, ўзга кишиларнинг феъл-атвори, урф-одати, эътиқодларига нисбатан сабрли бўлинг»²⁵.

Яна бир мовароуннаҳрлик тафсирчи Абул Баракот Насафий (1310 йилда вафот этган) ўзининг «Мадорикут танзийл ва ҳақоъикит таъвийл» асарида юқоридаги оятни шундай талқин қилган: «Ўзга дин вакилларига ҳурмат билан муносабатда бўлинг, уларга доим яхшилик қилинг».

Ислом динида бағрикенглик масаласи эътиқод даражасига кўтарилган. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) шундай деганлар: «Иймондаги энг яхши нарса сабр ва саховатдир». Шунингдек, Пайғамбар (с.а.в.) бошқа дин вакиллари орасида уларнинг пайғамбарларини мендан устун қўйманглар, деб кўрсатма берганлар. Бу Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг ғоятда бағрикенг эканлигига далолатдир. Абу Саид розияллоху анҳудан ривоят қилинади: «Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.): «Мени бошқа пайғамбарлардан афзал қўриб, уларнинг

²⁵ Зиёдов Ш. Исторические корни религиозной толерантности в Узбекистане / Сайт Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари. – URL: <https://www.bukhari.uz/?p=21755&lang=ru>

умматларини камситманглар», деб айтдилар («Саҳиҳи Имом Бухорий»: 6916).

Куръони каримда шундай дейилган: «Сизлар аҳли китобларнинг зулм қилганларидан бошқалари билан факат яхши услубда мужодала этинглар» («Анкабут» сураси, 46-оят).

Ўша пайтда мавжуд бўлган бағрикенглик Имом Бухорий, Имом Термизий каби дин мутафаккирларининг бир қатор вакиллари, шунингдек Форобий, Хоразмий, Беруний, Ибн Сино ва бошқалар каби дунёвий билим эгалари ҳамда илимий қадриятларни тарғиб этувчилар билан бир вақтда яшаш ва ижод қилишга имкон берди.

Динлараро бағрикенглик ғояси нафақат диний арбоблар, балки бутун жамият аъзоларининг хайрихоҳлиги йўлидаги ҳамкорликни назарда тутиб, тинчлик ва барқарорликнинг муҳим шарти ҳисобланади. Қадим замонлардан минтақамизнинг йирик шаҳарларида турли миллат вакилларининг ибодатига алоҳида эътибор қаратилиб, шароитлар яратиб берилган ²⁶.

Алишер Навоий ўз асарларида турли динлар ва уларнинг вакилларини, барча диний китобларни, хусусан, Забур, Таврот, Инжил, Куръонни таъкидлаб, уларга чуқур ҳурмат билан муносабатда бўлиш,

миллатлараро бирдамлик ва бағрикенгликни намоён этади. Инсоният бағрикенгликнинг асосий таркибий қисмларидан бири бўлиб, бу сифатни ўзида намоён эта олган киши бахтлидир, акс ҳолда эса, у – бахтсиз. Алишер Навоий ўз шеърларида бу ҳақда тўхталиб ўтган:

Одавий эрсанг, демагил одами,

Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами...

Шундай қилиб, минтақамиздаги диний бағрикенглик ривожига қадим замонлардан бошлаб асос солинган. Бу, айниқса аجدодларимиз ижодида яққол кўзга ташланади. Биз учун энг муҳим вазифа ёш авлодни тарихимиз томонидан белгилаб берилган бағрикенглик тамойиллари асосида тарбиялашдир ²⁷.

Зигмунд Фройд динни «маданиятнинг руҳий қуроли» деб атаган ҳолда, унга «маданиятнинг қимматбаҳо бойлиги, унинг иштирокчиларига тақдим этиши мумкин бўлган энг олий қадрият, яъни ер ости бойликларини кашф этиш, инсониятни озик-овқат билан таъминлаш ёки дардига шифо бериш санъати ва маҳоратидан ҳам устунроқ. Одамларнинг айтишича, агар диний эътиқодлар улар учун берган қийматини йўқотса, ҳаёт чидаб бўлмас ҳолга келади», дея таъриф берган ²⁸.

Диний бағрикенглик ҳақида шуни айтиш керакки, диний эътиқодлар дунёнинг барча халқлари тарихининг бир қисмидир. Масалан, ўрта аср онгининг ўзига хос хусусияти унинг диндорлигида бўлиб, ҳаётнинг деярли барча кўринишлари диний манбаалардаги битикларда ўз аксини топган. Бир ихтисосликдаги хунармандлар яқин атрофга жойлашиб, церковлар қуришган. Шунинг учун дастлабки устахоналарга нисбатан «биродарлик» (қардошлик) атамаси ишлатилган ²⁹.

Барча динлар одамларга турли тарихий даврларда маълум халқларнинг турли тиллари ва ўша даврдаги онгининг ривожланиш даражасига қараб берилган.

Минтақамиз – Марказий Осиё ҳам анъанавий тарзда диний мўътадиллик ва бағрикенглик ҳукм сурган ҳудуд, ислом таълими ривожига улкан ҳисса қўшган буюк алломалар етишиб чиққан маскан саналади.

Диний бағрикенгликни ривожлантиришнинг яна бир муҳим омили, бу диний маданиятдир. Бугунги кунда диний маданият яхлит тизим сифатида бир қатор хусусиятлар билан тавсифланади. Бу, биринчи навбатда, виждон эркинлигини таъминлаш бўйича амалдаги қонунчиликка риоя қилишдир.

²⁶ Зиедов Ш. Исторические корни религиозной толерантности в Узбекистане / Сайт Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари. – URL: <https://www.bukhari.uz/?p=21755&lang=ru>.

²⁷ The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect: materials of the international scientific conference on May 13-14, 2014, С. 53. Prague : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ». 240 p. ISBN 978-80-87966-31-0

²⁸ Ўша манба.

²⁹ The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect: materials of the international scientific conference on May 13-14, 2014, С. 53. Prague : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ». 240 p. ISBN 978-80-87966-31-0.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Диндорлар ўзларининг ибодатлари, маросим, байрам ва ҳоказолар билан боғлиқ барча ҳаракатларини давлатларнинг виждон эркинлиги тўғрисидаги конституциявий моддалари ва ундан келиб чиқадиган қонунлар ҳамда диний соҳа фаолиятини тартибга солувчи бошқа ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ амалга оширишлари шарт ³⁰.

Диндорнинг ўз диний амалларини мукаммал бажариш истаги унда диний маданиятнинг шаклланишини билдиради. Шу билан бирга, бу жараёнда бошқа конфессияга эътиқод қилувчиларнинг диний туйғуларига ҳурмат, бағрикенглик билан муносабатда бўлиш инсоннинг юксак диний маданиятидан далолатдир. Бизнинг замонамизда бағрикенглик, жумладан, диний бағрикенгликнинг долзарблиги ҳар қандай ақли расо инсон учун шубҳасиздир. Бағрикенглик маданияти, биринчи навбатда, қонуний тан олинган диний ташкилотларга нисбатан намоён бўлади. Бағрикенглик маданияти, аввало қонуний тан олинган диний ташкилотларга нисбатан намоён бўлади. Аксинча, ҳар қандай ноқонуний диний фаолият эса, фақат мурасасиз муносабатларга лойиқдир.

Ҳеч бир дин табиатан одамларни камситишга ҳақирмайди. Аксинча, ҳақиқий диний қонунлар

инсонда юксак маънавиятни шакллантиришга қаратилган. Бошқа эътиқодларга нисбатан бағрикенглик, ҳурмат билан муносабатда бўлиш ҳар қандай диннинг мустаҳкам пойдеворидир. Диний экстремизм ҳақидаги бошқа фикрлар эса, ҳар қандай диннинг маънавий қувватига путур етказувчи бузғунчилик сифатида баҳоланиши керак.

Ушбу мероснинг муҳим таркибий элементи диний меросдир. Ислом дин сифатида Арабистон ярим оролида пайдо бўлган, аммо у кейинчалик қадимги Мовароуннаҳрда ривож топди. Шарқнинг буюк мутафаккирлари – Имом ал-Бухорий, Имом ал-Мотуридий, Бурхониддин Марғиноний, Аҳмад Яссавий, Баҳроуддин Нақшбандий, Хожа Ахрор Валий, аз-Замахшарий, Нажмиддин Кубро ва бошқа кўплаб машҳур диншунос ва фикр илми мутафаккирлари ислом ривожига бекиёс ҳисса қўшдилар. Улар қолдирган диний-маънавий мерос инсонлар онгига чуқур кириб борди ³¹.

Қуръони каримнинг «Бақара» сураси 256-оятда «Динга мажбурлаш йўқ. Батаҳқиқ, тўғрилиқ эгриликдан ажради», деб айтилган. Шунингдек, «Мумтахана» сурасида шундай дейилган: «Аллоҳ сизлар билан дин борасида уруш қилмаган ва сизларни диёрларингиздан қувиб чиқармаганларга яхшилик ва адолат қилишдан сизларни

қайтармас. Албатта, Аллоҳ адолат қилувчиларни севадир».

Кўплаб ҳадисларда Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) нинг мусулмон киши бошқа эътиқоддаги одамларга нисбатан ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақидаги кўрсатмалари батафсил баён этилган. «Кимки зиммийга (зиммий – мусулмонлар юртида яшовчи бошқа дин вакили) озор берса, мен унга душмандурман. Менин душманлигим қиёмат куни бўлур» ³².

Таъкидлаш жоизки, диний омилнинг муайян жамиятга таъсири ҳеч қачон барча маконлар учун бир хил бўлмаган ва бўлмайди, ҳаттоки уларни умумий диний таълимот бирлаштирган бўлса-да. Иккита мутлақо бир хил маданият ва ижтимоий тизим бўлмаганидек, мутлақо бир хил диний кўриниш ҳам мавжуд эмас. Бунинг сабаби шундаки, юқорида таъкидланганидек, дин, маданий тизимнинг бир қисми бўлиб, ҳар доим маълум бир маданият (шунингдек, жамият, шахс) изларини ўз ичига олади ва аксинча, маданият ҳар доим ўзига хос диний эътиқодлар билан боғлиқ бўлади ³³. Шу маънода, диний ва маданий (шунингдек, ижтимоий, шахсий) омиллар бир-бирини ўзаро боғлайди ва бу уйғунлик уларнинг шакллари ва кўринишларининг хилма-хиллиги ва бойлигига олиб келади, уларнинг ҳар бири,

³⁰ Ўша манба.

³¹ Зиёдов Ш. Исторические корни религиозной толерантности в Узбекистане / Сайт Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари. – URL: <https://www.bukhari.uz/?p=21755&lang=ru>.

³² Ўша манба.

³³ Еркешева Л.Г. Культура и религия в истории Центральной Азии. Алматы: Дайк-Пресс, 2013. С. 192.

аслида, ўзига хосдир. Шу сабабли, инсоният учун ҳар қандай шаклни сақлаб қолиш ва уларнинг барчасига нисбатан бағрикенг бўлиш муҳим аҳамиятга эга.

Дин ва маданиятнинг (шунингдек, дин ва жамият, дин ва шахснинг) ўзаро таъсирининг ушбу икки томонлама жараёни сўнгги ўн йилликларда маданий глобаллашув мисолида жуда аниқ кўзга ташланмоқда. Замонавий дунёнинг хусусиятлари параллел жараён бўлиб, унда бир томондан дунёдаги маданиятларнинг ўзаро боғлиқлиги ва уйғунлиги кучаяди; бошқа томондан эса, «ўз» маданиятларини сақлаш ва қўллаб-қувватлаш тенденциясидир. Иккала тенденция ҳам муқаррар ва жуфтлашган дихотомияни ташкил этади, унинг доирасида бугунги кунда, умуман маданий ривожланиш содир бўлмоқда. Белгиланган ҳардамхаёллик (бўлиниш) – бу фақат бугунги куннинг ўзига хос хусусияти эмас. Ҳозирги вақтда бир томондан, маданиятларни бир вақтнинг ўзида глобаллаштириш ва консервация қилиш жараёни, аслида, фақат янги даражада ва шароитларда, ҳар қандай маданият томонидан

босиб ўтган уларнинг бирлашиши ва ўзаро боғланиш босқичларини, иккинчи томондан, уни яхлит ва мустақил маданий ўзига хослик сифатида шакллантириш, кейинчалик давлат ва унинг институтлари томонидан мустаҳкамланган.

Марказий Осиё ва кенгрок айтганда, минтақанинг замонавий давлатларининг бир қисми бўлган Евроосиё ҳам шу маънода бундан мустасно эмас. Бир неча минг йиллар давомида бу ерда турли хил маданий гуруҳларнинг кучли ўзаро таъсири содир бўлди, бу ҳам кўп жиҳатдан диний бағрикенгликни шакллантиришга имкон берди.

Кўпинча атрофимизда ақлий, маънавий ёки диний жиҳатдан бизга ўхшамайдиган одамларга нисбатан бағрикенгликнинг намоён бўлишидан ҳам кўпроқ нарса содир бўлган ва содир бўлмоқда. Шу билан бирга, юзага келган ҳолатлар ёки бошқа сабаблар томонларни ҳамкорликка ундайди. Улар орасида мусулмон йигит – кўзи ожиз Муҳаммад ва христиан дини вакили – фалаж бўлган митти Самирнинг машхур ҳикояси бор.

Муҳаммад ва Самирнинг ҳаётий ҳикояси, агар бу ҳақиқат бўлмаса, афсона бўлиб туюлиши мумкин эди. Кўзи ожиз Муҳаммад ва пакана ҳолда туғилиб, шол бўлиб қолган Самирнинг тақдири қандай бирлашганини бугун ҳеч ким билмайди. Бизнинг замонамизгача етиб келган ягона нарса шундаки, уларнинг иккиси ҳам етим бўлиб, бир том остида яшаган.

Ҳар куни эрталаб Муҳаммад ўзининг шол дўсти Самирни елкасига опичиб, қандайдир йўллар билан бу шафқатсиз дунёда тирик қолиш учун бир бурда нон топиш илинжида эдилар. Муҳаммад ва Самир шунчаки дўст эмас, балки бир-бирлари учун оёқ ва кўз эдилар.

Айтишларича, Самир вафот этгач, кўзлари ожиз Муҳаммад дўстининг ўлиmidан шу қадар қайғуга ботган эканки, бир ҳафта ўтиб, унинг ўзи ҳам бу дунёни тарк этибди.

Бу ҳикоя турли миллат, дин ва этникодга мансуб кишиларнинг умумий тил топиши, бир-бирига ёрдам беришига ёрқин мисолдир.

МУҚАДДАС КИТОБЛАР

Инжил (қад.юнонча «Китоблар») Эски Аҳд (39 та каноник ва 11 та каноник бўлмаган китоблар) ва Янги Аҳд (27 та китоб, шу жумладан 4 та Инжил) ни ўз ичига олади. Милоддан аввалги XIII асрдан милодий II асргача яратилган. Яхудийлар (Эски Аҳд, айниқса Мусога берилган Тавротга тегишли бўлган биринчи 5 та китоб) ва христианлар

(Эски ва Янги аҳдлар) томонидан эъзозланади. Барча масиҳийлар эски Аҳднинг каноник китобларини, католиклар ва православлар турли хил каноник бўлмаган китобларни, протестантлар эса, фақат эски Аҳднинг каноник китобларини ҳурмат қилишади. Христианликнинг барча мазҳаблари Янги Аҳдни тан олишади

(яхудийлар томонидан тан олинмаган). Инжил – Муқаддас битик билан бир қаторда, христианлар учун таълимот манбаи Муқаддас Нақллар – Черков Оталарининг ёзувлари ва Черковлар Кенгашларининг қарорларидир (католиклар учун – католик черковининг барча кенгашларининг Фармонларини ўз ичига олган ҳолда).

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Ведалар (санскрит – «муқаддас билим») – ведачиликнинг асосини ташкил этган қадимги орииларнинг диний асарлари тўплами. Милоддан аввалги биринчи минг йиллик ўртасида яратилган. У 4 та йирик диний мадҳиялар тўпамидан иборат: Ригведа («мадҳиялар Ведаси»), Яжурведа (курбонликлар қилиш Аедаси), Самаведа (қўшиқлар Ведаси), Атхарведа (афсунлар Ведаси). Веда адабиётининг муҳим гуруҳини, шунингдек араняки-ҳинд зоҳидларининг ваъзлари ҳам ташкил этган.

Қуръон (арабча – овоз чиқариб ўқиш) мусулмонларнинг муқаддас

китоби. У Муҳаммад пайғамбар вафотидан сўнг китоб ҳолатига келтирилган. Қуръоннинг ягона матни халифа Усмон (644–656) даврида ёзилган. Қуръон 114 та сурадан иборат (арабча. «қатор», «даража») – суралар катталиги бўйича камайиш тартибидея жойлаштирилган. Суралар оятларга бўлинади. Биринчи сура – «Фотиҳа» – «китобни очиш» – мусулмонлар эътиқодининг ўзига хос рамзидир.

Қуръон – Муқаддас Битик билан бир қаторда исломда, шунингдек Муқаддас накл – Суннат (араб.) «йўл», «намуна», «мисол») ҳам бор. Пайғамбардан асар бўлиб

қолган гап, иш, тақрир, халқий (тана тузилиши), ахлоқий сифатлар ва таржимаи ҳолга тегишли маълумотлар «Суннат» дейилади.

Типитака (санскр. «Учта сават») – милоддан аввалги V–III асрларда яратилган буддавийликнинг муқаддас китоблари. Типитака монастир жамоасида (сангха) яшаш қоидалари, масаллар, суҳбатлар, диний ва кундалик доноликнинг афоризмлари, буддавийлик шеърляти ва насрининг дурдоналари, шу жумладан Будданинг ўзига тегишли бўлган 82 та қисқа лирик асарларни ўз ичига олади.

БИР КИШИНING ҲУҚУҚЛАРИ БОШҚА ОДАМNING ҲУҚУҚЛАРИ ЧЕГАРАСИ БОШЛАНГАН ЖОЙДА ТУГАЙДИ

Мақсад:

Синф соати натижасида ўқувчилар:

- ☒ ўз ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақида кўпроқ билимга эга бўладилар;
- ☒ инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги халқаро ва миллий ҳужжатлар билан ишлаш кўникмасига эга бўладилар ва уларнинг мазмунини таҳлил қила оладилар;
- ☒ ўз ҳаракатлари ва бошқа одамларнинг ҳаракатлари учун жавобгарликни англай оладилар;
- ☒ жамоада ишлаш кўникмаси, тинглай олиш, ўз нуқтаи назарини ифодалаш, мавзу бўйича конструктив фикр билдириш қобилияти ривожланади;

- ☒ муайян вазиятни тўғри баҳолаш (ахлоқ ва қонун нуқтаи назаридан) кўникмаси шаклланади.

Машғулот учун зарур жиҳозлар:

Видеопроектор, компьютер, доска, бўр, топшириқлар, иборалар ва вазиятлы кейслар ёзилган карточкалар, магнитчалар.

Қўшимча манбаалар:

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси: https://www.un.org/decl_conv/declarations/declr

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси: <https://lex.uz/docs>

Қирғизистон Республикасининг Конституцияси: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru>

Тожикистон Республикасининг Конституцияси: <https://www.mfa.tj/main/tadzhikistan/konstitutsiya>

Болалар ҳуқуқларини тартибга солувчи Миллий қонунлар.

Давомийлиги: 45 (90) дақиқа (ўқитувчининг ихтиёрига кўра).

I. Ўқитувчининг тайёргарлиги:

- ☒ Инсоннинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгилаб қўйилган халқаро ва миллий ҳужжатлар билан танишиш;
- ☒ минтақавий (Марказий Осиё) миқёсда таққослаш учун Ўзбекистон, Қирғизистон ва Тожикистон Республикалари конституциялари билан танишиш;

ўқитувчига дарсни олиб боришда ёрдам бериш учун ўқувчилар орасидан иккита «халқаро эксперт» олдиндан тайёрланади. Ўқитувчи ва экспертлар машғулотга биргаликда тайёргарлик кўришади (материалларни ўрганишади, кейслар тузишади ва уларга жавоб тайёрлашади, тафсилотларни муҳокама қилишади).

- ☑ Инсоннинг қонун ҳужжатларида мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва мажбуриятлари ёзилган карточкалар олдиндан тайёрлаб қўйилади. Меъёрий ҳужжатларда қайд этилмаган ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳақидаги маълумотни қўғозга чиқариб олиш (масалан: ўз ҳолича ҳукм чиқариш ҳуқуқи (самосуд), турмуш қуриш мажбурияти, ўз шахсий қарашларини бошқаларга мажбуран сингдириш ҳуқуқи, туб аҳолининг ўзгалар ҳуқуқларидан устунлиги, қиз боланинг оила қуришга мажбур эмаслиги, ўғил болаларнинг ҳар доим ва барча жойда қизлардан кўра кўпроқ ҳуқуқларга эга бўлиши, кўшнининг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш сизнинг бурчингиз, олий маълумотга эга бўлиш мажбурияти, ҳар ким қариндошлик алоқаларни сақлашга мажбур, ҳар бир киши кексаларга ғамхўрлик қилишга мажбур ва х.к.лар);

- ☑ ёзиш учун А4 форматдаги қоғозлар, рангли маркерлар, ручка ва магнитчаларни тайёрлаб қўйиш;

- ☑ парта ва столларни жамоаларнинг (4–6 кишилиқ) ишлаши учун қулай қилиб жойлаштириш. Парталарни шундай жойлаштириш керакки, ўқувчилар доскага орқа қилиб ўтириб қолмасликлари зарур.

- ☑ Ҳар бир столга, аввалдан (геометрик шакл, ранглар ёки ўсимликларнинг номлари ва х.к.) туширилган қоғоз ва А4 ўлчамдаги қоғоз қўйиб қўйилади. Ўқувчилар ана шу белгиларга қараб жамоаларга бўлинишади.

Вактни белгилаш учун электрон доска ёки столга соат қўйилади (барча машғулот иштирокчиларининг вақтни назорат қилишлари учун).

II. Машғулотнинг кириш қисми. «Қизиб олиш» (10–12 дақиқа)

Ўқувчилар хонага кириб ўз ўринларини эгаллашади. Ўқувчи-экспертлар алоҳида столга ўтиришади. Экранда ёки доскада машғулот мавзуси ёзилган. Шундан сўнг, ўқувчиларнинг диққатини жамлаш ва уларни жараёнга жалб қилиш мақсадида, ўқитувчи экранга Абу Райҳон Бериуний ва Монтескьёнинг сўзларини қўяди.

Ўқитувчи: Болалар, қаршингиздаги Шарқ ва Ғарбнинг буюк файласуфлари билдирган фикрлар билан танишинг. Илтимос, уларни стол атрофида жамоангиз билан муҳокама қилинг ва бугунги машғулотиимизнинг мавзуси қандай номланишини айтинг (ўқиш ва муҳокама учун – 1 дақиқа, жавоб бериш учун – 15 сония. Жами: 2 дақиқаю 15 сония). Асосий

шарт: жавоб бераётганда бошқаларнинг сўзларини ишлатмай, жавобингизда ушбу сўзларнинг синонимидан фойдаланишга ҳаракат қилинг.

(Ушбу машқни бажариш жараёнида иштирокчилар тинглай олиш, шунингдек ўз фикрини аниқ, қисқа ва лўнда қилиб билдириш кўникмасини мустаҳкамлайдилар).

Топшириқни бажариш жараёнида албатта вақтни белгилаш зарур

Белгиланган вақт тугаши билан ҳар бир столдаги жамоадан биттадан вакил фикр билдиради.

Ўқитувчи: – Жавоб учун раҳмат. Ҳақиқатан ҳам, биз бугун инсон ҳаётининг жуда муҳим жihatлари: инсоннинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақида муҳокама юритамиз. Бугун сиз ахлоқ ва ҳуқуқ меъёрлари туташган йўлга қизиқарли саёҳат қиласиз, сиз уларнинг ечимига шахс ёки жамият нуқтаи назаридан қарайдиган вазиятларни ҳал қиласиз. Дарсимизнинг мавзуси эса **«Муштимни силкитиш ҳуқуқим кўшнимнинг бурни учида тўхтади»** деб номланади.

Экранда мавзу намойиш этилади.

– Бугун бизга ушбу қизиқарли саёҳатни амалга оширишда «халқаро экспертларимиз» кўмаклашадилар.

Болалар, ҳар бирингиз ўгирилиб қўйилган карточкани олинг ва қайси столда ўтиришингизни аниқлаб олинг. Ўз столингизга ўтаётганингизда экспертларимизнинг олдида бориб, уларнинг столидаги карточкаларни олинг (эслатма: ҳуқуқ ва

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

мажбуриятлар ёзилган
карточкалар).

Ўқувчиларнинг
жавобларидан сўнг, ўқитувчи
уларни жамоаларга
ажратади. Ҳар бир столда
ёзувли томони пастга қараган
кичик қоғозчалар бор.
Ўқувчилар уларни ўғирмасдан
қўлга олишади, кейин эса
уларни ўғирган ҳолда
карточкада тасвирланган
буюмлар қўйилган (ранглар,
геометрик шакллар,
ўсимликлар ва бошқалар)
стол томон юрадилар.
Ўқувчилар жамоаларга
бўлинадилар. Жамоа учун
белгиланган стол атрофига
ўтирадилар. Ҳар бир
ўқувчининг кўлида ҳуқуқ

ва мажбуриятлар ёзилган
иккитадан карточка бор.

Ўқитувчи: – Қўлингиздаги
карточкалар нимадан дарак
бермоқда? (жавоб: бу ҳуқуқ ва
мажбуриятлар).

Ўқитувчи инсон
ҳуқуқлари бўйича халқаро
ҳужжатларнинг номларини
экранда ёки доскада
намоиш этади (Инсон
ҳуқуқлари умумжаҳон
Декларацияси, Бола
ҳуқуқлари тўғрисидаги
Конвенция, бола ҳуқуқларини
ҳимоя қилувчи миллий
ҳужжатлар, ушбу проект
иштирокчи давлатларининг
Конституциялари).

Ўқитувчи: – Тўғри. Берилган

ҳуқуқ ва мажбуриятларни
диққат билан ўрганиб чиқинг.
Яхшилаб ўйлаб, жавоб беринг,
улар инсон ҳуқуқларини
ҳимоя қилиш бўйича қайси
меъёрий ҳужжатларга
бириктирилган. Жавобингизни
карточкага ёзинг ва
жамоангизнинг логотипини
қўйинг (15 сония). Кейин,
ҳар бирингиз досканинг
олдига келиб, қўлингиздаги
карточкани меъёрий ҳужжат
номи остига илинг. Агар ушбу
ҳуқуқ ёки мажбуриятлар
бошқа ҳужжатларда ҳам
белгиланган бўлса, қўшимча
плюс белгисини қўйинг.

(Ушбу машқни ўтказиш вақти
– 2 дақиқа).

Мисол:

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси	Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция	Республика Конституцияси	Бола ҳуқуқлари кафолатларига оид Миллий ҳужжат
Билим олиш ҳуқуқи	+	+	+
+	Дам олиш ҳуқуқи	+	+

Олий маълумот олиш
мажбурияти ???

Мулк ҳуқуқи

Ҳар бир ўқувчи ўз
карточкасини тегишли ҳужжат
остида илганидан сўнг,
«экспертлар» топшириқнинг
тўғри бажарилганлигини
текширадилар. Агар
хатоларга йўл қўйилган бўлса,
уларни кўрсатиб, тузатадилар
ва ўз далилларини
келтирадилар.

Шуни ёдда тутиш керакки,
баъзи иштирокчиларнинг
қўлларида бирорта
меъёрий ҳужжатга мос
келмайдиган карточкалар
бор. Бу энг қизғин лаҳзалар
бўлиб, дарснинг асосий
қисмига ўтиш учун ўзига хос
«кўприк»дир.

Машғулотнинг биринчи
қисмига яқун яшаш учун сўз
ўқитувчи ёки экспертларга
берилади.

Экспертлар: – Қўлингиздаги
карточкаларда ҳеч қаерда
қайд этилмаган нормалар
ёзилмаган. Сизнинг
вазифангиз, ушбу қоидалар
бизнинг жамиятимизда қандай
қўлланилишини тушунтириб
беришдан иборат. Нега,
айнан шундай?

Ўқувчилар галма-галдан ўз
асосларини келтирадилар.

Асосий қисм.

Ўқитувчи: – Энди

машғулотиимизнинг асосий
қисмига ўтамин. Ҳар бир
жамоанинг вакили экспертлар
столдан ўз жамоаси учун
кейс (топширик) олади. Ўз
жамоангиз олдига қайтинг ва
мазкур шартларни бажаринг.

Иштирокчилар экспертлар
столига келиб, топширик
ёзилган карточкани
танлашади. Ўз жамоаларига
қайтиб, қўйилган шартни
бажарадилар.

1-шарт.

**Тасаввур қилинг, жамоангиз
ҳаво шарида учмоқда.** Аммо,
бахтсиз ҳодиса ва ҳаво
шарининг ерга қулаши боис

экипажни кутқариш учун саватдаги «қимматбаҳо» қопчалардан секин-асталик билан халос бўлиш лозим. Куйидаги «қимматбаҳо» қопчалардан халос бўлиш таклиф этилмоқда:

- ☑ ота-оналарнинг муҳаббати ва ғамхўрлиги;
- ☑ таълим олиш ҳуқуқи;
- ☑ овқатланиш ҳуқуқи;
- ☑ тинчлик ва дўстлик ҳуқуқи;
- ☑ яшаш ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи;
- ☑ ўз шаъни ва кадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳуқуқи;
- ☑ атрофдагиларни ҳурмат қилиш бурчи;
- ☑ дам олиш ва кўнгил очиш ҳуқуқи;
- ☑ малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқи;
- ☑ бой бўлиш ҳуқуқи;
- ☑ спорт билан шуғулланиш ҳуқуқи
- ☑ виждон эркинлиги.

Сизнинг вазифангиз, энг зарур деб билган иккита қопчани қолдириб, бошқаларини навбати билан ташлаб юбориш. Ҳар бир қимматбаҳо қопчанинг ташланиши сизни ҳалокатдан кутқаради. Қайси қопчани биринчи ташлайсиз ва нима учун? Жавобингизни изоҳланг.

Жамоанинг барча аъзолари иштирок этиши зарур.

Тайёргарлик учун – 5 дақиқа, сўзлаб беришга 2 дақиқа.

2-шарт. Кўпинча замонавий ёшлар кечаси кўп қаватли

турар жойларнинг кириш қисми ёки ҳовлисида йиғилиб, шовқин-сурон солишади.

Кўни-кўшнилари эътирозига: «Биз истаганимиздек дам олишга ҳақлимиз», деб сурбетлик билан жавоб беришади. Аҳоли эса норози...

Сизнинг-ча, воқеаларнинг кейинги ривож қандай кечади?

Одатда, у қандай тугайди ва ёки у қандай тугаши мумкин?

Жавобингизни ахлоқ нуқтаи назаридан изоҳланг. Жавобингизни кичик сахна кўриниши орқали намойиш этинг.

Тайёргарлик учун – 5 дақиқа, сўзлаб беришга 2 дақиқа

3-шарт. Икки ўсмир йигит поезд ўтганда тошларнинг қанчалик узокқа сакрашини кўриш учун рельсларнинг устига тош кўйиб чиқишди. Сизнинг жамоангиз болалар нима қилганини кўриб қолди. Кейинги хатти-ҳаракатингиз қандай бўлади? Аммо тошни рельслардан олиб ташлаш мумкин эмас – поезд юқори тезликда елиб келяпти.

Жавобингизни ахлоқ нуқтаи назаридан изоҳланг. Жавобингизни кичик сахна кўриниши орқали намойиш этинг.

Тайёргарлик учун – 5 дақиқа, сўзлаб беришга 2 дақиқа

4-шарт. «Ҳазил» ортида нима бор? 9-синф ўқувчиси Р. мактабга янги телефон олиб келди ва бу ҳоласидан туғилган кунига совға эканлигини айтди. Синфдошлари дарҳол Р.ни ўраб олишди ва телефонни

кўрсатишини сўрашди. Р. телефонни синфдошларига узатди, сўнгра қайтариб беришларини сўраганида, улар телефонни қўлма-қўл узатиб ҳазиллаша бошлашди. Р. телефонини қайтариб олиш умидида бир у, бир бу синфдошининг ёнига югурди. Аммо ўйинга муккасидан кетган болалар, телефонни қўлдан-қўлга узатаётган вақтда, у ерга тушиб синди. Ҳамма тошдек қотди...

Сизнинг жамоангиз ушбу ҳолатнинг гувоҳига айланди.

Жавобингизни ахлоқ нуқтаи назаридан изоҳланг. Жавобингизни кичик сахна кўриниши орқали намойиш этинг.

Тайёргарлик учун – 5 дақиқа, сўзлаб беришга 2 дақиқа

5-шарт. Мактаб ташқарисидаги жанжал.

Жисмоний тарбия дарсида Ғ. узатаётган тўп, беҳосдан бошқалардан ўта қизиққонлиги билан ажралиб турувчи Т.нинг бошига урилиб кетди. Гарчи Ғ. дарҳол узр сўраса-да, Т.нинг қаттиқ жаҳли чиқди. Дарслар тугаганидан сўнг Т. ўзаро муносабатларни ҳал қилиш учун Ғ.ни мактабдан ташқарида кутиб турди.

Сизнинг-ча, воқеаларнинг кейинги ривож қандай кечади??

Т.нинг жаҳлдорлигига сабаб нимада деб ўйлайсиз?

Тайёргарлик учун – 5 дақиқа, сўзлаб беришга 2-3 дақиқа

Эслатма: Агар жамоаларнинг сони кўп бўлса, ўқитувчи вазифалар ёзилган кўшимча карточкаларни аввалдан тайёрлаб қўяди.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Ўқитувчи: – Қўнғирок чалинди. Энди ҳар бир жамоанинг чиқишини томоша қиламиз.

Жамоалар бирма-бир чиқиб, ўз тақдимотларини намойиш этишади. Ҳар бир жамоанинг чиқишидан сўнг, экспертлар ўз хулосасини беради.

Экспертлар куйидаги хулосага эътибор қарайди: Ушбу мисоллар баъзи кимсаларнинг ўзига ўта эркинлик бериши, ўзга кишилар ҳуқуқларининг бузилишига олиб келишини кўрсатяпти; шахснинг ўз-ўзи билан зиддиятлари кўпинча ахлоқий меъёрлар, ён-атрофдагиларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг бузилишига, келгусида қонун билан боғлиқ муаммоларга олиб келади.

Учинчи қисм. Якун яшаш.

Ўқитувчи: мана машғулотишимиз ҳам ўз якунига етмоқда. Ҳар бир жамоа куйида берилган гапларни давом эттиради:

Машғулот давомиди биз ... ни билиб олдик.

Биз ... ни ўргандик.

Биз ... ни амалда қўллай оламиз.

Бизда таклиф бор ...

Тайёргарлик учун 3 дақиқа, сўзлаб беришга 2 дақиқа. Жамоаларнинг чиқишлари якунлаганидан сўнг, ўқитувчи машғулотга якун ясайди. Якун яшаш учун ўқитувчига қўшимча материаллар берилади.

Ўқитувчи: – «Бир кишининг ҳуқуқлари бошқа одамнинг ҳуқуқлари чегараси бошланган жойда тугайди», деган иборанинг нақадар тўғри эканлигини тан олмасликнинг иложи йўқ.

Ҳар бир инсон нафақат ҳуқуқлари, балки мажбуриятлари ҳам борлигини билиши керак. Зеро, биздаги эркинлик мутлақ эмас, у ахлоқий, ҳуқуқий, ижтимоий ва бошқа нормалар билан чекланган. Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқларининг қаерда тугаши ва мажбуриятларининг қаердан бошланишини аниқ билиши лозим.

Бу масала замонавий жамиятда ўта долзарбдир, чунки кўпчилик кишиларда ҳуқуқий, ахлоқий ва маънавий фазилатлар етарли даражада ривожланмаган, бу эса, кўпинча ўзгалар ҳуқуқларининг бузилишига олиб келади.

«Ҳар бир инсоннинг

эркинлиги бошқаларнинг эркинлиги бошланган жойда тугайди». Ушбу сўзлар, «ахлоқнинг олтин қондаси»да ўз ифодасини топган: «Сен ўзингга бошқалар қандай муносабатда бўлишини хоҳласанг, бошқаларга ҳам худди шундай муносабатда бўл», деган сўзлар замон шиорига айланди. Жамиятимизда ҳуқуқ билан бир қаторда мажбуриятлар ҳам бўлиб, уларни бажармаганлик учун жавобгарлик бор. Жамият манфаати йўлидаги эркинлик ҳар доим адолатли қонун билан чекланиши керак.

Машғулотга якун ясар эканмиз, ушбу сатрлар ер юзиди яшовчи одамзоднинг ҳаётий шиорига айланишини истар эдик: «Мен учун бошқаларнинг урф-одатлари муқаддасдир ва мен ҳеч қачон бошқа эътиқоддаги одамларни қораламайман, чунки ҳар бир жамоанинг одами ўз эътиқоди ва маросимларига ҳақли эканлигини биламан».

Якуний хулосадан сўнг, ўқувчилар индивидуал карточкаларни тўлдирадилар. Ўқитувчи мазкур карточкаларни йиғиб олади ва экспертлар билан биргаликда машғулотни таҳлил қилади.

КЕЛАЖАК УЧУН МУЛОҚОТ. МАРКАЗИЙ ОСИЁ ШОИРАЛАРИ. «ШАРҚ ШЕЪРИЯТИ МАМЛАКАТИГА САЁҲАТ»

Мақсад:

Синф соати якунлари бўйича ўқувчи:

- ✓ Марказий Осиё шоираларининг фаолияти ҳақида билимларга эга бўлади;

- ✓ Хилма-хилликни кўриш, уни қадрлаш ва ундан ўринли фойдаланишни ўрганади;

- ✓ Шоираларнинг Марказий Осиёнинг сиёсий ва маданий соҳалари ривожига

қўшган ҳиссалари билан танишади.

Синф соати учун тавсия этилган жиҳозлар: Видеопроектор, компьютер, доска, бўр, топширик, термин ва машқлар ёзилган карточкалар, ручкалар.

Давомийлиги: 45 (90) дақиқа.
Ўқитувчининг ихтиёрига кўра.

Инсон, бу – бутун бир олам.

Ўзбек мақоли

**Даҳоликнинг кучи шундаки,
у замонларни боғлайди.**

Зулфия, ўзбек шоираси.

I. Кириш сўзи

Бугун биз XIX аср ва XX аср бошларида яшаган Марказий Осиё шоираларининг ижоди билан танишамиз. Ушбу машғулоти Шарқ шоираларининг ижоди билан танишишдан ташқари, гендер масалаларига мурожаат қилиш имконини ҳам беради. Гендер таъсирчанлиги талаби энди ҳар қандай кишига тақдим этилади. Шунинг учун машғулоти ўтаётганда болаларнинг эътиборини Шарқда шоирлар ҳам, шоиралар ҳам шеър ёзишда бир хил шакллардан фойдаланишгани, ўз ижодларида юксак даражага эришганликларига қаратиш лозим. Адабиёт кўплаб шоира аёлларни кўрган – масалан, турк шоираси **Меҳри Хотун** (тахминан 1456–1512), озарбайжон шоираси **Нотаван** (1830–1897) ва бошқалар. XIX–XX асрларда аёллар шеърини узулуксиз анъанага айланган ўзбек ва тожик адабиётида кенг намоён бўлади. Таниқли шоира Зайнап (Зиннат) тахаллуси билан ижод қилган Курбонжон додхоҳ ҳам Қирғизистонда машҳур бўлган.

II. Бу турли ва ранг-баранг дунё! «Еттита нота» машқи

Хилма-хилликнинг аҳамиятини таъкидлаш учун,

дарс аввалида сиз «Еттита нота» ваколатли таълим ³⁴ хазинасида берилган машқдан фойдаланишингиз мумкин.

Машқнинг мақсади: хилма-хилликни кўриш, уни қадрлаш ва ундан ўринли фойдаланишни ўрганиш.

Давомийлиги: 10–15 дақиқа

Дарс бошида мусика асаридан қисқа, 1–2 дақиқалик парча кўйиб бериш мумкин.

Ўқувчилар учун саволлар:

- ☒ Сизнинг-ча, қайси нота мусика асарида биринчи бўлишга ҳақли?
- ☒ Бир нотани бошқасидан муҳимроқ, деб ҳисоблаш мумкинми?
- ☒ Барча еттита нотадан фойдаланиш бизга нима беради?

Ўқитувчи ўқувчиларга кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда, саволга жавоб беришга уриниб кўришни таклиф қилади:

«Инсоннинг барча хилма-хиллигидан (ирқий, жинс, диний, этник, ёш ва бошқалар) фойдаланиш дунёга нима бериши мумкин?».

Болалар «дўстона хилма-хиллик» одамларга қандай фойда келтириши мумкинлигини муҳокама қилишади ва, ҳатто, қоғозда акс эттиришга уриниб кўришлари мумкин.

Гуруҳларнинг кичик тақдиротларидан сўнг, ўқитувчи дунёда хилма-хилликнинг зарурияти ва фойдалари тўғрисида хулоса

чиқаради. Кейин ўқитувчи ўқувчиларни Марказий Осиё шоирлари билан танишишга таклиф қилади.

Ўқитувчи учун қўшимча маълумот:

Шоираларнинг таржимаи ҳоли билан танишишни турлича ташкил этиш мумкин. Буни кичик театр кўринишидаги томоша ёки «Мен сизни... билан таништирмоқчиман» техникаси унсуридан фойдаланиш орқали амалга оширса ҳам бўлади.

Маълумки, энг кўзга кўринган икки ўзбек шоираси Увайсий ва Нодира ижтимоий мавқеи турлича бўлишига қарамай дўст эдилар. Икки нафар қиз уларнинг ролларини ўйнаб, бир-бирлари ҳақида сўзлаб беришлари мумкин.

Агар ўқитувчи дарсда бир пайтда Маҳзуна ва Дилшод шеърини танишган ҳам фойдаланса, улар бир-бирларини тасаввур қилишлари ёки Маҳзуна билан мушоирага (шеърини диалоглар) киришган «шоир Фазлий» мисолида бўлиш, Дилшод эса Қўқонда Нодира саройида пайдо бўлиши мумкин.

Машғулоти давомида шоиралардан бири Қўқон ва Бухоро хонлари саройларида бўлган шоира Курбонжонни таништириши ҳам мумкин. Ёки Курбонжонни яхши таниган ва ҳурмат қилган Шабдон ботирни кўшса ҳам бўлади.

**Ажойиб сўз усталари –
Нодира, Увайсий, Маҳзуна,
Дилшод, Курбонжон**

34

Ваколатли таълим, бу гендер адолатига ва зўравонликка йўл қўймасликка асосланган таълим жараёни бўлиб, у бевосита тажриба орқали ўрганиш асосида гуруҳнинг ўз-ўзини ташкил этиш кўникмаларига эга бўлиши мумкин бўлган шарт-шароитларни яратишга қаратилган.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Нодира (Мохларойим) – XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб, ижод этган машхур шоира, давлат арбоби, маданият ва адабиёт ҳомийсидир. Шоира 1792 йилда Андижон ҳокими Раҳмонкулбий оиласида таваллуд топди. Унинг онаси Ойшабегим маърифатли аёл бўлган. Ўзининг оилавий силсиласига кўра Бобур наслига мансуб бўлиб, шоиранинг ота-онаси ҳам даврнинг эътиборли кишилари эдилар.

Мохларойимнинг таълим-тарбияси шу муҳитда камолотга етди ва у таҳсил йилларида халқимизнинг тарихи, маданияти, илм ва адабиёти равнақидан яхшигина хабардор бўлиб ўсди.

Мохларойим шеъриятга жуда эрта ҳавас кўйди. Навоий, Жомий ва Бедил каби алломаларнинг асарларига бўлган кучли эътиқод уни руҳан баркамоллаштирди.

Ўша йилларда Қўқон хонлиги Олимхон томонидан идора қилинар эди. Унинг укаси Умархон эса Фарғона водийсининг нуфузли шаҳарларидан бўлган Марғилонда ҳоким эди. 1807 йилда илгаридан бир-бирларига кўнгил кўйиб, севишиб келган Умархон ва Мохларойим турмуш курадилар. Шу муносабат билан Мохларойим Марғилонга келади. Кўп ўтмай Қўқон хонлигида давом қилиб келаётган зиддиятлар оқибатида 1810 йилда Олимхон қатл этилиб, унинг ўрнига Умархон тахтга кўтарилади. Шундан бошлаб Мохларойим тақдири Қўқон билан боғланиб қолади. Унинг шоира сифатида кенг кўламда ижод майдонига кириб келиши ҳам шу йилларга тўғри келди.

Нодира Қўқонда хон саройида давлат ишларидан ҳам воқиф бўлиб борарди. Хусусан, адабиёт ва санъат аҳли билан яқинлашишга, кўп асрлик адабиётимиз йўлидан юқори кўтаришга астойдил киришади. Умархоннинг 1822 йили бевақт вафотидан кейин ёш Муҳаммад Алихон давлатни бошқаришга киришади. Нодира ҳам ёш ўғлининг ёнига кириб мамлакатни бошқариш ишида фаол иштирок эта бошлади.

Нодира давлат ва мамлакат ишларини тадбир ва адолат билан идора қилишда ҳомийлик намуналарини кўрсатаркан, бу йилларда мамлакатда нисбатан осойишталик сақланди. Қўшни ўлкалар ва уларнинг ҳукмдорлари билан савдо-сотик ва бошқа соҳаларда келишувлар амалга оширилди. Нодиранинг мамлакатдаги қурилишлар соҳасидаги олиб борган ишлари, маданият ва адабиёт борасида кўрсатган ташаббускорликлари шоира девонининг дебочасида таъкидлаб ўтилган.

Шоира келтирган бу маълумотларни унинг замондошлари Нодир, Хотиф ва Мушриф каби тазкира ва тарих асарларининг муаллифлари тўлдирадилар ва тасдиқ этадилар. Шоир Нодир Мохларойимга бағишлаб ёзган «Ҳафт гулшан» достонида уни олимлар, фозилларга аҳамият бергани, истеъдодли шоирларни ижодга ташвиқ этгани, айниқса хотин-қизлардан чиққан шоира ва фозилаларни ўз ҳимоясига олгани ҳақида гапирди. Ўша даврда яшаган қози Абдунаби Хотифнинг Нодира ҳақидаги хотиралари ва шоиранинг ҳаёти ҳамда ижтимоий

фаолиятига бағишланган, аммо тамомланмай қолган воқебанд достонида шоиранинг илмий ва ижтимоий фаолиятини ишонарли далиллар билан кўрсатишга ҳаракат қилади. Хотиф «Асар ёзишдан мақсадим Нодиранинг оқила, фаҳмли, илм ва сўзнинг қадрига етадиган донишманд аёл эканлигини кўрсатишдир», дейди.

Нодиранинг маданият ва адабиёт ҳомийси сифатидаги фаоллиги алоҳида таъкидланади: «Умархон вафотидан сўнг, – деб ёзади Хотиф, – бу ифбат садафининг инжуси кунларни ҳасрату фироқ билан шу тариқа ўтишини ношукурчилик деб билди. У гулистондек Чаҳорчаман боғига бориб, Фарғона, Тошкент, Хўжанд, Андижон ва бошқа шаҳарлардан фозиллар, олимлар, хаттотлар, наққошларни ўз хизматига чақиртириб келди. Мамлакат хирожларидан беҳисоб тилла ва жавоҳирларни сарф қилиб бир мадрасаи олий, нақшдор масжид, ҳаммом, карвонсарой бино қилдирди ва мадраса, масжидларга ҳисобсиз вақфлар тайин қилди... Бу кунларда яна китоблар ёздирish ва уларга зеби зийнат беришга фармон қилиб, бир китобхона бино эттирди. Ундаги котиблар, хаттотлар, наққошларга шундай қарам ва эҳсонлар кўргуздики, бунинг овозаси атроф оламга машхур бўлди. Амударёнинг бу томонидаги ёқутқалам котиблар, Мирали рақам, Моний каби мусаввирлар бу ерга жам бўлдилар. Шундай қилиб, бу аёл ақлу дониш ва яхши фазилатлари билан ягонаи замона, «Нодираи даврон» бўлиб танилди ва халқлар таҳсинига сазовор бўлди»

Нодира шеърият майдонида кадам кўяр экан, бу йўлда Жомий, Фузулий, Бедил, Бобур ва Машраб шеъриятдан ҳам баҳраманд бўлди. Нодира шу улуғ устозлари изларидан бориб, асарларида инсонни ўраб турган борлиқ ва унинг нашъу намоаларидан баҳра олди. Нодира ҳаётни севади, уни қадрлайди, у муҳаббат Аллоҳ таоло томонидан инсонлар қалбига солинган мангу ёғду эканлигини куйлади:

*Муҳаббатсиз киши одам
эмасдур,*

*Гар одамсан муҳаббат
ихтиёр эт!..*

*Куйиб эй Нодира, олам
элиға*

*Муҳаббат шевасини ошкор
эт!*

Нодира ўз ижодида дунёвийлик билан бир қаторда тасаввуфнинг нақшбандия йўналишига асосланган бир бутунлик билан инсоннинг жамият ва табиатга муносабатини ҳам, илоҳий муҳаббат йўлидаги рухий дунёсини ҳам жуда гўзал ва жонли мисраларда ифодалаб беради. Шоира учун ишқ- гўзаллик, ундан завқлана билиш керак. Ишқнинг нашъасини ҳам, дардини ҳам куйиб, ёниб куйлаш, ҳис қилиш шарафдир. Шоира «Оташ аст» радибли ғазалида:

*Дар каломам нест, Макнуна,
ба ғайр аз сухтан,*

*Дафтарам мажмуаи доғу
китобам оташ аст.*

Мазмуни:

*Мен Макнунанинг сўзларида
куйишдан бошқа нарса йўқ,*

*Дафтарим доғ тўпламию
китобим оташдир, –*

деб ёзган эди. Нодиранинг ишқ-муҳаббат мавзuidaги шеърларида шу муҳаббатни юксак поғонада тутиб турувчи вафо ва садоқат ҳислари ҳам улуғланади:

*Бўлса то умру ҳаётим боқий,
Мени илгимдуру домони вафо.*

Ҳозир Нодиранинг ижоди адабиётшунослар томонидан ўрганилмоқда. У ва унинг шеърлари ватанида ёдга олинади ва севилади. Андижон шаҳридаги марказий хиёбон, кинотеатр ва бошқа маданий биноларга Нодира исми берилган.

Манбаа: <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/nodira-1792-1842/>

Увайсий

Ўзбек адабиёти тарихида мумтоз ўринга эга бўлган Жаҳон отин – Увайсий XVIII аср охири XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган машҳур ўзбек шоирасидир. У Марғилон шаҳрининг Чилдухтарон маҳалласида, тахминан 1779 йилларда дунёга келган. Жаҳон отиннинг отаси тўқувчи, ҳам қосиб бўлиб, ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзган, онаси Чиннибиби эса ўз даврининг донишманд аёлларидан бўлиб, мактабдорлик қилган. Жаҳонбиби оилада хат-саводини чиқариб, сўнг онасининг ёнида мактабдорлик қилган, акаси Охунжон ҳофиз ёрдамида куй-мусиқага ҳам рағбат пайдо бўлган. Жаҳонбининг ҳаёт йўлдоши Тожихон жуда эрта вафот этгач, у қизи Қуёш ва ўғли Муҳаммадхонларни ўзи тарбиялаб вояга етказган. Жаҳонбиби оила аъзоларининг таъсирида кўпроқ шахсий мутолаага берилиб, ўзбек, тожик ва озарбайжон алломаларининг

асарларини муҳаббат билан ўқиб, Увайсий, Увайсий таҳаллуси билан шеърлар ёза бошлайди ва тез орада шоира сифатида танилади.

Увайсийнинг ҳаёти ўз даврида Марказий Осиёнинг катта илм-фан ва маданият марказларидан бўлган Марғилон ҳамда Қўқоннинг истеъдодли адиб ва шоирлари даврасида ўтди. У Моҳларойим – Нодира билан ижодий ҳамкорликда бўлган. Саройда шеърият илмидан дарс бериб, устозлик қилган. 1842 йилда Бухоро амири Насруллахон Қўқонни эгаллагач, Марғилонга қайтиб умрининг охиригача шу ерда яшаган.

Шоиранинг 4 та девон тузганлиги маълум. Увайсий ижодининг ғоявий-бадий моҳиятидан ўзбек мумтоз адабиёти ижодий аънааларини давом эттирганлиги кўриниб туради. Шоиранинг Навоий ва Фузулий ғазалларига боғлаган кўплаб муҳаммасу назиралари, Бедил шеърларига издошлиги Увайсийнинг ижодий балоғатидан далолат беради. Шоира адабиётда тараққийпарвар намояндаларнинг қарашлари асосида майдонга келган инсон тақдири, шахс эрки ва маърифатпарварлик ғояларида латиф ва дилкаш асарлар яратган.

Увайсий ўз асарларида инсонга хос бўлган илоҳий муҳаббат туйғуларини эъзоз билан куйлайди. Табиатнинг ҳисобсиз гўзалликлари мавжиди ишқ ҳиссиёти ҳам шалодадек туғён уради. Бу ишқ-севги ҳаётни қадрлашга, унинг лаззатларидан баҳраманд бўлишга чакиради. Шоира муҳаббат туйғулари завқига берилиб,

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

бора-бора унинг нозик
каърига назар ташлайди:

*Забонингни кетургил, эй
шакарлаб тўти гуфтора,*

*Нечукким марҳамат ўлсун
неча мендек дил афгора.*

*Нигоҳинг ташлағил, лутф
айлабон, эй шўхи бепарво,
Йўлингда интизор ўлғон мени
бул ошиқи зора.*

Увайсий ҳаётийлик
давридаёқ нафис лирикаси
билан машхур бўлди
ва замондошларининг
эътиборини қозонди. Унинг
замондоши ва издоши шоира
Дилшод-Барно ўзининг
Нодирабегимга бағишланган
«Тонг маҳал чикди ҳарамдин
турфа моҳ» деб бошланган
ғазалида Нодира билан бир
қаторда Увайсийни ҳам жуда
катта эъзоз билан хотирлайди:

*Ким?– дедим, Нодира –
дедилар ани,*

*Ёнида Вайсий турур
олампаҳо.*

*Ҳар бири минг шоира
ўрнидадур,*

*Иккови бирла тулур ҳар
боргоҳ.*

Увайсий асарлари ўзининг
латиф мазмуни ва дилкаш
бадийлиги билан даврлар
оша мухлислар қалбига
битмас-тутанмас эстетик завқ
бағишлаб келмоқда. Улар халқ
оммаси орасида кенг ёйилган,
хофизлар, хонандалар
томонидан мақом ва халқ
оҳанглари билан ҳозиргача
куйланиб келади

Манбаа: <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/uvaysiy-1779-1845/>

Маҳзуна

Маҳзуна (тахаллуси; асл
исм-шарифи Меҳрибон мулла
Бошмон қизи, тахминан 1811 й.

Қўқон ш.) – ўзбек шоираси.
Қўқоннинг Қатағон даҳа
Мулла Бошмон маҳалласидан
бўлиб, отаси маҳалла
масжиди имоми Мулла
Бошмон Охунддир.

Ота-онаси кўлида
савод чиқарган, араб,
форс тилларини мукаммал
ўрганган. Навоий, Жомий,
Фузулий ва бошқалар
ижодидан таъсирланган,
ўзбек ва тожик тилларида
шеърлар ёзган. Ҳаёти ва
ижоди ҳақида «Мажмуаи
шоирон» (Фазлий), «Тазкират
уш-шуаро» (Ҳашмат)
тазкираларида айрим
маълумотлар учрайди.

Фазлий тазкирасида
Маҳзунанинг оқила ва
ҳозиржавоблиги, Қўқонда
машхур шоира эканлиги
айтилган. Ҳашмат, Писандий,
тарихчи Аҳмаджон
тўралар ҳам Маҳзунанинг
баркамол шоиралигини
хабар қиладилар. Унинг
шеърий қобилияти, шахсий
фазилатлари ҳақида энг
кўп ва илиқ фикрлар ёзиб
қолдирган ягона шоир
Фазлийдир.

Фазлий: «Гарчи ул заифа
бўлса ҳам, нутқининг
мазмундорлиги жиҳатидан
эркаклардан устундир»,
дейди. Фазлий билан
Маҳзунанинг машхур
мушоираси, «Ошиқ
бўлмишам» (ўзбекча)
мухаммаси, «Саҳбо» (форсча)
ғазалигина бизгача етиб
келган. Девони сақланмаган.

III. Савол ва жавоблар

Фазлий (мушоира)

– Юз офарин сўзингга лубби
лубоб кўрмай,

Арзи жамол этарму, ойина
об кўрмай?

Маҳзуна:

– Кимдин чиқар бу сўзлар
бағрин кабоб кўрмай,

Ганж ўлмағай муяссар
ҳолинг хароб кўрмай.

Шоир Фазлий ўз тўпламида
Маҳзуна билан шеърий
мусобақасини куйидагича
ҳикоя қилади:

«Бир муносиб одамнинг
олижаноб кўринишга эга
қизи бўлиб, пешонасида
бахт юлдузи балқиб турар
эди. У ақл-заковатда
беқиёс Зебуннисога тенг
бўлган машхур қўқонлик
шоира эди. У ўз исми каби
мулойим, меҳрибон ва
ҳозиржавоб инсон. У доим
мени синовларга гирифтор
этарди. Ҳаттоки, хурлар ҳам
ҳасад қилувчи бу гўзал,
мен билан ёзишмалар олиб
борарди. Ушбу ой юзли
гўзалнинг таҳаллуси Маҳзуна
эди ва у юксак фикри билан
ажралиб турарди. Мен унга
қандай ғазал юбормаин,
бу нур сочувчи марварид
ҳар бир жуфтликка муносиб
жавоб қайтарар эди. Бир
куни унинг шеърини ўқиб,
хайратга тушдим. Шу онда
унинг уйи томон йўл олдим. У
мени кўрган заҳоти: «Шеърни
ўқинг», – деди. Ва мен,
уни мақтаган кўйи, унинг
шеърларини туркий тилда
ўқиб бердим»...

Фазлий:

– Мастураи суҳанға
пўшидалиғ муносиб,

Маъни арузини бас ман
бениқоб кўрмай.

Маҳзуна:

– Йўқ айби сўзларимни гар
бўлмаса муаддаб,

Андоқки ўт кўкаргай ҳеч
офтоб кўрмай.

Фазлий:

– Майгун лабинг ҳадиси
маст этди ғойибона,

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Кайфият ўлди зоҳир жоми
шароб кўрмай.

Маҳзуна:

– Бир ваҳж буки табъим хом
асрамиш замона,

Чархи сеҳрдин ул ҳеч
нечутоб кўрмай.

Фазлий:

– Мундоғки нуктадонсан ким
эрди устодинг,

Ой каби нур қилмас то
офтоб кўрмай?

Маҳзуна:

– Кўб наҳрлар йиғилса,
даръёи пурдур ўлғай,

Илм аҳлидин бу мискин бир
шайху шоб кўрмай.

Фазлий:

– Бир нукта айла зоҳир,
Фазлийни қўйма Маҳзун,

То кетмайин Намангон

сандин жавоб кўрмай.

Маҳзуна:

– Байтулҳазан ичинда узлат
тутуб бу Маҳзун

Фазли илоҳидур бу, йўқса
китоб кўрмай.

Дилшод

Дилшод 1215 (1800 мелодий)
йилда Ўратепа (шоира бу
ерни Истравшан деб ҳам
атайди) шаҳридаги собиқ
Мир Мушоқ маҳалласида
туғилди. Отаси Раҳимкул
шоир табиат киши эди. У
Ўратепада олиб борилган
жанглариининг бирида ҳалок
бўлган, онаси эса 1813 йилда
вабо касалидан вафот этган.
14 ёшида ота-онасидан етим
қолган Дилшод 90 ёшдаги
катта бибиси билан ип
йигириб кун кечиришар эди.
Ўратепа ўзининг жўғрофий
кулай шароити, об-ҳавоси,
табиий бойликлари ва ажойиб
экин майдонлари билан
машҳур эди. Шоиранинг

устозлари мумтоз адабиёт
намоёндалари Низомийдан
Бедилгача ва Навоийдан
бошлаб Нодирагача бўлган
энг яхши қалам соҳиблари
эди. Дилшод улуғ шоир
Алишер Навоийни ўзига пир
деб билади.

Тонг жамолин кўрмоқчиман
олғи сафда,

Ўнг қўлимга бериб янги
ливо, уйғот,

Бир ўзумни дедим халойик
номидин,

Олам ичра талъат бериб
жинло, уйғот.

Боди сабо, ўзгинангдин
умидим кўп,

Маҳрум ўлмай Барно бахти
қаро, уйғот

Ўз даврининг илғор фикрли
зиёлиси сифатида танилган
шоира юз йилдан ортиқ умр
кўриб, тахминан 1905–1906
йилларда вафот этган.

Қурбонжон Додхоҳ

Қурбонжон Додхоҳ,
Қурмонжон Маматқизи, Олой
маликаси (1811 – Ўш яқинидаги
Моди қишлоғи) – Чор
Россияси мустамлакачилигига
қарши кўтарилган кўзғолон
раҳбари. Қўқон хонлиги
вазири Олимбек додхоҳ

Ҳасанбой ўғли (1800–1863)нинг
рафикаси.

Қўқон хонининг ҳарбий
саркардаси Қашқардан
қайтишда унга уйлангач
(1832), Қурбонжон додхоҳни
хон саройига олиб келиб,
Нодирабетимга таништиради
(1833). Нодирабегим
ва Увайсий каби ўзбек
шоиралари таъсирида
Қурбонжоннинг дунёкараши
шаклланади. Қурбонжон
5 ўғил ва 2 кизнинг онаси
бўлган. Олимбек додхоҳ
хокимият учун курашларда
сарой фитнасида ўлдирилгач
(1863), Қурбонжон додхоҳ
эрининг ўрнига маълум муддат
Андижон ҳокими бўлади.
Сўнгра фарзандларини
олиб, ўз овулига жўнаб
кетди. У Олой маликаси
сифатида ном чиқарган.

Бухоро амири Музаффархон
жасур ва довжурклиги
боис Қурбонжонга додхоҳ
унвонини берган. Амир
ёрдамида Қўқон тахтини
қайта эгаллаган Худойёрхон
Қурбонжон додхоҳни Олой
воҳасининг ҳокими қилиб
тайинлайди (1865). Унинг
катта ўғли Абдуллабек эса Ўш
ҳокими қилиб тайинланган.
Қурбонжон додхоҳ билан
Қашқардаги Еттишаҳар уйғур
давлати ҳукмдори Ёқуббек
ўртасида яхши муносабатлар
ўрнатилган.

Қўқонда хон зулми ва Чор
Россияси мустамлакачилигига
қарши кўтарилган «Пўлатхон»
кўзғолонида Қурбонжон
додхоҳ ва унинг фарзандлари
– Абдуллабек, Маҳмудбек,
Ҳасанбек, Ботирбек ва
Қамчибек ҳам қатнашган.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

«Пўлатхон» кўзғолони бостирилгандан кейин Олой воҳасидаги аҳоли Курбонжон додхоҳ бошчилигида курашни давом эттиришади.

Кўзғолон бостирилгач (1876), Туркистон генерал-губернатори К.П. Кауфман томонидан Курбонжон додхоҳ авф қилинади. Олой воҳасидаги ички бошқарувда Курбонжон додхоҳ ўз мустақиллигини сақлаб қолган. Олой маликасининг доврўғи, ҳатто Санкт-Петербургдаги император саройигача етиб борган.

Курбонжон додхоҳ Олой воҳасида, сўнгра Ўш яқинидаги қишлоғида умрининг охиригача ҳаёт кечирди. Курбонжон додхоҳ ҳақида Фарғона водийси аҳолиси ўртасида кўплаб кўшиқлар ва ривоятлар тўқилган. Модди қишлоғида уй-музей мавжуд. Фарғона ва Ўшда кўчалар, мактаблар унинг номига қўйилган.

Зебуннисо (1638–1702 й.) Зебуннисо бегим Абу Зафар Мухийиддин Мухаммад Аврангзеб (тахтбезаги) Оламгирнинг қизи. Унинг онаси Дилрасбону Шохнавозхоннинг қизи бўлиб, Бобурнинг Гулбадан бегим исмли қизига бориб туташади. Зебуннисо бегим (1048 ҳижрий йил шаввол ойи) 1639 йил милодий, феврал ойида Деҳлида туғилган.

Унинг отаси Аврангзеб (1618–1707) ёшлигиданок диндорлиги билан ном чиқарган эди. Аврангзеб Куръонни ёд билар, талайгина шеърларни ёддан ўқир, ўзи ҳам шеър ёзарди.

Зебуннисо бегим ўз замонасининг фозила аёлларидан Ҳафиза Марям Бону қўлида савод чиқарди. Отаси Зебуннисонинг шоирлик истеъдодини

пайкаб, унга ўз даврининг етук олимларидан Мулло Мухаммад Ашраф Исфажоний ва Мулло Жовонни муаллим қилиб тайинлайди. Зебуннисо бегим забардаст шоира, етук олима, уста танбур чертувчи созанда ва моҳир ҳаттот бўлиб етишади. Араб-форс тилларининг сарфу наҳв (морфология ва синтаксис), ини, фикҳ (қонуншунослик), мантиқ, фалсафа, тарих фанларини пухта ўзлаштиради. у настаълиқ, насҳ ва шикаста хатларини зур маҳорат ила битган.

Зебуннисо бегим олим, шоир ва санъат аҳлларига ҳомийлик кўрсатиб, уларга маош тўлаб турган. «Олами Исломи» тазкирасидаги «Зебуннисо бегим отаси ҳукмдорлик билан қозонолмаган шуҳратни илм ва одоб билан қозонган» жумлалари фикримизни тасдиқлайди.

Зебуннисо бегим бир қатор шогирдларини илм-маърифат, одоб ва ғазалиёт бобида тарбиялаб, камолотга етказган, Шарқнинг машҳур шоири Мирзо Абдуқодир Бедил ўз қизини Зебуннисо бегим тарбиясига топширди. Натижада у шоиралик даражасигача етишди. «Мунтахаб ат-таворих» ва бошқа асарлардаги байт Мирзо Бедил қизига нисбат берилган:

*Ёрам маро баҳонайи танҳо
нишонду рафт,*

*Гуфтам, ки ман ғуборам,
доман фишонду рафт.*

Мазмуни: Ёрим мени ёлғиз ташлади-ю, кетди, ҳатто йўлингда ғуборингман десам ҳам этагини қокди-ю кетди.

Зебуннисо бегим ўз замонасининг оқида ва зукко қизи, ўша муҳитнинг баркамол зиёлиси эди.

Зулфия (Зулфия Исроилова) 1915 йил 1 мартда Тошкентда туғилган. 1934 йили илк шеърий тўплами чоп этилган. 1935 йили шоира шоир Ҳамид Олимжон билан ҳаёт ришталарини боғлади.

Ҳамид Олимжоннинг бевақт вафотидан кейин (1944) чоп этилган «Ҳижрон кунларида» номли шеърий тўпламига шоира қалбининг абадий фироқ изтироблари билан тўла шеърлари киритилган.

1950 йилнинг иккинчи ярмида Зулфия Осиё ва Африка ёзувчиларининг тинчлик ва халқаро бирдамлик остида ўтган ҳаракатида фаол қатнашади ва шу даврда ёзилган «Мушоира» шеъри шоирага катта шуҳрат келтирди.

У мустақиллик йилларида «Ҳотира синиклари» номли достонини яратди.

Зулфия Жавоҳарлаъл Неру номидаги ва «Нилуфар» номли халқаро мукофотларга сазовор бўган. Шунингдек, «Ўзбекистон Қаҳрамони» унвони билан тақдирланган ва унинг номида ёшлар учун Давлат мукофоти таъсис қилинган.

Шоира 1996 йил 1 августда вафот этган.

IV. «Келинг, шарқ шоиралари мусобақасида иштирок этамиз!»

Шоираларнинг асарлари устида ишлашни гуруҳларда ташкил этиш мумкин, гуруҳ аъзоларининг ҳар бири шоирлардан бирининг шеърини ёки улар томонидан кўтарилган муаммолар бўйича ёзилган шеърни олади. Болаларни шоираларнинг шеърляти билан таништириш варианты сифатида сиз адабий меҳмонхона шаклини таклиф қилишингиз мумкин.

Бу ҳолда, меҳмонхона
етакчиси Шарқда асрлар
давомида машҳур бўлган
шоирлар мусобақаси –
мушоира/айтишув шаклидан
фойдаланиши мумкин:

Гўзал тупроқ узра қуйилди
оқшом,
Кундуз олар дам,
Жўшқин мушоира этади
давом,
Дўстим, кел сен ҳам!

Бунда узоқдаги дўст бўлар
яқин,
Санъат, маҳоратнинг
байрами бунда.
Қофия, сўз, мисра баҳслари
қизғин,
Юраклар даврага киради
бунда.

Қай дил чамани бой, жозиб
нафаси,
Кимнинг фикри ўткир,
теран, бокира?
Бу гурунг – шоирлар
мусобақаси –
Шарқ шеърий чамани, бу
мушоира!

Сен чорла, овозинг
эшитсин жаҳон!
Шеърнинг уриб турган
юраги бўлиб,
Ҳаётнинг энг ажиб куйига
тўлиб
Давраамизга кирсин ишчи
ва деҳқон,
Ҳаёт санъаткори энг оддий
инсон.

Балки у шеър ёзиб,
ўқимаган ҳам,
Ижоднинг лаззатли дарди
бегона.
Кураши – қалбида
қайнаган илҳом,
Китоби – эркка ишқ, орзу
ва ғоя.

Майли, ўрин олсин, бу
шонли сафдан,
Шоирлар куйига бўлсин
ҳамовоз.
Меҳнат-ла яратган саодат,
бахтдан
Нақл этган мисралар кенг
қилсин парвоз.

Ҳаёт гўзаллиги
шеърятининг
Ёниқ нафасига тўлсин бу
жаҳон.
Хавфдан халос бўлган
башариятнинг
Қўшиғин тўқисин озод, тинч
инсон.

Давраамиз меҳрга тўлиқ бир
олам,
Дўстлар бари жам,
Буюк мушоира этади
давом,
Келингиз сиз ҳам!

**Зулфия,
1958**

Муҳокама учун саволлар:

- ☒ Шарқ шоирлари ўз
шеърларида қандай
мавзуларни ёритганлар?
- ☒ Уларнинг шеърларида
Шарқ аёлларининг
мақоми ҳақида нималар
дейилади?
- ☒ Муаллифлар
шеърятда ўз ҳис-
туйғулари, фикрларини
ифодалашда қандай
шеърий услублардан
фойдаланишган?

Ижодкорликка шўнғиб...

Нодира

1

Кел, даҳрни имтиҳон этиб кет,
Сайри чамани жаҳон этиб кет.

Бедардларинг жафоларидин
Фарёд етиб, фиғон этиб кет.

Дунё чаманини булбулисен,
Гул шохида ошён етиб кет.

Ей ашқ, кўзимни мактабидин
Ҳайрат сабоғин равон этиб
кет.

Олам чаманики бевафодур,
Бир оҳ била хазон этиб кет.

Ушшоқ мақоми бўстондур,
Азми раҳи бўстон этиб кет.

Мақсад на эди, жаҳона
келдинг?
Кайфиятини баён этиб кет.

Фош этма улусқа ишқ сиррин,
Кўнгулда ани ниҳон этиб кет.

Кел, ишқ йўлида кўзларингни
Эй Нодира, дурфишон этиб
кет.

2

Юзинг офтоби моҳи олам оро
Жамолнинг кўзгуси меҳри
мужалло.

Лабинг ёди кўнглимда пинҳон
эмастур,
Эрур шишада маажии саҳбо
хувайдо.

Эрур икки аждар хаму печ
бирлан
Қадинг сарвида ики зулфи
сумансо.

Магар ҳусн боғини
наргисларидур
Ики чашми жодуи бодом-у
шахло.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Назар аҳли савдоларидин
хатинг қилди лавҳи жамола
пайдо,

Нетонг айласа дуди оҳим
камар даврида ҳола пайдо.

Сочинг сунбулидин гирихлар
тушубдур кўнгул риштасиға,
Ки юздин бирин зоҳир этсам
қилур жаъд мушкин кулола
пайдо.

Менинг қиссаи рўзгорим
фаровон ғами хижронинг
афсонасидек,
Ки бир нуктасин шарҳ қилсам
бўлур неча дафтар рисола
пайдо.

Юзинг ойини ҳайратидин эрур
бадри тобон қаро доғлик,
Қошинг нунидин вокиф эрди ки
ожишлиғ ўлди ҳилола пайдо.

Карам дастгоҳи ки хон атоси
мудом омода меҳмон юзига
Анинг резаи базм
бахшойишидин бўлур ҳар
гадоға навола пайдо.

Сиришким саҳобини
имдодидин дилкушодур
муҳаббатни дашти,
Кўнгул доғини айтсам биёбон
бўлур, ул биёбонда лола
пайдо.

Солиб ҳижратни мулкина
зилзила, деди қилма даври
фалакдин гила

Надур чораи дардим, эй
Нодира, фироқ ўлди ногоҳ,
висола пайдо.

3.

Эй кўнгул, ёр учун жаҳондин
кеч,

Ҳаваси боғи-бўстондин кеч.
Анга ўзлук била етиб бўлмас,
Истасанг ёр васли жондин
кеч.

Олам аҳлида чун вафо йўқтур,

Бир йўли яхшию, ёмондин кеч.
Бўлғил анқои қофи истиғно,
Эй хумо, мушти устихондин
кеч.

Бўлдинг, эй жон, асири шаҳри
фано,

Ким деди мулки жовидондин
кеч.

Кеч дединг ёру ошинолардин,
Менга лекин дема фалондин
кеч.

Нодира шўри ашки дарёдур,
Ушбу дарёи бегирондин кеч.

4.

Май ичсанг, эй кўнгул, элдин
нихон ич,
Лаби ёди била май ройигон
ич.

Агар ғамдин халос ўлмоқ
тиларсен,

Суроҳидек шароби арғувон
ич.

Кўнгул, шодоб эдинг васли
маийдин,

Лабидин айру тушдинг эмди
қон ич.

Кириб майхонаға ғамдин омон
топ,

Дамо-дам жом тут, май ҳар
замон ич.

Майи ноб эл иёрига маҳақ
(дур)

Ўзингни айламакка имтиҳон
ич.

Будур мазмуни мавжи бодаи
ноб

Ки саҳбо пирни айлар жувон,
ич.

Сенга, эй Нодира, жоми
муҳаббат

Чу сунди соқийи ширин забон,
ич. Эй жамолинг сабоҳат
ичра сабиҳ,

Хусн аҳли зимрасида сабзи
малиҳ.

Бўлма мағрур муддаи сўзина,
Ани қавли саҳимдур, на саҳих.

Мен каби лофи ишқ уриб
зоҳид,

Элга расволиғин қилди сарих.
Лабларингдур Масиху, Хизр

лабинг,

Сендин истар ҳаёт Хизру,
Масих.

Куфр ислом элига зулфингдин
Ақлу зиннору ҳалқау, тасбиҳ.

Тарки ишқ эт, деди менга
зоҳид,

Демади ҳеч телба мунча
қабих.

Нодира возеи маонийи шавк
Анга таслим этар шарифу,
вазих.

Увайсий:

1.

Замона кулфатидин бу кўнгул
доғ ўлди, доғ ўлди,

Бу чархи бемурувватдин
кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Жароҳат бўлди бағрим тиғи
бедоди рақиблардин,

Бу кўтоҳфаҳм мардумдин
кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Бу гулзори фано ичра маҳали
беҳалал йўқтур,

Ҳамеша захми хородин кўнгул
доғ ўлди, доғ ўлди.

Фано мардумларини
сирридин ҳеч кимса йўқ огоҳ,

Қабихғуфтор мардумдин
кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Кўнгул қони фароғи дийдадин
бир лаҳза банд ўлмас,

Вужудим изтироб айлаб кўнгул
доғ ўлди, доғ ўлди.

Турубдур бағрим ичра қон
мисоли ғунча, найларман,

Очилмай гулсифат ушбу
кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Сўзимдин хотиринг узра
гумоне ўзга еткурма

Ки, изҳор айламай найлай,
кўнгул доғ ўлду, доғ ўлду.

Мен расвоийи оламдин мабодо
этироз этма,

Такаллум бирла шод айла,
кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

Кўнгулни оташин бежо
қилибдур нутқи гуфтори,

Қаю боғ андалибидин кўнгул
доғ ўлди, доғ ўлди.

Бу сўзни айлади барпо ажаб
густоҳлик бирла,
Малоли хотир ўлғайму, кўнгул
доғ ўлди, доғ ўлди.
Ажаб ашъори мавзун боғлади
Вайсий ҳасаддинким,
Умархон зуфуну неким, кўнгул
доғ ўлди, доғ ўлди.

2.

Бугун, эй дўстлар, фарзанди
жононимни соғиндим,
Гадо бўлсам, не айб, ул шоҳи
давронимни соғиндим.
Мусофирман, ғарибман,
бекасу ҳам бенаводурман,
Вужудим дарда тўлди, эмди
дармонимни соғиндим.
Тилимнинг зикрию кўнглимни
фикри, яхши фарзандим,
Азизим, ёлғузим, давлатли
султонимни соғиндим.
Кеча-кундуз йўлиға
мунтазирдурман, тикарман
кўз,
Келиб ҳолим сўрубон кетса,
меҳмонимни соғиндим.
Насибин узмади тангрим,
иложин топмағай келса,
Онам деб бўлғуси бағри қизил,
қонимни соғиндим.
Қоронғу бўлди олам кўзима
ушбу жудоликдин,
Кўзу кўнглум зиёси, моҳи
тобонимни соғиндим.
Мени бекас Увайсий
йиғлағайман рўзи шаб тинмай,
Уйимнинг зийнати, кўз
равшани, хонимни соғиндим.

3.

Келибман дарғаҳингга, шоҳи
хўбоним, қабул эткил,
Бағир қоним била бул чашми
гирёним қабул эткил.
Умид айлаб талаб олмоққа
кирдим роҳи покингга,
Йўлингда айлаган фарёду
афғоним қабул эткил.
Тушубдур бошима савдойи
ишқинг, эй шаҳаншоҳим,
Алам бозорида бул дарди
пинҳоним қабул эткил.

Ўтубдур гавҳари ноёби умрим
токи ғафлатда,
Тазарруъ зор илан қилғон
пушаймоним қабул эткил.
Тегибдур новакингдин неча ўқ
жисмим аро пинҳон,
Шаҳиди ишқ ўлмоққа оққан
қоним қабул эткил.
Увайсий гарчи ноқобил,
келибдур остонингга,
Фиғону оҳи сўзонини,
султоним, қабул эткил.

4.

Меҳнату аламларга мубтало
Увайсийман,
Қайда дард эли бўлса, ошно
Увайсийман,
Истадим бу оламни, топмадим
вафо аҳлин,
Барчадин юмуб кўзни муддао
Увайсийман.
Ўз дилинг тааллуқдин, банд
қил худо сори,
То дегил кеча-кундуз: “Мосиво
Увайсийман!”
Кечалар фиғонимдин тинмади
кавокиблар,
Арз то само узра можаро
Увайсийман.
То кўриб хароботин таъна
этма, эй зоҳид,
Бир нафас эмас холи иқтидо
Увайсийман.
Фақр боргоҳига кўйса гар
қадам ҳар ким,
Бош агар керак бўлса,
жонфидо Увайсийман.
Вайсий бериёзат деб сахл
тутма, эй ориф,
Ишқ аро ниҳон дарди бедаво
Увайсийман.

Маҳзуна (Мухаммас)

Дўстлар бир ҳусни бе ҳамтоя
ошиқ бўлмишам,
Хур пайкар бир малак симоя
ошиқ бўлмишам,
Нутқи ширин, лаъли руҳ афзоя
ошиқ бўлмишам,
Ғамзаси қотил, кўзи шаҳлоя
ошиқ бўлмишам,

Ҳусн элининг шоҳи бир мирзоя
ошиқ бўлмишам.

Кўрган эрмас уйда бир
махвашни чашми рўзгор,
Хулқи ширин, гулбадан рашки
чаман насрин изор,
Ноз ойину тағофул паша,
истигно шиор,
Илтифот этмас агар юз жон
топиб қилсам нисор,
Бир ситамгар шўҳи бепарвоя
ошиқ бўлмишам.

Оразин очқоч куёш анворини
айлар одам,
Жон ғизолиға берур ваҳший
кўзи таълими рам,
Лабларини олдида қанду
асалдур мисли сам,
Зулфу қадду оразидин
мунфаил боғи эрам,
Кишвари ҳусн ичра бир яктоя
ошиқ бўлмишам.

Қошлари бир-бирға пайванд
икки мушкини ҳилол,
Кўзлари юз марғузориға икки
ваҳший ғизол,
Қомати боғи мурод ичра янги
биткан ниҳол,
Оллоҳ-оллоҳ ким кўрубдур, бу
латофатлу жамол.
Ҳусн аро бир мисли нопадоя
ошиқ бўлмишам.

Ушбу ҳайрат бирла кўрган
нахли қадди жилвагар,
Бовар этмас гар улус берса
шаҳодат, деб башар,
Орази андоқ мусаффо ким
қилиб бўлмас назар,
Бадри рухсорин кўруб, бўлди
хижолат бу қамар,
Рашки Юсуф бир бути зебоя
ошиқ бўлмишам.

Махваши хурлиқо, гулгун
қабо, гул пираҳан,
Қоши истигно ҳилоли, ғамзаси
лашкар шикан,

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Ғунчаи хандондур оғзи,
тишлари дурри адан,
Бўлмади бир дам жамолидин
ёруғ байтулҳазан,
Токи ул моҳи жаҳон пероя
ошиқ бўлмишам.

Эй мани Маҳзун мусофирға
маломат бе сабаб,
Тутмасам фармониини мардуд
этиб айлар ғазаб,
Жуз ризийи дўст, ишқ аҳлиға
не бўлғай талаб,
Чикқали исломдин зуннор
боғлаб йўқ ажаб,
Менки бир дин офати тарся
ошиқ бўлмишам.

Дилшод

1

Алам ўтидин куёдур
жоним,
Дуди оҳ ила тўла осмон,
Бетоқат ўлуб чекаман
фиғон,
Менга раҳм этиб
инғлайди макон,
Титраб босадир замин
замон.

Фарғона эрур ном бу
диёр,
Рухсоридин ҳеч
кетмайди ғубор,
Кундузи эрур холи
беқарор,
Тунларда йиғлар абри
навбаҳор,
Кўксида манам шундоғ
беомон.

Хуршид юзини тўсади
саҳоб,
Семурғга ханжол
ургандек уқоб,
Нур сочолмай бўлади
хуноб,
Дехқонларини аҳволи
хароб,

Машрик суйида шўрлик
Андижон.

Боёнларимиз нафса
овора,
Туғени ошиб то бора-
бора,
Атлас тўқиғон қизи
бечора,
Ясанмай юзга суртади
қора,
Қора кунларга қолди
Марғилон.

Фоҳишабозлик қанча
нафс ит.
Қизлар қатори хўрланур
йигит,
Мўйлаб чикқунча
кўрмайди ҳайит
Эй худо, эмди оҳимни
эшит,
Қандай балога йўлиқди
Кўқон.

Олма анору мевалар
кони,
Аммо мевага зор
боғбони,
Буғдой нонини кўрмас
деҳқони,
Пахта экади йиртиқ
чопони,
Фарғона замин ҳусни
Намангон.

Қисқа мухаммас битди
бу Барно
Иборат мағзин чақади
доно,
Эй ушбу ғазал ўкугон
жоно,
Эл хизматни этиб, бўлгил
тавоно,
Фарғона замин бўлсун
альамон.

2

Бошингда бўлса
фалокат, бу кенг
жаҳондин кеч,

Зулмда ўтса бу умринг,
замину замондин кеч.

Ёнингда эрса рафиқинг
ила рақиб агар
Рафиқ баҳрасни олғил,
рақиб зиёндин кеч.

Жаҳонда яхшилик инсон
юзиға зийнатдур,
Набот берса заққум бил,
бари ямондин кеч.

Оғизда лахта этинг бор,
ямонни айттирма,
Агар зиённи гапурса,
тилу забондин кеч.

Ўзингни одам этибсан
бировки Хотамдур,
Ҳақорат айлама ҳаргиз,
ямон гумондин кеч.

Ўзингни ўйлама танҳо,
эл ичра содиқ бўл,
Нахудча етса зиённинг,
ўзинг ҳаёндин кеч.
Дилшод, отгон ўқинг гар
нишоиға тегмаса,
Хатога ўқ юритгучи
бузук камондин кеч.

3

Кўлунгга ол қаламни , ёз
ғазални, дедилар устоз,
Бериб илҳом дилга
муштағилна дедилар
устоз.

Сан ўқ бошлаб адабни,
эл ҳаётига муваддат
қил,
Сухан бўстонида булбул
бўлурсан, дедилар
устоз.

Гуноҳингу савобингдин
гапурма, меҳрдин сўзла,
Муҳаббат жомидин
ҳиммат майини ич,
дедилар устоз.

Ўлумдин баҳраманд
бўлмай қазоу қадрин
айтма –

Ки ул маслак йўлида
бошқалар бор дедилар
устоз.

Агар одам эрурсан
муфтихўрликдин (кечиб,
назм эт) –

Ки, илминг бурди кеткай
хирс кўшулуб, дедилар
устоз.

Мулозим бирла ошно
бўлмагилким, кибр зўр
ўлғой,

Такаббур элидин дарду
мараздур, дедилар
устоз.

Эл ичра ишла, эл бирла
тирик бўл (фил) амалда –
Ки, танҳо ном чиқармас
яхшилиқда, дедилар
устоз.

Қалам олдим кўлумга,
шеър ёздим эл ҳаётини,
Амал қилдим ёзишда
ҳар нимарса дедилар
устоз.

Агар ишку муҳаббатдин
ёзар бўлсанг ғазал ҳар
гоҳ,

Элинг ишқини, Барно,
доимо ёз, дедилар устоз.

4

Қурбонжон Додхоҳ (Зиннат)
(рус тилида)

1

Вдали летит скакун – и
всадник держит лук,
Сплошным ковром
цветов покрыт зеленый
луг,
Райхон и мальва спорят
с пламенем тюльпана,

Счастливый хор
цветенья внемлет им
вокруг...

2

Шелка алые не
расстелют на
солнцепоке, мой Бек.

Серебро на пыль, не
бросают, мой Бек.

На горе зеленой я была
кукушкой, мой Бек.

Не рождена я, чтоб
стать добычей
пустельги, мой Бек.

На белую лебедь не
охотятся, мой Бек.

На всем белом свете Вы
мне ровня, мой Бек.

3

Сокол мой, сынок
Камчыбек,

Покидаешь ты бранный
мир,

Оставляешь неверный
мир,

Сеть расставил
жестокий век,

Захлестнули тебя
петлей,

Расстается душа с
тобой.

Я скрутила горе свое,
Чтоб народ от беды
сберечь,

В сердце скрыла горе
свое,

Чтоб народ в беду не
вовлечь.

Ты главы своей не
склонил,

Честь джигита ты
защитил.

Как в куреше, по пояс
гол,

Смерть презревши, в
расцвете сил,

Ты на схватку без
страха шел.

Сын мой верный,
прощай, прости.

Ты шейит на святом пути!

Ўқитувчи учун маълумот:

Дарс сўнггида шарқ
адабиёти анъаналарининг
кучлилиги, кўплаб асрлар
давомида шеър шакллари
(ғазал ва бошқалар),
мавзулар ва тасвирлар
ўзгаришсиз қолганлиги, бу
эса ўзгача фикрлаш имконини
беришини таъкидлаш керакки.
Турли даврлардаги шоир ва
шоираларининг шеърларида
ўхшаш воқеликлар янграйди
– дўстлик ва муҳаббатга
чанқоқлик, замондан шикоят
ва идеалга интилиш, бутун
авлод ва барча ёшдаги
инсонлар билан ўз ҳис-
туйғулари ва фикрларини
баҳам кўриш истаги, улар
томонидан эшитиш истаги...

АСРЛАРНИНГ ШЕЪРИЙ
ҚЎНҒИРОҒИ

Зулфия (XX аср)

Боғлар қийғос гулда –
яхлит бир чаман,

Ҳар дарахт анвои бир
тароватда.

Бир кафт боғ меҳнату
ҳосилга ватан,

Ўзга кўрк, ўзга ранг ҳар
бир дарахтда.

Ҳар навда бир гулда,
ҳар гулда бир рўй,

Ҳар дарахт барги бир
дунё хикоя,

Ҳар бирин ҳосили
ўзгасига кўрк,

Бири-бири учун қудрат,
ҳимоя.

Ватаним кўзимда: қай
бурчи азиз,

Билмам, қайда толе
серзавқ, сержило?

Ялпи тўлишади бедахл
юртимиз,

Нақ ҳар қаричи дил, жон
томир гўё,

Бир қардош тинчисиз –
ўзга беором

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Бирининг нонисиз – ўзга эмас тўқ...

Бу – қадим дунёда янги бир олам,

Бунда орқа тоғсиз бир тирик жон йўқ.

Таянч бўлмасайди одамзод албат,

Ўзи кашф этарди, кашф этгандай бахт.

Увайсий

Чиқиб ишқ ўти кўксим чокидин, бошимдин ошибдур,

Куруқ шохеки, гўё ўз ичидин ўт тутошибдур.

Кўзинг жон лабга еткурди, лабинг жон кўшти жонимға,

Бу икки дўстлар ул жони маҳзумим талошибдур.

Азал кунда асар этганди сирри май кулоғимға,

Бугун, вах, дил булоғи жўш урмоқликда тошибдур.

Висолинг орзуси шиддати ҳижронни йиқмоқда,

Бу икки паҳлавон майдони дил узра курошибдур.

Увайсий, олма бошинг зикру фикри ёр ёдидин, Сулуки ишқ аро бе ёди ҳақ йўлдин одошибдур.

Юсуф Хос Ҳожиб Болосоғун: (XII аср)

Билиб сўзлаган сўз биликка сонур, Биликсиз сўзи ўз бошини еюр.

Ўгуш сўзда ортуқ осиф кўрмадим,

Яна сўзламишда осиф бўлмадим.

Ўгуш сўзлама сўз бирор сўзла оз,

Тумансўз тугунин бирор сўзда ёз.

Киши сўз била кўбти, бўлди малик,

Ўгуш сўз бошиғ ерга қилди кулик.

Тилиғ каз кудозгил кудозилди бош,

Сўзунгни қисарғил узатилди тош.

Биликсиз қароғу турур белгулук,

Юри ан биликсиз билик ол улук.

Туғуғли ўтар кўр қолир белги сўз,

Сўзунг азгу сўзла ўзунг ўлгусўз.

Ўқушқа, биликка бу тилмочи тил,

Ёруточи эрни йўрик тилни бил.

Кишинг тил оғирлар бўлур қут киши

Кимиг тил ужузлар борир эр боши.

Тил арслон турур кўр ишиқда ётир,

Аё евлук арсиг ишингни етур.

Тилин эмгамиш эр негута ер эшит,

Бу сўз ишга тутғил ўзунга иш эт.

«Мени эмгатур тил изи ул талим,

Бошим кесмасуни кесайин тилим».

Сўзунгни кудозгил бошинг бормасун,

Тилингни кудозгил тишинг синмасун.

Будун тили ёвлоқ сени сўзлагай,

Киши қилғи киртуҳ этингни егай.

Биликлик билик берди тилқа бошиғ,

Аё тил идиси кудозгил бишиғ.

Эсонлик тиласа сони бу ўзунг,

Тилингдан чиқорма яроғсиз сўзунг.

Ики нанг била ар қаримаз ўзи:

Бир азгу қилинжи бир азгу сўзи.

Киши туғди, ўлди, сўзи қолди кўр,

Ўзи борди, ялинғуқ оти қолди кўр.

Тириклик тиласа ўзунг ўлмагу,

Қилинжинг, сўзунг азгу тутгай бўку.

Санга сўзладим ман сўзум ай ўғул.

Санга берди бу панд ўзум ай ўғул.

Кўмуш қолса олтун манингда санга,

Ани тутмоғил сан бу сўзга тенг-а.

Тилагим сўз эрди ай билка, бўку,

Ўқушлуғ, биликлик ўзум сўзлагу.

Уқуш ул йўла так қоронғу туни,

Билик ул ёруқлуғ ёрутти сани.

Ўқушин оғор ул биликин базур,

Бу икки била ар оғирли кўрур.

Дилшод (XIX аср)

Шайх тасбиҳидин афзал, илм такрор этгучи,

Шахс уивониға лойиқ ҳилм изҳор этгучи,

Бўлмағон афсонадан оламни безор этгучи,

Ҳар ҳақиқат бўлса оламға падидор этгучи,

Олими пурдида, донишманд – луқмондур китоб.

Хосров (XI аср) (рус тилида)

Я книгу написал, – в ней светит красота,

В мир знания открыл я новые врата.

Чарующим стихом
сердца пленяю всюду:
Я слово каждое
уподобляю чуду.
Слова построил я в
могучий ряд:

Пусть о добре и чести
говорят

Возьми ты из сокровищ
все, что надо,

Мой друг, тебе вручаю
ключ от клада.

Пойми: слова Насира
ибн Хосрова

Дороже дара самого
большого.

Зулфия (XX аср)

Неварам куюндай
отилиб кириб,
Қаламим тагидан
қоғозни юлар.

Дамда варрак ясаб
кўкка учириб,
Изидан қоп-қора
кўзлари юлар.

Варрак тортар шекил,
мурғакни куч-ла,
Оёқ тираб силтар
дакани кибор.
Айрилиб қоғоздан,
шеърдан ва хушдан,
Боқаман варракбоз
жонга бахтиёр.

Нақ бобоси сиёқ
зехндай тийрак,
Кўкиш алангада ёнар
сочу қош.
Борлиғи эзгу бир ўт
бўлса керак,
Томирларда қонмас,
кезади куёш.

Дака варрак тиник
зангори фазо,
Тубига интилар, шўнгир
нақ хаёл.
Талпинган кўксингда,
болакай не бор,
Сен иқболга, сенга не

тутар иқбол?
Невара бўлмаса,
одамзод албат,
Ўзи кашф этарди, кашф
этгандай бахт.

Дария Кайбылдаева. Курбонжон хакида (рус тилида)

О, великая мать
Курманжан!

Сколько мужества, веры
в тебе!

Твое имя в сердцах
матерей,

Облик женский храню и
в себе.

О, великая мать
Курманжан!

Сколько мудрости, воли,
огня!

Воин смелый с камчою в
седле,

Хоть нежна, поэтична
душа.

Столь отважны твои
сыновья,

Гордо смотрят на
смерть их глаза;

Коль ты учишь их
храбрыми быть,

Ты могуча, бесстрашна
сама.

Генералы российские
все

Почитали княгиню, тебя,

Дочь Алая и мать
Курманжан,

Твое имя чтит наша
страна.

Камчибек, Мамытбек,
Асанбек,

Батырбек – все твои
сыновья

Управляли народом
своим,

Переняв всю любовь от
тебя.

Но внезапно
подкралась беда,
От известия сломилась
душа,

Сыновья были взяты все
в плен

За разбой... по законам
царя.

Поседела от гнева
судьбы,

Сжала волю в кулак без
слезы,

Застонала от боли
своей

За родимых своих
сыновей.

Содрогнулась с тобой
вся земля,

Горы вздрогнули, глухо
дыша.

Как же быть, как же горю
помочь...

Вмиг ослабла царицы
камча.

Сыновей всех пришлось
уберечь,

Кроме сына, любимого
ей,

Камчибека ждала казнь
царя,

Неизбежная злая петля.

Вот ведет сына стража
царя,

Мать увидев, сын поднял
глаза:

– Апаке, – еле вымолвил
он.

Курманжан,
пошатнувшись, прошла.

А затем подошла к сыну
мать,

Захотелось ей крепко
обнять,

Из петли его вырвать
скорей,

Увезти в свой аил
побыстрей.

Но решительно, властно,
в упор

Своим чувствам Датка,
дав отпор,

Твердо сыну взглянула в
глаза

И промолвила кратко
слова:

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

– Смерти гордо смотри,
сын, в глаза,
Пусть не сникнет твоя
голова,

Род бесстрашным твой
был, Камчибек,

Будь ты храбр, как отец
Алымбек.

Дух подняли родные
слова,

Гордо сын поднял к
смерти глаза:

– Ты прости меня, мать,
за грехи...

Шею вмиг затянула
петля.

Все угасло внезапно
внутри,

Курманжан все
твердила: «Прости...»

Горе матери не
передать:

Рухнул мир, ослабела и
знать.

Понеслась мать,
пришпорив коня,

Разрыдалась – рыдала
земля,

А джигиты остались
вдали,

Видеть слезы Датки не
могли.

О, царица Алая, Датка!
Нет сильней и отважней
тебя.

Сколько горя пришлось
испытать...

Ты великая, мудрая
Мать!

Хулоса ясаш учун «Венн диаграммаси» техникасидан фойдаланиш ҳам мумкин. У икки ёки учта доирадан иборат бўлиб, улар қисман бирлаштирилиб, ўртада умумий жой пайдо бўлади. Марказда, кесишган доиралар ичида барча шоир ва шоираларнинг ҳаёти ва ижодини бирлаштирадиган умумий нарсаси, чорраҳадан ташқаридаги маконда –

уларнинг дунёни идрок этишида ва унинг шеърий ифодасида ўзига хос хусусият мавжуд.

Жажжи луғат

Анка – афсонавий Қоф тоғида яшаган афсонавий қуш.

Гендер – муайян жинсий ролларнинг бажарилишини белгилайдиган ҳулқ–атвор нормалари тизими; шунга кўра, муайян жамиятда «эркак» ва «аёл» нима эканлиги ҳақида бир қатор ғоялар пайдо бўлади. Гендер, жинс тушунчасидан фарқли ўлароқ, эркаклар ва аёлларни ажратиб турувчи соф физиологик хусусиятларга тааллуқли эмас, балки «аёллик» (femininity) ва «эркаклик» (masculinity)ка хос бўлган ижтимоий шаклланган хусусиятлар.

Гендер тенглик – хотин–қизлар ва эркаклар ўртасидаги муносабатларнинг жамият ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида, шу жумладан сиёсат, иқтисодиёт, ҳуқуқ, мафкура ва маданият, таълим ҳамда илм–фан соҳаларида намоён бўладиган ижтимоий жиҳати. Демак, гендер тушунчаси фақат аёллар манфаатларини ифодаламайди. Балки ҳар икки жинс вакиллариининг ўз орзу ва мақсадлари сари дадил одимлаши, ҳаёт сифатини ошириш учун бир хил имкон бериш кераклигини илгари суради, холос. Айнан ривожланган жамиятнинг талабларидан бири, бу эркак ва аёл ҳуқуқлари тенглигининг таъминланишидир.

Фуқаролик – шахснинг давлат, жамият, халқ олдидаги фуқаролик бурчи ва мажбуриятини онгли ва фаол бажаришини белгиловчи

ахлоқий сифати; фуқаролик ҳуқуқларидан оқилона фойдаланиш, мамлакат қонунларига аниқ риоя қилиш ва ҳурмат кўрсатиш.

Ғазал (араб. – аёлни севиш, унга ошиқона муносабатда бўлиш) – Шарқ адабиётида энг кенг тарқалган лирик жанр. «Ғазал» атамаси дастлаб VI–VII асрларда араб шеъриятида пайдо бўлган. Сўнг Марказий Осиё ва Шарқ халқлари адабиётларига ўтиб, XII–XIV асрларда тўла шаклланган. Ҳажми 3 байтдан 19 байтгача қилиб белгиланган. Ғазалнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши мусиқа санъати билан чамбарчас боғлиқ. Дастлаб ғазалга тахаллус қўйилмаган, бу кейинчалик анъанага айланган.

Ғазал дастлаб ишқий мавзуда ёзилган бўлса–да, кейинчалик унинг мавзу доираси кенгайиб борди ҳамда ижтимоий–сиёсий, фалсафий–ахлоқий, мавъиза (панд–насиҳат) ва ҳажвий ғазаллар юзага келди. Ғазал тузилишига кўра 4 мустақил турга: мустақил байтлардан тузилган (пароканда) ғазал; якпора ғазал; воқеабанд ғазал. Маъно жиҳатидан эса орифона, ошиқона ва риндона ғазалларга бўлинади.

Девон – Шарқ адабиётида шеърий тўплам. Девонда бирор шоирнинг шеърлари қофия ёки радифларига кўра араб алифбоси тартибида (қофияланиб келувчи сўзларнинг охириги ҳарфлари асосида) жойлаштирилади. Шарқда Девон тузиш шоирнинг етуқлик белгиси ҳисобланган, шоирлар ўз девонларининг мазмунан ва шаклан ранг–баранг бўлишига эътибор берганлар. Девон тузиш X–XI асрлардан бошланган,

унинг шаклланиш даври Шайх Саъдий замонасига тўғри келади. Ўзбек адабиёти тарихида Девон тузиш Лутфий, Саккокий, Атоий, Гадоий каби шоирлар ижоди билан боғлиқ. Алишер Навоий Шарқ адабиёти тарихида мукамал Девон тартиб берган муаллифлардан.

Девон шоирнинг ўзи томонидан, шунингдек бошқалар томонидан ҳам тузилади. Навоий ғазалларининг илк Девони номаълум котиб томонидан тузилган (1465). Унда XV аср адабиётидаги деярли барча шеър шакллари кўриш мумкин. Кейинроқ Девон тузиш ишига Бобур, Нодира, Огахий, Аваз Ўтар ва бошқа шоирлар ҳам самарали ҳисса қўшганлар.

Уларда ғазаллар ҳозирги ўзбек алифбоси тартибида жойлаштирилган. Шарқ поэзияси таъсирида Европа адабиётида ҳам Девон тузиш тажрибаси бўлган (Гётенинг «Ғарбу шарқ девони»).

Қасида (араб. – кўзламок, ният қилмок) – Шарқ мумтоз адабиётидаги шеърий жанрлардан бири. Қасида бирор шахсни (кўпинча ҳукмдорни) мадҳ этишга бағишланган. Қасида учун кўтаринки, тантанавор оҳанг хос. Ҳажми 20 байтдан 200 байтгача бўлиши мумкин. Ғазалга ўхшаб қофияланади (аа, ба, ва,...). Композицияси ғазалга нисбатан мураккаб бўлиб, насиб (ёки ташбиб) деб аталувчи лирик муқаддима, гурезгоҳ (қочиш жойи; насибдан асосий қисм – мадҳга ўтиш вазифасини бажарувчи байт ёки байтлар), мадҳ (мақтов) ва мамдух (мақталаётган шахс) ҳақидаги дуо ва матлабни ўз ичига олувчи хулоса қисмлардан иборат.

Мухаммас (араб. – бешлик) – шарқ шеъриятидаги шеърий шакллардан, қофияланиш тартибига кўра тузилган шеър. Мухаммаснинг 2 тури бор: таъби худ (мустақил) ва тазмин (тахмис). Биринчисида барча бешлик мисралар бир муаллифники, иккинчиси (тахмис)да ижодкор биронта устоз, замондош шоир ёхуд ўз ғазаллари байтларининг ҳар бирини бешлик бандларга айлантиради. Икки шоир мисралари пайвандидан иборат шеър пайдо қилинади. Ғазалнинг ҳар бир байти олдидан ўзининг уч мисрасини қўшади. Мухаммас шоир учун фикр-кечинмаларини чуқурроқ ифодалаш, бошқа шоирлар билан мусобақалашиш, куч синаш, баҳслашув воситаси бўлган.

Рубоий (араб. – тўртлик) – Шарқ халқлари шеъриятида кенг тарқалган поэтик жанр. Аниқ ғоявий-бадиий ва шаклий шартларга биноан яратилган 4 мисрадан иборат фалсафий, ахлокий, таълимий ёки ишкий мавзудаги шеър. Рубоий қофияланиш тартибига кўра икки хил бўлади. Биринчи хил рубоийларнинг 1,2 ва 4 мисралари ўзаро қофияланади (а-а-б-а шаклида). Масалан: Кўпдин бериким ёру диёрим йўқтур,

*Бир лаҳзау бир нафас
қарорим йўқтур.*

*Келдим бе сори ўз
ихтиёрим бирла,*

*Лекин борурида
ихтиёрим йўқтур.*

Сўфийлик таълимоти VIII аср охири ва IX аср бошларида пайдо бўлиб, бутун мусулмон мамлакатлари, шу жумладан, Мовароуннаҳрда ҳам кенг тарқалган. Сўфийлик бутун Шарқ маънавий ҳаётида инсон камолоти хусусидаги ғояларнинг шаклланишида муҳим роль ўйнайди.

Фазлий Намангоний – шоир, Умархон ҳукмронлиги йиллари (1810–22) Қўқонга келган. Шеърий истеъдоди туфайли хоннинг марҳаматида сазовор бўлган.

Фарҳод – гўзал Ширинни севиб қолган оддий тош устаси. Низомий, Навоий каби буюк шоирлар ўз дostonларида Фарҳод ва Ширин муҳаббатини куйлаганлар.

Адабиётлар:

<http://jahon.mfa.uz/print.php?sid=6007>

Зулфия. Энг асарлар. М., 1985 й.

Кадырова М. Надира. Очерк жизни и творчества. Ташкент. 1967.

Х.Г. Кер-Оглы. Ўзбек адабиёти. М., 1968 й.

Нодира. Увайсий. Биографиялар. – <http://www.literature.uz/russian/poetwriter.php?poetid=34&periodid=3>

Насир Хосров. Лирика. М., 1979 г.

Поэзия народов СССР IV–XVIII веков. М.: 1972.

Поэты Узбекистана. Л.: 1977.

Свиток столетий: тюркская классическая поэзия XIII – XX веков. Л.: 1991.

Словарь поэтических терминов /сост. А.П. Квятковский. Под ред. С.М. Бонди. М: 1940.

Узбекская литература. – <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/leb/leb-4871.htm>

Узбекские поэтессы. – <http://www.eastpage.narod.ru/biogr/uzbpw.htm>

ХУЛҚИНГНИ ЯХШИ ҚИЛСАНГ – ПОРЛОҚ КЕЛАЖАК ҚУРАСАН!

Мақсад:

Машғулот натижасида ўқувчилар:

- ✓ воқеа-ҳодисалар ўртасидаги боғлиқликнинг сабаб-оқибатларини англаганликларини кўрсата биладилар;
- ✓ стереотипик фикрлашнинг кишилар ўртасидаги муносабатларга салбий таъсири ҳақида гапириб бера оладилар;
- ✓ ўз хулқи ва хатти-ҳаракатларининг оқибатлари ҳақида сўзлаб бера оладилар;
- ✓ бағрикенглик хулқ-атвор кўникмаларини онгли равишда намоён эта оладилар;
- ✓ жамоада ишлаш, тинглай олиш, ўз нуқтаи назарини баён этиш ва мавзу бўйича конструктив фикр билдириш кўникмаларини мустаҳкамлайдилар;
- ✓ вазиятга тўғри ечим топа биладилар.

Белгиланган вақт: 45 дақиқа

Машғулот учун зарур

жиҳозлар: топшириқлар, атамалар ва вазият(кейс) лар ёзилган карточкалар; флипчарт, маркерлар.

Қўшимча манбаалар:

<https://bpi-group.com.ua/bez-kategorii/reshenie-problem-metod-5-pochemu-5w1h-i-diagramma-isikavy/>

<https://limbook.net/book/azbuka-sistemnogo-myshleniya.html>

<https://youtu.be/P1900TBJ7q8>

Ўқитувчига тавсия:

- ✓ Ушбу ҳаволалар билан аввалдан танишиш;
- ✓ Машғулотнинг асосий атамалари бўйича тақдимот тайёрлаш ва уларнинг мазмунини очиқ бериш (фeyл-атвор ва унинг хусусиятлари, бағрикенглик (диний, миллий), гендер тенглиги, тинчликпарварлик, қилмиш – ноҳуя ҳаракат – жиноят);
- ✓ Ушбу дарс ижтимоий ҳаётнинг долзарб масалаларини очиқ бериш ва ҳал қилишни назарда тутганлиги сабабли, ўқитувчи ўқувчиларнинг тақдимотга тайёргарлик жараёнида уларнинг жамоавий ишларини кузатиши, агар керак бўлса, берган саволларга жавоб бериши, ноаниқ вазиятларга ойдинлик киритиши; мавзунинг моҳияти тўлиқ ёритилиши учун машғулот жараёнининг бошидан охиригача қатъий назорат қилиши муҳим;
- ✓ Машғулотга мактаб психологи, директорнинг тарбиявий ишлар бўйича ўринбосари, вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссия вакили,

участка нозири ва диний ташкилот вакили (масжид имоми)ни таклиф қилиш лозим;

- ✓ Худуднинг хусусиятларидан келиб чиқиб, мавзу бўйича қўшимча топшириқлар тузинг.

Дарснинг бориши

Ўқитувчи: – Бугунги синф соатимизнинг мавзуси: «Хулқинг яхши бўлса – порлоқ келажақ қурасан!», деб номланади. Бу иборанинг келиб чиқиш тарихи бир неча юз асрларга тақалиб, Конфуций яшаган даврларга тўғри келади.

Ривоятга кўра, Конфуций Луилиандаги шаршарага маҳлиё бўлганди: сув оқими уч минг жэней баландликдан тушар, кўпикли пуфакчалар қирқ ли (1 ли = 500 метр) га отиларди. На кайманлар, на баликлар, ва на денгиз ёки дарё тошбақалари – уни енгиб ўта олмасди. У ерда бир сузувчини кўриб, Конфуций уни азбаройи қайғуга ботганидан ўлимини излаяпти, деб ўйлади ва уни олиб чиқиш учун шогирдларини пастга жўнатди. Аммо сувда сузаётган одам бир неча юз кадамдан сўнг сочларини ёйиб сувдан чиқди ва кўшиқ айтиб тўғон бўйлаб юра бошлади.

Конфуций унинг ортидан борди ва унга деди:

- ☑ Мен сени чўкиб кетган одамнинг руҳи деб ўйладим, лекин диққат билан қарасам, сен одам экансан. Сенга бир савол беришга рухсат бер: «Сенинг сувда юриш сиридан хабаринг борми?».
- ☑ Йўқ, деб жавоб берди сузувчи. – Менда ҳеч қандай сир йўқ. Туғилгандан – бу менинг одатим, улғайганимда – феъл-атворим, етукликда – бу тақдир. Тўлқин билан бирга чўкиб кетаман, кўпик билан бирга сузиб чиқаман, сув оқимига оғирлигимни туширмасдан эргашаман. Шу сабабдан мен сув устида юра оламан.
- ☑ Туғилгандан – бу одат, улғайганда – феъл-атвор, етукликда – тақдир дегани нима?, – деб сўради Конфуций.

☑ Мен қир-адирлар орасида туғилиб, қир-адирлар орасидаги ҳаётдан мамнунман – одат шундай, сувда ўсдим ва сувдаги ҳаётдан мамнунман – бу феъл-атвор, у ўз-ўзидан содир бўлади ва мен унинг сабабини билмайман – бу тақдир, – деб жавоб берди сузувчи.

Накълнинг мазмуни: ҳаётда нима қилсанг ҳам, бу ҳаёт учун муҳимдир. Одатни шакллантириш учун алоҳида ҳаракат муҳим бўлиши мумкин, одат характери шакллантириш учун асос бўлиб хизмат қилади ва характер, умуман ҳаётга ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.

Ҳар биримиз муайян вазиятда қандай ҳаракат қилишни танлаган ҳолда доимий равишда ҳаётимизнинг турли жабҳалари билан боғлиқ ишларни амалга оширамыз. Шу билан бирга, ҳаракатларни амалга оширишда биз қуйидагиларга амал қиламиз: орттирилган (ўзимиз ёки бировнинг) тажриба; муайян вазиятга хос бўлган ҳолатлар; кейинги ҳаракатларни амалга ошириш учун (танлаш) бир ёки бир нечта вариантга мурожаат қилиш имкониятини берадиган маълумотлар оқими (қариндошлар, танишлар, дўстлар ва бошқаларнинг маслаҳатлари/ўгитлари; ўзимизнинг бу ҳақда ўқиган, кўрган, эшитганларимиз ва ҳоказо). Шунингдек, феъл-атворимиз ҳам ҳаракатларимизга таъсир қилади. Кўпинча, айнан характеримиз вазиятни тўғри баҳолаш ва қарор қабул қилишга имкон бермайди ёки аксинча, тўғри қарор қабул қилишга ўз ҳиссасини қўшади.

Ўқитувчи: – Шарқ мутафаккирининг қуйидаги: «Ғам-қайғу ҳам, ҳузур-ҳаловат ҳам ақлдандир. Улуғворлик ва йўлдан озиш ҳам ақлдандир», деган фикрини бугунги машғулотиимиз мавзуси билан боғлашга ҳаракат қилинг. (Ўқувчиларнинг жавоблари).

Тахминий жавоблар:

Жамиятда қандай яшашимиз, хатти-ҳаракатлар, мулоқот қилишимиз содир бўлаётган воқеаларнинг моҳиятини қандай англашимиз, фикрлашимиз, таҳлил қилишимиз ва воқеликни тушунишимизга боғлиқ.

Инсоннинг олган тарбияси натижасида унинг феъл-атвори шаклланади ва шунга мос равишда унинг келажакдаги ҳаётида ўз изини қолдиради.

Бугун қайси даражада эканлигини билиш учун қилаётган хатти-ҳаракатлар, одатлар, феъл-атворинг ва нима қилаётганингни англаб етишинг муҳим.

Ўқитувчи: – Сизнинг барча жавобларингиз, инсоннинг ҳаёти унинг қандай фикрлаши, англаши, таҳлил қилиши ва ҳаракат қилиши билан боғлиқ, эканлигини кўрсатмоқда. Бу, ўз навбатида, бизни ҳам ғамгин қилади ёки шодликка тўлдиради. Сиз, нега бундай бўляпти?, деб сўрайсиз. Буларнинг барчаси феъл-атворимиз туфайлидир.

Феъл-атвор (юнонча – белги, фарқловчи хусусият). Феъл-атвор, бу – шахснинг воқеликка бўлган муносабатларини ифодаловчи хатти-ҳаракатларида намоён бўладиган барқарор хусусиятларнинг индивидуал тарздаги йиғиндиси.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Характер нима эканлигини яхшироқ тушуниш учун унинг ажралиб турадиган хусусиятларини номлашга ҳаракат қилинг. (Кутилаётган жавоблар: масъулият, эмпатия, меҳнатсеварлик, бепарволик, хафагарчилик, жаҳлдорлик, атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга ижобий ёки салбий муносабат, кўмак беришга тайёрлик, мағрурлик, киноя, худбинлик ва бошқалар). Жавобларнинг умумлаштирилиши.

Ўқитувчи: – Фейл-атвор атамасининг таърифини билиб олдик, ана энди амалда маълум бир вазиятда унинг хусусиятлари қандай намоён бўлишини, бу келажақдаги тақдирга қандай таъсир қилиши ва у билан нима қилиш кераклигини билиб оламиз. Яна сиз тинчлик ўрнатувчи сифатида ҳаракат қилиш имконига эга бўласиз. Бунинг учун сиз қилмиш, ножўя хатти-ҳаракат ва жиноят каби тушунчаларни бир-биридан ажрата олишингиз керак бўлади.

Қилмиш – кимдир томонидан содир этилган хатти-ҳаракат

Ножўя хатти-ҳаракат – хулқ-атвор қоидаларини бузадиган ҳаракат, айбдорлик

Жиноят – қонунни бузувчи ва жиноий жавобгарликка тортиладиган хатти-ҳаракат

Одамлар ўз ҳиссиёт ва ҳаракатларини бошқара олмасалар, нималар содир бўлади? (ўқувчиларнинг тахминий жавоблари: низолар юзага келади, тушунмовчиликлар, кўнгил совуши, араз, шикастланиш (психологик, жисмоний)).

Низоларнинг қандай турларини биласиз?
(ўқувчиларнинг тахминий жавоблари: ўғил болалар ва

қиз болалар ўртасида (гендер тенгсизлик туфайли), болалар ва ота-оналар ўртасидаги тушунмовчиликлар, мактабдаги зўравонликлар, ижтимоий белгиларга кўра ва ҳ.к.).

Ўқитувчи аввалдан тайёрлаб қўйилган қоғозчаларга низоларнинг турларини ёзади. Кейин ўқувчиларни гуруҳларга бўлади. Ҳар бир жамоадан биттадан иштирокчи чиқиб қоғозчалардан бирини олади.

Ўқитувчи барча жамоаларга умумий топшириқ беради: Тайёргарлик учун 15 дақиқа, жавобларнинг тақдиротиға ҳар бир жамоа учун 5–7 дақиқадан.

Топшириқ учун саволлар:

- ☒ Нима содир бўлди?
- ☒ Нима учун шундай бўлди? (масалан: тор савия туфайли, бошқалардан ўзини устун қўйиш туйғусининг кучлилиги,...)
- ☒ Қандай қилиб бунинг олдини олса бўлади? (масалан: ўзгаларнинг ор-номуси ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш...)
- ☒ Ушбу низони қандай ҳал қилиш мумкин? (масалан: тинчликпарвар сифатида ҳаракат қилиш, низолашган томонларни яраштириш...)
- ☒ Ўсмирларда феъл-атворнинг қандай хусусиятлари намоён бўлди (ёки намоён бўлиши керак): а) қилмишни амалга ошираётганда; б) низони бартараф этаётганда; в) томонларни яраштираётган пайтда.

Ўқитувчи: Машғулот якунида «Низо» («Конфликт») мультфильмини <https://www.youtube.com/watch?v=P1900TBJ7q8> томоша қилиш ва мавзу бўйича хулоса чиқаришни таклиф қиламан (манбадаги материаллар рус тилида келтирилган). Иштирокчилар мультфильмни томоша қилишади. Синф раҳбари бир хил саволни икки марта (1 дақиқа 26 сония ва 1 дақиқа 59 сония) бериш учун намоёишни тўхтатади: сизнинг-ча, кейин нима бўлади? Иштирокчилар ўз тахминларини айтадилар ва томоша қилишда давом этадилар.

Ўқитувчи: – Инсон ақли, фикр юритиши ва борлиқни таҳлил қила билиши билан ҳайвонлардан тубдан фарқ қилади. Салбий феъл-атвор билан ҳеч қачон ижобий натижага эришиб бўлмайди. Ғам-қайғуга ботиш ҳам, ҳузур-ҳаловат топиш ҳам инсонга, унинг онги, хатти-ҳаракати ва феъл-атворига боғлиқ.

Машғулот якунида ўқувчилар карточкаларни тўлдиришади.

Ўқитувчи учун қўшимча маълумот:

Феъл-атвор нима? Фейл-атвор ўзида «хусусият», «муҳр», «белги» каби маъноларни қамраб олган. Фейл-атвор деганда инсоннинг хулқ-атворида – меҳнатга, одамларга, ўзига нисбатан намоён бўладиган рухий, маънавий хусусиятларининг индивидуал бирикмаси сифатида тушунилади.

Психология фани феъл-атворнинг бир нечта турларини ажратади:

- ☑ кучли, ўз фикрида туришга қодир;
- ☑ заиф, бошқаларга бўйсунувчи;
- ☑ конструктив (атрофдаги ҳаётга янги нарсаларни киритишга интилаётганлар);
- ☑ пассив (ҳар доим кутиш позициясини эгаллаш);
- ☑ мослашувчан (ўзлари учун фойдаси бўлмаганда фаол фаолият билан шуғулланмаслик);
- ☑ инфантил (кичик болалар каби доимий парваришга муҳтож);
- ☑ романтик (ҳар бир янгиликка иштиёқманд, лекин дастлабки муваффақиятсизликка учраши билан тез совийди);
- ☑ тажовузкор (бошқа одамларга кескин муносабатда бўлиш, уларга ҳужум қилишни яхши кўриш).

Инсоннинг феъл-атворини аниқлашда, фалон одам мардлик, ростгўйлик, самимийлик кўрсатган бўлса, бу одам

мард, ростгўй, самимий каби сифатлар – мазкур шахснинг хусусиятлари, характерининг тегишли шароитларда намоён бўлиши мумкин бўлган жиҳатлари. Инсоннинг феъл-атворини билиш катта эҳтимол билан кутилган хатти-ҳаракатларни олдиндан кўриш имконини беради. Характерли одам ҳақида: «У шундай қилиши керак эди, бошқача қила олмасди – унинг феъл-атвори шундайдир», дейиш одатий ҳол. Бирок, барча хусусиятларни характердан деб ҳисоблаш мумкин эмас, фақат муҳим ва барқарор жиҳатларгина феъл-атвордандир. Агар бирор киши, масалан, стресс вазиятда етарлича хушмуомала бўлмаса, бу кўполлик ва ўзини тута олмаслик унинг характерининг хусусияти эканлигини англатмайди. Баъзан, ҳатто жуда кувнок одамлар ҳам қайғу туйғусини бошдан кечиришлари мумкин, аммо бу уларни норози ва пессимист қилиб қўймайди.

Вақт ўтиши билан одам вояга етгани сари маълум бир турмуш тарзи юзага келади. Инсоннинг маълум турмуш тарзи шаклланиши билан бирга, шахснинг ўзи ҳам шаклланади. Сизнинг феъл-атворингизнинг шаклланиши турли

даражадаги ривожланиш гуруҳлари (оила, дўстона давралар, синф, спорт, меҳнат жамоаси ва бошқалар) да содир бўлади. Қайси гуруҳ инсонга кўпроқ мос келиши ва гуруҳ ўз муҳитида қандай қадриятларни кўллаб-қувватлаши ва ривожлантиришига қараб, унинг аъзоларида тегишли феъл-атвор хусусиятлари шаклланади. Унинг хусусиятлари, шунингдек шахснинг гуруҳдаги мавқеи, киришувчанлигига ҳам боғлиқ. **Айнан, жамоада феъл-атворнинг энг яхши хусусиятларини шакллантириш учун қулай имкониятлар бўлади.** Бу жараён ўзаро боғлиқ бўлиб, шахснинг ривожланиши туфайли жамоа ҳам ривожланади.

Феъл-атворнинг шаклланиши, асосан темперамент хусусиятларига боғлиқ. Темперамент, бу – одамнинг табиатан муайян хатти-ҳаракатлар услубига мойиллиги. Бу ҳиссийлик ёки вазминлик, ташқи шароитларга муносабат билдириш фаоллиги, хушмуомалалик даражаси ва ўзгарувчан шароитларга тезда мослашиш қобилияти кабиларга боғлиқ. Темперамент 4 турга ажратилади:

Сангвиник

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Шу билан бирга, биз инерция ортида асаб тизимининг заиф ҳаракатчанлигини тушунамиз. Айнан мана шу «инерция», масалан, аксарият режалаштирилган ишларнинг кейинга сурилгани ёки ўз вақтида бошланмаслигида намоён бўлади. Бундай темпераментга эга болалар, одатда сокин, хотиржам, шошқалоқликдан холи бўлиб, мувозанат саклай оладилар.

Феъл-атвордаги хусусиятлар етарлича ривожланган такдирда темперамент пайдо бўлади. Темперамент феълдаги хатти-ҳаракатларнинг мувозанати ёки номутаносиблиги, янги вазиятга киришишнинг осонлиги ёки қийинлиги, реакциянинг ҳаракатчан ёки инертлиги ва бошқа шу каби хусусиятларни белгилайди. Бироқ, темперамент феъл-атвори олдиндан белгилаб бермайди. Бир хил темпераментга эга кишилар бутунлай бошқача

характерга эга бўлиши мумкин. Темпераментнинг хусусиятлари маълум феъл-атвор шаклланишига ҳисса қўшиши ёки унга қарши туриши мумкин. Шундай қилиб, меланхолик (доим ғамгин) холерик (тез ҳаяжонга тушадиган) кишига қараганда ўзида жасорат ва қатъиятнинг шакллантириши қийин кечади. Холерик одамнинг эса, ўзини тута билиш қийинроқ; флегматик (лоқайд, совуққон) киши хушмуомалали одамга қараганда кўпроқ энергия сарфлаши керак ва ҳ.к.

Характернинг барча хусусиятлари бир-бири билан табиий боғлиқлик қонуниятига эга. Агар инсон жасур бўлса, унда ташаббускорлик, фидойилик ва сахийлик ҳам бўлади, деб тахмин қилиш мумкин. Киришимли одамдан ўз тажрибаларини баҳам кўриш истаги, ишончлилик, дўстона муносабат ва бошқаларни кутиш мумкин.

Шахснинг феъл-атвори бошқа одамларга нисбатан намоён бўлиши мумкин (шу билан бирга, киришувчан – одамови, ростгўйлик – ёлғончилик, хушмуомалалик – кўполлик ва ҳ.к.лар каби хусусиятларни ажратиб кўрсатиш мумкин); ишга нисбатан (масъулият – инсофсизлик, меҳнатсеварлик

– дангасалик ва ҳ.к.лар); ўзига нисбатан (камтарлик – ўзига бино қўйиш, ўз-ўзини танқид қилиш – ўзига ишонч, мағрурлик – камситиш ва ҳ.к.лар); мулкка нисбатан (сахийлик – очкўзлик, тежамкорлик – исрофгарчилик, аниқлик – пала-партишлик ва ҳ.к.лар). Ушбу таснифнинг маълум бир шартлилиги ва яқин муносабатларнинг ушбу жиҳатларининг ўзаро киришиб кетишини таъкидлаш керак. Масалан, агар бирор киши кўполлик қилса, бу унинг одамларга нисбатан муносабатига тегишли; лекин агар у бир вақтнинг ўзида ўқитувчи бўлиб ишлаётган бўлса, унда бу ерда унинг ўз ишига муносабати

(виждонсизлик), ўзига бўлган муносабати (ўзига бино қўйиш) ҳақида гапириш даркор.

Ҳаётнинг биринчи йилида бўлган одам катталар муҳити билан «ўзаро муносабатда бўлади», дунёни унинг кўзлари билан кўра бошлайди. Инсон ҳаётининг биринчи йилларидаги бахти (одатда 7 ёшгача) ҳаётининг муаммоларни ҳал қилишда тафаккурнинг устунлигидадир. Етти ёшга тўлган боланинг мияси унинг жадал ривожланишини таъминлайди. Дунё билан фаол муносабатда бўлиш орқали болалар борлиқнинг моҳиятини, зарурий хатти-ҳаракатларини ўрганадилар. Болалиқнинг таъсирчанлиги ҳаётда фойдали бўлиши

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

мумкин бўлган нарсаларни ўтказиб юбормайди. Йиллар давомида болаларнинг таъсирчанлиги сусаяди, аммо болалик тажрибаси ва билимлар ўсмирларга ўзини тутишда барқарор хатти-ҳаракат шакллари беради.

Аммо ўсмирлик даврида (8–14 ёш) инсон ўзи яшаётган муҳит талабларига йўналтирилган бўлиб, у имкон борича муваффақиятли мослашишга интилади. Ва, бу ерда нуфузли хатти-ҳаракатларга тақлид қилиш, ўсмирнинг ижтимоий ўзини ўзи самарали англаш истаги катта аҳамиятга эга. Ота-она, ака-ука ва опа-сингиллар ва сизга шахсан таниш бўлмаган бошқа одамлар ҳам бу ерда тақлид намунаси бўлиши мумкин.

Феъл-атвор нафакат тарбия, балки ўз-ўзини тарбиялаш жараёнида ҳам шаклланади. Инсон ўз феълининг салбий жиҳатларини онгли равишда тузатиши мумкин.

Шунингдек, болалар, феъл-атвор инсонга табиат томонидан берилмаслигини англашлари лозим. Тузатиб ёки ўзгартириб бўлмайдиган феъл-атворнинг ўзи йўқ! «Менинг бор феъл-атворим шу ва мен буни ўзгартира олмайман», деган гап шунчаки бир баҳона! Ҳар бир инсон ўз феъл-атвори учун жавобгар саналади ва ўз-ўзини тарбиялашга қодир.

Биз жамият аъзолари бўлганимиз сабабли, биз учун ўзга кишилар ва бутун жамият билан муносабатларни ўрнатиш муҳим саналади. Шахснинг жамиятга, ўзгаларга

муносабати инсоннинг асосий фазилатлари ва феълени, унинг ахлоқини белгилайди.

Ахлоқлилик, бу – ўз хатти-ҳаракатларимизни назорат қилиш, баъзи ижтимоий меъёрлар, эталон ва қадриятларга риоя қилиш зарурлигини ахлоқий англашдан иборат (меҳмонда, мактабда, театрда, кинода, жамоат транспортида, айниқса имконияти чекланган кишиларни кўрсак, ўзимизни қандай тутишимиз лозим ва бошқалар). Бошқача қилиб айтганда, ахлоқлилик, бу ўзимизни ихтиёрий ва онгли равишда жамият учун манфаатли бўлган йўлни тутишга мажбурлашдир. Зеро, барчамиз оила, кўча-кўй, синф, туман, шунингдек мамлакат ҳаёти доирасида муҳим «ғишт» бўлишга интиламиз. Шу билан бирга, биз ўзгаларни ёки жамиятни мамнун ёки хурсанд қилиш учун ўз йўлимиздан воз кечишимиз шарт эмас. Бизга фақат инсонпарвар (одамий) бўлишнинг ўзи етарли, ўзимизни ўзгаларга нисбатан шундай тутишимиз кифоя, гўё эртага ўзимиз ҳам ана шундай «ўзгалар»га айланишимизни билган ва амин бўлгандек.

Маданияти, дини, тарихий ривож ва бошқа кўп нарсалардан қатъи назар, барча халқлар умуминсоний ахлоқий қадриятларга эга. Жумладан, Имом Термизий (IX асрда Термиз шаҳрида (ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди) яшаган) бу хусусда фикр билдириб, шундай деган: «Фарзандни яхши тарбиялаш садақадан афзалдир», «Кимки одамлардан миннатдор бўлмаса, у Аллоҳга ҳам шукр қилмайди», «Одамларга

хайрихоҳлигинг – садақадир. Яхшиликка даъват ва ёмонликни қоралашинг садақадир. Адашганга тўғри йўл кўрсатишинг садақадир. Ҳатто камбағалга меҳр билан қарашинг ҳам садақа бўлади. Йўлда ётган тош, тикан, суякни олиб ташласанг – бу ҳам садақа. Бировнинг челагига ўз челагиндан сув куйиб берсанг – садақадир». «Тўғри ва яхши йўл, одамлар ўртасидаги муҳаббат ва дўстлик, тежамкорлик 24 қисмдан иборат башоратнинг бир қисмидир»³⁶. Дунёнинг буюк мутафаккирлари асарларига назар ташласак, уларда ҳам ахлоққа оид худди шундай ҳикмат ва кўрсатмаларни учратамиз.

Инсон одоб-ахлоқининг (маънавияти) энг юксак кўринишларидан бири, бу ўзга кишиларга нисбатан меҳр-шафқат (альтруизм), уларнинг манфаати учун ўз-ўзини чеклашга тайёр туриш ва, ҳатто ўздан воз кечишдир. Худбин истакларни чеклаш қобилияти олижаноб феъл-атворнинг энг юқори кўринишларидан биридир. Инсон хулқ-атворига бўлган қатъий талабнинг «олтин қондаси»: одамларга худди ўзига бўлгандек муносабатда бўлиш; бир гуруҳ одамларнинг фаровонлиги ўзга кишиларининг азоблари ҳисобига бўлмайди.

Бу борада энг муҳими бағрикенгликдир.

Бағрикенглик, бу ўзга одамларнинг фикри, эътиқоди, хулқ-атворига нисбатан бағрикенглик, бошқа маданият, миллат, дин ёки ижтимоий муҳитдаги одамлар билан мулоқот

қилишга тайёрлик, ўзгаларни эшитиш ва тушуниш имкониятидир ³⁷. Бағрикенглик, бу – ўзгаларнинг танлови, хусусиятлари, фикрларини қабул ва ҳурмат қилишдир ³⁸.

Имконияти чекланган шахслар баъзан барчамиз учун энг оддий бўлган хатти-

ҳаракатларни бажара олишмайди: йўлни кесиб ўтиш, китоб ўқиш, радио тинглаш, трамвайга чиқиш, дўкон, дорихона, ўзи яшаш турган хонадонга зинапоядан чиқиш ва ҳ.к.

Замонавий жамиятда бундай одамларнинг бошқалар билан

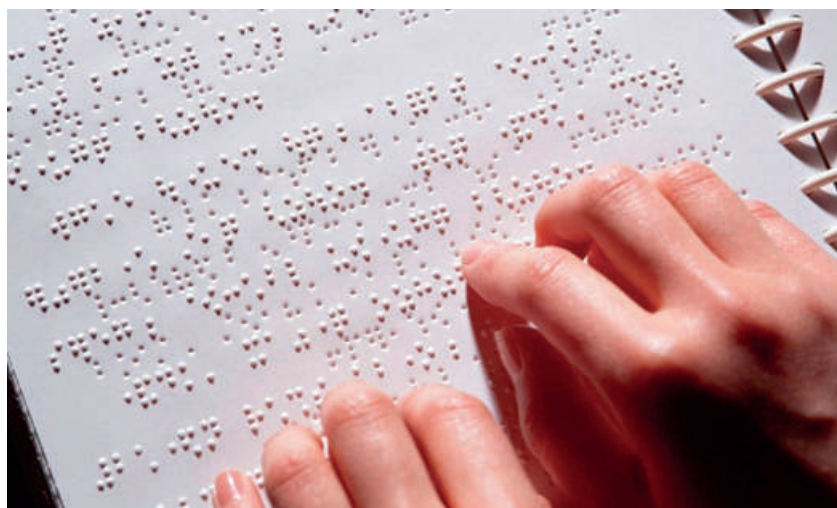
тенг ҳуқуқли бўлиш имконияти бор (давлат/жамият/қариндош ва яқин одамлар томонидан бериладиган кўмак), кўзойнак, Брайл алифбоси, матнни талаффуз қилиш учун махсус компьютер ускуналари, йўл бошловчи ит, сигнал берувчи махсус ҳасса ва светофор).

Хитой мутафаккири Шоу-Дао ўз шогирдларига шундай деган эди: «Лойиқ бўлганларга ҳурмат кўрсатинг, чунки уяладиган ҳеч нарса йўқ; унга интилганларга ҳурмат кўрсатинг, чунки бунда ҳеч қандай қийинчилик йўқ; лойиқ бўлмаганларга ҳам ҳурмат кўрсатинг, чунки ҳар кимда ҳурматга лойиқ бирор нарса бор».

Дунё бу сўзларни илк марта эшитганида узок йиллар ўтган эди, аммо Шоу шогирдлари ва замондошлари бу доно маслаҳатга амал қилишда давом этмоқдалар.

Шахслараро мулоқотда ҳурмат жуда катта ижобий роль ўйнайди; одамлар бу туйғу ва сифатни ғоятда қадрлашади; одамлар яхшилик ва эзгуликка интилади, ҳурматни эса меҳр-оқибат, самимийлик, ғамхўрлик сифатида қараш мумкин; ўзаро ҳурмат, бу одамлар ўртасидаги самимий муносабатларнинг кафолати, жамоада самарали ишлаш гарови; ҳурмат эса, айнан бағрикенгликдир.

Ҳурмат, бу муҳим ахлоқий категория бўлиб, сиз, бошқалар билан муносабатларни ўрнатишни

эндигина ўрганаётган ўқувчилар, бугунги синф соатимизда муҳокама қиладиган, ҳурматга бўлган муносабатингизни ахлоқий категория сифатида шакллантиришингиз керак. Масалан, манбаларимизга мурожаат қилиб, Ларошфуко ва Демокритнинг сўзлари билан танишсак, бошқа одамларга ҳурмат кўрсатганимизда, улардан ҳам ҳурмат кўришимиз, ўзгаларни ҳурмат қилиш орқали ўзимизни қадрлашимиз; бошқа одамларнинг ҳурмати ўзимизни керакли, муҳим, қизиқарли ҳис қилишга имкон беришини аниқлатади.

Ҳурмат, бағрикенглик каби, биринчи навбатда, ташқи

кўриниши, маданияти, соғлиғи ва бошқа хусусиятларидан қатъи назар, бошқа шахсга бўлган ҳурматга асосланади.

Бағрикенглик (толерантлик) босимни қўлламасдан, асосан тушунтириш ва ишонтириш усули билан ўзаро тушуниш ва турли хил манфаатларни уйғунлаштиришга эришиш истаги сифатида ифодаланади. Бағрикенглик, бу – бошқа шахсга ҳурмат кўрсатиш, унинг ўз эътиқодларига бўлган ҳуқуқини тан олиш.

«Толерантлик» атамаси нимани аниқлатади?

tolerancia (испанча) – ўзиникидан фарқ қиладиган ғоялар ёки фикрларни тан олиш қобилияти;

³⁷ <https://pedsovet.su/load/614-1-0-54768>

³⁸ <https://news.mail.ru/guide/chto-takoe-tolerantnost-prostymi-slovami/>

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

tolerance (французча) – бошқалар сиздан бошқача фикр юритиши ёки ҳаракат қилиши мумкин бўлган муносабат;

tolerance (инглизча) – сабр-тоқатли бўлишга тайёрлик; марҳаматлилиқ;

kuan rong (хитойча) – рухсат бериш, қабул қилиш, бошқаларга нисбатан мурувватли бўлиш;

tasamul (арабча) – кечиримлилиқ, илтифотлилиқ,

мулойимлик, раҳм-шафқат, илтифот, сабр, бошқаларга нисбатан муносабат;

Терпимость (русча) – бирор нарса ёки кимгадир чидаш, сабр-тоқат, бардошлилик, қатъиятлилиқ, бирор нарса ёки кимгадир чидай олиш, бошқаларнинг фикри билан ҳисоблашиш, ўзига нисбатан талабчан бўлиш.

Шундай қилиб, бағрикенглик ўзгаларнинг фикри, қарашлари ва ҳаракатлари

измига тушиш эмас; бўйсунувчи сабр ҳам эмас, балки этник гуруҳлар/халқлар, ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги ўзаро тушуниш йўлида, ўзга маданий, миллий, диний ёки ижтимоий муҳитдаги одамлар билан ижобий муносабатда бўлиш йўлида фаол маънавий позиция ва бағрикенгликка психологик тайёрликдир.

Бағрикенгликнинг таърифини қуйидагича шакллантириш мумкин: дунёқараши турлича, бир-биридан фарқ қиладиган одамларнинг бир-бири билан тинч-тотув яшашига ёрдам бериш.

Умумий маънода бағрикенглик:

- ☒ ҳамкорлик, шериклик руҳи;
- ☒ бошқаларнинг фикрига чидашга тайёрлик;
- ☒ инсон қадр-қимматини ҳурмат қилиш ³⁹;
- ☒ ўзгаларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш;

☒ ўзгаларни қандай бўлса шундайлигича қабул қилиш;

☒ ўзини бошқанинг ўрнига қўя олиш қобилияти;

☒ бошқа бўлиш ҳуқуқини ҳурмат қилиш;

☒ хилма-хилликни тан олиш;

☒ бошқаларнинг тенглигини тан олиш;

☒ бошқаларнинг фикри, эътиқоди ва ҳуқ-атвориға бағрикенглик;

☒ ҳукмронлик, зарар, зўравонликдан воз кечиш.

39 <http://www.azovlib.ru/2016-04-06-12-21-42/2-uncategorised/441-2016-09-16-16-03-561> <https://pedsovet.su/load/669-1-0-37653>

Бағрикенг шахснинг хусусиятлари:

- ☒ ўзгаларга рағбат;
- ☒ бошқаларга нисбатан мойиллик;
- ☒ сабр;
- ☒ ҳазил туйғуси;
- ☒ сезгирлик;
- ☒ ишонч;
- ☒ алтруизм;
- ☒ фарқларга бағрикенглик;
- ☒ ўзини назорат қилиш қобилияти;
- ☒ хайрихоҳлик;
- ☒ бошқаларни муҳокама қилмаслик қобилияти;
- ☒ инсонпарварлик (гуманизм);
- ☒ тинглай билиш қобилияти;
- ☒ қайғудош бўлиш қобилияти.

Шундай қилиб, бағрикенглик нафақат бошқага нисбатан бағрикенглик ва ҳурмат, балки бошқани билиш ҳамдир (+эмпатия). Шундай психологик қоида мавжуд: биз ҳар қандай объект ҳақида қанчалик кам маълумотга эга бўлсак, ва нафақат объект – куш ёки ҳайвон, биз бир хил турдаги объектда камроқ фарқларни кўрамиз. Одамлар билан ҳам худди шундай. Мисол учун, ўқитувчи биринчи марта синфга кирганида, унда барча болалар бир хилга ўхшаб кўринади, агар бир хил бўлмаса, унда жуда ўхшаш, лекин бир ойдан камроқ вақт ичида уларнинг барчаси бир-биридан фарқ қилишини билиб олади. Ва, у ўз тарбияланувчилари билан қанчалик кўп танишса, уларнинг қизиқишлари, ақлий ва жисмоний ривожланиши,

одатлари ва бошқалардаги фарқларни кўради.

Бошқа миллат вакиллари учун ҳам худди шундай. Агар биз улар билан мулоқот қилмасак, улар аслида қандай эканлигини аниқ била олмаймиз. Биз улар ҳақида айтишимиз мумкин бўлган ягона нарса, асосан бизнинг (миллий, мамлакат) жамиятда ҳукмрон бўлган фикрлар (стереотиплар), оммавий ахборот воситаларидан олинган маълумотлар, ушбу миллат вакиллари ҳақидаги маълумотлар, масалан, ўз доирангиздаги мулоқот, қариндошлар орқали ва ҳоказо.

Мисол учун, Руслан исмли йигитнинг бошига тушган воқеани олайлик. У микроавтобусни «А» миллат вакилига ижарага беради. Бир неча ой ўтгач, ижарачи машинани ижарага олишни бошқа давом эттирмасликка қарор қилди ва шартномани бекор қилиб, уни эгасига қайтарди. Руслан автомашинанинг бир неча ой олдин лизинг вақтидагидан анча ёмон аҳволда эканлигини кўрди, бу эса ижарачи шартнома шартларидан бири – ўз вақтида техник хизмат кўрсатишни бажармаганидан далолат берарди. У етказилган зарарни қоплашни талаб қилган, ижарачи бунга ижобий жавоб берган, бироқ пул топиш учун унга бир ҳафта вақт беришни сўраган. Натижада, уй эгаси ваъда қилинган пулни бир ҳафтада ҳам, бир ойда ҳам, бир йилда ҳам, собиқ ижарачининг ўзини ҳам кўрмайди. У илгари «А» миллатига мансуб кишилар билан алоқага чиқмагани учун «ҳаммаси шу аҳвол» деб ўйлай бошлайди. Шунингдек, у оила аъзолари, дўстлари ва ҳамкасбларига

салбий тажриба ҳақида гапириб беради. Унинг ижарачи ҳақидаги гапларига одамларнинг баъзилари ҳамдардлик билдирган ёки унинг нуқтаи назарини кўллаб-қувватлаган бўлса, бошқалари бундай фикрга қарши чиқиб, «А» миллатига мансуб одамларни билишини, улар ўқитувчи ва шифокор, тадбиркор ва ҳуқуқшунос бўлиб ишлашлари ҳамда ўз вазифаларини аъло даражада бажаришини айтишади. Уларни фақат яхши одамлар деб билишларини таъкидлашади. Шу тариқа, фикрлар бўлинади.

Бу ҳолат, бизга турли одамларнинг бир миллатнинг турли вакиллари билан мулоқот қилишда турлича тажрибага эга эканлигини кўрсатади. Эҳтимол, одамнинг биринчи қисми, иккинчи қисми эга бўлган маълумотни билганида, бундай шошилиш хулосалар чиқармас эди. Шундай қилиб, («А» миллати вакили ҳақида тўлиқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун) етарли маълумотларнинг йўқлиги нотўғри хулосаларга олиб келди.

«Кўрлар ва фил» масали. Эл-Ҳоранинг орқа томонида бир шаҳар бўлиб, унинг аҳолиси кўр эди. Бир куни ажнабий ҳукмдор ўз мулозимлари ва кўшини билан келиб, шаҳар яқинида қароргоҳ қуради. Унинг атрофдагиларни дахшатга соладиган кучли фили бор эди. Фил нима эканлигини билишни истаган шаҳарликларнинг баъзилари қароргоҳга қараб йўл олишди. Ҳайвоннинг қандай кўринишини билмай, улар уни хис қила бошладилар, аста-секин маълумот тўплашди, унинг бирор бир қисмига тегишди. Уларнинг ҳар бири филнинг танасини ушлаб

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

кўрар ва энди филнинг нима эканлигини билишга уринар эди.

Филнинг қулоғига теккан киши: «Бу гиламга ўхшаш катта, кўпол, кенг ва ғадир-будир нарса», деди.

Хартумига қўл теккизган киши: «Аслида ҳаммаси

ўзгача. Бу ичи бўш, найчасимон, даҳшатли ва ҳалокатли».

Оёғини пайпаслаган: «У қудратли ва мустаҳкам, гўё устундек», деди.

Уларнинг ҳар бири фил танасининг кўп қисмидан фақат бирини ушлаб кўрди, ҳамма фил ҳақида ўзича

тасаввурига эга бўлди, лекин булар нотўғри тасаввур эди.

Ушбу масалда оддий сабоқ мужассам бўлиб, негадир, биз уни кўпинча безъетибор қолдирамиз: умумий манзарани фақат уни ташкил этувчи алоҳида унсурлар/парчалар ҳақида тасаввурга эга бўлиш орқали тушуниш/кўриш мумкин эмас.

БИЗ ИСТАГАН КЕЛАЖАК: БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ

Мақсад:

Синф соати натижасида ўқувчилар:

- ✓ «Барқарор ривожланиш мақсадлари» концепцияси билан танишадилар;
- ✓ барча учун бирдек, сифатли таълим олишни таъминлаш, бутун жамиятнинг вазифаси эканлигини англайдилар;
- ✓ мақсадларга эришишда таълимнинг аҳамиятини муҳофаза қиладилар;

- ✓ синфдошларининг рухий, ақлий, жисмоний қобилиятлари қандай бўлишидан қатъи назар, уларга ҳурмат билан муносабатда бўлишни ўрганадилар;
- ✓ атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича халқаро ташкилотларнинг расмий ҳужжатлари билан ишлашни ўрганадилар;
- ✓ мулоқот фазилатларини ривожлантиришда давом этадилар.

Синф соати учун тавсия этилган жиҳозлар: проектор, мавзуга оид слайдлар, синф соати учун атама луғати, ноутбук.

Давомийлиги: 45–90 дақиқа. Ўқитувчининг ихтиёрига кўра.

Дарснинг бориши:

1-қадам. Синфни 5 кишидан иборат бўлган гуруҳларга бўлиш.

2-қадам. «Дунёни 6 дақиқа сукут сақлашга мажбур қилган қиз» видеороликини томоша қилиш.

Девочка, которая заставила мир замолчать на 6 минут

Выступление 13 летней Северен Сузуки на всемирном Саммите в Рио де Жанейро в 1992 году.

3-қадам. Ўқувчилар видеоролик ҳақида ўз таассуротлари билан ўртоқлашадилар.

4-қадам. Синф раҳбарининг сўзи.

Барқарор ривожланиш концепцияси ўз ичида учта йўналишни қамраб олган: иқтисодиёт, жамият ва табиий бойлик. Барқарор ривожланиш моделини тизимли равишда кесик пирамида шаклида ифодалаш мумкин, унинг асоси

пойдевори экотизимлардир, зеро, Ер юзасини ҳаёт учун мослаштирувчи асос, барча зотларнинг жамул-жамлигидадир. Биосфера механизмлари сайёра атмосферасининг ҳаддан ташқари қизиши ёки ҳаддан ташқари совиши ўртасида бўлган беқарор мувозанатни сақлашга, шунингдек атмосферанинг газ таркибини тартибга солиш ва бизнинг мавжудлигимиз учун мос бўлган муҳитнинг барқарорлигини сақлаш

учун имкон яратади. Табиий экотизимлар тирик организмлар учун қулай яшаш муҳитини ташкил қилиб, Барқарор Ривожланиш учун шароит яратади, зеро, Ҳаёт учун шароит яратувчи ҳам Ҳаётнинг ўзидир!

Экотизимнинг ҳар бир турини Ҳаёт ва унинг асоси деб, жамиятнинг бутун тизимини қўллаб-қувватловчи пойдевор сифатида кўриб чиқиш ҳам мумкин.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Ушбу моделдаги табиий экотизимларнинг юқори поғонасида сунъий (антропоген) экотизимлар жой олган: боғлар, хиёбонлар, далалар, экин майдонлари. Ушбу экотизимлар ўзгача тузилган бўлиб, инсон ҳаёти билан чамбарчас боғлиқлиги сабаб, атроф-муҳитни тартибга солишнинг экотизим функцияларини тўлиқ бажара олмайди, чунки уларнинг

энергияси/ биомассасининг катта қисми инсонлар томонидан ўз эҳтиёжлари учун сарфланади.

Асосий пойдевордан юқориқда ижтимоий-иқтисодий текислик ўрин олган. Ҳаётнинг ижтимоий ва иқтисодий соҳаларини ташкил этиш учун табиий экотизимларнинг ресурсларидан фойдаланиш

асос қилиб олинган. Ушбу моделнинг муҳим бир жиҳати, пойдеворнинг бузилиши, пирамида юқори қисмларининг кулашига сабаб бўлишини тушунишдадир.

Табиий экотизимлар тирик организмлар учун қулай яшаш муҳитини ташкил қилади ва Барқарор ривожланиш учун шароит яратади.

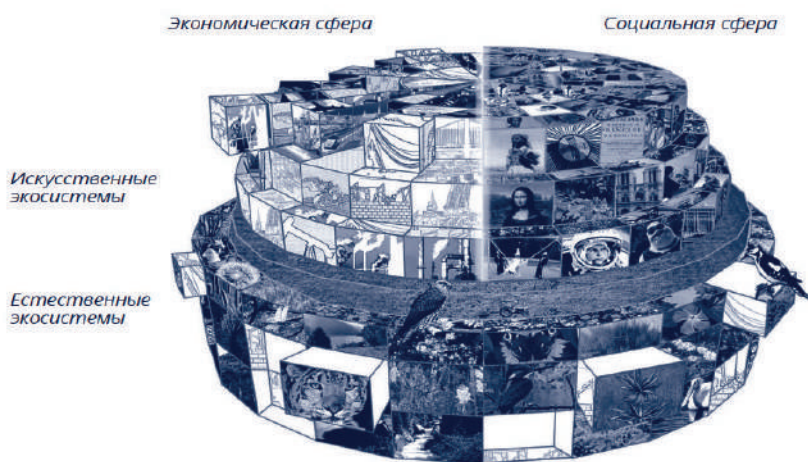
ЧТО ТАКОЕ УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ?

$$УР = \left[\begin{array}{l} \text{СОЦИУМ} \\ \text{ЭКОНОМИКА} \\ \text{ЕСТЕСТВЕННЫЙ КАПИТАЛ} \end{array} \right]$$

Устойчивое Развитие - это такое развитие, которое удовлетворяет потребности настоящего времени, но не ставит под угрозу способность будущих поколений удовлетворять их собственные потребности.

- Комиссия Брундтланд

Модель Устойчивого развития, которая показывает зависимость между экологическим, экономическим и социальным измерением общества. Фундамент - естественные экосистемы, а социальное и экономическое измерения являются надстройкой и зависят от состояния естественных экосистем.

5-қадам. Ўқитувчи умумдунёвий мақсадларни ифодаловчи анимацияли фильмни ўқувчиларга тақдим этади.

Самый большой урок в мире

Анимированный фильм.

6-қадам. Ўқитувчи «Барқарор ривожланиш мақсадлари рақамлар тилида» номли фильмни ўқувчиларга кўйиб беради.

Цели Устойчивого Развития языком цифр

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

7-қадам. Барқарор ривожланиш мақсадлари.

Ўқитувчи ўқувчилар билан биргаликда Барқарор ривожланишнинг 17 та мақсадини муҳокама қилади. Экранда расм намойиш этилади.

1. **Қашшоқсиз дунё** (Дунё бўйлаб қашшоқликнинг ҳар қандай шаклини тугатиш).
2. **Очарчиликсиз дунё** (Очарчиликка чек қўйиш, озик-овқат хавсизлигини таъминлаш, овқатланиш рационини яхшилаш ҳамда қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишига кўмаклашиш).
3. **Соғлом турмуш тарзи** (Соғлом турмуш тарзини таъминлаш ва барча ёшдаги кишиларнинг фаровонлигига кўмаклашиш).
4. **Сифатли таълим** (Умумқамровли ва адолатли сифатли таълимни таъминлаш ҳамда барчага бутун умри давомида таълим олиш имкониятини рағбатлантириш).
5. **Эркаклар ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлари** (Гендер тенгликни таъминлаш ва барча хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш).
6. **Тоза сув ва канализациядан фойдаланиш** (Барча учун сув ресурслари ва санитариянинг мавжудлиги ҳамда улардан оқилона фойдаланишни таъминлаш).
7. **Қайта тикланувчи энергия манбалари** (Арзон, ишончли,

барқарор ва замонавий энергия манбаларидан барча учун умумфойдаланиш имкониятини таъминлаш).

8. **Муносиб иш ўринлари ва иқтисодий ўсиш** (Самарали бандликни ошириш ҳамда эркаклар ва хотин-қизларни муносиб иш билан таъминлаш асосида барқарор ва умумқамровли иқтисодий ўсишга кўмаклашиш).
9. **Инновация ва инфратузилма** (Барқарор инфратузилмани яратиш, умумқамровли ва барқарор саноатлашув ва инновацияларга кўмаклашиш).
10. **Тенгсизликсиз дунё** (Мамлакатлар ичида тенгсизлик ва унинг барча қуринишларини қисқартириш).
11. **Шаҳарлар хавфсизлиги ва арзон турар жой** (Шаҳарлар ва аҳоли яшаш пунктларининг очиқлиги, хавфсизлиги ва экологик барқарорлигини таъминлаш).
12. **Оқилона истеъмол** (Истеъмол ва ишлаб чиқаришнинг оқилона моделларига ўтишни таъминлаш).
13. **Иқлим ўзгаришига қарши кураш** (Иқлим ўзгариши ва унинг оқибатларига қарши кураш бўйича тезкор чораларни қабул қилиш).
14. **Денгиз ресурсларини сақлаш** (Барқарор ривожланиш учун океан ва денгиз

ресурсларидан барқарор фойдаланишни сақлаш ва таъминлаш).

15. **Куруқликдаги экотизимлари сақлаш** (Куруқлик экотизимларини ҳимоялаш ва тиклаш, улардан оқилона фойдаланишга кўмаклашиш, ўрмонлардан оқилона фойдаланиш, чўлланишга қарши курашиш, ерларнинг емирилишини тўхтатиш ва ортга қайтариш, биохилма-хилликнинг йўқолиб кетишини тўхтатиш).
16. **Тинчлик ва қонун устуворлиги** (Барқарор ривожланиш мақсадлари йўлида тинчликсевар ва очиқ жамиятлар барпо этилишига кўмаклашиш, барча учун одил судлов имкониятидан фойдаланишни таъминлаш ва барча даражаларда самарали, ҳисобдор ва кенг иштирокка асосланган муассасаларни ташкил этиш).
17. **Мақсадларга биргаликда эришиш** (Барқарор ривожланиш мақсадларида Глобал шериклик доирасида амалга ошириш воситаларини мустаҳкамлаш ва ишларни фаоллаштириш).

Қуйидаги мақсадлардан қайси бирини энг муҳим, деб ҳисоблайсиз? (ўқувчилар ўз фикрларини билдиришади). Жаҳон ҳамжамияти олдидан турган муҳим вазифалардан бири, мақсадларга биргаликда эришишдир.

Юқорида қайд этилган мақсадлар умумжаҳон Барқарор ривожланишининг мақсадлари ёки бошқача айтганда, муносиб ҳаётдир.

Демак, 2030 йилгача ушбу мақсадлар бажарилиши лозим. Ушбу мақсадларнинг ижрочилари эса, сиз бўласиз! Яқин йилларда сизлар мактабни битириб, касб-хунар таълимини ўзлаштириб, меҳнат фаолиятини бошлайсиз, аммо ҳозирги кунда асосий фаолиятингиз мактабда таълим олишдир.

Шу боис, бугунги машғулотда мен сизлар билан умумжаҳон мақсадларга эришиш йўлида, таълим соҳаси қандай ўринга эғалигини муҳокама қилмоқчиман.

8-қадам. Синфни гуруҳларга бўлиш. Гуруҳларнинг 3-4 тадан Барқарор ривожланиш мақсадларини танлаши. Мақсадлар такрорланмаслиги лозим. Гуруҳнинг вазифаси флипчартда Барқарор ривожланиш мақсадларининг рамзини рақам ва имзосиз чизишдир. Қолган гуруҳлар эса флипчартда Барқарор ривожланишнинг қайси мақсади акс эттирилганини топади ва мақсаднинг мазмунини сўзлаб беради.

9-қадам. Шунингдек, мунозара ташкил қилиш ҳам мумкин. Мунозара доирасида эркин фикр алмашилади.

Мунозара учун саволлар:

1. Қайси Барқарор ривожланиш мақсадига эришишда иштирок этишни истайсиз?
2. Барқарор ривожланиш мақсадларига эришиш учун ёшлар масъулият ҳис қиладимиз? Барқарор ривожланиш мақсадларига эришиш учун ёшлар дунёни яхши томонга ўзгартира оладими?
3. «Барқарор ривожланиш мақсадлари мен учун ғоятда муҳим, чунки...» жумласини тўлдиринг.
4. Барқарор ривожланиш мақсадларига эришиш учун, айти дамда биз нималарни амалга оширишимиз мумкин?

«Пределы Роста»: история и перспективы. Д. Медоуз

Д. Медоуз – американский учёный, заслуженный профессор системного управления, директор Института политических и социальных исследований при Университете Нью-Гэмпшира, президент лаборатории интерактивного образования, широко известен как соавтор доклада Римскому клубу «Пределы роста» и др.

Образование для Устойчивого Развития в Кыргызстане

Презентация «Образование для Устойчивого Развития в Кыргызстане» В. Коротенко, Председателя Совета ЭД «БИОМ».

Экосистемные услуги – проф. Бобылев С.Н.

С.Н. Бобылев – доктор экономических наук, профессор, зав. кафедрой экономики природопользования экономического факультета МГУ

Юваль Ной Харари – Вызовы 21-го века

Профессор Иерусалимского Университета Ю.Н. Харари – историк, философ, автор бестселлеров «Sapiens: Краткая история человечества».

Экологические изобретения, которые спасут нашу планету

Человечество уже не первую сотню лет пагубно влияет на природу и планету в целом. Но есть люди, которым не безразлична наша с вами планета, и они изобретают новые полезные технологии, которые могут спасти мир. 11 изобретений, которые СПАСУТ планету, представлены по ссылке.

Потрясающие изобретения, которые спасут планету

Каждые 2 часа мы выбрасываем целый грузовой корабль мусора. К счастью, сейчас существует множество полезных и экологических трендов, и компании внедряют «зеленые» технологии, позволяющие потребителям жить практически без отходов. В видеоролике рассказывается о некоторых из самых впечатляющих примеров.

Экологические изобретения, которые спасут нашу планету

8-СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ УЧУН СИНФ СОАТЛАРИ

Ҳикоя Айтишнинг
Сирлари

106-110 бет.

Одоб-Ахлоқ Ва
Ҳуқуқ: Ижтимоий
Муносабатларни Тартибга
Солиш

111-114 бет.

Ҳар Нарсанинг Ўз
Ечими Бор: Унга Қандай
Эришиш Мумкин

115-123 бет.

Гендер Муносабатлар:
Асосий Тушунча Ва
Амалиёт

124-129 бет.

Марказий Осиёнинг
Санъатдаги Қиёфаси.
Бизнинг Умумий
Маданиятимиз

130-138 бет.

ҲИКОЯ АЙТИШНИНГ СИРЛАРИ

Мақсад:

*Синф соати натижасида
ўқувчилар:*

- ✓ ҳикоялар сўзлаш нима эканлиги ва инсонлар билан мулоқот қилишда уларнинг қанчалик муҳим аҳамиятга эга эканлигини билиб оладилар;
- ✓ ўзганинг ҳикоясини таҳлил қилиш ёки ўз ҳикояси устида ишлаш кўникмасини шакллантирадилар;
- ✓ тақдим этилган ҳикоя ёки бўлмаса ўзи ўрганиб чиққан ҳикояни таҳлил қилиш асносида ҳар бир шахснинг ўз ҳаёти учун жавобгар эканлиги тўғрисида тафаккур қиладилар;
- ✓ жамоада ишлаш кўникмаси, ўз фикрини ифода этиш қобилиятини намоиш этадилар ва ривожлантирадилар.

Синф соати учун тавсия

Этилган манбалар: маълумот
варақалари, Дэн Хармон
айланаси.

Давомийлиги: 45–90 дақиқа.
Ўқитувчининг ихтиёрига кўра.

*«Ҳар ким вақти-вақти
билан яхши ҳикоя сўзлаб
беришларига эҳтиёж сезади»*

Тубе Янсон

Замонавий таълимда
сторителлинг усули тез-тез
қўлланилади. Сторителлинг
(ингл. storytelling) – сўзма-сўз
таржима қилинганида «ҳикоя
сўзлаш» деган маънони
англатади.

Дарс ёки дарсдан
ташқари машғулотларда
ўрганилаётган мавзуга оид
ёки ўқувчи ўз иши/тадқиқоти
учун танлаган сюжетга эга
бўлган ҳикоялар нафақат
когнитив қобилият, балки
ҳиссий интеллектни ҳам ўз
ичига олади, бу айниқса

«4К» компетенцияларини
ривожлантиришда муҳим
саналади.

Ўқувчиларга «ҳикояларни
сўзлаб бериш»ни ўргатиш
учун мўлжалланган синф
соатини икки усулда ўтказиш
мумкин.

Биринчиси, ўқувчилар
таклиф қилган ҳикояларни
муҳокама қилишга, иккинчиси
– маълум қоидаларга таяниб,
ўз ҳикояларини яратишга
асосланган бўлиши мумкин.

Биринчи усул

Синф соати муҳокама
қилинадиган мавзу билан
таништириш, шунингдек,
«музёра» машқи орқали
ўқувчиларни иш жараёнига
жалб қилишдан бошланади.

Ўқитувчи ўқувчиларни турли
усулда (санок, геометрик
шакллар бўйича ва ҳоказо)
гуруҳларга ажратади ва
ҳар бир гуруҳга қуйидаги
вазифаларни таклиф қилади:

Ҳар бир гуруҳга ватман қоғози берилади. Вазифа: расм чизиш, аммо ўзаро мулоқот қилиш ва фикр алмашиш ман этилади. Гуруҳнинг ҳар бир аъзоси расмининг фақат битта элементини чизиш ҳуқуқига эга.

Вазифани бажаришга 5 дақиқа вақт ажратилади.

Ажратилган вақт тугагач, ўқитувчи биринчи ўқувчига савол беради:

- ☒ Расм чизишни бошлаганда, уни қандай бўлишини тасаввур қилган эди?

Бутун гуруҳга савол:

- ☒ Расмининг биринчи элементидан, дўстингиз нима демоқчи бўлганини аниқлай олдингизми?
- ☒ Расмда сюжет пайдо бўлди ми?
- ☒ Мулоқот қила олмаганингиз сабаб, сюжетни яратиш қийин бўлди ми?
- ☒ Расмингизга таяниб ҳикоя айтиб бера оласизми? Гуруҳлардан бирини расмга қараб ўзлари ўйлаб топган ҳикояни айтиб бериш учун таклиф қилиш мумкин.

Ўқитувчи жавобларни умумлаштириб, одатда, ўзаро мулоқот қилиш, сўзламоқчи бўлган ҳикояни муҳокама қилишга имкон бўлмаслиги айрим қийинчиликларга сабаб бўлишини изоҳлаб ўтади.

Дарснинг кейинги босқичи ўқувчиларнинг ҳикоялар билан ишлашни ўрганишидир.

Ҳар бир гуруҳ ҳикоя ёзилган маълумот варағини олади. Синфдан ташқари машғулотларимизнинг асосий мавзуси, ҳар бир ўқувчининг фуқаролик ҳабардорлигини ошириш ва экстремизмга қарши курашишга оид бўлганлиги сабабли, ҳикоялар мавзуга мувофиқ равишда танланиши лозим ⁴⁰.

1-маълумот варақаси

Мен Қирғизистонда туғилиб ўсганман, рус миллатига мансуб бўлишимга қарамай, мени ҳеч қачон ажратишмаган. Қирғизистон Миллий университетининг қирғиз-рус гуруҳида таҳсил олганман. Гуруҳимизда ўлкамизнинг тоғли ҳудудларида истиқомат қиладиган, фақат қирғиз тилини биладиган йигитлар кўп эди, балки улар рус тилини ўрганиш имкониятлари бўлгани учун ҳам шундай гуруҳлар ташкил этилгандир. Мен эса, ўз навбатида, бу гуруҳда ўқиётганимдан ҳеч ҳам ташвишга тушмаганман, чунки биз ҳаммамиз дўст эдик, бир-биримизга ёрдам берардик. Афсуски, ўша пайтда мактабда ҳам, университетда ҳам қирғиз тилидан дарс беришмаган ва бугун, бу менинг мулоқотимга таъсир қилмоқда, мен тилни фақат кундалик даражада биламан.

Кишининг қайси миллатга мансублиги мен учун муҳим эмас, асосийси қандай қалб эгаси, қандай ахлоқий пок инсон эканлигингиз. Мен бошқа миллат ва динларни ҳурмат қиламан. Ҳар қандай инсон каби мен ҳам диндорман, аجدодларимнинг урф-одат, феъл-атвор, аъъаналарига риоя қиламан

ва фарзандларимни ҳам шундай тарбиялайман. Агар мўмин бўлсанг, қалбинг, виждонинг пок бўлмоғи, муҳтожлар, мискинларга ёрдам бермоғинг керак.

Мен, ҳар бир инсон ҳаётда диний бағрикенг бўлиши, ҳар қандай дин, урф-одат ва аъъаналарни ҳурмат қилиши, ўзи учун кадрли бўлган нарсани асло пеш қилмаслиги, белгиланган чегаралар доирасида динини улуғлашда иштирок этиши ва ҳеч қачон ўз динини намоёйишкорона кўрсатмаслиги лозим, деб ҳисоблайман.

Биз асосий қонуни Конституция бўлган демократик давлатда яшаймиз, мактабнинг асосий қонуни эса мактаб Низоми ҳисобланиб, унда мактаб формаси белгиланган, шу сабаб, мен ўқувчиларнинг мактабда ҳижоб ўрашига мутлақо қаршиман. Бу, эҳтимол, ота-оналарнинг диндорлиги билан боғлиқдир ёки «барчага ман этилган, менга эса мумкин», деган фикр сабабидандир, аммо шахсан мен, бунга қаршиман. Биз қонунга итоаткор фуқаролар бўлишимиз лозим...

Қирғизистон – менинг юртим, Жани-Жер – менинг она юртим ва мен шу ерда туғилиб ўсганимдан фахрланаман!

Ўқитувчи, Чуй вилояти, Қирғизистон.

2-маълумот варақаси

Мен 9 ёшимдан бошлаб опам билан бирга намоз ўқийман. Вақт ўтиб ота-онамиз ҳам иймон келтирдилар. Умуман олганда,

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

бизни дин хикматлари билан таништирган инсон, бувим эдилар. Бизнинг оиламиз барча диний қонунларга амал қилади... Туғилган кун ва Янги йилга келсак, биз бундай байрамларни нишонламаймиз. Давлатимиз диний жамоалар манфаатларини ҳисобга олиб, диний байрамларни кенг нишонлайди. Мамлакатимиз учун замонавий ислом кўриниши хос бўлиб, унда, айниқса аёлларга нисбатан зўравонлик ва шафқатсизликка ўрин йўқ.

Яқинларимиз диний танловимизни ҳурмат қилишади. Аввалига атрофдагиларнинг динга бўлган қарашлари ўзгача эди. Мен 6–синфда ўқиган пайтимда, камдан-кам ҳолларда рўмол ўраларди. Ҳамма менинг рўмол ўрашимга ота-онам мажбур қилади, деган фикрда эди ва улар ҳақида ёмон гаплар гапиришарди. Ўқитувчилар мени мактабдан ҳайдаб чиқариш билан таҳдид қилар, рўмолимни ечишим учун руҳий босим ўтказишарди. Илк ойлар мен учун оғир кечди, мактабга боришни истамас эдим. Бу ҳақда гапирмаган биронта ўқитувчи қолмади... Юзимда экстремист ва террорчи эканлигимизни айтган аёллар бор эди, улар бизга салбий муносабатда бўлишди. Буларни ўйлаб юм-юм йиғлаган пайтларим ҳам бўлди...

Диний таълим инсоннинг ёшидан қатъи назар берилиши керак, ҳар ким бунга ўз хоҳиши билан интилиши лозим. Ислонда мажбурлаш йўқ. Менинг кўплаб дугоналарим Ислонми қандай қабул қилганликлари ҳақида ҳикоя қилиб беришган, баъзиларининг ота-оналари ичкиликка муккасидан кетган

ва шу боис, улар моддий ҳамда маънавий ёрдамга муҳтож эдилар. Кўпгина ўғил болалар масжидга боришади ва у ерда диний раҳбарлар тимсолида ўқитувчи ва мураббийларни топишади. Оилавий муаммолар кўплаб ёшларни динга киришга ундайди. Оммавий ахборот воситалари ҳам, ижтимоий тармоқлар ҳам ёшларнинг дин масаласидаги танловига таъсир қилиши мустасно эмас.

Сўнгги пайтларда диний раҳбарларнинг синовдан ўтказилишини тўла кўллаб-қувватлайман, чунки улар ислом динини яхши билишлари керак. Мен ҳаётимдан бир мисол келтирмоқчиман. Мен опамдан олдин рўмол ўрай бошладим, шунда кўшнимиз опамни камсита бошлади ва, гарчи мен ёшроқ бўлсамда, опамдан анча ақлли эканлигимни бот-бот такрорлар эди...

Оилавий муносабатларга келсак, никоҳни расман рўйхатдан ўтказиш лозим. Лекин мен кўпхотинлилиikka қарши эмасман. Отам мени ахлоқли, эътиқодли, кўнгли очиқ бир инсонга турмушга чиқиб, бахтли ҳаёт кечиришим учун дуо қилади. Ислонда қиз ўзи рози бўлгани ҳолда турмушга чиқади. У, аввало фарзандларига яхши таълим ва тарбия бериш мақсадида олий маълумотга эга бўлиб, кейин турмуш қуриши мақсадга мувофиқ...

19 ёшдаги қиз, нодавлат ташкилот ходими,

Хўжанд, Тожикистон

3-маълумот варақаси

Мен ўзимни иймонли, деб биламан ва барча мавжуд динларни қадрлайман. Уларнинг барчаси мен учун

бирдек қимматга эга. Мен дунё бўйлаб тез-тез саёҳатга чиқаман ва турли муқаддас жойларни зиёрат қиламан. Мен учун инсон қалбида нималар рўй бераётгани муҳим, зеро, у бевосита хатти-ҳаракатларга боғлиқ.

Кўпинча одамлар балою офатларга ўзлари сабаб бўлишларини англамай, Худодан ёрдам сўраб илтижо қилишади. Ҳар бир инсон танлаш ҳуқуқига эга, лекин одамлар эртанги кунини ўйламай, ўткинчи лаззатларга алданишади, баъзида яқинларига хиёнат ҳам қилишади...

Менинг отам профессор, таникли филолог доим шу сўзларни такрорлар эди: «Ҳалол яшаш, ўзгаларга ёмонликни раво кўрмаслик, ҳамиша замон билан ҳамнафас бўлиш, фақат ўзининг кучигагина суяниш лозим, ана шунда сен муваффақият қозона оласан». Гарчи бу оддий гап бўлиб туюлса-да, аммо ортида чуқур маъно мужассам. Мен ана шундай яшашга ҳаракат қиляпман ва барча ишларим ўнгидан келмоқда.

Бугун ёшларга қараб туриб, мени ваҳима босади, улар янги авлод худбинлари. Улар «бизга яхши ва қулай бўлса бўлди, қолгани билан ишимиз йўқ, агар керак бўлса, ғажигга ҳам тайёрмиз» тамойили асосида яшайдилар.

Бугунги кунда жамиятимизда содир бўлаётган воқеалар мени кўркувга солади, одамлар уруғ-аймоқлар, минтақалар ва ижтимоий мавқега кўра бўлинади. Инсоний кадриятлар ва ахлоқий асослар иккинчи даражали бўлиб қолмоқда. Ёшлар турли давлатларга кўчиб кетишмоқда, радикал

ислом билан боғланишмоқда, кизлар эса ошкора тарзда ахлоқсиз турмуш тарзини олиб боришмоқда.

Жамиятга қараб бор овозим билан кичкиргим келади: «Кеч бўлмасдан аввал атрофингизга қаранг! Хорижда таҳсил олган билимли ёшларимиз Ватанга қайтинг. Мамлакатни ким тараққий эттиради? Малакали мутахассислар, Ватанингизни таглаб кетманг! Фарзандларимизни ким ўқитади, бизларни ким даволайди? Қизлар, оилаларни бузманг, таълим олинг, бировнинг ҳисобига яшагандан кўра, ўзингиз пул топганингиз яхшироқ. Ота-оналар, фарзандларингизни меҳрибонлик уйларига ташлаб кетманг, фарзандлар ўз ота-онангизни қариялар уйига юборманг. Бир-бирингизга ва юртимизга нисбатан асло бефарқ бўлманг!».

45 ёшдаги аёл киши, фуқаролик жамияти вакили,

Тошкент, Ўзбекистон.

4-маълумот варақаси

Мен иймонли мусулмонман. Иш билан ғоятда банд бўлганлигим боис жума намозини ахён-ахёнда адо этаман. Лекин йилдан-йилга динга бўлган муҳаббатим ортиб бормоқда, бу йил рўза тутишни ният қилганман. Намоз ўқийдиган, рўза тутадиган, садақа берадиган оилани, диндор оила, деб ҳисоблайман.

Мен сизга ҳаётимдан бир воқеани сўзлаб бермоқчиман. Талаба бўлганимда дўстим бўлиб, биз унинг қариндошиникида яшар эдик.

Унинг қариндоши намоз ўқир ва рўза тутарди. Дўстим иккимиз эса диндан анча

йироқ эдик. Бир куни мен дўстимнинг қариндоши Аллоҳдан шахид бўлишни сўраб дуо қилаётганига гувоҳ бўлдим. Буни кўриб, қаттиқ кўркувга тушдим. Кейин мен бунга тайёрманми, дея ўзимга савол бердим. Кейинчалик дўстимнинг айтишига қараганда, унинг амакиси динни бошқача қабул қилар ва ўз нуқтаи назари билан ёндошар экан. Мен уни буткул радикал, дея олмайман, зеро, у яхши инсон, бировларга озор бермайди. Дўстимнинг қариндоши спорт мактабида таҳсил оларди ва у ерга турли давлатлардан хорижликлар келиб турарди. Катта эҳтимол билан ўша одамлар унга нотўғри йўналиш беришган. Ҳозир дўстимнинг қариндоши осуда ҳаёт кечирмоқда, оилали, 5 фарзанднинг отаси.

Ўйлайманки, радикал оқимга кириб қолган инсонларни хулқ-атвори ва ташқи кўринишига қараб ҳам аниқлашимиз мумкин. Бугунги кунда давлатимиз, хорижда диний таълим олган фуқароларимизни, ўз назоратига олиши лозим деб ҳисоблайман. Қишлоғимиздаги одамлар ҳеч қачон чет элда бўлишмаган ва радикал ҳаракатлардан хабарлари йўқ. Менинг фикримча, барча радикал оқимлар ташқаридан келади. Масжидлардаги тарғибот назоратини кучайтиришимиз, фуқароларимизга қандай маълумот берилиб бораётганини аниқ билишимиз лозим.

Радикал оқимга кириб қолган инсонлар бошқача фикр юритишади, улар учун таълим муҳим эмас, барча нарса Худонинг қўлида, деб ҳисоблашади. Улар, ҳатто эмлашларни ҳам рад этишади, бу эса, яхши эмас, албатта. Бундай

кишиларнинг кийимлари ҳам ўзгача, ўзимизнинг миллий кийимларимизни хуш кўришмайди. Улар ўзларини жамият олдида эътиқодли одам қилиб кўрсатиш мақсадида, хос кийимларни кийишади.

Одамлар ислом дини тўғрисида аниқ ва тўғри тасаввурга эга бўлишлари лозим.

37 ёшдаги эркак киши,

Норин тумани қишлоқ ҳукумати ходими

Ҳар бир гуруҳ юқоридаги ҳикояларга асосланиб, қуйидаги саволларга жавоб бериши керак:

1. Ҳикоялардан нимани ўрганингиз?
2. Ҳикоянинг қайси жиҳатлари сизни ўйлантирди. Нима учун?
3. Ҳикоя муаллифлари қандай хулосага келдилар? Сиз уларнинг фикрига қўшиласизми?
4. Ҳикоя муаллифи билан қандай саволни муҳокама қилишни истар эдингиз?

Муҳокама натижаларига кўра, гуруҳ ўз ҳикоясини тақдим этади.

Тақдимотлардан сўнг ўқитувчи ҳикоялар муҳокамасини ташкил қилади. Муҳокамалар чоғида ўқитувчи ўқувчиларни қуйидаги хулосага йўналтирилиши керак:

– Ҳар ким ўз йўли, ўз эътиқодини танлаш ҳуқуқига эга. Шу билан бирга, унинг қарашлари ва хатти-ҳаракатлари мамлакатимизнинг қонунчилигига зид бўлмаслиги керак.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

– Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистон Республикаларининг қонунчилиги ҳар бир шахснинг исталган динга эътиқод қилиши ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқини таъминлайди. Аммо, бу одамлар биргаликда бизнинг жамиятимизни яратишади. Шунинг боис, фақат бир-биримизга бўлган ҳурмат ва бағрикенглик жамиятимизни 21 асрда муваффақиятли ривожланишига имкон беради.

Ўқитувчи, ўқувчилар томонидан муҳокома қилинган ҳикоялар ҳақида фикр юритади.

- ☒ Ҳикоялар сизларни нималарга ўргатди?
- ☒ Таълим олиш ва одамлар билан ўзаро мулоқот қилиш жараёнларида ҳикояларнинг аҳамияти қандай?
- ☒ Ҳикоя айтиш қобилиятингиздан қаерда фойдаланишингиз мумкин?

Иккинчи усул

Синф соатини ташкил этишнинг иккинчи усули, ўқувчилар ўз ҳикояларини ўзлари баён этишларини назарда тутди.

Бунинг учун америкалик сценарист, продюсер ва ёзувчи «Дэн Хармон давраси»дан фойдаланиш мумкин. Хармоннинг давраси, бу – қаҳрамон саёҳатининг саккизта алоҳида қисмга бўлинган ҳикоялар тузилмаси.

В...

(Воқеа жойини тавсифланг)

Бор эканда, йўқ экан

(бош қаҳрамонни тасвирланг)

1. Инсон кундалик ташвишларга тўла ҳаёт кечиради.
2. Инсонда қандайдир истак ёки муаммо пайдо бўлади.
3. Шу сабабли, инсон ўзи учун янги, ноқулай ва

ёқимсиз вазиятларга тушиб қолади.

4. Инсон янги муҳитга мослашади ва дастлаб уни безовта қилган муаммонинг ечимини топишга ҳаракат қилади.

5. Излаган нарсасини топади.

6. Бунинг учун маълум бир ҳақ тўлайди.
7. Қулай ҳудудга қайтади.
8. Ҳаётидаги ўзгаришларни англаб етади ⁴¹.

Ўқувчиларни 5–6 кишидан иборат гуруҳларга бўлинг. Ўқувчилардан стереотип, зиддиятли ёки бошқа бирор бир қийин вазиятга тушган воқеаларни ёдга олишларини таклиф қилнг. Ушбу воқеаларни гуруҳга қисқача сўзлаб берсин. Гуруҳ аъзолари реал воқеалардан бирини танласинлар ёки мавзу юзасидан сюжет ўйлаб топишсин.

Ўқувчиларга сюжет андазасига асосланган ҳолда, ўз ҳикояларини шакллантириш учун 10–15 дақиқа вақт берилади.

Сўнгра, ҳар бир гуруҳга ҳикояни тақдим этиш учун 3–4 дақиқа вақт ажратилади.

Тақдимотлардан сўнг ҳикояларни икки нуктаи назардан келиб чиққан ҳолда муҳокама қилиш лозим:

1. Ҳикояни тузиш ва сўзлаб бериш нуктаи назаридан:

- ☑ Гуруҳ ўз сюжетини таклиф қилинган тузилмага мувофиқ тарзда тайёрлай олдими?
- ☑ Сюжетни тузишда гуруҳ қандай қийинчиликларга дуч келди?
- ☑ Ҳикояни тасаввур қилиш қийин кечмадими?

2. Ҳикояни ривожлантириш нуктаи назаридан:

- ☑ Ҳикоянинг сюжети қўйилган вазифага қанчалик жавоб беради?
- ☑ Ҳикоянинг қайси жиҳатлари энг ёдда қоларли бўлди. Нима учун? (саволга бошқа гуруҳлар жавоб беради)
- ☑ Ҳикоянинг қайси жиҳатларини яхшилаш мумкин (агар лозим бўлса)?

Ўқитувчи ўқувчилар билан ҳикояларнинг мазмунини муҳокама қилиб, яна бир маротаба, бағрикенглик ва ўзаро ҳамжиҳатлик жамиятнинг асоси эканлигини таъкидлаб ўтади.

ОДОБ-АХЛОҚ ВА ҲУҚУҚ: ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ⁴²

Мақсад:

Синф соати натижасида ўқувчилар:

- ☑ жамиятдаги инсон хулқ-атворининг хилма-хиллиги, одамлар орасида яшашни ўрганиш зарурлиги ҳақида тушунчага эга бўладилар;
- ☑ инсон шахсиятининг хусусиятлари ва белгиларини аниқлаб, ўрганилаётган материални ўзлаштириш даражаси натижаларини тахмин қиладилар;
- ☑ жамоада ишлаш кўникмаларини ривожлантиришни давом эттирадилар;

- ☑ мунозарада иштирок этадилар;
- ☑ турли нуктаи назарларнинг мавжудлигини ҳамда ҳар бир шахснинг ўзига хослигини англаб этадилар;
- ☑ бошқа инсонларнинг хатти-ҳаракатлари ва ўз қарашларини таҳлил қиладилар;
- ☑ ўзга инсоннинг фикр ва қарашларини қабул қилишни ўрганадилар.

Синф соати учун тавсия этилган жиҳозлар: проектор, экран, бўр, доска, маркерлар, флипчартлар, дафтар.

Давомийлиги: 45–90 дақиқа. Ўқитувчининг ихтиёрига кўра.

Синф соати тартиби:

1-қадам.

Синф соати суҳбатдан бошланади: Одоб-ахлоқ нима? (лот. *moralis*). Қадимги хитой файласуфи ва мутафаккири Конфуций томонидан шакллантирилган, биринчилардан бўлган ахлоқнинг олтин қоидасини муҳокама қилиш таклиф этилади: «Ўзинга раво кўрмагани, ўзгага ҳам раво кўрма».

⁴¹ <https://lpgenerator.ru/blog/storitelling-cto-hto-i-kak-primenyat-v-biznese/>

⁴² Коротенко В.А., Уметов У.Т., Насырова А.Р., Марченко Л.Ю и др. УРОКИ БЕЗОПАСНОСТИ: учебно-методическое пособие. Издание 2-е, дополненное / Отв. ред.: В.А. Коротенко – Б., 2021

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Умумий муҳокама учун саволлар:

1. Ушбу қондани қандай тушунасиз?

2. Ушбу қонданинг ҳаётимизда аҳамияти қандай?

2-босқич. Матн ўқилади ва муҳокама қилинади.

Кўп йиллар олдин антрополог Маргарет Мид ўз талабаларига: «Тамаддуннинг биринчи белгисини қандай тасаввур қиласизлар, бу белги ниманинг шаклида бўлган деб ўйлайсизлар?», деб савол беради. Талабалар жавоб тариқасида Миддан, сопол идиш, балиқ ови учун илгак ёки ишлов берилган тошлар ҳақида гапиришини кутишган.

Аммо ундай бўлмади. Миднинг таъкидлашича, қадимги маданиятда тамаддуннинг биринчи белгиси бу синиб, кейин эса битиб кетган сон суяги экан.

Миднинг тушунтиришича, хайвонлар оламидаги тирик мавжудот оёғини синдирса, у ўлади. Оёғи синган бўлса, у хавфдан қочиб қутула олмайди, сув ичиш учун дарёга етиб боролмайди ёки ов қила олмайди. У йирткичларнинг ўлжасига айланади, чунки суякнинг узок вақтни талаб қилади.

Синган, кейинчалик эса битиб кетган сон суяги, жароҳат олган инсонни ёнида бошқа бир инсон қолиб, унга ёрдам кўрсатиб, хавфсизлигини таъминлаб, жароҳатлари битгунига қадар уни кўриқлаганлигининг яққол исботидир. Қийин даврда бошқа инсонга ёрдам бериш, бу тамаддунни бошлаб берадиган хатти-ҳаракатдир, дейди Мид.

Ўқитувчи учун изох:

Бундай ҳолда тамаддуннинг пайдо бўлиши билан одоб-ахлоқ ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиши ўртасида параллел ўтказиш мумкин. Ахлоқнинг олтин қондасида инсон нима қилмаслиги кераклигини салбий шаклда тасвирлай олсак, ундай ҳолда ижобий шаклда қандай ифодалаш мумкин? Маълум бўлишича: «Ўзингга раво кўрмагани, ўзгага ҳам раво кўрма». Бундан келиб чиқадики, ахлоқнинг моҳияти, ўзини ўзга инсоннинг ўрнига қўйишдир. Одоб-ахлоқ ўзгарувчан қадрият бўлиб, тил ва маданиятга боғлиқ бўлади. Бизни инсон даражасига кўтарадиган нарсаси ахлоқдир. Одоб-ахлоқ, хатти-ҳаракатларимиз, бошқаларга, атроф-муҳитга ва ўзимизга бўлган муносабатимизни яхшилик ва ёмонлик, адолат ҳамда адолатсизлик нуқтаи назаридан тартибга солувчи ёзилмаган қоидалардир. Ижтимоий муносабатларни тартибга солишда доимо ҳуқуқ ва ахлоқ муносабатлари кузатилади. Ахлоқий меъёрлар, деганда инсонларнинг ўзаро муносабатларида яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик каби азалдан шаклланиб келаётган ғоялар ёрдамида тартибга солинувчи ҳуқ-атвор қоидалари тушунилади. Ахлоқ эса инсон хатти-ҳаракатининг жамул-жамлигидир.

Ҳуқуқ бу ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи махсус ёки давлат механизмларидан биридир. Бу унинг асосий мақсади. Муайян муносабатларни тартибга солиб, бу билан уларга ҳуқуқий шакл беради, бунинг натижасида бу муносабатлар янги сифат ва ўзига хос шаклга эга бўлади

– улар ҳуқуқий қобикқа ўралади.

Ана шундай меъёрий таъсир ёрдамида давлат ҳокимияти муайян муносабатларни ўз юрисдикцияси ва ҳимоясига ўтказди, уларга тартиб, барқарорлик, керакли йўналиш бериб, тўғри йўлга солади. Ҳуқуқ нормалари энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга солади, ҳуқуқ субъектлари хатти-ҳаракатларининг чегараларини белгилаб беради ва шу ўринда жамиятда инсон эркинлигининг меъёри сифатида намоён бўлади. Аммо ҳуқуқий нормалар шахсга бошқа шахсларнинг қонуний ҳуқуқлари ва манфаатларини амалга оширишни таъминлайдиган хатти-ҳаракатларнинг аниқ вариантини белгилаши мумкин.

Бошқа ижтимоий тартибга солувчи механизмлар билан солиштирганда, ҳуқуқ энг самарали, мажбурловчи ва шу билан бир қаторда маданиятли тартибга солувчи механизм ҳисобланади. Ҳуқуқ ҳар қандай давлатчиликнинг ажралмас қисмидир. Ҳар қандай муносабатлар ҳуқуқ нормалари асосида ва уларга мувофиқ вужудга келиб, давлат қонунчилигига зид бўлмаган ҳолдагина ҳуқуқий муносабатлар тусига эга бўлади.

Ҳуқуқ ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ва барқарорлаштирувчи механизмдир. Ҳуқуқнинг ўзи ҳеч нарсани яратмайди, фақат ижтимоий муносабатларни тасдиқ этади, холос.

3-қадам. «Ўриндиксиз чипта» видеоролигини томоша қилиш ва муҳокамасини ўтказиш.

Ўриндиқсиз чипта

Такдим этилаётган видео Хитой ижтимоий тармоқларида узоқ вақт давомида муҳокама қилинган. Бу воқеа иштирокчиларининг исми ва аниқ содир бўлган вақтини ҳеч ким билмайди.

Аммо ижтимоий тармоқларда кўп маротаба тарқатилган ушбу ҳикояда барчамиз билишимиз керак бўлган муҳим нарса бор. Ушбу Осиё мамлакатида кўпчилик поездни асосий транспорт воситаси сифатида танлайди. Бироқ, ўриндиқлар сони чекланганлиги боис, инсонлар ўриндиқсиз махсус чипта сотиб олиб, поезд ҳаракатланаётган вақтида туриб кетишлари керак. Баҳорда Гуанчжоудан Чэндуга қатнайдиغان поезд доимо йўловчиларга лик тўла бўлади. Воқеалар ривож, айнан шу ерда содир бўлади.

Видеоролик муҳокамаси учун саволлар:

1. Қандай воқеа юз берганини тасвирлаб беринг? Ушбу вазиятни қандай тасаввур қилдингиз?
2. Видеороликни томоша қилаётганда қандай ҳис-туйғуларни бошдан кечирдингиз?
3. Видеороликда акс этган вазиятда қўлланилган ҳамда риоя қилинмаган ахлоқ қоидалари ва ҳуқуқий нормаларни айтиб беринг?
4. Ушбу вазиятни ҳал қилишнинг бошқа ечимлари бўлиши мумкинми?
5. Ҳуқуқ ва ахлоқ нормалари бир-бирига мос келмаслик ҳолатларига мисоллар келтиринг?
6. Айрим хатти-ҳаракатлар ҳақида: «Ўз виждонига кўра иш қилди», дейдилар. Виждонига кўра ҳаракат қилиш сиз учун нимани англатади?

Синф раҳбари учун изоҳлар:

Эътибор беринг, барча ўтирган йўловчиларда ўриндиқ учун чипталар

бўлган (ҳуқуқий норма). Қарияда эса, ўриндиқсиз чиптаси бор. Ҳуқуқий нуқтаи назаридан, қария ўриндиқли жойга даъво қилолмайди. Шу билан бирга, ўз ўрнини қарияга такдим этган ёш қиз ахлоқий шартга дуч келди: ёнида кекса одам турганида, ўриндиқда бемалол, хотиржам ўтиришнинг иложи йўқ эди (хатто бунга ҳаққи бор бўлса ҳам). Шундай қилиб, бу ҳолатда унинг хатти-ҳаракатларини ахлоқ меъёрлар тартибга солди.

Кундалик ҳаракатлар ахлоқ ва қонун нуқтаи назаридан кўриб чиқилиши мумкин, аммо улар ҳар доим ҳам бир бирига мос келавермайди. «Виждон билан ҳаракат қилиш» тушунчаси (дарс учун кўшимча материалга қаранг) ахлоқий танлов кўрсаткичидир.

4-қадам. Файласуф Иммануил Кантнинг ахлоқ ҳақидаги ибораларини муҳокама қилиш:

- ☒ Икки нарса ҳар доим қалбни янги ва кучли ҳайрат ва эҳтиром билан тўлдиради, биз улар ҳақида тез-тез ва узоқ ўйлаймиз, бу – менинг тепамдаги юлдузли осмон ва мендаги ахлоқий қонун.

- ☒ Адолат йўқолса, инсонлар ҳаётига қадр-қиймат бағишлайдиган мазмуннинг ўзи қолмайди.
- ☒ Шундай хатти-ҳаракат қилинган, у умуминсоний қоидага айланиш имконига эга бўлсин.
- ☒ Агар бола ёмон қилмиши учун жазоланиб, яхши ишлари учун мукофотланса, вақт ўтиб, у бола яхшилиқни факат фойда кўриш учун қилади.

Синф раҳбари учун изоҳлар:

И.Кантнинг фикрича, яхшилиқ қилишнинг табиий сабаби йўқ. Бироқ, яхшилиқлар содир бўлади ва ахлоқий қонун бизнинг бир қисмимиз, ҳаётимизга маъно бағишловчи йўлчи юлдузимиздир.

Яхшилиқнинг сабаби йўқ, ёвузлик эса, аксинча жиддий асосларга муҳтож.

Ахлоқ меъёрларининг ривож жамиятдаги тотувлик ва барқарорлик даражасини оширади.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Қўшимча материаллар:

Хурофотларга қарши ахлоқ

Ахлоқнинг ишончли манбалари сифатида кўпинча анъаналар, диний мантлар ва шахсий тушунчалар ҳисобланади. Ҳақиқатан ҳам шундайми?

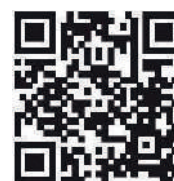

Иммануил Кант. Буюк файласуфлар.

Кантнинг болтаси.

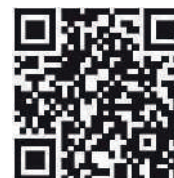

Ёлғонни ахлоқий жиҳатдан оқлаш мумкинми? Буюк файласуф Иммануил Кант бу фикрга қўшилмаган.

Ахлоқнинг олтин қондаси

Россия Фанлар академияси Институти кафедраси мудир, ф.ф.д, профессор, Р. Г. Апресян сўзлайди.

Ахлоқ фалсафаси

Ахлоқнинг асосий масалалари бўйича ф.ф.н., жамиятшунослик бўйича ўқув қўлланмалар муаллифи Т.Г. Сердюк сўзлаб беради.

Ахлоқ ҳақида

Ахлоқ тартибга солувчи элемент, одоб-ахлоқ олтин қонда, шахсни комил инсон бўлиб ривожланиши

Профессор Ричард Докинз мутлақ ахлоқ ҳақида

Профессор Р.Докинз мутлақ ахлоқ нима, деган саволга жавоб беради.

Азалий саволларга илмий асосланган жавоблар:

Мен нима учун яшаяпман? Виждон нима? Нима учун инсонлар бунчалик ёвуз? Узоқ мулоҳазалардан ташқари, ушбу саволларга жуда аниқ илмий асосланган жавоблар мавжуд.

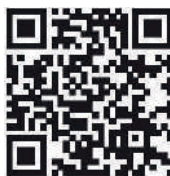

«Виждон, бу – ўз-ўзи учун сабаб бўлган ва ҳеч қандай сабабга эга бўлмаган феномен, негаки ҳаётимиз давомида биз на ижтимоий, на психологик хатти-ҳаракатларимиз сабабини излаганимизда «виждон» сўзини қўллаймиз. Яъни, «тоза виждон билан» дейиш, тушунтириш учун якуний ваколатга эга якуний ишорадир. Биз «виждон билан» дедик ва шу тариқа, биринчидан, нима ҳақида гапираётганимизни тушундик, гап бизга аён бўлди, иккинчидан, биз тил бойлигига таяниб, сабаблар ўрнига виждонни қўйиш, шу билан виждоннинг ўзи, ўз оқибатлари билан мос келади ва уларнинг кетма-кетлиги бўйича ўзидан фарқли, давоми ёки аксинча, аввалги бўлмаган нарса сифатида

белгилади. Яхшилик ва ёвузликнинг моҳияти ҳақида гапирганда, кўпинча уларда ўзгача хусусиятлар мавжудлигига эътибор қаратилади: яхшиликни – ҳар сафар, атайлаб янгидан амалга ошириш лозим, ёмонлик эса ўз-ўзидан амалга оширилади. Сиз бошқа инсоннинг виждонига таяниб узоққа бора олмайсиз, виждон нарса қила олмайсиз, виждон доим шахсий, гўё шахсий фикр каби. Бу ерда бирор нарсани умумлаштириш ёки бирлаштириш мумкин эмас...»⁴³.

Яхшилик ва сабабият ҳақида

М.К.,
атокли совет
файласуфи,
фалсафа
фанлари

доктори, профессор. Собик совет иттифокида мустақил фалсафий фикрнинг ривожланишида Мамардашвилининг фалсафий ва оммавий маърифатчиликка оид фаолияти муҳим ўринга эга. Профессорнинг собик советлар ва хорижий мамлакатларининг турли олий ўқув юртларида фалсафа фанидан ўқиган маърузалари ҳамда кўплаб суҳбат ва интервьюларининг ёзиб олиниб, нашр этилиши катта маънавий-маърифий аҳамиятга эга эди. Унинг фалсафасининг ўзаро боғлиқ мавзуси, бу – онг феномени ва унинг инсон, маданият ва билим тараққиёти учун аҳамияти.

ҲАР НАРСАНИНГ ЎЗ ЕЧИМИ БОР: УНГА ҚАНДАЙ ЭРИШИШ МУМКИН ⁴⁴

(низо ва унинг ечими)

Мақсад:

Синф соати натижасида ўқувчилар:

- ✓ низоларни қандай тушунишларини акс эттириш ва нисонинг турларини ажратиб олиш кўникмасига эга бўладилар;
- ✓ самарали мулоқот қилишнинг ўзига хос усулларини шакллантириш қобилиятини ривожлантирадилар;
- ✓ низоларни ҳал қилиш усулларини ўрганадилар;

✓ зиддиятли вазиятни ҳал қилиш учун ҳаракат қилиш кўникмаларини мустаҳкамлайдилар;

✓ синфдошларига нисбатан бағрикенглик туйғулари, бир-бирини тинглаш қобилиятини шакллантиришда давом этадилар.

Синф соати учун тавсия этилган жиҳозлар: флипчартлар, дарахт тасвирланган бланклар, маркерлар – ҳар бир ўқувчилар гуруҳи учун.

Давомийлиги: 45–90 дақиқа. Ўқитувчининг ихтиёрига кўра.

Синф соатининг тартиби:

Ўқитувчининг кириш сўзи:
– Машҳур француз ёзувчиси Антуан де Сент-Экзюпери инсоний мулоқотни дунёдаги энг катта зийнат, деб атаган. Одамлар ўртасидаги мулоқот нозик ва мураккаб жараёндр. Ҳар биримиз буни бутун умримиз давомида ўрганамиз, кўпинча хато ва умидсизликлар орқали тажриба орттирамыз. Афсуски, биз можаро деб таърифланган вазиятларга ҳаётимизда кўп дуч келамиз. Улар муносабатларни кескинлаштиради, тинчлик ва қувончдан маҳрум қилади,

⁴⁴ Коротенко В.А., Уметов У.Т., Насырова А.Р., Марченко Л.Ю. и др. УРОКИ БЕЗОПАСНОСТИ: учебно-методическое пособие. Издание 2-е, дополненное / Отв. ред.: В.А. Коротенко – Б., 2021.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

тўлиқ ишлаш имкониятини бермайди. Тўқнашувлар қанчалик кам бўлса, инсонлар ўртасидаги муносабатлар шунчалик илиқ ва ишончли бўлади.

1-қадам. Кичик маъруза.

Низо, бу – қарама-қаршиликлар кескинлашуви ва томонларнинг ҳар бири учун иш фаолияти ёки шахсий аҳамиятга эга бўлган муаммони ҳал қилиш жараёнида икки ёки ундан ортиқ иштирокчиларнинг тўқнашуви. Ҳар қандай низо, манфаат ва қадриятлар зиддиятига асосланади. Ушбу фикрни асос қилиб оладиган бўлсак, унда низолар ривожланиши ва ўсишининг зарурий шарт, ҳаётнинг ажралмас қисми эканлигини англаб етамиз. Биз зиддият билан яшашимиз мумкин, яъни уни ўрганиш, танлаш ва ижодий ўзгартиришга ҳаракат қилиш; ёки биз можаро ичида яшашимиз ва унинг мақсадларимизни обрўсизлантириши ва ҳалокатга олиб келишига йўл қўйишимиз мумкин.

Низо, бу – конструктив ечимни талаб этадиган қарама-қаршилиқ. Агар бу ечим ижобий бўлса, у ривожланиш сифатини янги босқичга олиб чиқади. Агар қарор салбий бўлса ва томонлар келишувга эриша олмаса, унда биз тўқнашув, ҳалокат ва ҳ.к.лар каби исталмаган натижага эришишимиз мумкин.

Низонинг турли хил таърифлари мавжуд, аммо уларнинг барчаси қарама-қаршилиқнинг мавжудлигини таъкидлайди. Можаролар яширин ёки ошкора бўлиши мумкин, лекин улар ҳар доим келишувнинг йўқлигига асосланади. Шунинг учун низо икки ёки ундан ортиқ

томонлар – шахслар ёки гуруҳлар ўртасида келишувнинг йўқлиги сифатида юзага келади.

Келишувнинг йўқлиги турли фикр, қараш, ғоя, манфаат, нуқтаи назарларнинг мавжудлиги билан боғлиқ. Бирок, юқорида айтиб ўтилганидек, ҳар доим ҳам аниқ тўқнашув низо шаклида ифодаланмайди. Бу фақат мавжуд қарама-қаршилиқ, келишмовчиликлар инсонлар ўзаро муносабатларини бузганда, мақсадларга эришиш йўлида тўсқинлик қилгандагина содир бўлади. Бундай ҳолатларда, кишилар келишмовчиликни енгиш чораларини излаган ҳолда, ўзаро зиддиятли очиқ муносабатларга киришишга мажбур бўлишади.

Агар низолар асосли ечимлар қабул қилиниши ва муносабатларнинг ривожланишига ҳисса қўшса, улар функционал (конструктив) деб номланади. Аксинча, ўзаро самарали таъсир ва ечимлар қабул қилишга тўсқинлик қиладиган низолар дисфункционал (деструктив) деб аталади. Биз можароларни таҳлил қилиш, уларнинг сабаб ва оқибатларини англашимиз даркор.

Низонинг бешта асосий тури мавжуд: ички шахсий; шахслараро; шахс ва гуруҳ ўртасида; гуруҳлараро; ижтимоий.

Ички шахсий низо. Ушбу турдаги низо юқорида айтиб ўтилган таърифга тўла мос келмайди. Бу ерда низо иштирокчилари инсон эмас, балки шахс ички дунёсининг кўпинча бир-бирига мос келмайдиган турли хил психологик омиллари ҳисобланади: эҳтиёжлар, мотивлар, қадриятлар, ҳис-

туйғулар ва бошқалар. Ташкилотдаги меҳнат фаолияти билан боғлиқ бўлган ички шахсий низолар турли шаклларга эга бўлиши мумкин. Энг кенг тарқалган шакллардан бири, бу ролли тўқнашув, бунда инсоннинг турли роллари унга қарама-қарши талабларни қўяди. Масалан, бўлажак яхши оила бошлиғи (ота, она, эр, хотин ва ҳоказо) кечки вақтини уйда ўтказиши керак, аммо раҳбарнинг мавқеи уни ишда бўлишга мажбур қилиши мумкин. Кейинги мисол: цех раҳбари ишчига маълум миқдорда эҳтиёт қисмларни ишлаб чиқаришни буюради, шу вақтнинг ўзидаёқ техник бўлим бошлиғи, айнан шу ишчига ускунани техник кўриқдан ўтказишни буюрди. Биринчи можаронинг сабаби – шахсий эҳтиёж ва ишлаб чиқариш талабларининг мос келмаслиги, иккинчи сабаби эса, буйруқлар бирлиги тамойилининг бузилиши. Иш жойида бир инсонга юклатилган вазифанинг меъёрдан ошиб кетиши, ёки аксинча иш жойида бўлиши талаб этилса-ю, аммо бўш ўтирса, бунинг натижасида ички низолар келиб чиқиши мумкин.

Шахслараро низо. Бу можаронинг энг кенг тарқалган тури ҳисобланади. Ташкилотларда у турли кўринишларга эга. Кўпгина раҳбарлар, бунинг ягона сабаби характерларнинг бир-бирига ўхшамаслигида, деб ҳисоблашади. Ҳақиқатан ҳам шундай инсонлар борки, характери, хулқ-атвори ва қарашлардаги фарқлар туфайли бир-бирини тушиниши жуда қийин кечади. Бирок, чуқур таҳлиллар, бундай низолар, одатда объектив сабабларга асосланишини кўрсатди. Кўпинча бу,

моддий бойликлар, ишлаб чиқариш майдони, асбоб-ускуналардан фойдаланиш вақти, меҳнат каби чекланган ресурслар учун курашда намоён бўлади. Барча инсонлар, ўзгаларни эмас, балки, айнан ўзини маълум ресурсларга муҳтож, деб ҳисоблайди. Раҳбар ва унинг қўл остидаги ишчи ўртасида зиддиятлар пайдо бўлади, масалан, ишчи унга нисбатан ҳаддан ташқари талаблар қўяётган раҳбардан ранжиса, раҳбар ишчи бор салоҳиятини ишга солмаяпти, деб ҳисоблайди.

Шахс ва гуруҳ ўртасидаги низо. Норасмий гуруҳлар ўзларининг хатти-ҳаракатлари ва мулоқот нормаларини ўрнатадилар. Бундай гуруҳнинг ҳар бир аъзоси уларга риоя қилиши лозим. Мавжуд нормалардан чекланиш, гуруҳ томонидан салбий ҳодиса сифатида қабул қилиниб, шахс ва гуруҳ ўртасида низонинг пайдо бўлишига олиб келади. Ушбу турдаги яна бир кенг тарқалган можаро, гуруҳ ва раҳбар ўртасидаги зиддиятдир. Бундай тўқнашувлар, кўпинча авторитар раҳбарлик услубида содир бўлади.

Гуруҳлараро низо. Жамият кўплаб расмий ва норасмий гуруҳлардан иборат бўлиб, улар ўртасида низолар келиб чиқиши мумкин. Масалан, раҳбарият ва ижрочилар, турли бўлимлар ходимлари, норасмий гуруҳлар, маъмурият ҳамда касаба уюшмаси ўртасида.

Афсуски, ҳукуматнинг юқори ва қуйи поғоналари, ишчи ва бошлиқ ўртасидаги келишмовчиликлар гуруҳлараро низоларнинг тез-тез учрайдиган намунасидир. Бу

дисфункционал можаронинг ёрқин намунасидир.

Ижтимоий низо, бу «ўзаро келишув томонлари (субъектлари) ўз мақсадларини кўзлайдиган, баъзида бир-бирига зид бўлган ҳамда бир-бирини истисно этиш оқибатида яралган вазиятдир». Бирок, ёндашувлар фарқига қарамай, низонинг мавжуд таърифларида камида учта асосий нуқтани ажратиб кўрсатиш мумкин: биринчидан, бу ижтимоий қарама-қаршиликлар кескинлашувининг экстремал ҳолати, аниқ ёки яширин қарама-қаршилик ҳолати, шунингдек вазиятнинг ўзаро таъсири; иккинчидан, ижтимоий зиддият турли ижтимоий жамоалар – синфлар, миллатлар, давлатлар, ижтимоий институтлар, ижтимоий субъектлар тўқнашувида ифодаланади; учинчидан, қарама-қарши томонлар ўзларининг турли қарама-қарши мақсадлари, манфаатлари, одатга кўра, бир-бирига зид ёки бир-бирини истисно этган ривожланиш тенденцияларига интилишларидир.

Шундай қилиб, ижтимоий низо бир неча жиҳатларни ўз ичига олган мураккаб ҳодисадир. Лекин, айнан ўз эҳтиёжлари, манфаатлари ва мақсадларига эга бўлган қарама-қарши томонларнинг мавжудлиги низонинг асоси ҳисобланади.

Бу низонинг сабаблари ва табиати, шунингдек унинг фазовий, вақтли чегараларини аниқлаш билан чамбарчас боғлиқ. Низонинг фазовий чегаралари низо иштирокчиларининг жойлашуви (хонадон, кўча, уй, ишхона, ҳудуд ва ҳоказо)

билан белгиланади. Низонинг вақт параметрлари, унинг давомийлиги, шу жумладан бошланиши ва охири билан боғлиқ.

Можаронинг бошланиши камида учта шарт билан боғлиқ:

- ✓ унинг биринчи иштирокчиси онгли ва фаол равишда бошқа иштирокчига жисмоний ҳаракатлар, демаршлар, арз қилиш орқали зарар етказишга ҳаракат қилса;
- ✓ иккинчи иштирокчи бу ҳаракатлар унга қарши қаратилганлигини англаса;
- ✓ иккинчи иштирокчи жавобан низонинг ташаббускорига қарши фаол ҳаракатлар қилса; шу ондан низо бошланди, деб ҳисоблаш мумкин.

Бундан келиб чиқадики, низо томонлар ўртасида қарама-қаршилик юзага келган тақдирда бошланади. Бу томонлар ўз мақсадларига интилиб, бир-бирига фаол қаршилик кўрсатишни бошлаганда пайдо бўлади. Шунинг учун низо ҳар доим икки томонлама (ёки кўп томонлама) ҳаракат сифатида бошланади ва одатда низо кўзгатувчисининг хатти-ҳаракати низо бошланишига асос бўлади.

Низоларга тегешли унсурлар рўйхати:

- ✓ низонинг икки иштирокчиси ёки икки томони;
- ✓ томонларнинг қадриятлари ва манфаатларининг мос келмаслиги;

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

- ☑ қарама-қарши томоннинг режалари ва манфаатларини йўқ қилишга қаратилган хатти-ҳаракатлар;
- ☑ қарши томонга таъсир қилиш учун куч ишлатиш;
- ☑ томонларнинг амаллари, хатти-ҳаракатларига қарама-қаршилиқ;
- ☑ зиддиятли ўзаро таъсир стратегияси ва тактикаси;
- ☑ иштирокчиларнинг шахсий хусусиятлари: тажовузорлик, нуфуз ва бошқалар;
- ☑ ташқи муҳитнинг табиати, учинчи шахснинг мавжудлиги ва бошқалар.

2-қадам. Гуруҳларда ишлаш «Низонинг таҳлили».

Ўқувчилар билан мактабда ва уйда учрайдиган низоли вазиятлардан мисоллар олиб, муҳокама қилинг. Мисоллар доскага ёзилади. Сўнгра синф гуруҳларга бўлинади. Ҳар бир гуруҳга «Низо дарахти» усули ёрдамида низоларга оид мисолларни таҳлил қилиш таклиф этилади. Ҳар бир гуруҳ ўқувчиларига низо дарахтининг тасвири туширилган флипчарт берилади. Дарахтнинг танасига «низо» сўзи ёзилган.

Ҳар бир гуруҳ ўқувчилари ўз фикрларини флипчартга ёзиб ишлайдилар. Илдизлар – низонинг сабаблари, дарахтнинг шохи: унинг чап томони – низонинг салбий оқибатлари, ўнг томони – низонинг ижобий оқибатлари.

Сўнгра гуруҳлар ўз ишларини тақдим этадилар ва умумий муҳокама ташкил этилади.

Муҳокама учун саволлар:

1. Сизнинг-ча, қайси натижа энг мақбул?
2. Низоли вазиятга тушиб қолмаслик учун инсон нима қилиши зарур?
3. Синфда низоли вазиятлар содир бўлмаслиги учун бизга қандай қоидалар керак?

Хулоса: инсонлар ўртасидаги низоларни келтириб чиқарадиган одатлар орасида: ҳаддан ташқари ҳиссиётлиқ, тажовузорлик, талабчанлик, ўзгаларнинг эҳтиёж ва манфаатларига эътибор бермаслик, айниқса бошқаларни тинглай олмаслик кенг тарқалган. Деструктив усул – муаммо ва низоларни зўравонлик ва тажовузорлик йўли билан ҳал қилиш. Деструктив фикрлаш – ўз-ўзини камолотга етказиш эмас, балки ўзини ўзи йўқ қилишга ҳаракат қилишни англатади. Агар сиз, ўзингиз учун тинчлик ва фаровонликни истасангиз, унда йўлингиз салбий фикрлар ва ҳаракатларни онгли равишда назорат қилишга қаратилган бўлиши лозим.

«Низо дарахти», бу – низонинг сабаб ва оқибатларини белгилаб берадиган график услуб.

Сабаблар сони низонинг мураккаблиги ва даражасига ишорадир. Низодан сўнг, унинг негизига ётган муаммолар ҳал қилинган ёки йўқлигини таҳлил қилиш керак, агар уларнинг кўпчилиги ҳал этилмаган бўлса, бунинг заминида янги низонинг пайдо бўлиш эҳтимоли катта.

Ҳар бир низонинг ҳам салбий, ҳам ижобий оқибатлари бор. Кўп ҳолларда салбий оқибатлари сиртда ётади, аксинча ижобий оқибатларини аниқлаш учун эса чуқурроқ таҳлил қилиш талаб этилади, бир муддат вақт ўтиши билан кўплаб ижобий ўзгаришлар намоён бўлади.

Оқибатларнинг тармоқланиши муаммонинг долзарблигини кўрсатади: агар салбий оқибатлар кўп бўлса-ю, ижобий натижалар деярли бўлмаса, бу низонинг долзарблигича қолиши ва такрорланиши мумкинлигини кўрсатади.

Низонинг оқибатлари

Салбий

Ижобий

Низонинг сабаблари

3-қадам. Низоларнинг олдини олиш.

Низоларнинг олдини олиш жараёни, ижтимоий субъектлар ўртасидаги қарама-қаршилиқларнинг пайдо бўлиши ҳамда деструктив ривожланиш эҳтимолини истисно қиладиган ёки минималлаштирадиган тарзда ташкил этишга қаратилган.

Низоларнинг олдини олишнинг объектив шартларига қуйидагилар киради:

- ☑ Инсонларнинг ҳаёти учун қулай шарт-шароитларни яратиш (масалан, оиланинг моддий таъминоти, инсонлар учун меҳнат шароитлари, касбий фаолиятда ўзини ўзи англаш имконияти, соғлиқ, яхши дам олиш учун вақт мавжудлиги ва бошқалар);
- ☑ Низо олдидан одатий вазиятларни ҳал қилишнинг ҳуқуқий ва бошқа норматив тартибларини ишлаб чиқиш;
- ☑ Ресурсларни адолатли ва шаффоф тақсимлаш. Ушбу шартга риоя қилмаслик кўплаб низоларнинг одатий объектив сабабидир.

Низоли вазиятни бартараф этишнинг учта асосий усули мавжуд:

- ☑ тарбиявий таъсир кўрсатиш, қарама-қарши бўлган томонларни умумий мақсадга ишонтириш, биргаликдаги меҳнатдан

ўзаро манфаатдорликни исботлаш, низо сабабларини таҳлил қилиш орқали унинг жиддий эмаслигини кўрсатиш;

- ☑ низо объектининг бўлиниши. Салоҳият, масъулият, ваколат чегараларини аниқлаштириш. Қарама-қарши томонлардан бирига бошқа бир муҳим бўлган масалани ҳал қилиш, низонинг иккинчи иштирокчисига эса баҳсли масалани ҳал этишни топшириш. Баҳсли масалани учинчи шахсга топшириш;

- ☑ ташкилий чора-тадбирлар.

Деярли ҳар қандай вазиятда, шу икки жиҳатни инобатга олиш тавсия этилади. Биринчидан, низо иштирокчилари ҳамда вақтинчалик бетарафликни сақлаб турган шахслар томонидан кўрилган чоралар оқибатида келиб чиқиши мумкин бўлган реакция. Иккинчидан, маълум бир ташкилотда устунлик қилаётган ва инсонларнинг тинч муҳитда ва зиддиятли вазиятларда хатти-ҳаракатларини тартибга солаётган ахлоқий меъёрлар, урф-одатлар ва қадриятлар. Чинакам имконият, маълум бир вазият ва жамоатчилик фикрини ҳисобга олиш билан бир қаторда, ўта заиф ва ўта кучли таъсир воситаларини қўллашдан сақланиш лозим.

4-қадам. Низосиз мулоқот қилиш техникасини тақдим этиш.

«Мен – хабарман» техникасининг алгоритми ⁴⁵.

Одатда, бир инсоннинг хатти-ҳаракати ёки амалларидан норози бўлганингизда, унга нима дейсиз? «Сен яна кечикдинг», «Сен, мен сўраган ишни қилмадинг», «Сен ҳар доим ўз билганингни қиласан» ва бошқа кўплаб иборалар, уларнинг маъноси аниқ бир вазият билан боғлиқ. Ушбу ибораларнинг барчасини нима бирлаштиради? Уларнинг барчаси бошқа шахсга қарши айблов билан бошланади. Бундай иборалар «Сен – хабарларсан» деб аталади. Бундай хабарлар, одатда инсонни муҳофаза ҳолатига кўяди, у онгсиз равишда унга нисбатан ҳужум бўлаётганини ҳис қилади. Шунинг учун кўп ҳолларда, бундай иборага жавобан, инсон ўзини ҳимоя қила бошлайди ва ҳимоянинг энг яхши усули эса, ҳужумдир. Натижада, бундай «суҳбат» низога айланиш хавфини туғдиради. Низоларнинг олдини олиш ва шу билан бирга суҳбатдошингизнинг сизни эшитиши ва тушунишига ишонч ҳосил қилиш учун «Мен – хабарларман» мулоқот техникасидан фойдаланиш ёрдам беради.

Одатда «Сен – хабарларсан» техникаси орқали билдирилаётган ҳар қандай норозиликни, «Мен – хабарларман» техникаси ёрдамида бошқача тарзда тақдим этиш мумкин. Бу ҳолда ибора ўз ичига тўртта асосий қисмни олади:

1. *Иборани ўзга инсоннинг хатти-ҳаракатига боғлиқ бўлган ва сизни ҳолатингизга*

⁴⁵ Сайт Удивительная психология [электр. ресурс]. Техника Я-сообщения. URL: <http://psy-day.ru/2009/04/tehnika-ya-soobshhenij/>.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

таъсир қилган далилни
тавсифлаш билан
бошлашингиз керак!
Ҳеч қандай ҳис-ҳаяжон
ва инсон шахсини
баҳоламаслик муҳим.
Масалан, «Сен кечиккан
пайтингда...» каби.

2. Сўнгра, ҳис-
туйғуларингизни ушбу
хатти-ҳаракатлар
орқали тасвирлаш
лозим. Масалан:
«мен хафаман», «мен
хавотирдаман», «мен
ташвишдаман», «мен
ажабланмоқдаман».
3. Кейин, нима учун у
ёки бу хатти-ҳаракат
сизга таъсир қилганини
тушунтиришингиз
керак. Шундай қилиб,
кечикишга мисолни:
«...чунки мен подъезд
олдида туришим ва
совуқ қотишим керак»,
«...чунки мен кечикишинг
сабабини билмайман»
ёки «...чунки сен билан
мулоқот қилишга менда
оз вақт қолмоқда» деб
келтиришингиз мумкин.

4. Иборанинг якуний
қисмида, бошқа
инсоннинг қайси
хатти-ҳаракатини
афзал кўришингизни
айтишингиз керак.
Кечикиш ҳақидаги
мисолни давом
эттирсак: «Агар ўз
вақтида кела олмасанг,
менга кўнғироқ
қилиб огоҳлантириб
кўйишингни жуда
истардим».

Натижада, «Сен яна
кечикдинг» иборасининг
ўрнига «Сен кечиксанг,
ташвишланаман, чунки бунинг
сабабини билмайман», «Ўз
вақтида кела олмасанг, менга
кўнғироқ қилиб кўйишингни
хоҳлардим», ибораси ҳосил
бўлади.

«Сен – хабарларман»
техникаси орқали
ифодаланган: «Сен ҳар
доим ўз билганингни
қиласан» иборасини **«Мен
– хабарларман»** техникаси
орқали: «Сен ҳамма нарсани
ўз билганингча қиласан,
мен хафа бўламан, чунки

менинг фикрим сен учун
муҳим эмас, деб ўйлайман.
Қандай йўл тутишни
биргаликда ҳал қилсак,
ғоятда шод бўлар эдим»,
деган иборага алмаштириш
жоиз. «Мен – хабарлар»
техникаси, суҳбатдошни
ўз-ўзини ҳимоя қилишга
мажбурламайди, аксинча,
уни мулоқот ўрнатишга
таклиф қилади, ўз фикрини
билдиришга имконият яратади
ва суҳбатнинг ҳар иккала
иштирокчисига маневр қилиш
имкониятини бериб, шу тариқа
низо пайдо бўлишининг
олдини олади.

5-қадам. Гуруҳларда
ишлаш.

Ўқувчиларга гуруҳларга
бўлинган ҳолда машқ
бажариш таклиф этилади:
«Сен – хабарларсан»
иборасини «Мен –
хабарларман» иборасига
айлантириш. Бунинг учун
ўқувчиларни жуфтликда
ишлашга таклиф қилиб,
уларга карточкаларни
тарқатиш лозим:

Низоли вазиятнинг таърифи	Сен – хабарларсан	Мен – хабарларман
Ҳар бир ўқувчи низоли вазиятни шакллантириб, унга «Сен – хабарларсан» техникаси ёрдамида иборалар тузиши керак, сўнгра, «Мен – хабарларман» техникаси орқали иборалар тузиш учун карточкасини шеригига бериб, ўз навбатида шеригининг карточкасини олиши лозим. Кейин эса ўқувчилар «Мен – хабарларман» техникаси ёрдамида ёзган ибораларини ўзаро муҳокама қиладилар.	Шундан сўнг, ўқитувчи бир нечта жуфтликларга «Мен – хабарларман» техникаси ёрдамида низоли вазиятни ҳал қилиш бўйича тузган ибораларини айтиб беришни таклиф қилади. Машғулот якунида ўқитувчи ўқувчилардан машқнинг қанчалик фойдали бўлганини ва саволларга жавоб беришга тайёрлигини айтиши мумкин.	6-қадам. Низодаги хатти- ҳаракат. Синф раҳбари: – Психологларнинг фикрича, низоли вазиятларда хатти- ҳаракатларнинг бир неча турлари мавжуд: ☒ мослашиш; ☒ муросага келиш; ☒ ҳамкорлик; ☒ эътибор бермаслик; ☒ рақобат.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Видеороликни томоша қилиш: низони ҳал қилишнинг 5 усули.

Ўқитувчи ўқувчиларга низоли вазиятда, қандай хатти-харакатлар улар учун энг характерли эканлигини ўйлаб кўришларини таклиф қилади.

7-қадам. Низони ҳал қилиш йўллари.

Синф раҳбари: – Низодаги хатти-харакатларнинг туридан қатъи назар, унда иштирок этувчи томонлар низони ҳал қилишга интилади. Низони ҳал қилиш учун:

- ☒ бу, низо иштирокчилари учун шахсий аҳамиятга эга бўлган муаммонинг ўзаро мақбул ечимини топиш жараёни. Иштирокчилар низони ўзаро ҳал қилишлари мумкин. Аммо кўпинча низони ҳал қилиш учун воситачи зарур бўлади:

- ☒ вазиятга «четдан» қарай оладиган одам.

Низоларни ҳал қилиш йўллари: музокаралар.

Музокаралар, бу – низо иштирокчилари томонидан муаммоларни ўзаро муҳокама қилиш орқали низони ҳал қилиш усули.

Музокаралар, бу – икки ёки ундан ортиқ томонларнинг низоларни ҳал этиш ва келишувга эришиш бўйича муҳокама қилиш учун ташкиллаштириладиган жараён. Ўқувчилар билан музокаралар жараёнининг босқичларини муҳокама қилинг:

1. Музокараларга тайёрланиш.
2. Музокараларнинг асосий қисми.
3. Музокараларни якунлаш.

Музокараларга тайёргарлик:

– Келишмовчилик борлигини тан олиш – низонинг предметини аниқлаш, вазиятни баҳолаш ва низоларни ҳал қилиш жараёнини бошлаш зарурлиги тўғрисида қарор қабул қилиш.

- ☒ Қандай баҳсли масалалар борлигини аниқлаш.
- ☒ Низолашаётган томонларнинг характеристикалари қандай?
- ☒ Улар муносабатларининг тарихи қандай?
- ☒ Музокараларга қандай алтернативалар (бошқа ечимлар) бор? Яъни, бу муаммонинг тўлиқ таҳлилидир.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

- ✓ Ушбу масалага оид конунчилик ва меъёрий ҳужжатларни ўрганиш.
- ✓ Алоқа ўрнатиб, музокаралар учун жой тайёрлаш – ҳар икки томон учун қулай вақт ва жойни танлаш (эҳтимол нейтрал шароитда), учрашув давомийлигини белгилаш.
- ✓ Жараён схемасини тузиш – иш юритиш қоидалари, муҳокама қилиш учун дастлабки шартлар, кун тартибидagi масалалар, вакиллик тамойили.
- ✓ Музокаралар натижасини тасаввур қилиш – масаланинг ижобий ва салбий ечимини қабул қилишга тайёр бўлиш. Қанчалик ён босишга тайёр эканингизни билиш учун рози бўлишингиз мумкин бўлган минимал шарт ёки позицияни аниқлаш.

Музокараларнинг асосий қисми:

- ✓ Муносабатни ўрнатиш – саломлашиш, таништириш, муносабатларни ўрнатишга ундайдиган сўзлар.
- ✓ Ўзаро фикр алмашиш – вазиятнинг турли томонлар нуктаи назаридан қандай кўриниши ҳақида маълумот алмашиш, ўзга идрокини уни баҳам кўрмасдан тушуниш.
- ✓ Ечимлар таклиф қилиш – ақлий ҳужум усулидан фойдаланиш орқали ечимларни тўплаш ва қайта ишлаш.
- ✓ Томонларга бир-бирларининг эҳтиёж ва манфаатларини

кўрсатишга имкон яратиш – таклиф қилинган ечимлар ортида турган, низолашувчи томонларнинг позициялари ифодаланган ҳис-туйғулари ва алмашилган тажрибалари қанчалик тўғри тушунилганини текшириш. Музокаралардаги ютуқ, бу ўз позицияни тасдиқлаш эмас, балки ўз манфаатларини қондиришдир.

Музокараларни якунлаш:

- ✓ Музокаралар натижасини баҳолаш – муаммони ҳал қилиш учун зарур бўлган барча қилишувлар мавжудми? Самарали қилишувга эришиш учун қўшимча музокараларни ўтказиш зарурми?
- ✓ Музокараларни амалга оширишнинг тартиб-қоидаларини ишлаб чиқиш.
- ✓ Зарур рухсатномалар, санкцияларни олиш – низода бевосита иштирок этмайдиган, аммо розилиги талаб қилинадиган томонлар мавжуд бўлса.
- ✓ Натижаларни қайта кўриб чиқиш шартларини муҳокама қилиш – қўшимчалар ёки ўзгартиришлар талаб қилиниши мумкин.
- ✓ Шартномани расмийлаштириш – қилишувнинг аниқлигига эришиш, шартномани ёзиш ва ҳар бир томоннинг нусхаси борлигига ишонч ҳосил қилиш.

8-қадам. Низони ҳал қилиш бўйича музокараларда BATNA техникасини намойиш этиш.

Шуни тушуниш керакки, низода унда иштирок этувчи томонлар низони ҳал қилишга интилади. Низони ҳал қилиш – низо иштирокчилари учун шахсий аҳамиятга эга бўлган муаммонинг ўзаро мақбул ечимини топиш жараёнидир. Можарони ҳал қилиш воситаларидан бири бу BATNA (Best Alternative to a Negotiated Agreement) – «Муҳокама қилинаётган қилишувнинг энг мақбули».

Музокаралардан мақсад – музокараларсиз эришиш мумкин бўлган натижадан кўра яхшироқ натижаларни қўлга киритишдан иборат. Музокараларсиз ёхуд музокаралар муваффақиятсиз тугаганидан кейин эришилган натижалар, музокаралар натижасида эришилган қилишувга энг яхши алтернатив деб номланади.

Шу жумладан, BATNA қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ✓ Қилишувга эришилмаган тақдирда, кўзда тутилиши мумкин бўлган барча эҳтимолий вариантлар рўйхати;
- ✓ Кўпроқ истиқболли вариантларнинг амалий натижаларини кўриб чиқиш;
- ✓ BATNA учун энг маъқул кўринадиган вариантни танлаш.

BATNA таърифи (Музокаралар олиб борилган қилишувдаги алтернативаларнинг энг яхшиси)

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Низо ҳақида умумий маълумот:

- ☒ Низонинг асосий сабаблари нималардан иборат?
- ☒ Низода ким иштирок этади?
- ☒ Мен қандай натижага эришишни хоҳлайман?

Қандай бўлади:

- ☒ Энг яхши натижа?
- ☒ Энг оз даражада бўлса ҳам эришиладиган натижа?
- ☒ Энг ёмон натижа?

Алтернативаларни баҳолаш:

- ☒ Мен муҳокама қилишни истамаган баҳсли масалалар борми?
- ☒ Мен учун мақбул бўлган қандай алтернативалар мавжуд?
- ☒ Энг яхши алтернатива қандай?

BATNAни кучайтириш (мустаҳкамлаш):

☒ Мен ўз манфаатларимни ҳимоя қилиш учун нима қила оламан?

☒ Қўшимча ресурслар зарурми?

☒ Қўшимча вақт ёки молиявий ёрдам талаб этиладими?

BATNA томонидан низонинг бошқа иштирокчиларини кўриб чиқиш:

☒ Менинг фикримча, ўзга томонларнинг асосий манфаатлари нималардан иборат?

☒ Агар келишувга эришмасак, улар нима қилишлари мумкин?

9-қадам. Низоларни ҳал қилиш йўллари: воситачилик.

Воситачилик, бу – низоларга учинчи шахслар кўшилишининг шакли бўлиб, низолашаётганларга ўзаро мақбул келишувни топишга ёрдам бериш. Воситачилар кўп ёки оз таъсирга эга бўлишлари мумкин бўлса – да, уларга ечимларни мажбурлаб ўтказиш ваколати берилмайди, улар фақат

музокаралар йўли билангина ечим излашга ёрдам бериш ҳуқуқига эгалар.

Воситачилик ёндашув сифатида:

☒ «Ўзаро ғалаба қозониш» (мағлубиятсиз) тамойилига алоҳида эътибор қаратиш;

☒ Барча томонларни қаноатлантирадиган ечим топиш;

☒ Мақсад, объектив ҳақиқатни ойдинлаштириш эмас, балки иккала (барча) томоннинг идрок ва тажрибасининг моҳиятини аниқлаш;

☒ Воситачиликда низонинг ҳар икки (барча) томонига энг яқин ёндашув нуқтаи назаридан ёндашиш.

☒ Воситачиликда низога бетараф шахсни киритиш ҳамда заиф томонларга алоҳида эътибор қаратилади.

Синф раҳбарига қўшимча маълумот:

Мен – хабарман

Иборанинг бош сўзлари	Сўнг нималарни гапирамиз	Мисол
Мен ҳис қиламан	Ўзингизнинг ҳис-туйғуларингизга оддий сўзлар билан таъриф беринг	Мен жуда хафаман (хафа бўлдим, ғазабландим)
Қачон	Бу ҳис-туйғуларга нима сабаб бўлганини ўз шарҳингизсизда айтиб ўтинг, (шунчаки ҳақиқатни)	Менга овозингизни кўтариб гапирганингизда

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Чунки	Нима учун, бу сизда шундай хислар пайдо бўлишига сабаб бўлди, бу сиз учун нега муҳимлигини, сизга қандай таъсир қилишини айтинг	Чунки менинг фикрим сиз учун ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, деб ўйлай бошладим
Мен истардимки, сиз	Бошқа одамга нима қилиш кераклиги ёки вазиятни қандай ҳал этишни истардингиз	Аввал фикримни бўлмасдан охиригача тингласангиз, сўнгра овозимни кўтармасдан хотиржам тинглайман

*** Охирида нима учун бу сиз учун муҳимлигини ва мулоқот шеригингиз учун қандай фойда келтиришини ҳам қўшишингиз мумкин.

ГЕНДЕР МУНОСАБАТЛАР: АСОСИЙ ТУШУНЧА ВА АМАЛИЁТ ⁴⁶

Мақсад:

Синф соати натижасида ўқувчилар:

- ✓ «жинс» ва «гендер» тушунчалари ўртасидаги фарқни ўрганишади;
- ✓ «гендер»нинг ижтимоий жиҳатдан тузилишига мисоллар келтиришади;
- ✓ гендер роллари, стереотиплари, гендер тўғрисидаги хато фикрлар ва уларни бартараф этиш усуллари ҳақида тасаввур ҳосил қиладилар;

✓ аёллар ва эркеклар тенг ҳуқуқлилиги муҳимлигини тасдиқловчи далилларни аниқлай оладилар;

✓ ҳамкорлик, гуруҳларда ишлаш қобилиятини мустаҳкамлайдилар.

Синф соати учун тавсия этилган жиҳозлар: флипчартлар, дафтар, экран, доска, бўр, маркерлар.

Давомийлиги: 45–90 дақиқа. Ўқитувчининг ихтиёрига кўра.

Гендер ва гендер роллари тушунчаси

1-қадам. Синф соати «Ўзи қаерда истаса ўша ерда юрган мушук» анимацияли фильмни томоша қилиш билан бошланади. Ушбу фильмда гендер роллари ва муносабатлар тизими яралишининг тарихий версияси тақдим этилган.

2-қадам. Томошадан сўнг, фильм бош қаҳрамонларининг роль ва фазилатлари рўйхатини шакллантириш ва муҳокама қилиш керак: Аёллар ва Эркеклар.

Намунали рўйхатлар:

Аёл	Эркек
Ўй бекаси, рафиқа	Ўй эгаси, эр
Ўз уйини сақловчи	Овчи
Меҳнат қуроллари яратувчи	Қурол, аслаҳа яратувчи
Шинамлик яратади, ўз кўринишига аҳамият беради	Ўз кўринишига, чиройига аҳамият бермайди

⁴⁶ Адаптировано по материалам ОО «Агентство социальных технологий» Разработчики: З.Кочорбаева, М.Карыбаева, Г.Ибраева.

Она	Ота
Ақлли	Кучли
Меҳрибон	Бардошли
Яхши тарбиячи	Оила боқувчиси
Маданият етакчиси	Эътиборсиз, шартаки
Ташаббускор	Бўйсундирувчи
Айёр	Талабчан
Жисмонан заиф	Жисмонан кучли
Мулойим	Одамови

3-қадам. Умумий муҳокама.

Шаклланган рўйхатни ўқувчилар билан биргаликда муҳокама қилинг. Шу тариқа, ўқувчиларнинг эътиборини мультфильм қаҳрамонларида акс этган ва бугунги кунда ҳам замонавий эркаклар ҳамда аёлларда учрайдиган фазилатларга қаратинг.

Эҳтимолий хулоса ва шарҳлар:

Аёллар учун она бўлиш, эркаклар учун эса ота бўлиш, улардаги табиий қобилиятлар ўзгаришсиз қолади, аммо қолган роллар нисбий ва турли ижтимоий омилларга боғлиқ:

✓ мультфильмдаги роллар «анъанавий» ва бугунги кунда уларнинг аксарияти кундалик онгда ўзига хос шаклда сакланиб келмоқда;

✓ бугунги кунда ҳақиқий ҳаёт шароитлари ҳар доим ҳам «ҳақиқий эркак» ва «ҳақиқий аёл»нинг ўзигагина хос тасвирларга мос келишига имкон бермайди;

✓ умуман олганда, бу «табиат қонунларига» мувофиқ эмаслигига қарамай, барча соҳаларда эркаклар ҳукмронлик қилишда давом этмоқда;

✓ гендер фарқлари ижтимоий жиҳатдан белгиланиб, ўзгарувчанлиги, фақатгина биологик фарқланишга эмас, балки кўпроқ тарбия тизими ва стереотипларга боғлиқ.

4-қадам. Юқоридаги муҳокамада билдирилган мулоҳазаларга асосланиб, биологик жинс (жинс) ва ижтимоий жинс (гендер) ўртасидаги фарқни аниқлаш зарурлиги ҳақида тушунтириш керак.

5-қадам. «Гендер ролларни қайтадан яратишнинг берк доираси» материални тарқатинг ва батафсил муҳокама қилинг. Гендер ролларни қайтадан яратиш керак.

6-қадам. Ўқувчиларни 3 та гуруҳга бўлиш ва топшириқ бериш.

Вазифа.

10 дақиқа ичида гуруҳлар куйидагиларни бажаришлари лозим:

1-гуруҳ – қиз ва ўғил болалар учун ўйинчоқлар рўйхатини тузиб, улар ёрдамида ривожланадиган кўникмаларни санаб ўтиш;

2-гуруҳ – турли газеталардан фойдаланиб, «Аёллар газетаси»ни тайёрлаш, унда аёллар қиёфаси ва уларнинг ҳаётий хусусиятлари акс эттирилган бўлиши;

3-гуруҳ – турли газеталардан фойдаланиб, «Эркаклар газетаси»ни тайёрлаш, унда эркаклар қиёфаси ва ҳаётий хусусиятларини акс эттириш.

7-қадам. Гуруҳ ишлари бўйича тақдимотлар ва муҳокамаларни ташкил қилиш.

1-гуруҳнинг эҳтимолий натижалари:

Фақат ўғил болалар учун мўлжалланган ўйинчоқлар, бу – турлича куруллар (тўппонча, танк, қиличлар

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

ва х.к.лар), аскарлар кўринишидаги ўйинчоқлар, машиналар ва бошқа техника воситалари;

Фақат қиз болалар учун мўлжалланган ўйинчоқлар, бу – кўғирчоқлар, аравачалар, шифокорлар учун тўпламлар, идиш-товуқлар, майший техника, косметик сумкалар, заргарлик буюмлари;

Ўғил болаларга мўлжалланган юмшоқ ўйинчоқлар ичидан кучли хайвонлар (шер, айиқ ва х.к.лар), қизлар учун эса заиф хайвонлар (қуён, сичқон, мушук ва х.к.лар);

Қизлар учун спорт ўйинчоқлари: ҳалқа, арқон, тўп, лента ва х.к.лар. Кўпроқ индивидуал ўйинларга мўлжалланиб, эпчилликни ривожлантиришга қаратилган.

Ўғил болалар учун спорт ўйинчоқлари: тўплар (футбол,

волейбол, баскетбол, қўл тўпи), таёқ ва х.к.лар. Кўпроқ жамоавий ўйинлар учун мўлжалланган.

2- ва 3-гуруҳларнинг эҳтимолий натижалари:

Газетадаги аёллар ҳаётига оид мақолаларда, асосан аёлларнинг анъанавий роллари: она, уй бекаси, чевар аёл, модел ва бошқалар акс эттирилган.

Газеталарда аёллар ҳақидаги мақолалар сезиларли даражада кам ва бу ўз ўрнида ахборот маконининг ҳақиқий тақсимотини акс эттиради, шу сабаб масалани қайта кўриб чиқиш ва унга бўлган ёндашувларни ўзгартириш талаб қилинади;

Замонавий газеталарда эркалар ҳақидаги аксарият мақолалар уларнинг сиёсий ва иқтисодий фаолияти ҳамда

армия ва ҳарбий хизмат мавзуларига қаратилган;

Эркаларнинг оилавий ҳаёти, уларнинг болалар тарбиясидаги ўрни ва саломатлиги ҳақида деярли ҳеч қандай мақолалар йўқ.

Эҳтимолий хулосалар:

Эрка ва аёлларнинг ижтимоий роллари дастлаб «табиат қонунлари» бўйича белгиланмади, аксинча атроф-муҳитнинг таъсири натижасида шаклланади, улар вақт ўтиши билан ўзгаради, жамият ва маданият турига ҳам боғлиқ. Гендер стереотипларига риоя қилишдан воз кечиш керак.

8-қадам. «Тўловсиз уй юмушлари» ва «Гендер тенглиги» мультфильмларини томоша қилиш ва муҳокама қилиш.

Неоплаченный домашний труд

Гендерное равенство

9-қадам. «Гендер: умумий саволлар ва тавсия этилган жавоблар» оид маълумотларни тарқатиб, уларни муҳокама қилиш. Ҳуқуқлар тенглиги – имкониятлар тенглиги – тенг натижалар.

10-қадам. Ўқувчиларни ўйинда иштирок этишга таклиф қилиб, улардан бир чизикда саф тортишларини сўраб, ролларни тақсимланг:

- ☒ Шаҳар ҳокими;
- ☒ Юкловчи;

- ☒ Фотомодел;
- ☒ Ногиронлар аравачасидаги ногирон киши;
- ☒ Тарбия кўрган, одобли ёш қиз;
- ☒ Аёллар нодавлат ташкилотининг раҳбари;
- ☒ Йирик сиёсий партия раҳбари;
- ☒ Ички ишлар органларида рўйхатга олинган 12 ёшдаги ўсмир;

- ☒ Саккиз фарзанднинг онаси, уй бекаси;
- ☒ Бозорда савдо-сотик билан шуғулланадиган киши;
- ☒ Мактабга чиқмаган 14 ёшли қиз;
- ☒ Истикболли ёш спортчи;
- ☒ Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ташкилотининг раҳбари;
- ☒ Патруль хизмати полициячиси;

- ☑ Давлат тилини билмайдиган тадбиркор;
- ☑ 60 ёшдаги лўли;
- ☑ 60 ёшдаги оқсоқол;
- ☑ Қишлоқ ўқитувчиси.

11-қадам. Ўйин қоидаларини тушунтириш.

Қоидалар:

«Ролга кириш, ўзингизни ўша инсон сифатида тасаввур қилиш, рол кўрсатилган карточкани гавдангиз баробар ушлаб туриш, шунда бошқа иштирокчилар сизнинг кимлигингизни кўра оладилар. Мураббий саволларни ўқиб пайтда, ўзининг ролига мувофиқ маълум бир саволга ижобий жавоб берган иштирокчилар олдинга қадам ташлашади, жавоб бера олмаганлар эса ўз ўрнида қолишади.

12-қадам. Саволларни бир маромда ўқиш орқали иштирокчиларга маълум бир қадамни ташлаш ёки ташламаслик тўғрисида қарор қабул қилишларига имкон яратиш лозим. Энг кўп қадамлар сони – 9 та.

Саволлар рўйхати:

- ☑ Бировнинг ёрдамисиз бошқа бир ҳудудга саёҳат қилиб оласизми?
- ☑ Футбол ўйнашни биласизми?
- ☑ Сифатли тиббий муолажа олишга маблағингиз етарлими?
- ☑ Сизни давлат мукофоти билан тақдирлаш мумкинми?

- ☑ Давлат хизматининг юқори лавозимларига ҳужжат топшира оласизми?
- ☑ Хорижга дам олгани бора оласизми?
- ☑ Ҳукумат ҳаракатларига қарши намоёнларда қатнаша оласизми?
- ☑ Сизни оммавий маъруза ўқиш учун таклиф қилишлари мумкинми?
- ☑ Сиз сифатли таълим олишга қодирмисиз?

13-қадам. Бўлиб ўтган жараён ҳамда топшириқ натижалари ҳақида суҳбатлашиш. Суҳбатни энг кўп қадам ташлаган иштирокчилардан бошлаш лозим.

Муҳокама учун ихтиёрий саволлар:

- ☑ Бу ерга қандай келиб қолдингиз?
- ☑ Ўзингизни қандай ҳис қиялсиз?
- ☑ Сиз қандай қадамлар ташлай олдингиз ва ташлай олмадингиз? Нега?
- ☑ Нима сабаб, барча иштирокчилар битта позициядан қадам ташлашни бошлаб, турли масофада бўлган позицияларда тугатдилар?
- ☑ Бу адолатданми?
- ☑ Қайси жинс вакиллари етакчилар ва аутсайдерлар қаторига кирди?

- ☑ Ҳақиқий ҳаётда тенг ҳуқуқлар тенг имкониятлар билан таъминланмаган ва тенг натижаларга олиб келмаган ҳолатлар мавжудми?

- ☑ Тенг имкониятларни таъминлаш учун қандай чораларни кўриш мумкин?

Эҳтимолий хулосалар:

Инсонларда мавжуд бўлган турли хусусиятлар ва турли жамиятларда уларнинг турлича баҳоланиши оқибатида ҳақ-ҳуқуқларнинг камситилиш ҳолатлари кузатилиши мумкин. Кўп ҳолларда камситилганлар озчилик намоёндалари ҳамда ноқулай аҳволда бўлган ижтимоий гуруҳлар вакиллари (болалар, ногиронлар, қариялар, аёллар ва бошқалар) ҳисобланади ва улар қарорлар қабул қилиш жараёнидан четлатиладилар. Репродуктив ролларни бажариш туфайли аёллар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда чекланган имкониятларга эга бўлган ҳолда яширин камситиш қурбонига айланишади.

1-тарқатма материал.

Гендер ролларини қайтадан яратишнинг берк доираси (гендер муносабатларни таҳлил қилиш) ⁴⁷.

47 Gender Relations Analysis: A Guide for Trainers. A. Rani Parker, Itizar Lozano Lyn A Messner. Save the children USA, 1995.

2-тарқатма материал.

Гендер: Саволлар ва тавсия этилаётган жавоблар .

<https://www.youtube.com/watch?v=6EnxZ5E67Tc> – гендер стереотиплар

<https://www.youtube.com/watch?v=nL9RZR1WMTI&t=4s> «Аёллар ва эркеклар ўртасидаги тенглик » қандай маънони англатади

https://www.youtube.com/watch?v=4rE9g_d8j7A&t=14s Жинс, гендер, гендер роллар нимани англатади?

1. Жинс, гендер ва гендер роллари тушунчалари қандай?

Жинс – аёллар ва эркеклар ўртасидаги универсал биологик фарқларни англатади. Фақатгина роллардаги арзимаган фарқ биологик жиҳатдан фарқланиши мумкин. (Масалан: фақат аёллар болани дунёга келтириши мумкин).

Гендер (gender – зот) – аёллар ва эркекларнинг

ижтимоий хулқ-атворини, уларнинг бир-бири билан муносабатларини белгилайдиган ўзига хос маданий хусусиятлар тўплами. Шундай қилиб, гендер нафақат аёллар ёки эркеклар, балки улар ўртасидаги муносабатлар ва бу муносабатларнинг ижтимоий жиҳатдан қурилишига тегишлидир.

«Жинс» атамаси «гендер» муносабатларни ўз ичига олган тушунча бўлганлиги боис, у аёлларга ҳам, эркекларга ҳам бирдек тегишлидир.

Гендер роллари, бу – эркек ва аёлга тегишли бўлган фаолият, вазифалар ва масъулиятни белгилайдиган хатти-ҳаракатлар. Гендер роллари бир маданият доирасида ҳам, ўзга маданиятлар қамровида ҳам доимий, ўзгарувчан ва хилма-хилдир. Бошқача қилиб айтганда, жамиятдаги роллар жинс томонидан олдиндан белгиланмаган – улар ижтимоий тузилма томонидан

белгиланади, бу гендер адолати муаммосини қўллаб-қувватлайди ёки аксинча кучайтиради.

2. «Гендер тенглиги» ва «гендер адолати» тушунчалари нимани англатади?

Гендер тенглиги, бу – аёллар ва эркеклар ўртасидаги ўхшашлик ва фарқларни, улар ўйнайдиган турли ижтимоий ролларни жамият томонидан тенг равишда баҳолаш. Гендер тенглиги, инсон ҳуқуқлари ва имкониятларини рўёбга чиқариш учун тенг шароитларда, аёллар ва эркекларнинг тенг мақомга эга бўлишидир.

Гендер адолати, бу – аёллар ва эркекларга нисбатан адолатли муносабатда бўлиш жараёни бўлиб, у тарихий ва ижтимоий камчиликларни, аёллар ва эркекларнинг тенг поғоналарни эгаллашига тўсқинлик қиладиган камчиликларни қоплаш учун махсус чоралар кўришни

талаб қилади. Шунинг учун биз гендер адолати тенгликка олиб келади, деймиз.

Бироқ, ҳамма аёллар ҳам, эркеклар ҳам бир хил эмаслигини тушуниш жуда муҳим, аёллар гуруҳлари ўртасидаги ўзаро фарқлар, аёллар ва эркеклар ўртасидаги фарқлардан анча катта бўлиши мумкин. Бу ерда нафақат гендернинг ўзига хослик (стереотип)ларидан фойдаланиш, балки гендер тенденциялар аҳамиятга эгадир.

3. Ижтимоий жинснинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш зарурати туфайли баъзилар ниманидир олишлари, бошқалар эса йўқлигини кўрсатади. Бу демократик нуктаи назардан барча фуқароларнинг тенглик тамойилига зид эмасми?

Дастлаб аёллар ва эркекларга бир хил (тенг) имкониятларни бериш орқали тенгликка эришиш мумкин ва бу бир хил натижалар беради, деб ҳисобланган. Бироқ, худди шундай муносабат ҳар доим ҳам тенг натижаларга олиб келмаслиги аниқланди. Бу позиция тенглик ҳақидаги классик либерализм ғоясига асосланган бўлиб, унда «тенг имкониятлар» ёки «рақобатдош тенглик» тушунчалари мавжуд эди.

Аёлларга сайлов ҳуқуқини беришнинг ўзи бошқа ҳуқуқлардан фойдаланишнинг асосий шарти сифатида кўриб чиқилди. Қолганлари алоҳида аёлга (индивидга) ишониб топширилди. Бошқача қилиб айтганда, бу фақат расмий тўсиқларни бартараф этди. Бироқ, ҳаёт фақат расмий тўсиқлар бартараф этилгани учун тенг имкониятларнинг пайдо бўлмаслигини, чунки яширин тўсиқлар мажмуаси, шунингдек бевосита камситиш аёлларга сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва кундалик ҳаётда муносиб улушга эга бўлиш, жамиятга таъсир кўрсатиш, шунингдек жамият ҳамда давлатда муносиб адолатли мавқени эгаллашига имкон бермаслигини кўрсатди.

Замонавий тенглик концепциясининг моҳияти «натижа тенглиги»ни тан олишдир, яъни, бугунги кунда тенглик концепцияси, тенг (бир хил) натижаларга эришиш учун аёллар ва эркекларга турлича муносабатда бўлиш зарурлигини кўрсатади, чунки турмуш шароитида фарқлар мавжуд. Ушбу ёндашув, шунингдек аёлларга нисбатан ўтмишдаги камситишларнинг ўрнини қоплаш имконини беради. Шундай қилиб, тенглик – жинси, миллати, дини ва қобилиятидан қатъи назар, барча инсонларга

мамлакатдаги сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа йўналишларнинг ижобий натижаларидан фойдаланиш учун бир хил имкониятларни таъминлашни англатади.

Канада тажрибасидан олинган оддий ва аниқ мисолда шундай дейилади: «Келинг, икки кишига битта саватдан кулупнай берганимизда нима бўлишини кўрамиз. Агар уларнинг бирида кулупнайга аллергияси бўлса, иккинчисида бўлмаса, унда бундай муносабатдан улар тенг фойда кўрмайди. Сиз уларнинг турли манфаатларини ҳисобга олмадингиз.

Уларга тенг муносабатда бўлиш, бу ҳар бир киши баҳраманд бўлиши мумкин бўлган ҳар хил турдаги медаларни танлашни ёки иккаласига мос келадиган меванинг турини таклиф қилишни аниқлаштириш мумкин

49/50 .

Кўшимча қилиб айтиш мумкинки, «Оппоқой тамойили»га амал қилиш лозим, у доимо «ҳар бир сомсанинг ичига қандай масалиқ солишни» яхши билар эди.

49 Марика Моррис. Пособие по гендерному анализу. Оттава, Министерства развития людских ресурсов Канады (HRDC), 2000. С. 7.

50 Изображение с сайта <https://yandex.com/collections/card/5a27d65c215a840fdb475f2e/>

МАРКАЗИЙ ОСИЁНИНГ САЪНАТДАГИ ҚИЁФАСИ. БИЗНИНГ УМУМИЙ МАДАНИЯТИМИЗ

Мақсад:

Синф соати натижасида ўқувчилар:

- ✓ Тожикистон, Ўзбекистон ва Қирғизистоннинг замонавий санъат, адабиёт ва кино кўринишида ифодаланган миллий санъатини кўриб чиқадилар;
- ✓ миллий санъат тараққиётининг умумий хусусиятлари билан танишадилар;
- ✓ миллий санъатнинг минтақавий ва жаҳон санъатидан ажралмаслиги, уларнинг ўзаро муносабатини билиб оладилар;
- ✓ санъат нафақат алоҳида халқларнинг мулки, балки жаҳон мероси эканлигини тушуниб етадилар.

Синф соати учун тавсия этилган жиҳозлар: проектор, мавзуга оид слайдлар, синф соати учун луғат.

Адабиётлар:

- ✓ З.И. Мирзаева. Чингиз Айтматов ва XX аср ўзбек адабиёти.
- ✓ А.К. Қамбарова. Тожиқ-қирғиз адабий алоқаларининг шаклланиши ва ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари.
- ✓ А.А. Машурова. Қозоғистон ва Марказий Осиё тарихий жанри бадиий кинематографиясида аёл образи: фалсафа

фанлари доктори PhD илмий даражасини олиш учун дисс. Олмаота, 2018 йил.

- ✓ Ю.В.Сорокина. Қозоғистон ва Марказий Осиёнинг замонавий санъати потенциал маданий мерос сифатида: фалсафа фанлари доктори PhD илмий даражасини олиш учун дисс. Олмаота, 2016 йил.

Давомийлиги: 45–90 дақиқа.
Ўқитувчининг ихтиёрига кўра.

Ушбу мақсадларга эришиш учун қуйидагиларни кўриб чиқиш керак:

1. Тожикистон, Ўзбекистон ва Қирғизистонда замонавий санъат.
2. XX асрнинг II-ярмида Ўрта Осиё адабиёти.
3. XX асрда Ўрта Осиёда кино санъатининг ривожланиши.

Ўқитувчи: – Болалар, бугун биз Тожикистон, Ўзбекистон ва Қирғизистондаги турли санъат турларини кўриб чиқамиз. Биз уларнинг замонавий санъат, адабиёт, кино каби турларига тўхталамиз. Санъатнинг ривожланиши узлуксиз ва мураккаб жараён бўлиб, у на миллий ва географик чегараларни, на вақтинчалик чекловларни, ва на бошқа тўсиқларни билмайдиган улкан ижодий кучларнинг тўпланишини талаб қилади. Санъат ижодкорлари ўз Ватанининг ватанпарварлари билан бир қаторда табиятан космополит ва гуманистдирлар. Улар

ўз фикрларидаги қарама-қаршиликлар, оддий одамнинг «юки»дан озодлар, лекин шу ўринда улар буни ҳис қиладилар ва санъатда акс эттирилган ғайриоддий қарашлари орқали намоиш этадилар. Шу билан бирга, турли хил санъаткорлар ўртасидаги маънавий муносабатлар баъзан турлича сюжетларнинг ўхшашлиги ва тўлиб-тошганлиги, ижодкорнинг ўз аксини қоғозга сўз шаклида етказиш, кинода визуаллаштириш усуллари ёки бошқа йўллар билан намоён бўлади.

(Синф раҳбари олдиндан (бир неча кун ёки бир ҳафта) ўқувчиларга ушбу машғулотдада кўриб чиқиладиган материални тақдим этиши лозим бўлади).

Энди биз замонавий санъат, адабиёт ва кино каби санъат турларини кўриб чиқамиз. Шу билан бирга, асосий эътибор санъат ривожининг нафақат миллий жиҳати, балки унинг ўзаро таъсирига ҳам қаратилади, бу эса, шубҳасиз халқларни бойитиб, уларни маънавий жиҳатдан бирлаштиради.

Демак, санъат турларига кўра уч гуруҳга бўлинамиз. (Гуруҳнинг ҳар бир аъзоси ўртасида санъат турларига оид бўлган матн /хабар/ маъруза қисмлари бўлиб олинади, шу билан бирга, ўқитувчи гуруҳларнинг танишиб чиқиши учун тарқатган материалга мувофик, ҳар бир гуруҳ фақат битта саънат тури билан таниш. Бу бошқа гуруҳ ўқувчиларига синфдошлари бераётган маълумотларни

қизиқиш билан тинглаш имконини беради. Ҳар бир ўқувчига атамаларни ўз ичига олган луғат берилади, жумладан Биеннале, Sotheby's, Christy's, хайку, танку, манъёсю, видеоарт ва ҳоказо). Ҳар бир гуруҳ синф олдида ўз маърузасини тақдим этади.

1-гуруҳ – замонавий санъат.

1-гуруҳнинг биринчи

ўқувчиси: – Демак, замонавий санъат XX асрнинг иккинчи ярми XXI асрдаги бадиий объектни матндан теварак-атрофдаги воқелик контекстига ўтказишнинг дискурсив амалиётидир. Санъат тарихида номлар учун бир нечта вариант мавжуд – ҳақиқий санъат, контемпорари, замонавий санъат ⁵¹.

Марказий Осиёда 1990-йилларнинг ўрталарида пайдо бўлган замонавий санъат бугунги кунда ҳам ривожланишда давом этмоқда. Халқаро маданий ҳамжамиятда Марказий Осиё замонавий санъати рассомлари собик иттифокдан кейинги давр санъатининг тан олинган феномени сифатида қабул қилинади, улар Венеция ва Истанбул, Сидней, Шанхай биенналеларида машхур ва нуфузли форумларда қатнашиб, ўз мамлакатлари маданиятини улуғлайдилар. Замонавий санъат, дунёнинг энг муҳим музейлари – Жорж Помпиду маркази (Париж), Ван Аббе музейи (Эйндховен) уларнинг ишларини ўз асарлари коллекциясига қўшиб бормоқда ҳамда Sotheby's ва Christy's ким ошди савдосига қўйиб, асарларини

муваффақиятли сотмоқда. Марказий Осиёда замонавий санъат шаклланиши ва ривожланишининг ўзига хос хусусияти, жаҳон маданий ва санъат йўналишларининг идрок этилган ва семантик кодлари асосида ўз шахсини топишга уриниш эди. Куйида учта республикада (Қирғизистон, Ўзбекистон ва Тожикистон) замонавий санъат ривожланганлигидан дарак берувчи бир нечта мисоллар келтириб ўтамыз.

1-гуруҳнинг иккинчи

ўқувчиси: Қирғизистондаги замонавий санъат намояндаларидан бири Улан Жапаров – Бишкекда ҳозирги вақтгача Марказий Осиё санъати учун экспериментал майдон ҳисобланган халқаро кўргазмалар ўтказиш анъанасининг асосчиси. Жапаров вақти-вақти билан рассом сифатида фаолият юритиб, кўпинча видео орқали ўз фикрларини билдирадиган бошқарувчилардан биридир. Унинг ҳаракатлари ва фильмлари ўзига хос шарқона шеърятни эслатади – тасвирий жиҳатдан хайку, танку, манъёсю каби. Унинг метафораси миллийлик билан эмас, балки шарқий ўхшашлик билан боғлиқ бўлиб, кўп миллатли ва кўп маданиятли Шарқнинг маълум бир универсаллиги, бирлигини таъкидлайди. «Кема сузмोकда» номли асари (2004 й.) ⁵² Байкал кўлида тасвирга олинган. Тасвирда рассом газета вароғини буклаб қайиқ қалпоқчасини ясаб, бошига кийиб, сувга шўнғимоқда. У сувга шўнғийди, қайиқ эса сиртда сузиб юради. Жапаров бу асари билан «Кема», бу – санъатнинг метафораси ва муаллиф кетганидан

кейин қоладиган мерос. Кўлга шўнғиб, инсон гўё унда эрийди, сув ва атроф-муҳит билан бирлашади.

1-гуруҳнинг учинчи

ўқувчиси: – Ўзбекистонда замонавий санъатнинг сўзсиз етакчиси – Марказий Осиё санъат саҳнасининг «патриархлари»дан бири – Вячеслав Ахундов. Ўткир ижтимоий ва сиёсий мавзуларда рассомлик ва график сериялардан бошлаб, 1990-йилларнинг охирида кино саноатига кириб, продюсер бўлиб ишлади, сўнгра кўлига камера олиб, иштиёқ билан суратга ола бошлади ва анъанавий оммавий ахборот воситаларида бўлгани каби ишончли тасвирга эришишга ҳаракат қилди. Унинг энг машхур иши «Бурчак» асари бўлиб, унда рассом доимий такрорланиб турадиган ҳаракатни – инсоннинг (ҳамкасбининг) Тошкентнинг турли жойларида («бурчакларида») тик турган ўрнини акс эттиради: маҳалланинг тор гўшаси, масжиднинг устунлари ораси, эски шаҳар харобаларида ва ҳоказо. Бурчакда узоқ туриш ҳам ибодатни, ҳам болаларни жазолаш усулини эслатади, болани узоқ вақт давомида юзини бурчакка қаратиб қўйиб жазоланади. Рассомнинг ўзи буни куйидагича изоҳлайди: «Бу шундай ҳолатнинг рамзики, ўзимиз доимо қандайдир боши берк кўчага тушиб қоламиз, ундан чиқиб кетиш йўлини топа олмаيمиз: бундай ҳолатга санъат ҳам, фалсафа ҳам, сиёсат ҳам, жамият ҳам тушиб қолган».

⁵¹ Сорокина. Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистонда арт-саҳнанинг ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари: кандидатлик илмий даражаси диссертацияси.

⁵² «Корабль плывет»: выставка современных художников Центральной Азии в Aspan Gallery: <https://ariadna.media/2020/12/10/la-nave-va/>

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

1-гурӯхнинг тўртинчи

Ўқувчиси: – Тожикистондаги замонавий санъат ҳаракати янги иштирокчиларининг пайдо бўлиши – Жамшед Холиқов ташаббуси билан бошланган, ушбу рассом ижоди кўпинча видео-арт ва раҳбарлик лойиҳалари орқали намоён бўлган. Холиқовнинг саъй-ҳаракатлари туфайли ёш санъат сахнаси пайдо бўлди ва унда Алексей Румянцевнинг ижоди ажралиб туради. Румянцевнинг видеосанъати клип маданиятига қаратилган. Унинг энг машҳур асари «Қара Боло» («Вақт доиралари», 2007). Видео, доира Тожикистоннинг кундалик маданиятида архетипик белги сифатида тасвирланган – думалоқ, патир, думалоқ тандир, думалоқ пиёла, айланишлар цикли: хамир, патир, кул ва ҳ.к.лар. Монтажда тожик созандаси Фируз Ҳақимовнинг «Юлдузингни топ» мусиқий трекидан фойдаланилган. Оҳанг анъанавий куйлар ва замонавий аранжировкани ўзида мужассам этган. Биргаликда, асар мультимедиа баёноти бўлиб, мусиқа ва видео маъноларни икки бараварга ошириб, зич рамзий изчилликни яратади.

Маърузани ўқиб бўлгач, ўқувчилар тақдимотчиларга саволлар беради. Тақдимотчилар саволларга жавоб қайтаришади. Жавоб бераётган ўқувчиларни (kjbv бўлса) тўлдириш ёки ёрдам беришга рухсат этилади.

2-гурӯх – Марказий Осиё адабиёти.

2-гурӯхнинг биринчи

Ўқувчиси: – Биз санъатнинг адабий жиҳатини ифодалаймиз. Тожиклар ва қирғизлар азалдан бир заминда ёнма-ён яшаб, ижод

қилибгина қолмай, балки бир-бирининг халқ оғзаки ижодидан ҳам яхши хабардор бўлган, меҳр-муҳаббат, дўстлик туйғуларини кўшиқ ва шеърларда ифодалаган. Атоқли қирғиз шоири Абдурасул Тўқтўмушев «Жакин туғандар» («Яқин қариндошлар», 1961 йил) шеърлар туркумини ёзган бўлса, бу тўплам бешта шеър («Яқин қариндошлар», «Юракдаги меҳр-муҳаббат», «Ўн олти муаллим», «Дўст – тожикларга», «Завод қизи») дан иборат ва «Қаратегин» поэмаси қирғиз йигити Қаранинг тожик қизи Тегинага бўлган муҳаббатига бағишланган. Уларнинг севгиси шарафига Қара ва Тегина яшаган тоғли тожик қишлоғига Қаратегин номи берилди. Шеър тожик шоири Абдусалом Дехотийга бағишланган бўлиб, Абдурасул Тўқтўмушевга ушбу афсонанинг сюжетини айтиб берган. Шеър тожик, қирғиз дўстлиги ва муносабатларига ёдгорликдир. Шеър тожик тилида шоир ва таржимон Аслам Адҳамнинг ажойиб таржимасида янграган.

Тожик мавзусидаги дастлабки шеър XX асрнинг 30-йиллари иккинчи ярмида қирғиз адиблари ижодида пайдо бўлди. Атоқли қирғиз шоири Кубаничбек Маликов 1938 йилда «Помир йўли» шеърини ёзиб, Помир-Ўш автомобиль йўли қурилишида икки қардош республика ўртасидаги буюк дўстлик мустаҳкамлигини кўрсатди.

Қирғиз адабиётида Тожикистон мавзуси асосан қирғиз адабиётининг Тожикистондаги ҳафталиклари ва ўн йилликларида фаол ривожланди. Темиркул Уметалиевнинг тожик меҳнаткаш қизига бағишланган «Ўзал

қизга» («Духтари зебо») ва Тожикистоннинг ўзгарган ва ғўзал пойтахти (ҳозирги Душанбе) ҳақидаги «Сталинобод» шеърлари шу мавзуга бағишланган. Шуқурбек Бейшеналиев «Ширази дўсти» шеърини, Суюнбай Эралиев «Дўст» («Дўс»), Абдурашид Бердибоев «Қариндошлар» («Боордошторум»), Байдилда Сарноғуев «Тожик – дўстимга» («Тажик досума») шеърларини ёзган.

Таъкидлаш жоизки, машҳур қирғиз шоири Кубаничбек Маликов ижодида Тожикистон мавзуси алоҳида куч билан янграган. У «Эртанги ўй» китобига киритилган («Эртенкини ойлонуу», 1964) «Тожик дафтарида» шеърлар туркумини дўст республикага бағишлаган. Бу цикл олтига шеърдан иборат: «Фирдавсий кутубхонасида» («Фирдоуси китепканасида»), «Тоғли Қаратегин тарихи» («Тоолуу Қаратегин тарихи»), «Нурек ГЭСи» («Норек ГЭСи орночу тоо»), «Ленинобод», «Ленинобод булбулига» («Ленинобод булбулуна»), «Тожик дўстларга» («Тожикдўсторго»).

Тожик-қирғиз адабий алоқаларининг энг қизғин даври XX асрнинг 50-80-йилларидир. Икки халқ ҳаётининг бадий ҳаққонийлиги, озодлик учун кураш ва социалистик қурилишдаги ажралмас бирлик урушдан кейинги даврда тожик ва қирғиз ёзувчиларининг асосий мавзуларига айланди, бу эса ўтган даврда бадий таржима ва даврий нашрларнинг жадал суръатларда ўсиши билан ажралиб туради. Марказий Осиё Қирғизистон ва Тожикистон даврий нашрларида тожик ва қирғиз муаллифларининг форс-тожик

классиклари, анъаналарга бой қадимий тожик адабиёти, қирғиз адабиётининг ўзига хослиги, тожик-қирғиз адабий алоқалари ҳақида кўплаб мақолалари чоп этилган. Маълумки, қардош республикаларнинг адабиёт ва санъат декадалари ҳамда ҳафталиклари кўриб чиқиладиган даврда маданий ўзаро ҳамкорликнинг муҳим шакли бўлиб хизмат қилди. Бундай ижодий мулоқот бадиий ва адабий кадриятларни ўзаро алмашишнинг самарали шакли ва анъанасига айланди.

Бундай адабий тадбирлардан олдин тайёргарлик кўриш учун маълум бир вақт бор эди. Шундай қилиб, 1961 йилда Тожикистонда ўтказилган

биринчи қирғиз адабиёти ҳафталиги қирғиз ва тожик халқлари ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлашнинг ёрқин фактига айланди. Тожикистонда қирғиз адабиёти ва Қирғизистонда тожик адабиёти ҳафталиклари (1962) ўтказилган дўстликнинг ривожланиши ва мустаҳкамланишига хизмат қилди, икки халқ адабиётининг ўзаро таъсири, ўзаро бойиши учун шароит яратди. Масалан, 1962 йилда «Ала-Тоо» журналининг 6-сони Қирғизистонда ўтказилган тожик адабиёти ҳафталигига бағишланди.

Тожик халқ шоирлари А.Назаров (ўзбек тилида ижод қилган), М.Турсунзода, М.Миршакар, адабиётшунос С.Табаровлар Қирғизистон сафари ҳақидаги

таассуротларини публицистик мақолаларида, «Шарқи Сурх» журналида (1962 йил) чоп этилган хотираларида баён этишган.

Қардош тожик халқининг истеъдодли адибларидан бири Мирзо Турсунзода қирғиз адиблари билан дўстлигини жуда қадрлар ва фахрланар эди. Қирғизистонда тожик адабиёти ҳафталиги очилишида (1962 йил) Мирзо Турсунзода ўзининг кириш сўзида шундай деган: «Қорли чўққилари, ширали дарёлари, серҳосил водийлари бўлган баланд тоғларимиз ўхшаш, олдимизга кўйган мақсадларимиз ҳам ўхшашдир».

(Бу вақтда экранда слайд кўринади (Мирзо Турсунзода ва Чингиз Айтматов))

Mirzahalim Karimov (Courtesy Photo)

2-гурӯҳнинг иккинчи ўқувчи: – Анъаналар ва инновациялар, турли халқлар маданиятининг ўзаро муносабати – буларнинг барчаси Чингиз Айтматовга айниқса қадрли бўлган муаммолардир. Булар унинг бадиий асарлари, адабий-танқидий

мақолалари, публицистик нутқларида салмоқли ўрин эгаллайди. Ч.Айтматовга ёзувчи сифатида ҳар бир халқнинг маънавий бойлиги бебаҳодир, шунинг учун у ўзаро боғлиқликсиз, барча халқлар маданиятидаги илғор ва энг яхши нарсаларни ўзлаштирмасдан туриб на

ривожланган адабиёт, на бой маданият бўлиши мумкин, деб ҳисоблаган. Унинг ўзи ҳам инсониятнинг маданий меросини органик равишда ўзлаштириб, дунёда яшовчи барча халқлар билан боғланган.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Ч.Айтматовнинг Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикаларида «Правда» газетасининг мухбири сифатида фаолият юритиши, ушбу минтақа халқларининг урф-одатлари, анъаналари, психологиясини чуқурроқ ўрганишига туртки бўлди.

Ч.Айтматов ўз ижодида икки қардош халқ ўртасидаги дўстлик анъаналарини ривожлантиради. Масалан, «Қизил рўмол ўранган терагим» ҳикоясида тожик ва қирғиз заминида кўплаб воқеалар ривож топади. Ҳикоя қаҳрамонларидан бири, йўлбоши Байтемир Помир қирғизларидан бўлгани учун бутун умрини Помирда ўтказган. Унинг ҳаёт йўли осон эмас эди. У ўзи туғрисида шундай гапиради: «Мен ўзим помир қирғизиман, лекин шу ерга, Тянь-Шанга келиб қолдим. Деярли болалигимда Помир шоссеси қурилишида ишлаганман. Биз жон-жаҳдимиз билан ишлардик, айниқса ёшлар. Бўлмасам-чи, ахир йўл етиб бўлмайдиган Помирга кетятуди-да!» Помир магистралини қуришда бир қиз билан танишади, турмуш қуришади, қиз фарзандлари бўлади; уруш бошланганда фронтга кетади. Урушдан қайтгач, у оиласининг фожиали ўлими ҳақида эшитади. Тақдирнинг барча қийинчиликларига қарамай, у ўзининг меҳрибонлиги, бировнинг дардига шерик бўлиш, ўғай ўғилнинг суюкли отаси бўлиш, чинакам севиш қобилиятини йўқотмайди. Байтемир идеал ижобий образдир. Ҳикоя қаҳрамони Илёс, Алибек билан Помирга боришни орзу қилади. Икки халқ ўртасидаги дўстлик ғояси Ч.Айтматовнинг барча асарларидан ипга тизилган маржондек ўтиб боради.

2-гурӯҳнинг учинчи

ўқувчи: – XX аср Ўрта Осиё адабиётида роман ва қисса жанрларининг ривожланишига Ч.Айтматов ижоди катта таъсир кўрсатди. Профессор А.С.Сайфуллаев шундай деб ёзади: «Ўрта Осиё ёзувчилари унинг ҳар бир янги асарини дарҳол таржима қиладилар. Ч.Айтматовнинг Тожикистон, Ўзбекистон ва Туркменистондаги ҳикоялари аллақачон бир неча бор нашрдан чиққан. Лирик ҳикоя ва романлар оқимининг пайдо бўлиши унинг номи билан боғлиқ. Бу асарлар муаллифлари наср жанрининг имкониятларини кенгайтirdилар. У янада тахлилий бўлиб, жамиятнинг турли соҳаларини янада самаралироқ ўрганади, фикрлар, психология ва инсоннинг ички дунёсини очиб беради. Шахс ва тарих, инсон ва жамият – Ч.Айтматов томонидан чуқур ишлаб чиқилган муаммолар Марказий Осиё ёзувчиларининг ҳикоя ва романларида янгича идрок этилган.

Ч.Айтматов ва Мирзо Турсунзоданинг шахсий дўстлиги тожик-қирғиз адабий алоқаларининг ёрқин намунасидир. Бу дўстлик ҳақида Ч.Айтматов кейинчалик Мирзо Турсунзода юбилейига бағишланган «Бетакрор шахс» номли хотира мақоласида батафсил тўхталиб ўтган.

Тожикистон халқ шоири Мўмин Қаноат «Дўстнинг юзи» мақоласида шундай деб ёзади: «Агар Чингиз Айтматовнинг барча ҳикоя ва романлари тожик тилига таржима қилинган ва китобхоналаримиз орасида энг машҳур китоблар десам, мен шунчаки фактни тасдиқлаган бўламан. Айтматов ижодининг

тожик прозачилари ижодига таъсири ҳаммага маълум ҳақиқатдир. Биз 1957 йилда танишган эдик ва танишувимиз ажойиб дўстликка айланди. Бунинг ажабланарли жойи йўқ, чунки у, домла Мирзо Турсунзодани мендан ҳам кўпроқ таниган ва ҳурмат қилган (Чингиз Осиё ва Африка мамлакатлари бирдамлик кўмитасида унинг биринчи ўринбосари эди). Фрунзе ва Иссыккўлда бўлиб ўтган сўнгги учрашувда мен уни бирмунча ўзини четга олган инсондек эслайман. У менга очикчасига шундай деганди: «Сиз ҳам, мен ҳам, ҳатто Олжас, Абдулло, Эркин ҳам Ўрта Осиё оқсоқолларимиз. Биз халқларимиз учун, улар ўртасидаги дўстликни сақлаш учун кўлимиздан келганини қилдик. Эстафетани ишончли кўлларга топшириш керак. Бу ҳақда ўйлаб, шунга қараб ҳаракат қилишимиз керак».

Ч.Айтматов қардош халқлар оммаси олдида тез-тез сўзлаб турарди, турли йиғилиш ва учрашувларда тинимсиз қатнашди. Бу дўстона мулоқотни, ёзиш қобилиятини чинакам қадрлашни биладиган ёзувчидир. Мисол тариқасида унинг турли даврлардаги тожик шоир ва ёзувчилари ҳақидаги айрим шарҳларини келтирамиз. Чунончи, улуғ Хайём ҳақида: «Умар Хайём бизнинг менталитетимизга ҳозир ҳам мос келади», деган. У «Икки уста» мақоласини тожик ва қозоқ адабиёти асосчилари Садриддин Айний ва Мухтор Аvezовга бағишлаган. Шунингдек, Айтматов ва тожик кинорежиссёри Бақо Содиков ўртасидаги ижодий ҳамкорликни айтиб ўтиш ҳам ўринлидир. Улар биргаликда «Тўфон» («Смерч») фильмини ёзишди. Фильм ҳикоясининг асосий ғояси

инсониятнинг тарихий йўлини билиш, келажак орзуларини бузмаслик, ҳаётдан мақсадини англаш, бошқаларнинг меҳнатини ўзлаштирмаслик, тирикларни ўликка айлантирмаслик, одамга ғамхўрлик қилишдир.

Ёзувчи Абдумалик Баҳорий ўзининг бир қатор очерклардан иборат «Манас юртида» («Ватани Манас», 1963 йил) асарида Қирғизистоннинг иқтисодий ва маданий тараққиёти, қирғиз халқининг маънавий бойлиги акс этган бўлиб, табиатнинг гўзаллиги ва қирғиз халқининг меҳмондўстлигини ҳайрат билан тасвирлайди.

Ҳар йили ўтказиб келинаётган Дўстлик кунлари ва ҳафталиклари, ижодий учрашувлари ўзаро алоқаларни мустаҳкамловчи самарали шакл бўлиб, миллий маданиятларни яқинлаштиришга фаол хизмат қилмоқда. Адабиёт арбобларининг ижодий учрашувлардан кейинги чиқишлари, матбуотда ёритилиши ўзга республика ҳаёти билан шундай яқиндан танишиш билан кўшни халқнинг миллий характери, урф-одатлари, анъаналари, хусусиятлари янада аниқ ва теранроқ идрок этилганидан далолат беради. Бу адабиётларнинг муштараклашувига ҳам ёрдам берди.

Шундай қилиб, қирғиз даврий матбуоти материаллари ва ўрганилаётган даврнинг бадиий таржима хронологияси билан танишиш шуни кўрсатадики, кўплаб қирғиз ва тожик муаллифлари ўз саҳифаларида тожик

адабиётини тарғиб қилиш мақсадида сўзлаганлар, уларнинг фаолияти тожик ва қирғиз ҳамкорлиги асосида адабиётни янада мустаҳкамлашнинг тамал тошларидан бири бўлган. Бу ёзувчи ва шоирларнинг бадиий асарларини нашр этиш билан чамбарчас боғланган ушбу материаллар, мақолалар, шарҳлар, ҳисоботлар ва бошқаларнинг нашр этилиши адабий алоқаларнинг самарали шакли эди. Шундай экан, қирғиз ва тожик адабиёти ўртасидаги муносабатларда ҳақиқий воситачи сифатида бу адиблар, журналлар ва турли нашрларнинг хизматларини адолатли баҳолаш керак.

Тожик-қирғиз адабий алоқаларининг шаклланиши ва ривожланишида бадиий таржима ва нашриёт матбуотининг воситачилик ролини яқиндан ўрганиш ва ёритиш нафақат тарихий нуқтаи назардан, балки замонавийлик нуқтаи назаридан ҳам катта аҳамиятга эга. Бу адабиётлараро алоқаларимиз моҳиятини визуал тарзда очиб бериш, адабиётимизнинг янги замонда ривожланган шароитларни ёритиб бериш, Қирғизистонда замонавий адабиёт ривожини учун кураш йўллари тушунишда тожик адабиётининг ролини кўрсатишга ёрдам беради ⁵³.

2-гурӯҳнинг тўртинчи

ўқувчиси: – Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Чингиз Айтматовнинг тақдирини ўзбек халқи тақдиридан ажратиб бўлмайди, ўзбек халқи қадимий маданиятининг Марказий Осиёга бўлган

таъсирини қадимги Византиянинг қадимги Русга таъсири билан қиёслаш мумкин, деган сўзлари қанотли афоризмларга айланди.

Ч.Айтматов ўз асарларида нафақат қирғиз халқи, балки Марказий Осиё халқлари ҳаётини ҳам тасвирлаб берган: қаҳрамонлик характери, келажакка интилиш, халқларнинг орзу-мақсадлари. Хусусан, унинг барча асарларида ўзбек халқига яқин дунёқараш, мақсад ва интилишларни акс эттирувчи шундай образларни кузатиш мумкин.

Жумладан, реалистик асарлар сюжетида диний ҳикоя ва қадимий афсоналар сингдирилиб, улар роман ғояси, композицияси ва Одил Ёкубов каби ўзбек адиблари ижодида ҳам қўлланган ғоявий бадиий образлардир. Асқад Мухтор, Примкул Қодиров, Шукур Холмирзаев, Нурали Қобул, Мурод Мухаммад Дўст, Ўткир Ҳошимов. Улар Чингиз Айтматовнинг XX аср қирғиз адабиётида миллий сўз санъатининг айрим адабиётшуносларга таъсири муаммосини акс эттирувчи услубий тадқиқотларига яқин эди. Ҳатто истеъдодли ўзбек адибларидан бири Нурали Қобул ўзининг «Болаликнинг мусаффо осмони» қиссасини ўзбек мунаққидлари айтганидек, «Оқ кема»нинг иккинчи кўриниши эканлигини тан олди.

Ёзувчининг «Асрга татиғулик кун» асари 1980 йилда ёзилган бўлиб, Жуламон ва Собитжон образларини ўша даврнинг яққол намунаси, деб аташ мумкин. «Манкурт» афсонасида совет

53 Камбарова А.К. Специфика становления и развития таджикско-кыргызских литературных взаимосвязей.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

империяси Ўрта Осиёни босиб олганидан сўнг ҳар бир халқни ўз илдизидан ажратиш, тарихий ўтмиш билан боғлаш, халқларни маданий меросидан сиқиб чиқаришни мақсад қилганлиги ҳақидаги ғоялар жамланган. Шундай қилиб, тарихий маданий меросдан, миллий ўзликдан узилиб қолган шахс бўйсунувчи, итоаткор кулга айланади, раҳбарларга сўзсиз бўйсунди. Шундай қилиб, ўқувчи Ўрта Осиё мифологияси билан танишадиган бир неча босқичда Айтматов жамиятнинг ахлоқий одатларининг ўзгариши ва халқнинг анъанавий қадриятларидан воз кечиш ва таназзулга юз тутишини тасвирлайди. Мазкур роман Ўзбекистонда нашр этилганидан сўнг ўзини, маданияти, миллат анъаналари, халқ тарихини йўқотган «миясиз аскарлар» муаммоси янги қиёфа «манкурт»нинг пайдо бўлишига хизмат қилган адабий баҳсларнинг асосий мавзуси бўлди. Жумладан, таниқли ўзбек арбобларидан бири Ўткир Ҳошимов «Тушда кечган умрлар» романида собиқ иттифок партияси аъзоси, комиссар (Ғаниев Соат Ғаниевич) тимсолида ўз ватанига хиёнат қилган манкуртни ёрқин кўрсатган. Комиссар совет Иттифоқининг шафқатсиз қонун-қоидаларига хизмат қилиб, ўз халқи, миллатини «халқ душмани»лигида айблаб, «ўлим жазосига» ҳукм қилди, олий раҳбариятга ўз меҳри, ҳалоллигини кўрсатди. Энг ёмони, ҳар бир даврнинг ўз комиссарлари, Жуламондек манкуртлари бор.

Адабиётшунос Иброҳим Ҳаққуловнинг «Манкурт сиймоси» мақоласи Алишер Навоий ва Чингиз Айтматов асарлари асосида яратилган. Буюк мутафаккир Алишер Навоий асарларида ҳам ўз даврининг манкуртлари тилга олингани диққатга сазовор. Иброҳим Ҳаққул ёзганидек, Навоий Чингиз Айтматовдан фарқли равишда образни умумлаштирмаган. Аммо манкуртнинг аниқ белгилари бор: Навоий ўзининг манкурт қаҳрамонига «ит териси»ни кийдиради, ит терисидаги манкурт эса одабийлик қиёфасини йўқотади. Чингиз Айтматов ҳам шундай ёзган эди: «Манкурт ит каби фақат хўжайинига хизмат қилади. У бошқаларга аҳамият қилмайди». Бу ҳулосада Чингиз Айтматов ва Навоий манкуртлари ҳақидаги фикрлар бир-бирига мос келади ⁵⁴.

Саволлар ва жавоблар

3-гуруҳ – Кинематография.

3-гуруҳнинг биринчи

ўқувчиси: – Совет Иттифоқи ва унинг ютуқлари унинг таркибидаги барча республикаларнинг ривожланишига бевосита таъсир кўрсатди. Марказий Осиё халқлари ҳам бундан мустасно бўлмай, ҳар томонлама ривожланиш учун ноёб имкониятга эга бўлдилар, улардан энг муҳими кино эди.

Тоҷик кинематографияси ҳақида сўз кетганда, шуни айтиш керакки, у 1929 йилнинг октябр ойида Тоҷикистон советларининг 3-фавкулдда қурултоғи делегатларининг Душанбега биринчи поезд билан келиши ва ёш

республиканинг ҳаётидаги бошқа муҳим воқеалар ҳақида биринчи киножурнал намоиш этилганида пайдо бўлди. Бу воқеа «Совет Тоҷикистони» даврий киножурналининг бошланиши эди.

«Фаҳрий ҳуқуқ» (1932), «Эмигрант» (1934) каби илк бадиий фильмлар режиссёри К. Ярмавдир. «Бу тоҷик киностудиясида яратилган биринчи овозсиз тўлиқ метражли бадиий фильмлардир. Тоҷик бадиий кинематографиясининг шаклланиши ўтган асрнинг 50-йилларида рўй берди, бу республикада янги моддий-техника базасининг барпо этилиши, миллий кинематография кадрларининг пайдо бўлиши, миллий адабиёт асосида фильмларнинг яратилиши, кино жараёнининг йўлга қўйилиши билан боғлиқ эди. «Тоҷикфильм»да бадиий ва кинохроника фильмларининг мунтазам чиқиши 1955 йилда кинорежиссёр Борис Кимягаров томонидан тоҷик ёзувчиси Садриддин Айнийнинг «Дохунда» романи асосида суратга олиш бошлаганидан сўнг жадал ривожланди. 1965 йилда Б.Кимягаровнинг «Ҳасан аравакаш» фильми суратга олинди, унда Ҳасан аравакаш ва у яшайдиган қишлоқ аҳолисининг ҳаёти, совет ҳокимиятининг муҳолиф ва тарафдорлари ҳақида сўз боради. 1959 йилда форс шеърининг отаси бўлмиш буюк шоир Рудакий ҳақида ҳикоя қилувчи «Шоир қисмати» фильми экранга чиқарилди. Унда иккита аёлнинг умр йўли акс эттирилган. Робия болалигиданоқ Рудакийга

54 Мирзаева З.И. Чингиз Айтматов и узбекская литература 20 века. С. 164-168.

ота-онаси томонидан танланган рафиқа. Робия бутун умри давомида садоқатли бўлди, у сабр-тоқат билан унаштирилганини кутади. Бу, ўша давр Шарк аёлларининг бутун моҳиятини акс эттиради. Робияга карама-қарши қўйилган иккинчи образ – Рудакийнинг маҳбубаси Нигина (Дилбар Қосимова ижросида). «Нигина шоира – ижодкор аёл», лекин кейинчалик вафот этади.

Тожик киносида режиссёрлар кўпинча фольклор мавзусига мурожаат қилишган. Форс ва тожик шоири Фирдавсийнинг Эрон шоҳлари ҳақида хикоя қилувчи «Шоҳнома» достонидан фойдаланишган. Шуни айтиш жоизки, режиссёр Б.Кимягаров «Темирчи байроқ» (1961), «Рустам афсонаси» (1971), «Рустам ва Сухроб» (1971), «Сиёвуш афсонаси» каби фильмларни сахналаштириб, шу тариқа тарихий илдизларга қайтади, зеро буларнинг барчаси Фирдавсийнинг «Шоҳнома» поэтик достонига асосланиб яратилган. Уларда аёлларнинг коллектив тасвирлари ўрин олган. Масалан, Тахмина образи юмшоқ, осойишта кўринишдаги аёллик тимсолидир, ҳатто Тахминанинг ўлдирилган ўғли учун чуқур қайғуси ҳам, ноҳақ ўлимга сабр ва кўникиш иродасини намоён қилган.

3-гурӯҳнинг иккинчи

ўқувчиси: – Қирғизистон кинохроника студияси 1939 йилда ташкил этилган. 1928 ва 1931 йилларда биринчи иккита тўлиқ метражли этнографик – «Ўлим оёғи» (1928) ва «4500 метр баландликда» каби фильмлар суратга олинди. Дастлабки ҳужжатли фильмлар, сўнгра «Совет Қирғизистони» киножурнали

– республика ҳужжатли кинематографиясига асос солди.

1955 йилда совет Қирғизистонида замонавий илғор киз ҳақидаги биринчи «Салтанат» номли бадиий фильм экранга чиқди ва у қирғизистонлик томошабинлар орасида катта шуҳрат қозонди.

«Қирғиз киносининг совет кино санъатининг бадиий жиҳатдан тўлақонли тармоғи сифатида шаклланишига урта асосий омил сабаб бўлди: Чингиз Айтматов нашрига асосланган сценарийнинг пайдо бўлиши, қирғиз ҳужжатли филмларининг бадиий кинога таъсири ва қирғиз киноси санъаткорларининг халқ ижодига юзланиши». Қирғиз киносидаги тарихий жанрдаги фильмлар 1960 йилларда яратилган ва қирғиз адабиёти классиги, носир ва драматург Чингиз Айтматов асарларининг экранга мослашуви билан боғлиқ ҳолда аёллар образи ёрқин акс эттирилган. Ч.Айтматовнинг «Биринчи муаллим», «Она даласи», «Жамила» қиссалари асосида олинган фильмларда марказий ўринни ажойиб аёл образлари эгаллаган. Ч.Айтматов мотивлари асосидаги «Асрга татиғулик кун» романида тасвирланган ўтмишдаги аёл образини акс эттирувчи фильмлар қаторига манкурт ва унинг онаси Найман-она ҳақидаги афсонанинг экранли кўриниши бўлган «Манкурт» (1990 й.) туркман фильми ҳам киритилиши керак.

Т.Океевнинг «Оловга таъзим» (1972 й.) фильмида, биринчи аёл – колхоз раиси, чинакам «коммунист» Уркуя (Т.Турсунбоева

ижросида) тақдири ҳақида хикоя қилинади. Фильм Н.Бойтемировнинг «Тарих ёдгорлиги» қиссаси асосида босмачилар томонидан ўлдирилган қаҳрамон аёл, колхоз раиси Уркуя Салимованинг реал ҳаёти асосида ишланган. Фильмда оддий, саводсиз аёлнинг раислик чўққисига қандай эришгани кўрсатилган, аммо барибир романнинг асосий мавзуси «Қирғизистон жанубидаги коллективлаштириш даврининг кескин, муросасиз синфий кураши» эди.

3-гурӯҳнинг учинчи ўқувчиси:

– Энди эса, ўзбек кино санъатига тўхталиб ўтсак.

«Ўлим минораси» – овозсиз фильм бўлиб, XVI асрдаги Бухоро афсонаси асосида 1925 йилда рус совет киноижодкорлари томонидан суратга олинган Ўзбекистондаги биринчи тўлиқ метражли бадиий фильмдир. Сюжетга кўра, Хива хонининг қизи Жамол ва унинг опаси Солиҳа Бухородан Хивага кетишади. Йўлда карвонга қароқчилар ҳужум қилади. Кўрбоши Жамолнинг гўзаллигига мафтун бўлади, лекин киз қароқчининг севгисини рад этади. Янги рақибига ҳасад қилган канизак Гулсарик қизларнинг қочишига ёрдам беради. Бухоролик отлиқ Содик даштда ҳолдан тойган, ночор қизларни учратиб, оталарининг уйига етиб боришига ёрдам беради, лекин тез орада қизлар Бухоро амири ва унинг Хивага бостириб кирган ўғлининг ўлжасига айланади. Амирнинг ғалабаси шарафига отлиқларнинг «кўк-бура» (кўк-пар) мусобақалари ўтказилади ва амир гўзал Жамолни ғолиб Содикга беради. Амирнинг ўғли қизни

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

ҳарамига олиб боради. Фильм Жамол ва унинг севгилиси ўртасидаги бахтли учрашув билан якунланади. Ушбу фильмда «Шарқнинг озод аёли» образи тарихий ва инқилобий мавзудаги фильмлардаги пардадан озод қилинган анъанавий тарзда тасвирланган аёл образларидан фаркли равишда бир оз бошқача қиёфада тақдим этилган. Мана, аёл нафақат феодал тизимдан халос бўлди, балки ўз севгилиси билан бирга бўлишга мустақил қарор қабул қилди ва мақсадига эришди.

Кўпгина совет республикаларида бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам халқ оғзаки ижоди кино санъатига айлантирилгани боис, урушнинг охирига келиб, 1945 йилда режиссёр Н. Ғаниев томонидан «Тохир ва Зухра» бадиий фильми суратга олинди. Суратда Тохир ва Зухра севги афсонаси, ўткир ижтимоий жиҳатлар, ёвузлик ва истибдодга қарши кураш ҳақида сўз боради. Шарқнинг «Ромео ва Жюлетта» сюжети қозоқларнинг «Кўзи-Кўрпеш ва Баян-Сулу» достониға ўхшаш томонларга эга.

Тохир ҳам Кўзи сингари фақат она тарбиясида бўлиб, хон Бобоҳоннинг айби билан қашшоқликда ўсган, шу сабабдан Тохирнинг отаси вафот этади, бу эса кейинчалик Тохирнинг ўлимига ҳам сабаб бўлади. Зухра ҳам худди Баян каби «бахтсиз келин», лекин Баяндан фаркли ўлароқ, уларнинг характери бошқача. Бош қаҳрамон Зухра ролини ижро этган ёш актриса Юлдуз Ризаева гўзаллик, жозибадорлик, назокат, юмшоқлик, тортинчоқлик, шу билан бирга образнинг қатъийлигини намоён этган. Бу қиссада яна бир қиз бор – Юлдуз «душман тимсоли» вакили, рақиб, у ҳам Тохирга ошиқ. Унинг қалбида қотиб қолган жавобсиз муҳаббати ошиқларнинг фожиали ўлимига сабаб бўлади. Юлдуз хатосини тушуниб, ўзини тўғрилайди, аммо бирор нимани ўзгартиришга жуда кеч бўлади.

Савол ва жавоблар

Ўқитувчи ўқувчиларга юзланиб, берилган маълумотлар учун ўз миннатдорчилигини билдириб бир неча саволлар билан мувожабат қилади:

1. Ушбу синф соатидан ўзингиз учун қандай янги нарсаларни билиб олдингиз?
2. Санъат ва унинг ўзаро бўлган таъсири ҳақида яна нималарни билишни истар эдингиз?
3. Сизнингча, маданият ва санъат халқларимизни бирлаштириб, дўстлик ва яхши қўшничиликни мустаҳкамлашга замин ярата оладими?

Савол-жавоблардан сўнг ўқитувчи яна бир бор болалар эътиборини санъат чегара, миллат, дин ва бошқаларни билмаслигига қаратади. Санъат чегара ва чекловларни билмайди. У ҳар доим яхшилиқни яратади, яъни у ўзимиз ва атрофимиздан хабардор бўлиб, тинчлик ва ҳамжиҳатликда яшашимизга ёрдам беради.

Кўшимча:

<https://www.youtube.com/watch?v=a7LOFspWWTA&t=93s>

<https://www.youtube.com/watch?v=3pjGTruASBo&authuser=0>

9-СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ УЧУН СИНФ СОАТЛАРИ

Мен стрессни
бошқараман!

139-142 бет.

Ўзинг ва бошқалар
билан инокликда
яшаш

143-146 бет.

Тинчлик маданияти
– зўравонликка чек
қўйиш

147-151 бет.

Марказий Осиё
донишмандлари

152-162 бет.

Табиат ва
маданиятдаги хилма-
хиллик

163-173 бет.

МЕН СТРЕССНИ БОШҚАРАМАН!

Мақсад:

Синф соати натижасида
ўқувчи:

- ☒ Ўзининг билимлари
ривожини намойиш эта
олади;
- ☒ ўзи, яқинлари ва
атрофидагиларнинг
эмоционал саломатлиги
учун масъулият ҳис
қилади;
- ☒ жамоада ишлаш,
тинглаш ва тинглай
олиш, ўзининг мустақил
нуқтаи назарини баён
этиш, мавзу бўйича
конструктив фикр
билдириш кўникмалари
ривожланади;
- ☒ мавзу бўйича юзага
келган вазиятда тўғри
қарор қабул қила олади
ва соғлом турмуш
тарзини тарғиб қилади.

Синф соати учун зарур
жиҳозлар: топшириқлар,

атамалар ва вазиятлар
ёзилган карточкалар,
флипчартлар, маркерлар.

Давомийлиги: 45 – 90
дақиқа. Ўқитувчининг
ихтиёрига кўра.

Синф раҳбарининг
тайёргарлиги:

1. Тавсия этилган
материаллар
(ҳаволалар, адабиётлар)
ни ўрганади.
2. Синф соатини
ўтказиш учун жой
тайёрлайди. Столларни
кичик жамоаларда
ишлашга мўлжаллаб
жойлаштиради.
3. Мавзуда учрайдиган
асосий тушунча ва
атамалар (стресс,
стрессга бардошлилик,
хобби, мақсад,
адреналин, серотонин,
ароматерапия,
кортизол) асосида
тақдимот тайёрлайди.

4. Флипчарт, ручка,
фломастер, қалам, скотч,
магнитчалар.
5. Топшириқли
карточкалар.
6. Муносабат ёки жавоб
қайтаириш учун
карточкалар.

Синф соатининг бориши

Кириш: «Фалсафий
дақиқалар»

Ўқувчилар ўз ўринларини
эгаллайдилар. Синф раҳбари
доскада ёки экранда «Мен
стрессни бошқараман!»
номли мавзунини намойиш
этади.

**Синф раҳбари. – Ҳар бир
ишда бир хайр бор!** Ўйлаб
кўринг ва жавоб беринг. Ушбу
иборанинг бугунги мавзу
билан қандай боғлиқлиги бор?

Иштирокчиларнинг
жавоблари. (Шарҳ ҳикматида:
Ҳар бир ишда бир хайр

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

бор, дейилади. Бунинг маъноси шуки, агар бирор нохушлик бўлса саросимага тушмаслик керак. Бўлган ишнинг ижобий томонини ва тунелл охиридаги ёруғликни кўришга ҳаракат қилиш керак. Масалан, кимдир гаровда ютқазди. Албатта нохуш вазият, аммо бу зарур хулосаларни чиқаришга ёрдам беради: агар ишончинг комил бўлмаса гаров ўйнама; ҳар доим ҳам гаров ютуқ билан якунланмайди; нокулай вазиятга тушиб қолишинг мумкин; обрўйингни йўқотасан ва к.х.)

Синф раҳбари: – Бугунги машғулот жараёнида ўзингизни соғлом турмуш тарзи кечирадиган ва бошқаларга ҳам шуни тарғиб қиладиган одам ўрнига қўйиб кўринг. Тасаввур қилинг, сиз халқаро анжумандасиз. Сиз ўқийдиган маъруза, фикрингизни қанчалик тўғри етказиб бера олишингиз миллионлаб одамларнинг тақдирини ҳал қиладди. Нутқингиз ёрқин, ёдда қоладиган ва бошқаларнинг кадр-қимматини камситмайдиган бўлиши керак. Тақдимотда жамоанинг барча аъзолари иштирок этишлари жуда зарур.

Шундай қилиб, бугунги синф соатининг мавзуси: **Мен стрессни бошқараман!**

Слайд тақдимоти

Стресс атамаси (ингл. stress сўзидан) босим, куч ўтказиш деган маънони англатади. Стресс – бу турли омилларга (совуқлик, очлик, руҳий зўриқиш, кувонч, муваффақият ва ҳ.к.) инсон танасининг ҳимоя реакцияси сифатида салбий ёки ижобий ҳиссиётларга бўлган жавоб реакциясидир.

Бугун биз буни биргаликда ҳал қиламиз.

Синф раҳбари исталган педагогик техникадан фойдаланган ҳолда иштирокчиларни жамоаларга ажратади. Ҳар бир жамоа топшириқ олади ва уни бажаради. Вазифа эса қуйидагича: стресс ҳақидаги маълумотни ўқиб, уни саҳна кўриниши сифатида иштирокчиларга етказиш (мактаб битирувчиси университетга ўқишга кирди; ота-она қимматбаҳо совға берди; сеvimли кучугим касал бўлиб қолди; гаровда ютқаздим ва ҳ.к.лар). Ушбу техника 4Кда ишлайди.

Синф раҳбари: – Энди ҳамма навбат билан ўз тақдимотини намойиш этади. Тайёргарлик учун 10 дақиқа. Тақдимот учун 5 дақиқа.

Тайёргарлик жараёнида кайфиятни кўтариш учун энгил, бир маромдаги мусикани қўйиш тавсия этилади.

1-жамоа

Стресс вақтида тана ўзидан адреналин гормонини ишлаб чиқаради ва бу вазиятдан чиқиш йўлини излашга мажбур қиладди. Ҳар бир инсонга оз миқдорда стресс лозим, чунки бу ўйлаш, муаммодан чиқиш йўлини излашга мажбур қиладди ва бу ҳолда у ижобий маънога эга бўлади. Аммо, бошқа томондан, агар стресс меъёридан ортиб кетса, тана заифлашади, кучини йўқотади, муаммоларни ҳал қилиш қобилияти ва жиддий касалликларга олиб келиши мумкин.

Стресс қуйидаги кўринишларда бўлиш мумкин:

- ✓ Ижобий ва салбий – ҳиссий ранг-баранглик даражасига кўра.

- ✓ Қисқа муддатли ва узоқ муддатли (ёки ўткир ва сурункали) – давомийлиги бўйича.

- ✓ Физиологик ва психологик – иккинчиси, ўз навбатида, юзага келишига кўра ахборот ва ҳиссийга бўлинади.

Махсус вазифа. Стрессни чизиш.

2-жамоа. Қуйидагилар стресс манбалари бўлиши мумкин:

Ташқи – янги яшаш жойига кўчиш, иш жойини ўзгартириш, яқин инсонининг ўлими, кундалик муаммолар, белгиланган муддатга қадар мажбуриятларни бажармаслик, низолар, дўстлар билан жанжал, уйқусизлик.

Ички – ҳаётий қадриятлар ва эътиқодларни қайта кўриб чиқиш, ўзини ўзи баҳолашнинг ўзгариши ва бошқалар.

Стрессни келтириб чиқарадиган сабаблар ва омиллар (психологлар уларни стрессорлар, деб аташади) турлича ва жуда кўп:

- ✓ ҳаётдаги ўзгаришлар (таътиллار, олийгоҳга киришга тайёргарлик, янги танишувлар);

- ✓ ҳар қандай кучли туйғу (эмоция);

- ✓ чарчок;

- ✓ жисмоний шикаст, жарроҳлик, касаллик;

- ✓ шовқин;

- ✓ ҳароратнинг кескин ўзгариши ва бошқалар.

Махсус вазифа. Стресс ҳақида ижобий синквейн ⁵⁵ ёзинг.

3-жамоа. Стресс – бу машқ омили ва усиз бизнинг танамиз ва рухиятимиз чиниқишдан тўхтаса, у бўшашиб кетади. Стресс бўлмаса, қулайлик зонасидан чиқилмаса, ривожланиш тўхтайдди. Стрессли вазиятда бўлиш турли хил таъкибларга қатъий қаршилиқни оширади.

Бу, ўз навбатида, қийинчиликларни қандай енгиш ва муваффақиятга эришишни, тўсиқларни енгиб ўтишни ўргатади.

Бошқача айтганда, биз стрессга чидамли бўламиз.

Стрессга чидамлилик – бу қийинчиликларни енгиш, ҳис-туйғуларни бостириш, хушмуомалалик ва чидамлиликни намоён этиш қобилияти. Шунингдек, бу инсонга интеллектуал, иродавий ва ҳиссий стрессни енгишга имкон берадиган шахсий фазилатлар тўпламидир. Стрессга чидамли бўлиш сизнинг рухиятингизга ғамхўрлик қилишни англатади.

Махсус вазифа. Стрессга чидамлиликни ифодалаш.

4-жамоа Стрессга чидамлиликни ривожлантириш: оддий маслаҳатлар.

Агар бирор киши ўзининг салбий ҳис-туйғуларини намоён қилмаса, бу унинг юқори даражада стрессга чидамлилигини кўрсатмайди (кўпчилик нотўғри ўйлайди). Туйғуларга эрк бериш стрессни енгиш учун ишончли қадамдир, фақат вазиятни тўғри танлай билиш керак. Инсоннинг стресс ва ҳис-туйғуларини ўзида сақлаши одамни ичидан махф этиши мумкин.

Стрессга чидамлиликка эришиш учун умумий психологик маслаҳатлар.

✓ Ухлаш ва дам олиш. Сиз учун рухий ва жисмоний дам олиш зарур. Бу ҳақида унутмаслик зарур.

✓ Хобби. Ҳа, гап дам олиш ҳақида. Севимли машғулотлар бизга бунинг учун имкон беради. Улар атрофда бўлаётганлардан чалғитиб, дам олиш ва сарфланган кучларни тиклашга имкон беради.

Қайта тиклаш ва стрессни енгишнинг ўзига хос механизми. Сизга юқоридаги маслаҳат ва илмий адабиётлар ёрдам беради. Ўқинг, айнан сизга мос келадиганини танланг.

✓ Ёрдам. Ёрдам сўрашдан тортинманг (психолог, дўстлар, яқинлар).

Махсус топширик. Стрессга чидамлилик рўйхатига кўшимча учта банд кўшинг ва ҳар бир услубни алоҳида ранг билан белгиланг.

Синф раҳбари: – Чиройли тақдимотлар учун барчангизга ташаккур билдираман. Сиз стресс, стрессга чидамлилик тушунчасини очиб, стрессни қандай назорат қилиш бўйича ўз тавсияларингизни бердингиз. Дарсда олган билимингиздан амалда моҳирона фойдаланиш сиз ва яқинларингизга тўлиқ соғлом ва қизиқarli ҳаёт кечириш имконини беради.

Энди фикр–мулоҳазаларингизни муносабат карточкаларига ёзинг. Агар қайсидир жамоа

фикр билдирмоқчи ва машғулотни умумлаштирмоқчи бўлса, синф соатимизни таҳлил қилса, албатта нур устига нур бўлади.

Ўқувчилар карточкаларни тўлдиришади. Ўқитувчи ҳаммага ташаккур билдиради. Машғулот ўз ниҳоясига етади!

Ўқитувчи учун кўшимча материал

Масал: Дунё қандай?

Талаба Донишманддан сўради:

✓ Устоз, дунё душманми? Ёки бу инсон учун яхшими?

✓ Мен сенга дунё одамга қандай муносабатда бўлиши ҳақидаги масални айтиб бераман – деди Устоз.

«Қадим замонларда буюк бир шоҳ яшаган экан. У ғўзал сарой қуришни буюрибди. У ер жуда кўп ғаройиботларга тўла эди. Саройдаги бошқа қизиқarli нарсалар қаторида девор, шифт, эшик, ва, ҳатто поли ҳам шишадан ясалган хона ҳам бор экан. Кўзгулар ғайриоддий даражада тиниқ бўлиб, кирган одам унинг олдида ойна борлигини дарҳол англамас, чунки улар объектларни жуда аниқ акс эттирарди. Бундан ташқари, бу хонанинг деворларидан акс-садо янграрди. «Сен кимсан?» – десангиз, сизга турли томонлардан «Сен кимсан? Сен кимсан? Сен кимсан?», деган жавоб эшитиларди.

Бир куни бу хонага бир ит югуриб кириб, ўртада ҳайратдан қотиб қолибди – уни ҳар томондан, юқори ва пастдан бутун бир итлар

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

тўдаси ўраб олган эди. Ит ҳар эҳтимолга қарши тишларини кўрсатади, лекин барча итлар ҳам унга худди шундай жавоб беради. Ит кўркувдан умидсиз увиллай бошлайди. Унинг увиллашини акс-садо такрорлайди.

Ит борган сари қаттиқроқ увиллар, акс-садо эса тўхтай демасди. Ит олдинга ва орқага қараб югурар, юқорига қараб тишларини ғижирлатар, бошқа итлар ҳам худди шуни такрорлашар эди.

Эртаси куни эрталаб хизматкорлар бечора итнинг жонсиз танасини, миллионлаб ўлик итларнинг кўзгудаги акси билан ўралган ҳолда топишди. Хонада унга биронта ҳам зарар етказадиган кимса йўқ эди. Ит ўз акси билан курашиб вафот этганди».

– Ана кўрдингми, – деб сўзини якунлади Донишманд, – ўз одамлар ўз-ўзидан яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам қилмайди. Атрофимизда содир бўлаётган барча нарса фақат ўз фикр, хис-туйғу, истак ва ҳаракатларимизни акс эттиради. Дунё, бу – катта ойна.

Туя ҳақида масал

Бир куни туя қудуққа тушиб кетибди ва одамларни ёрдамга чақириш учун бўйнини чўзиб, бор овози билан бўкирибди. Унинг овозини эшитган эгаси югуриб келиб, хайвонни қудуқдан тортиб олишга ҳаракат қилибди. Аммо уни тортиб олишнинг иложи йўқлигини англаб, эгаси шундай деб ўйлабди: «Менинг туям аллақачон қариб қолган, у тез орада албатта ўлади, мен аллақачонлар ёшроқ ва кучлироқ туя сотиб олмоқчи эдим. Бундан ташқари, бу қудуқ қуриб қолган, мен уни кўмиб ташлаб, янгисини

қазирни режа қилиб қўйгандим. Нега энди бир ўқ билан икки куёни ўлдирмай – туяни ҳам, қудуқни ҳам тупроқ билан кўмиб ташлайман».

У узок ўйлаб ўтирмай қўшнилари ёрдамга чакиради, улар билан кетмон, белкуракларни олиб, қудуқни кўма бошлайди. Туя бошини чайқаб, ерни тепиб, тез-тез овоз чиқариб, баланд овозда бўкиради. Аммо одамлар унга эътибор бермай, қудуқни кўмишда давом этишади. Бир пайт туя жимиб қолади. Эгаси қудуққа қарайди ва ажойиб манзаранинг гувоҳи бўлади. Туя устига тушаётган тупроқни силкитиб ерга туширар ва оёқлари билан босарди. Бир оз вақт ўтгач, туя ҳаммани ҳайратда қолдирди: оёқлари билан ерни тепиб, тепага кўтарилди ва қудуқдан чиқиб кетди.

Энди ўйлаб кўринг! Эҳтимол, сизнинг ҳаётингизда қийинчилик, муваффақиятсизликлар ҳам бўлар, лекин бу келажақда сизга фақат яхшилик келтиради. Қийинчилик, муваффақиятсизлик, мушкул топшириқлар – буларнинг барчаси юқорига кўтарилишингиз учун сиз томон ташланган тошлардир!

(Ушбу масални мусиқа ҳамроҳлигида олдиндан ёзиб олиш мумкин.)

«Қийинчиликларга дуч келсанг, таслим бўлиш, енгилиш керак эмас. Вазиятни баҳолаш, ечим излаш ва ҳаммаси яхшиликка эканлигига ишониш керак. Сабр, бу – ғалаба калити.

Ник Вуйчич

«Энг ёмони, бу, «яна ўхшамади» эмас, балки энг ёмони, «мен бошқа синаб кўрмоқчи эмасман», деганидир».

Роберт Орбен

«Сен ўйлаганингдан ҳам кўра жасурроқсан. Сен хис қилганингдан ҳам кучлироқсан»...

«...ўзингни шунчалик ҳурмат қилки, қалб ва юрагингнинг бутун кучини керак бўлмаган одамга берма...»

«Агар бу ташвиш менинг гарданимга тушган бўлса, демак, бу менинг салоҳиятимга яраша».

Маргарет Митчелл

«Фақат бўшашма! Бу қийин ҳаётда сен учун муҳими – қалбда муҳаббатни сақлаб қолиш ва тушқунликка тушмаслик. Нима бўлишдан қатъи назар, ўзингни назорат қил ва руҳингизни чўқтирма».

Стивен Кинг

Тавсия: машғулотни масал билан якунлаш; ўқитувчи учун қўшимча материалда берилган ривоятларни топшириқ билан карточкаларнинг орқа тарафига чоп этиш.

Қийинчиликларга дуч келсанг, таслим бўлиш, енгилиш керак эмас.

Ник Вуйчич

Агар бу ташвиш менинг гарданимга тушган бўлса, демак, бу менинг салоҳиятимга яраша

Маргарет Митчелл

Энг ёмони, бу «яна ўхшамади» эмас, балки энг ёмони, «мен бошқа синаб кўрмоқчи эмасман», деганидир.

Роберт Орбен

Сен ўйлаганингдан ҳам кўра жасурроқсан. Сен ҳис қилганингдан ҳам кучлироқсан...

Маргарет Митчелл

1-жамоа

Стресс пайтида адреналин гормони ишлаб чиқариладими?

2-жамоа

Стресснинг манбалари

3-жамоа

Стрессга чидамлилиқ

4-жамоа

Стрессга чидамлилиқ методикаси

ЎЗИНГ ВА БОШҚАЛАР БИЛАН ИНОҚЛИҚДА ЯШАШ

Мақсад:

Синф соати (тадбирлар) натижасида ўқувчилар:

- ☒ ўз-ўзини билиш кўникмаларини мустаҳкамлайдилар;
- ☒ ўз ҳаракатлари учун жавобгарликни тушунадилар;
- ☒ миллий, диний ва гендер бағрикенглик ҳиссини англайдилар;
- ☒ ўз нуқтаи назарларини ифода эта оладилар;
- ☒ асосли фикр билдира оладилар;
- ☒ соғлом турмуш тарзини тарғиб қила биладилар.

Синф соати учун тавсия этилган жиҳозлар:

топшириқлар, шартлар ва вазиятлар ёзилган карточкалар; флипчарт ва маркерлар

2020–2030 йилларга мўлжалланган ёшлар сиёсати концепцияси

<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/157204>

Давомийлиги: 45 (90) дақиқа.
Ўқитувчининг ихтиёрига кўра.

Ўқитувчининг дастлабки тайёргарлиги:

1. Тавсия этилган материалларни ўрганиш (адабиётлар).
2. Машғулот ўтказиш учун жой тайёрлаш. Жамоалар учун столларни ўрнатиш.

3. Асосий тушунчалар ва атамалар билан тақдимот (низо, бағрикенглик, юмшоқ қаршилик; асосли таклиф) тайёрлаш.
4. Флипчарт, қалам, фломастер ручкалар, ёпишқоқ лента, магнитларни тайёрлаб кўйиш.
5. Карточкаларга вазифаларни ёзиш.
6. Фикр–мулоҳазалар учун карточкаларни тайёрлаш.

Дарс тартиби

Экран ёки доскада В. Домилнинг «Ош пишира олмайдиғанлар бўтқа пиширади» деган ибораси кўриниш олади.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Ўқитувчи: – Бу иборанинг машғулоти мавзусига қандай алоқаси бор? (ўқувчиларнинг жавоблари: у ҳаракат қилди ва кейин уни зўрға тозалади; у қийин вазиятга тушиб қолди, ундан чиқиш йўлини қийинчилик билан топди ва ҳоказо)

Жавоб учун ташаккур.

Нима учун одамлар баъзида чалкаш вазиятларга тушиб қолишади; бошқалар билан муносабатларни кура олмасликка нима сабаб бўлмоқда; сиз жамоада муаммосиз ишлай олмайсиз ва, бунда норозилик доимо тўпланиб бормоқдами? Бугун биз нафақат бу саволлар чигалини, балки одамлар ўртасидаги тушунмовчилик, низо, жанжал, қарама-қаршиликларга нима сабаб бўлаётганини ҳам билиб оламиз. Ҳамма нарса зиддият туфайли юзага келади.

Низо латинча *conflictus* сўзидан олинган – тўқнашув, можаро каби маъноларни англатади.

Конфликт тушунчасининг мазмуни қуйидаги маънолар орқали очилади.

1. Очиқ, кўпинча чўзилган кураш ҳолати.
2. Одамлар, ғоялар ёки манфаатлар ўртасидаги номутаносиблик ҳолати; қарама-қаршиликлар тўқнашуви.
3. Бир-бирини истисно қилувчи импульс, истак ёки тенденцияларнинг бир вақтда ишлаши натижасида юзага келадиган рухий кураш.
4. Характерлар ёки кучлар қарама-қаршилиги.

Улардан қандай қочиш керак? Низолар вақтида пайдо бўлган «бўтқани пишириш ва тановул қилишни»ни қандай тўхтатиш керак? Келинг, бунга аниқлик киритамиз!

Ўқитувчи ўқувчиларни жамоаларга бўлади. Барча жамоаларга бир хил вазифа берилади. Иштирокчилар қуйидаги саволларга жавобларни аввалдан тайёрлаб қўйилган флипчарт варақларига ёзадилар.

1-савол. «Низонинг келиб чиқишига нима сабаб бўлди?».

Тайёрланиш учун 2 дақиқа вақт берилади.

2-савол. «Низони олдини олишнинг қандай йўллари бор?»

Тайёрланиш учун 2 дақиқа вақт берилади.

3-савол. «Низонинг учта ижобий хусусиятини айтиб беринг» (мазкур савол ижодий фикрлаш учун мўлжалланган)

Тайёрланиш учун 2 дақиқа вақт берилади.

Топшириқ бажарилганидан сўнг, иштирокчилар ўз жавобларини тақдим этадилар. Ҳар бир жамоага тақдимот учун 2 дақиқа вақт берилади. Зарур бўлганда ўқитувчи жавобларни шархлайди ва уларни тўғри томонга йўналтиради.

Ўқитувчи: – Сизнинг жавобингиз асосида низолар турли сабабларга кўра юзага келади, деган хулосага келиш мумкин, аммо барчасининг сабаблари бир хил: мақсадлар, истаклар, баҳоларнинг номувофиқлиги, бошқаларга ҳурматсизлик, мулоқот қила олмаслик.

Булар «зарарли» низолар ҳисобланади.

Низо доим тўқнашув, одамлар ўртасида душманлик, кўркув, нафратни келтириб чиқарадиган қарама-қаршиликдир. Олимлар низоларнинг бир нечта турларини аниқлашган. Энг кенг тарқалгани, бу – бошқарилмайдиган низо. Мисол учун, танаффус пайтида сизни йўлакда тасодифан туртиб юборишди. Сиз эътироз билдириб: «Ҳой, қаерга шошяпсан? Кечирим сўрамайсанми!», – дейсиз. Энди қарши томон ҳужум қилишга мажбур: «Агар сенга ёқмаётган бўлса, синфда ўтир!». Натижада, бу, ҳатто катта жанжалга айланиши ҳам мумкин.

Яна бир турдаги зиддият, бу – совуқ таранглик (ички низо). Мисол тариқасида, мактаб ошхонасида навбатда турганларни келтириш мумкин. Кимдир «бакуват йигит» ҳуқуқидан фойдаланиб, ҳаммани айланиб ўтишга ҳаракат қилади. Лекин, кимдир бунга чидай олмайди ва эътироз билдиради, навбат эса, уни қўллаб-қувватлайди, оқибатда жанжал авж олади. Ушбу турдаги зиддият «пастга мослашиш», деб аталади.

Бундан ташқари, учинчи тур – ўзини олиб қочиш бўлиб, бунда инсон мулоқотни қўллаб-қувватлашни истамайди.

Бундай низоларнинг зарари нимада? Биринчидан, низолар оқибатида инсоннинг кадр-қиммати азият чекади. Иккинчидан, низонинг ҳар бир дақиқаси учун 20 дақиқалик кейинги хавотирлар мавжуд бўлиб, иш яхши кетмаса ва, умуман олганда, барчаси қўлдан кетади. Учунчидан, саломатлик жабр чекади – асаб, юрак, қон томирларига

салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун бундай низоларнинг олдини олишни ўрганиш керак.

Аввало, ҳеч қандай ҳолатда тақиқланган ҳийла-найрангларни ишлатмаслик керак – булар: «Э, қўйсанг-чи!», «Нимани ҳам тушунар эдинг?», «Кўринишдан ақлли одамга ўхшайсан, лекин гапларинг сафсатадан бошқа нарса эмас» каби иборалар. Аксинча, «менга шундай туюлади», «балки мен адашаётгандирман», «балки, сен фикримга қўшиларсан» ва ҳоказо сўзлар сеҳрли таъсир кўрсатади. Низодаги мулоким хатти-ҳаракат соғлигингизни асрайди, у нафақат сизни, балки бошқаларни ҳам хотиржам ва бахтли қилади.

Бир кекса аёлдан сўрашди: «Бувижон, сиз жуда оғир ҳаёт кечиргансиз, лекин руҳингиз ҳали ёш ва шодликка тўла. Бунда қандайдир бир сир борми?».

– Албатта бор, – деди кекса аёл. – Мен билан содир бўлган барча яхши нарсаларни юрагимга ёздим ва барча ёмонларини эса сувга «отдим». Акс ҳолда юрагим чандиқларга тўла бўларди. Ҳозир эса менинг юрагим хушбўй гулларга тўла!

Шунингдек, сиз қалбингизни шукроналик ва муҳаббат билан тўлдиришингиз лозим, бу туйғулар сизга миннатдорчилик ва яхшиликларни эслаб, ёмонликларни унутишингизга ёрдам беради!

Ўқитувчи: – Касалликлар сингари, низоларни даволашдан кўра олдини олган афзал. Энди биз низоларнинг олдини олишни ўрганамиз. Буни амалга оширишнинг кўплаб усуллари мавжуд. Келинг, энг кенг

тарқалган иккитасини кўриб чиқайлик. Низони олдини олишнинг биринчи усули – юмшоқ қарама-қаршилик. Юмшоқ қарама-қаршилик, бу – юмшоқ тарзда ифодаланган кучли эътироз. Бунда, шахсий қарашларни ҳимоя қилган ҳолда бошқа одамни хафа қилмаслик мумкин.

Мисол: Синфдошингиз доимий равишда сўз қотиб, ўқитувчининг дарс ўтишига ҳалақит бериши сизга ёқмайди. Унга юмшоқ қаршилик кўрсатинг. Унга бу ҳақда мулокимлик билан ишора қилишга уриниб кўринг.

(Жамоалар ўз даъволарини 1 дақиқа давомида юмшоқ шаклда муҳокама қиладилар ва шакллантирадилар. Барча иштирокчиларнинг бир хил сўзлардан фойдаланишлари зарар қилмайди. Муҳими, улар юмшоқ шаклда тўғри талаффуз – кадр-қиммат ва қатъийликка таянишлари муҳим).

Юмшоқ қарама-қаршилик учун иборалар намунаси:

– Сардор, сен билан жанжаллашмоқчи эмасман, лекин ўқитувчининг сўзларини тинглашга ҳалақит беришинг менга ҳечам ёқмаяпти!

– Саида, хафа бўлмагин-у, лекин бундай хатти-ҳаракат сизга, умуман ярашмайди!

Иккинчи йўл асосли таклиф, деб аталади. Бу мурасага эришишга уринишдир, яъни барчага мос келадиган йўл. Келинг, аниқ вазиятларни кўриб чиқамиз.

(Жамоалар ўз даъволарини 1 дақиқа давомида асосли таклиф кўринишида муҳокама қиладилар ва шакллантирадилар. Айни сўзларни ишлатиш ҳам мумкин. Улар юмшоқ шаклда

тўғри талаффуз – кадр-қиммат ва қатъийликка таянишлари муҳим).

Тахминий жавоблар:

– Сардор, менга ўқитувчининг гапини тинмай бўлишинг адолатсизликдек туюлмоқда. Саволларингни ёзиб, дарс сўнггида сўрашинг мумкин.

– Саида, сен кўп ўқийсан, мен буни жуда яхши биламан. Эҳтимол, ўқитувчи билан маслаҳатлашиб, кейинги мавзунинг синфга ўзинг тушунтириб берарсан?

Ўқитувчи: – Юмшоқ қарама-қаршилик ва асосли таклиф, бу икки хатти-ҳаракат низоларнинг олдини олиш ва ўз кадр-қимматингизни сақлашга ёрдам беради.

Агар низо тўхтатилмаса, у олов каби аланга олади. Баъзида эса, ушбу оловни ўчиришнинг иложи бўлмайди. Агар бу халқлар ўртасидаги низо бўлса, у мурасасиз уруш билан якунланиши мумкин. Кейин можаро ҳудудига тинчликпарвар кучлари келади, улар адоват ва нафратни йўқ қилиш, халқлар ўртасидаги мулоқотни тиклашга ҳаракат қилишади.

Мен сизга тинчликпарвар сифатида ҳаракат қилиш таклифини бераман. Ҳар бир жамоанинг вазифаси, бу низоли вазиятни ҳал қилиш стратегиясини ишлаб чиқишдир. Аниқ қадамлар-саволларни ёзиш ва/ёки маъқуллаш ва қарама-қарши томонларни яраштириш. Барча жамоалар учун тайёргарлик вақти 10 дақиқа. Такдимот учун – 3-5 дақиқа.

Синф раҳбари икки ўқувчини низоли томонлар ролини ўйнашга олдиндан тайёрлайди.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Синфда яқин дўстлар – Акбар ва Дилшод ўртасида низоо келиб чиқди.

Низо Акбарнинг севимли футбол жамоасининг ғалаба қозониши, Дилшоднинг жамоаси эса мағлубиятга учрашиши натижасида юзага келди. Ҳар сафар учрашганларида Акбар севимли жамоасининг ғалабаси билан мақтанар, бу эса Дилшоднинг жаҳлини чиқарарди.

Дилшод қаршилиқ кўрсата олмай, аввалига Акбарни ҳақоратлади, кейин эса муштлаша бошлади.

Синф раҳбарига тавсия: вазифалар бошқача бўлиши мумкин. Уларни тузиш учун мактаб психологини жалб қилиш ва у билан ушбу машғулоти ўтказиш мумкин. Зарурат бўлганда, психолог машғулоти иштирокчиларига низои ҳал қилиш стратегияларини ишлаб чиқишда ёрдам беради.

Низои ҳал қилишга мисоллар

Тинчликпарварлар: –

Болалар, назаримда, ушбу низодан аллақачон чарчаган кўринасиз. Аммо ҳеч ким биринчи бўлиб ярашиш учун қадам ташлашни хоҳламайди. Сизни олдимизга чиқиб, муроса, дўстлик ва тинчлик йўлида қадам ташлашингизни таклиф қиламиз. Илтимос, бир-бирингизга қарама-қарши туринг.

Акбар ва Дилшод (низолашаётган томонлар) доскага чиқиб, бир-бирига қарама-қарши туришади.

Тинчликпарварлар: – Ушбу қадамларни ташлаш учун сиз саволларимизга тўғри ва аниқ жавоб беришингиз керак. Шундай қилиб, биринчи қадамни босинг!

Болалар бир-бирларига қараб бир қадам ташлашади.

Энди «Менинг қайси истагим низо чиқишига сабаб бўлди?» ва «Мен билан низолашаётган одам нимани истайди?» каби саволларга тўғри ва аниқ жавоб бering.

Болалар навбат билан жавоб беришади.

Ана энди иккинчи қадамни ташлаш керак...

Болалар бир-бирларига қараб яна бир қадам ташлашади.

«Низога нима сабаб бўлди? Иккимиз ҳам айни бир нарсага эга бўлишни истаймизми? Ёки биз бир вақтнинг ўзида бошқа нимадир содир бўлишини хоҳлаймизми?» каби ва саволлар берилади.

Болала жавоб беришади.

Энди, учинчи қадамни ташлаймиз.

Болалар бир-бирларига қараб яна бир қадам ташлашади.

«Иккимиз ҳам истаган нарсага эриша оладиган ечим топа оламанми? У қандай ечим бўлиши мумкин?», деб ўзингизга савол бering.

Болалар жавоб беришади.

Энди ўзингиздан сўранг: «Рақибим билан биргаликда қанчадан-қанча шундай ечимларни топишимиз мумкин?», деб ўзингиздан сўранг.

Болалар жавоб беришади.

Муросаю мадора топилса, тўртинчи қадамни ташлаш вақти келди.

Болалар бир-бирларига қараб яна бир қадам ташлашади.

Ушбу ечимлардан қайси бири энг яхшиси эканлигини ўйлаб кўринг? Таклиф этилган ечимларнинг ҳар бири қандай натижага олиб келади? Мен Уларнинг натижалари мени қониқтирадими? Рақибим мамнун бўлармикан?

Болалар жавоб беришади.

Биз, низои деярли бартараф қилдик – энди бешинчи қадамни ташлаймиз.

Болалар бир-бирларига қараб яна бир қадам ташлашади.

Қандай ечимлар иккимизни ҳам қониқтиради? Биз, ушбу қарорларни амалга ошира биламизми? Мазкур саволларга жавоб берамиз.

Болалар жавоб беришади.

Фақат бир қадамгина қолди!

Болалар бир-бирларига қараб яна бир қадам ташлашади.

Энди сўнги саволга жавоб бериш қолди: «Сулҳимизни нимадан бошлаш керак? Биз, хатога йўл кўймаганимизни қандай билса бўлади? (Болалар бир-бирлари билан кўл сиқишишлари керак).

Болалар кўл сиқишадилар.

Синф раҳбари: – Шундай қилиб, биз бу низога ечим топдик – сулҳ амалга ошди. Аммо ёнингизда доимо ўқитувчи ёки катта ёшлилар бўлмайди. Бундай ҳолларда сизлардан ҳар бирингиз тинчликпарвар сифатида ҳаракат қилиб, низои бартараф этишга уринишингиз ёки ҳеч бўлмаганда низолашаётган томонларни бир-бирдан узоқлаштиришингиз лозим.

Кучли ҳиссий кечинмалар пайтида инсон ўзини қўлга олиши, ҳис-туйғуларини назорат қилиши ва ҳар қандай шароитда ҳам одил бўлиши керак. Зеро, бу инсонлар ўртасидаги низоларнинг олдини олиш ва жамиятни жиноятчиликдан ҳимоя қилишга ёрдам беради.

Хулоса

Машғулот сўнггида ҳар бир жамоа иккита саволга жавоб беради:

1. Биз, бугунги машғулот самарали ўтиши учун нималар қилдик?
2. Бугун олган билимларимиз энг яхши натижаларни берадими?

Тайёрланиш учун 5 дақиқа.
Чиқиш қилиш учун 2 дақиқа.

Синф раҳбари: –

Тинчликпарвар бўлиш, юмшоқ қаршилиқ кўрсатиш ёки асосли таклиф орқали низонинг олдини олиш, бу жамиятнинг муваффақият қозониши, миллат фаровонлиги ва тинчлик ўрнатиш гаровидир.

ТИНЧЛИК МАДАНИЯТИ – ЗЎРАВОНЛИККА ЧЕК ҚЎЙИШ ⁵⁶

Мақсад:

Синф соати (тадбирлари) якунлари бўйича ўқувчи:

- ✓ камситиш ҳақида асосий тушунчаларга эга бўлади;
- ✓ зўравонликнинг турлари, уни енгиш йўллари ўрганади;
- ✓ тинчлик маданияти ва куч ишлатмасдан курашиш соҳасидаги билим ва кўникмаларини мустаҳкамлайди;
- ✓ инсонларни меҳр-мурувват руҳида тарбиялаш муҳимлигини англайди;
- ✓ ҳамкорлик қилиш, гуруҳларда ишлаш қобилиятини мустаҳкамлайди;
- ✓ ахборотни таҳлил қилиш кўникмаларини мустаҳкамлайди.

Синф соати учун тавсия этилган манбалар: Тинчлик маданияти тўғрисида декларация.

Давомийлиги: 45 (90) дақиқа.
Ўқитувчининг ихтиёрига кўра.

Синф соатининг бориши:

1-қадам. Синф раҳбари ўқувчиларга «камситиш» иборасига таъриф беришни таклиф қилади ва видеоролик томошасидан сўнг «зўравонлик» тушунчасини таъриф беради.

Маҳатма Ганди ҳақида қисқача маълумот

М.Ганди ҳинд сиёсий ва жамоат арбоби, Ҳиндистон истиқлол ҳаракати етакчилари ва мафкурачиларидан бири бўлган. Унинг куч ишлатмасдан курашиш фалсафаси тинч ўзгариш тарафдорларининг ҳаракатларига таъсир кўрсатди.

2-қадам.
«Аквариум» техникаси.

Ўқувчилар иккита гуруҳга бўлиниб, давра шаклида жойлашиб ўтиришади. Ички доира кичикроқ – унда

ўтирган иштирокчилар таклиф этилган муаммони муҳокама қилишади. Доирадан ташқарида бўлганлар эса, мунозарага аралашади ҳақли эмас – улар фақат тинглашади.

Муҳокама учун мавзу:

Маҳатма Гандининг куч ишлатмасдан курашиш фалсафасидаги асосий тамойиллар. Иштирокчиларнинг вазифаси: ушбу масалани 5 дақиқа давомида муҳокама қилиш ва зўравонликнинг олдини олишга қаратилган таклифларни шакллантириш.

Сўнгра даврдан ташқарида ўтирган ўқувчилар мазкур масала юзасидан ўз фикрларини билдиришади.

Муҳокама натижаси зўравонликнинг олдини олиш чоралари бўйича умумий саъй-ҳаракатлар асосида шакллантирилган таклифлар бўлиши керак.

3-қадам. Синф соатида видеороликни томоша қилиш таклиф этилади, сўнгра (ёки

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

бирон бир иштирокчилардан бири) синфга «Зўравонликсиз фалсафаси ва мафкураси» мақоласидан парча ўқийди ⁵⁷.

«Одамларнинг зўравонлик ва адолатсизликка муносабати уч шаклда бўлиши мумкин: сустлик, қасоскор зўравонлик, фаол куч ишлатмаслик. Сустликни М. Ганди ёвузликка бўйсунтириш, одамни кулга ўхшатиш, деб қараган. Сустлик фаол куч ишлатишга қарши бўлиб, шубҳасиз рад этилиши керак. Зўравонлик бизга кўркувни енгитишга ўргатади. Қасоскор зўравонликка мурожаат қиладиганлар... уларнинг позицияси сустликдан устундир. Қасоскор зўравонликни қўллаганимизда, душманнинг (тажовузор ёки душман) бизга куч билан мурожаат қилишига имкон берамиз. Бу билан биз ўз тамойилларимиз (шахсни ҳурмат қилиш) ва мақсадларимизни (адолат ва тинчлик ўрнатишга интилиш) инкор қиламиз. Бир кишини мағлуб этишдан аввал, биз ўзимиздаги инсонийликни йўқ қиламиз. Ёвуз воситалар, ҳатто яхши мақсадларда қўлланилса ҳам, биздаги инсонийликни маҳв этади. Зўравонлик қилмасликдан кўзланган мақсад, бу душман устидан ғалаба қозониш эмас, балки адолатсизликни енгитиш, низоларни ҳал қилиш ва бу орқали барча учун тенг шароит яратишдир. Зўравонлик қилмаслик адолат, ҳақиқат ва севги ҳукмронлигини ўрнатади. Зўравонлик қилмаслик, адолатсизликни енгитиш учун бўлган курашни виждон даражасида очиб беради. У

уюшган тарзда ноҳақ буйруқ ва қонунларга бўйсунтиришдан, адолатсизлик ва инсон ҳуқуқлари топталаётган вазиятда ҳаракат қилишдан бош тартади. Зўравонлик инсон ҳаётини бузмасдан ёки моддий қадриятларини йўқ қилмасдан адолатсиз тизимнинг ишлашини имконсиз қилади».

4-қадам. Синф раҳбари ўқувчилар билан биргаликда зўравонликнинг олдини олиш бўйича илгари билдирилган таклифларни уч йўналишда гуруҳлайди: сустлик, қасоскор зўравонлик, фаол куч ишлатмаслик. Масалан, биринчи ҳолат – вазиятларга бўйсунтириш (ўқувчилар Л.Н. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романи билан аллақачон таниш ва улар Платон Каратаевни эслашлари керак); иккинчи ҳолат – жиноятлар учун ўлим жазоси; учинчи ҳолат – фуқаролик итоатсизлиги (диссидент (муртад) лар ҳаракати, Ганди ва бошқалар).

Синф раҳбари суҳбат ўтказади. Инсон учун қандай ҳаракат афзал саналади? Жамият учун-чи? Нима учун шундай, деб ўйлайсиз?

5-қадам. Хужжат билан ишлаш. Бу иш синфда бошланади: ўқувчилар «Тинчлик маданияти тўғрисида декларация»нинг 1–3-моддалари билан танишадилар ва у ҳақида ўз фикрларини билдиришади. «Тинчлик маданияти тўғрисида декларация» матнини доскага илиб кўйиш мақсадга мувофиқ, чунки у уй вазифаси билан боғлиқ бўлади.

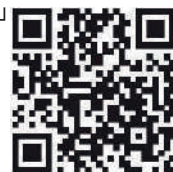
6-қадам. Ўқитувчи саволлар беради:

1. Бугун дарсда нимани ўргандим?
2. Зўравонлик билан курашиш учун қайси йўлни танлашим керак?
3. Шахсан мен учун зўравонлик ва камситишларга қарши курашиш қандай аҳамиятга эга?

Синфдан ташқари фаолият (уй вазифаси ёки келгуси хатти-ҳаракат): «Декларация» матни билан танишиш. «Зўравонликсиз дунёни қандай қуриш мумкин» мавзусида эссе ёзиш.

Вариант: Ҳар бир гуруҳга «Зўравонлик фалсафаси ва мафкураси» мақоласидан парча тарқатиш мумкин.

Синф раҳбарига кўшимча маълумот:

Маҳатма Гандининг ҳаётини қарашлари

Маҳатма Гандини таништиришга ҳожат йўқ. Ҳиндистонда унинг номи авлиёларнинг исмлари каби ҳурмат билан тилга олинади. 1947 йилда ўз мамлакатини Британия ҳукуматидан озодликка олиб чиққан бу инсонни бутун дунё билади.

Тинчлик маданияти тўғрисида декларация ⁵⁸

1998 йилда БМТ Бош Ассамблеясининг 53-сессиясида қабул қилинган.

⁵⁷ Роман Маранов. «Право на достоинство: философия и идеология ненасилия» http://www.prpc.ru/ags2/ags2_01.shtml.

⁵⁸ Декларация и Программа действий в области культуры мира [эл. ресурс] Принята резолюцией 53/243 Генеральной Ассамблеи от 13 сентября 1999 года/ URL: https://www.un.org/ru/documents/ded_conv/declarations/culture_of_peace.shtml

Тинчлик маданиятининг маъноси ва аҳамияти

1-модда.

Тинчлик маданияти қадрият қоидалари, дунёқарашлар, анъаналар, феъл-атвор тоифалари ҳаёт тарзларининг йиғиндисидир:

- ✓ маориф, мулоқот ва ҳамкорлик воситаси билан ҳаётга ҳурмат, зўравонликка чек қўйиш ва таълим, зўравонлик қилмасликни рағбатлантириш зўравонликдан амалда воз кечиш;
- ✓ давлатларнинг суверенитети, ҳудудий яхлитлиги ва сиёсий мустақиллиги тўла-тўқис ҳурмат қилиш, БМТ Низоми ва халқаро ҳуқуққа биноан ҳар қандай давлатнинг ички юрисдикциясига мансуб бўлган масалаларга аралашмаслик;
- ✓ инсоннинг барча ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини тўлиқ ҳурмат қилиш ҳамда рағбатлантириш;
- ✓ низоларни тинч йўл билан бартараф этишга содиқлик;
- ✓ тараққиёт ва атроф-муҳит соҳасидаги ҳозирги ва келажак авлодларнинг эҳтиёжларини қондириш йўлидаги ҳатти-ҳаракатлар;
- ✓ ривожланиш ҳуқуқини ҳурмат қилиш ва рағбатлантириш;
- ✓ аёллар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқлари ва имкониятларни ҳурмат қилиш ва рағбатлантириш;

- ✓ ҳар бир кишининг ўз фикри ва эътиқодларини ифода этиш ҳамда ахборот эркинлиги ҳуқуқини ҳурмат қилиш ва рағбатлантириш;
- ✓ жамиятнинг барча қўғоналари ва халқлар ўртасида эркинлик, адолат, демократия, бағрикенглик, бирдамлик, ҳамкорлик, хилма-хиллик, маданий ўзига хослик, мулоқот ва ҳамжиҳатлик тамойилларига содиқлик.

2-модда.

Тинчлик маданиятини тўлақонли ривожлантириш сари олға силжиш инсонлар, гуруҳлар ва халқлар ўртасида тинчлик ғояларини оммалаштиришга хизмат қилувчи қадриятлар, дунёқараш, ҳуқ-атвор ва турмуш тарзида намоён бўлади.

Тинчлик маданияти, бу – индивидуал, жамоавий ва институционал характердаги ўзгаришлар жараёни. Бу одамларнинг эътиқодлари ва ҳатти-ҳаракатларидан иборат бўлиб, ҳар бир мамлакатда ўзига хос тарихий, ижтимоий-маданий ва иқтисодий шароитларга қараб ривожланади. Тинчлик маданиятининг калити шафқатсиз рақобатни умумий қадриятлар ва мақсадларга асосланган ҳамкорликка айлантиришдир. Тинчлик маданияти, хусусан қарама-қарши томонлардан биргаликда барча даражаларда, шу жумладан ривожланиш жараёнида умумий манфаатларга эришиш учун ҳаракат қилишни талаб қилади.

3-модда.

Тинчлик маданияти қуйидагиларни назарда тутлади:

- ✓ қадриятлар, дунёқараш ва турли хил ҳатти-ҳаракатларни тинчлик маданияти ва зўравонликсиз шакллантиришга ёрдам берадиган тарзда ўзгартириш;
- ✓ жамиятнинг барча қатламларига мулоқот, воситачилик ва консенсусни шакллантириш қўникмаларини сингдириш;
- ✓ авторитар тузилмалар ва эксплуатацияни демократик иштирок билан алмаштириш ва одамларга ривожланиш жараёнида тўла қатнашиш имкониятини бериш;
- ✓ қашшоқлик ва саводсизликни йўқ қилиш, мамлакатлар ичида ва ўртасидаги тенгсизликни камайтириш;
- ✓ давлатлар ичида ҳам, давлатлар ўртасида ҳам қашшоқлик ва муҳим тенгсизликни қисқартириш ҳамда кенг иштирок этиш асосида барқарор инсон ривожланишини рағбатлантириш;
- ✓ аёлларнинг сиёсий ва иқтисодий соҳаларда ҳуқуқларини кенгайтириш ва қарор қабул қилишнинг барча даражаларида уларнинг муносиб вакилликни таъминлаш;
- ✓ ахборотнинг эркин оқимини қўллаб-қувватлаш ҳамда бошқарув масалалари, шунингдек иқтисодий ва ижтимоий масалалар бўйича қарорлар қабул

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

қилишда кўпроқ кўриниш ва ҳисобот беришни таъминлаш;

✓ барча халқлар ўртасида ўзаро англашув, бағрикенглик ва бирдамлик идеалларини тарғиб қилиш ва шу билан маданий хилма-хилликни ҳурмат қилишни тарғиб қилиш. Бой урф-одат ва қадриятларга эга бўлган ҳар бир мамлакат тинчлик маданиятига катта ҳисса қўшиши керак, зеро уни рағбатлантиришда улкан фойда бор;

✓ тинчлик маданиятини ривожлантиришга қаратилган фаолиятнинг асосий йўналишлари ва бош иштирокчилари.

4-модда.

Тинчлик маданиятини шакллантириш кенг қамровли таълим, ижтимоий ва фуқаролик фаолиятини талаб қилади. У ҳар қандай ёшдаги одамларга тааллуқлидир. Бу очиқ, глобал стратегия тинчлик маданиятини одамларнинг қалби ва онгига чуқур сингдиришга қаратилган.

5-модда.

Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳурмат ва ҳимоя қилишни таъминлаш учун асосий масъул бўлган давлат фуқаролик жамиятининг барча шериклари билан ҳамкорликда тинчлик маданиятини ривожлантириш учун зарур шарт-шароитларни яратиш ва мустаҳкамлашда муҳим рол ўйнайди.

6-модда.

Таълим дунё маданиятини яратишнинг асосий

воситасидир. Ушбу мақсадга эришиш учун таълимнинг барча жиҳатларидан фойдаланиш лозим.

7-модда.

Фуқаролик жамиятини демократик тамойилларни тасдиқлаш, шунингдек жамият, инсон ва атроф-муҳит ўртасидаги муносабатларда уйғунликка эришишга қаратилган фаолиятга тўлиқ жалб қилиш керак.

8-модда.

Оммавий ахборот воситалари ўзининг кучли маърифий ролидан ташқари, фикр эркинлиги, эътиқод ва ахборотни ифода этишда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

9-модда.

Биринчи даражадаги ролнинг фаолияти одамлар онгига бевосита таъсир кўрсатадиган кишиларга тегишли. Булар, хусусан сиёсий раҳбарлар, ҳукумат, парламент, ва бошқа сайланган органлар аъзолари, ўқитувчилар, журналистлар; интеллектуал ҳамжамият, оила, диний раҳбарлар; турли даражадаги бошқарувчилар; нодавлат ташкилотлар. Улар ўртасидаги шериклик уларнинг фаолияти самарадорлигини сезиларли даражада оширади.

10-модда.

Илмий, фалсафий ва ижодий фаолият билан шуғулланадиганларнинг барчаси тинчлик маданиятини мустаҳкамлайдиган билимлар, илмий тадқиқотлар ва бадиий ижод натижаларини жадал ривожлантириш ва алмашишда алоҳида роль ўйнашга даъват этилади.

Тинчлик маданияти соҳасидаги ҳаракатлар дастури

11-модда.

Барча инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилишга қаратилган фаолият:

а) Вена декларацияси ва Ҳаракатлар дастури қоидаларини тўлиқ амалга ошириш;

б) барча инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш бўйича миллий ҳаракатлар режаларини ишлаб чиқишга ҳисса қўшиш;

в) миллий институтлар ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги салоҳиятни, жумладан инсон ҳуқуқлари масалалари билан шуғулланадиган миллий институтлар асосида мустаҳкамлаш;

г) ривожланиш ҳуқуқи тўғрисидаги Декларация ва Вена декларациясида ҳамда Ҳаракатлар дастурида мустаҳкамланган ривожланиш ҳуқуқини амалга ошириш;

д) Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Инсон ҳуқуқлари бўйича таълим ўн йиллиги мақсадларига эришиш (1995–2004 йиллар);

е) Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясини барча даражаларда тарқатиш ва тарғиб қилиш;

ж) Бош Ассамблеянинг 1993 йил 20 декабрдаги 48/141-сонли резолюциясида мустаҳкамланган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий комиссарининг ўз масъулиятини бажариш бўйича фаолиятини қўллаб-қувватлашни давом эттириш.

12-модда.

Аёллар ва эркеклар тенглигини таъминлаш бўйича чора-тадбирлар:

а) барча тегишли халқаро ҳужжатларни амалга оширишда гендер муаммоларини интеграция қилиш;

б) аёллар ва эркеклар ўртасида тенгликка эришишга қўмаклашишни назарда тутувчи халқаро ҳужжатларни янада тадбиқ этиш;

в) Аёллар бўйича 4-Бутунжаҳон конференциясида қабул қилинган Пекин ҳаракатлар платформасини амалга ошириш, жумладан, миллий ҳаракатлар режаларини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш орқали тегишли ресурсларни таъминлаш ва сиёсий иродани сафарбар этиш;

г) иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда сиёсий қарорлар қабул қилишда аёллар ва эркеклар ўртасидаги тенгликни таъминлаш;

д) Бирлашган Миллатлар Ташкилоти тизимининг тегишли органлари томонидан аёлларга нисбатан камситиш ва зўравонликнинг барча шакллари бартараф этиш бўйича сазй-ҳаракатларини янада кучайтириш;

е) ҳар қандай турдаги зўравонлик, жумладан оила, иш жойи ва қуроли низолар пайтида зўравонлик қурбони бўлган аёлларга ёрдам бериш.

13-модда. Демократик иштирокни кучайтириш бўйича тадбирлар:

а) демократик тамойиллар ва усулларни тарғиб қилишга қаратилган чора-тадбирлар мажмуини мустаҳкамлаш;

б) расмий ва норасмий таълимнинг барча даражаларида демократик тамойиллар ва усулларга эътибор қаратиш;

в) давлат хизматчиларининг касбий тайёргарлиги ва салоҳиятини ривожлантириш орқали демократик жараёнларнинг ривожланишига ҳисса қўшадиган ва уларнинг барқарорлигини таъминлайдиган миллий институтлар ва жараёнларни яратиш ва мустаҳкамлаш;

г) манфаатдор давлатларнинг илтимосига биноан ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг сайловларни ўтказишда ёрдам бериш бўйича тегишли кўрсатмалари асосида демократик иштирокни кучайтириш;

д) Демократик жараёнларга путур етказувчи ва тинчлик маданиятининг янада тўла ривожланишига тўсқинлик қилувчи терроризм, уюшган жиноятчилик, коррупция, ноқонуний гиёҳванд моддаларни ишлаб чиқариш, унинг савдоси ва истеъмоли ҳамда жиноий даромадларни легаллаштиришга қарши кураш.

14-модда.

Ҳамжиҳатлик, бағрикенглик ва бирдамликни ривожлантириш бўйича тадбирлар:

а) Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг бағрикенглик йилининг давом этиши учун бағрикенглик тамойиллари декларацияси ва келгуси фаолият режасини амалга ошириш (1995 йил);

б) 2001 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти шафелигида Цивилизациялар ўртасидаги мулоқот йили

доирасида тадбирларни ўтказишга қўмаклашиш;

в) низоларни ҳал қилишнинг анъанавий ва маҳаллий усулларини ўрганишни давом эттириш ва улардан тегишли сабоқ олиш мақсадида бағрикенгликни ривожлантириш;

г) жамиятда, хусусан, ижтимоий ҳимояга муҳтож гуруҳларга нисбатан ҳамжиҳатлик, бағрикенглик ва бирдамликни оширишга қаратилган тадбирларни қўллаб-қувватлаш;

д) халқаро маҳаллий дунё аҳолисининг ўн йиллиги мақсадларига эришиш учун қўшимча ёрдам кўрсатиш;

е) қочқинлар ва кўчирилган шахсларга нисбатан бағрикенгликни оширишга қаратилган тадбирларни қўллаб-қувватлаш ҳамда уларнинг ихтиёрий қайтиши ва ижтимоий интеграцияси вазифасини ҳисобга олган ҳолда улар билан бирдамликни мустаҳкамлаш;

ж) мигрантларга нисбатан бағрикенгликни ошириш ва улар билан бирдамликни мустаҳкамлашга қаратилган тадбирларни қўллаб-қувватлаш;

з) барча халқлар ўртасида ҳамжиҳатлик, бағрикенгликни ошириш, ҳамкорликни кенгайтириш ишларини янги технологиялардан тўғри фойдаланиш ва ахборотни тарқатиш орқали тарғиб қилиш;

и) халқлар ўртасида, шунингдек, мамлакатлар ичида ва ўртасида бағрикенгликни ошириш, бирдамликни мустаҳкамлаш ва ҳамжиҳатликни кенгайтиришга қаратилган тадбирларни қўллаб-қувватлаш.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДОНИШМАНДЛАРИ

Мақсад:

*Синф соати (тадбирлари)
яқунлари бўйича ўқувчилар:*

- ☒ ақлий хариталарни тузишни ўрганишади;
- ☒ Марказий Осиёнинг машҳур мутафаккирларининг маданият ва илм-фан ривожига қўшган ҳиссасини таҳлил қилишади;
- ☒ мунозара ўтказиш алгоритмини ўзлаштиришади;
- ☒ «Самарадорлик ва амалга ошириш» матричасини яратишни ўрганишади;
- ☒ Гуруҳларда ишлаш кўникмаларини мустаҳкамлашади.

Синф соати учун учун тавсия этилган манбалар:

Давомийлиги: 45 (90) дақиқа.
Ўқитувчининг ихтиёрига кўра.

Синф соатининг бориши.

Синф раҳбарининг кириш сўзи:

– Ҳар қандай шахс ва, умуман, жамиятнинг

муваффақиятли фаолиятининг асоси шахсий ривожланишдир. Ўтмишни билмасдан келажак йўқ, чунки, айнан ўтмишга мурожаат қилиш орқали биз саволларга жавоб излаймиз, билим захирамизни тўлдирамиз ва бугунги кун муаммоларини ҳал қиламиз. Биз сиз билан Шарқнинг таниқли олимларини биламиз. Марказий Осиё мутафаккирлари томонидан адабиёт ва шеърят, кимё, математика, фалсафа, тиббиёт, астрономия, мусиқа, ботаника, психология, педагогика, геология соҳаларида авлодларга қолдирилган мерос бекиёсдир. Уларнинг ҳар бирига янги, ўзига хос сармоя киритди, бу кўплаб даврларнинг дунёқараши ва олимларнинг бутун галактикаси учун асос бўлиб хизмат қилди. Бугун эса, биз сиз билан биргаликда, Марказий Осиё мутафаккирларининг ғоялари ва тушунчалари бўйлаб қизиқарли саёҳатга чиқамиз.

1-қадам. Вазиятга тавсиф

Биз саёҳатимизни «Ақлий хариталар»ни тузиш усулидан фойдаланган

ҳолда, Марказий Осиёнинг буюк аллома ва мутафаккирларининг «харитаси»ни яратишдан бошлаймиз.

Топширик: маъруза бўйича ақлий харитани тузишни таклиф қиламиз (якка ҳолда ва жамоавий иш – ўқитувчининг ихтиёрига кўра).

Ўқитувчига эслатма:

- ☒ «Ақл харита»лари нима?
- ☒ Маъруза матнини ўқинг
- ☒ Ўз харитангизни тузинг (бу вазифани якка ҳолда ва гуруҳда бажариш мумкин):

Янги усул билан босқичма-босқич танишиш:

Ақл хариталари, бу – ўзини ўзи ривожлантириш ва самарадорликни ошириш учун қўлланма. Конспектлар, «эслатмалар», нутқ тезислари – бизга зарур бўлган материал. Таъкидлаш жоизки, «сатр»да ёзилган матнни ёдда сақлаб қолиш қийин, уни сўзлаб бериш эса, ундан ҳам мушкул эканлигини тез-тез тан олишимизга тўғри келади. Бунинг эвазига нимани таклиф қилиш мумкин? Албатта, ақл харитасини!

«Ақл харита»лари нима?

<https://youtu.be/NODE14ea5RQ>

Таянч сўзлар сифатида ёрқин, ёдда қоларли, «гапирувчи» сўзлар танланади. Ментал харитани тузишда фактлар, рақамлар, кетма-кетликлардан фойдаланинг. Уларни истаган

тарзда жойлаштиринг. Фикран боғланишга ҳаракат қилинг. Тасвирлар тилига ўтинг! Ақл хариталари ёрдамида ўқиш тезлигини ошириш, чет тилларини ўрганиш, мақолалар ёзиш, ходимларни

бошқариш, ташкилотни ривожлантириш, вақтни бошқариш ва бошқа кўп нарсаларни амалга ошириш мумкин!

Тони Бьюзен – ақлни хариталаш техникасининг муаллифи саналади. У самарали фикрлаш ва хотирани «радиал» ёзув материали билан боғлашни таклиф қилди. Унда диққат марказида бўладиган асосий мавзу варақнинг ўртасига жойлаштирилади.

2-қадам. Ўқувчилар гуруҳларга бўлинади: (куйида Марказий Осиёнинг кўзга кўринган олимлари рўйхати келтирилган, ўқитувчи ўз хоҳишига кўра бошқа материалларга асосланиб, таниқли олимларни мисол қилиб келтириши мумкин. Мисол учун: <https://arboblar.uz/ru: сайт лойиҳаси: Ўзбек арбоблари>; <https://limon.kg/ru/news:70780> Қирғизистоннинг 18 буюк аёли лойиҳаси):

Абу Райхон Беруний (973–1048) – Хоразмнинг буюк алломаси, тарих, география, филология, астрономия, математика, геодезия, минералогия, фармакология, геология ва бошқа кўплаб фанларда оид қомусий асарлар муаллифи. Беруний Ўрта Шарқда илк бора Ер Қуёш атрофида айланиши мумкинлигини айтиб, Ернинг айлана ўлчамини аниқлаган.

Берунийни чинакам ўрта асрлар Шарқининг илм-фан қомусий олими десак, муболаға бўлмайди. Америкалик тарихчи Ж.Сартон буюк олим ҳақида: «Астрономия ва математика, астрология ва жуғрофия, антропология ва этнография, археология ва фалсафа, ботаника ва минерология унинг буюк номисиз қашшоқлашиб қолган бўларди» деган.

Унинг тўлиқ исми Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний. 973 йил 4 сентябрь

куни Хоразмнинг қадимий пойтахти Кат шаҳрида дунёга келган. Беруний ҳаётининг илк давлари ҳақида маълумот кам, фақат чин етим бўлганлиги маълум. Бурни катта бўлганлиги сабабли, уни «бурунли» дея аташган. Бироқ, кўримсиз ташқи кўриниши остида зийрак ақл эгаси яширинган бўлиб, вазир ва амакиваччаси Хоразмшоҳ Ироқ назари остига тушади. Кексайган чоғида Беруний шундай ёзади: «... Ироқлар оиласи менга нон-чай бериб, одамлар орасига олиб чиқди...»

У мукаммал математик ва фалсафий билим эгаси эди. Берунийнинг биринчи устози астрономия, математика ва тригонометрия бўйича таянч асарлар муаллифи Абу Наср Мансур ибн Ироқ ал-Жадий бўлган.

Берунийнинг фикрича, табиатда барча нарса табиат қонунияти асосида ўзгаради, бу қонуниятларни эса фақатгина илм-фан ёрдамида англаш мумкин. Унинг асосий асарлари математика ва астрономияга бағишланган бўлиб, Хоразмнинг ҳўжалик ҳаётида улкан амалий аҳамиятга эга бўлган – ер суғорилиши ва савдо сайёҳатлари ҳақида ёзилган.

У даврда астрономия фани олдида турган масалалардан бири солномани мукаммаллаштириш ҳамда осмондаги юлдузлар орқали Ернинг жойлашувини аниқлаш эди. Қуёш ва Ойнинг осмондаги аниқроқ жойлашувини белгилаб, эклиптикнинг экваторга энгашиши, қуёш ва юлдуз йилларининг узунлиги ва бошқалар каби астрономик доимийликларни ўлчай олиш муҳим бўлган. Бу эса, ўз ўрнида, математика фани

ривожини, хусусан, бир тарафдан ясси ва сферик тригонометрия, бошқа томондан аниқроқ белгилаш учун асбобларни талаб қилар эди.

Берунийнинг бу соҳалардаги ютуқлари бир неча асрлар давомида тенгсиз ютуқ бўлиб хизмат қилди. Беруний Ер радиусини унинг айлана шаклга эгалигидан келиб чиққан ҳолда, деярли аниқ белгиллаган (6000 км дан ортик). Беруний айрим астрономия муаммолар асосида қадим юнон ва ҳинд файласуфларининг тараққийпарвар ғояларини қабул қилиб, уларни такомиллаштирган: тўқ жисмлар, яъни сайёралардан фарқли ўлароқ, Қуёш ва юлдузларнинг бир хил оловли табиатини маъқуллаган; юлдузлар ҳаракатини аниқлаб, Ерга нисбатан уларнинг баҳайбат ўлчамини белгиллаган; Ернинг тортиш кучини ўрганган. Беруний Қуёш Ер атрофида эмас, балки Ер унинг атрофида айланишини тасдиқлаб, Птоломейнинг дунё геоцентриқ тизимини маъқуллашга доир барча гумонларга нуқта қўйган.

У шафақ ва кун ботиши уфқ орқасида яширинган қуёш нурларидаги чанг зарраларининг чиқиши оқибатида юзага келишини тушунтириб берган. Беруний геодезия ўлчовиларининг астрономик усуллари ишлаб чиққан. В. Снеллиусдан 600 йил аввал масофада тригонометрик ўлчам усулини таклиф қилган. Ўша даврларда фойдаланилган (астролябия, квадрант, секстант) асосий астрономик асбобларни мукаммаллаштирган. 400 йил давомида дунёдаги энг

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

катта ҳисобланган радиуси 7,5 метрлик илк силжимас квадрантни Куёш ва сайёраларни кузатиш учун ихтиро қилган. У томонидан олиб борилган эклиптиканинг экваторга эгилганлигини ўлчаш ишлари аниқлиги бўйича кўп асрлар давомида тенгсиз бўлган.

«Қадимий халқлар хронологияси» номли илк асарида (1000 йил) Беруний ўша даврларда маълум бўлган барча халқларга тегишли солнома тизимларини таърифлаб чиққан. У томонидан қилинган астрономик тадқиқотлар ва бошқа илмий ишлар «Астрономиянинг асосий бошланиш шарҳлари китоби»да ёзилган.

Кат ва Кўрғон шаҳарларида маҳаллий бошқарувчилар саройларида, кейинроқ Хоразмда шох Маъмун саройида яшаган, таниқли олимлар жамланган академияни бошқарган.

1017 йилдан бошлаб, яъни Хоразм султон Маҳмуд Ғазнавий томонидан босиб олингач, Ғазна шаҳрида султон Маҳмуд ва унинг ворислари Маъсуд ҳамда Маъдудлар саройида яшайди, Маҳмуднинг Ҳиндистонга қилган сафарларида қатнашиб, бир неча йил шу ерларда ҳам яшайди. Беруний ижодида «Ғазна» босқичи энг самаралиси ҳисобланади. Шу йиллар Ҳиндистонга қилинган сафарлари унинг таянч асари бўлмиш «Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби»дан («Ҳиндистон» 1030 йилда тамомланган) жой олган.

Берунийнинг илмий мероси 150 та асарни ўз ичига олган бўлиб, улар математика, астрономия,

жўғрофия, минерология, тарих, этнография, филология ва фалсафага доир. Табиат ҳодисаларини текширувчи олим ўрнида у рақамлар тушунчаси кенгайиши, кубик тенгламалар назарияси, сферик тригонометрияга ўз ҳиссасини қўшган, тригонометрик жадвалини тузган. Араб, форс, юнон, сурий ва санскрит тилларини билган ва бир тилдан бошқасига таржима қилишнинг табиий-илмий терминологиялари қоидаларини ишлаб чиққан.

1030 йилда яқунланган «Ҳиндистон» асарида хиндларнинг яшаш тарзи, маданияти ва илм-фанлари ҳақида батафсил маълумот берган, уларнинг диний-фалсафий тизимларини баён қилган. Беруний ўз ишларида таққосий усулдан фойдаланган: «Мен хиндларнинг борлик назариясини келтирмоқдаман, бир вақтнинг ўзида юнонлар назариясини ҳам келтириб ўтмоқдаманки, бу икки халқнинг ўзаро боғлиқлигини ёритмоқчиман», деб ёзади. Шу билан бирга у Ҳомер, Афлотун, Арасту, Гален ва бошқа юнон олимларини ҳам эслаб ўтган, хинд ва ислом фикрларини таққослаган, айниқса, сўфийлик таълимотини алоҳида ажратиб, хиндлардаги санхъи ва йога назарияларига жуда яқинлигини айтган. Турли халқлар анъаналарини таққослар экан, славянлар, тибетликлар, ҳазар, турк ва бошқа халқларнинг турмуш тарзи анъаналари ҳақида айтиб ўтган.

Беруний томонидан араб графикаси асосида яратилган транскрипция тизими кўп жихатдан хинд тилидаги сўзларни урду тилига ўгириш борасидаги замонавий тизимдан илгарилаган.

«Ҳиндистон» асарини ёзиш билан бир вақтда «Санхъи» ва «Йогасутра Патанджал» асарларини араб тилига таржима қилган.

Тадқиқотчи ўрнида Беруний билимни астойдил тажриба билан текшириш кераклигини алоҳида таъкидлаган: тадқиқотлар вақтида юзага келувчи иккиланишларни «бартараф қилиш... мумкин ҳам, шунингдек, қайта текшириш ҳам». Берунийнинг тадқиқотчилик билими мушоҳадага таққосланган эди. Гўё Арастунинг космик тизимга оид мушоҳадаларини шубҳага қўйгани каби.

Кексалик чоғида кўз анча хиралашади, лекин буюк аллома ҳаётининг сўнгги дақиқаларигача «хаёт механизми» тетик руҳдадир, деган нақлга амал қилиб яшади. 1048 йилда Ғазна шаҳрида вафот этади.

Манба: <https://arboblar.uz/uzkr/people/abu-raj Khan-beruni>

Ал-Хоразмий (795–857 йй.) – ўзининг даҳо кашфиётлари билан дунё илм-фанига бебаҳо ҳисса қўшган олим. Ёшлиги билан боғлиқ маълумотлар сақланиб қолмаган. Бироқ, 800 йилларнинг бошларида Хуросоннинг Боғдоддаги ҳокими – Маъмун ибн Хорун ар-Рашиднинг саройига таклиф қилинган, у Хоразмда таълим олиб, йигирма ёшидаёқ машхур олим бўлишга улгурган. 813 йилда Маъмун халифлик тожини эгаллайди ва Марвда атрофига йиғилган олимлар билан бирга Боғдодга кўчиб ўтади. Фаннинг йирик ишқивози Маъмун илм-фан тарихида «Боғдод академияси» деб номланмиш «Байт ал-хикма»га («Донолик уйи») асос солади. Муҳаммад

ал-Хоразмий умрининг охиригача ушбу илмий марказнинг бошқарувчиси бўлган. Бу ерда Марказий Осиё мамлакатларидан келган араб Шарқининг кўплаб олимлари ҳам фаолият кўрсатган. Улар учун қадимий кўлёзмаларга бой кутубхона ҳамда махсус қурилган обсерватория хизмат кўрсатган.

Асосий илмий ишлари

Муҳаммад ал-Хоразмий 20 дан зиёд илмий асарлар муаллифи бўлган, улардан 7 таси бизнинг давримизгача сақланиб қолган. Жумладан:

«Фи ҳисоб ал-Ҳинд» (араб тилидаги «Ҳиндча ҳисоб ҳақида китоб») – ўнлик позицион ҳисоблаш тизимини ифодаловчи ва ноль белгиси бор, тўққизта рақамни баён этувчи асар.

«Ал-китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ва ал-муқобала». (Араб тилида ёзилган «Ал-жабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб») – муаллиф томонидан алгебра фан сифатида кўрилиб, «Алгебра» деб ном олган китоб.

Жижи ал-Хоразмий (араб тилида ёзилган («Жижи» «Астрономик жадвал») – синусларнинг тригонометрик функциялари келтирилган кичик назарий бўлим ва жадваллардан ташкил топган асар.

«Китоб сурат ал-арз» (араб тилида ёзилган «Ер сурати китоби») – Ўрта асрларда илк бор одамзод яшаётган ер сайёрасининг шарқий ярми, ундаги мамлакатлар, Тинч океани («Баҳр ал-музаллам») ҳамда сайёрамиз харитаси келтирилган географик рисола.

Жаҳон илм-фанига қўшган ҳиссаси

Муҳаммад ал-Хоразмий математика, астрономия ва география фанлари, улар орқали дунё тамаддуни ривожига қўшган муҳим ҳиссаси:

1. Ўнлик позицион ҳисобни ифодаловчи, ноль белгиси бор тўққизта рақамни баён этувчи санок тизимига асос солган.
2. Фан сифатида Алгебрани яратди ва унга шу номни берди.
3. Оврўпа адабиётида «Алгоритм» дея ном олган аниқ ва тушунарли қоидалар орқали илмий ва таълимий асарларнинг янги усулини ишлаб чиқди ва уларни йўлга қўйди. Латин тилида «алгоритм» талаффузи унинг исми – ал-Хоразмийга тенглашади. Мазкур – алгоритм тушунчаси бутун замонавий рақамли ахборот ва компьютер технологиялари тушунчаси асосини ташкил қилади. Айнан ушбу усул орқали Муҳаммад ал-Хоразмий асарларининг баёни кенг оммага тарқалган. Юқорида келтирилган хизматлари билан бир каторда, ҳозирги кунда маълум бўлишича, у кутб нуқталаридан фойдаланган.
4. Муҳаммад ал-Хоразмийнинг («Жижи») Астрономик китобида Куёш, Ой, бешта сайёра, математик жўғрофия масалалари, тригонометрия, Куёш ва Ойнинг тутилиши

қабилар кўриб чиқилган. 1126 йилда китоб латин тилига, 1914 йилда немис, 1962 йилда инглиз тилига таржима қилинган.

5. Муҳаммад ал-Хоразмийнинг жўғрофия асарларида ернинг ўша вақтлардаги маълум жойлари баён қилинган. Асарда жойлар аниқ харита, у ердаги дарё, денгиз ва уммонлари, сони 2402 га етувчи муҳим аҳоли сони билан келтирилган. Бу – ўрта асрларда ёзилган араб тилидаги илк жўғрофий асар бўлган. Мазкур иқлим назарияси айтирли даражада жўғрофия ривожига муҳим ўрин тутган.

Дунёнинг тан олиши

Муҳаммад ал-Хоразмийнинг математика ва умуман, дунё тамаддуни ривожига ҳиссаси эътирофга олинган, «алгоритм»га муҳрланган унинг исми ва асарларидан биридаги «алгоритм» атамаси Шарқ олимлари орасида у ягоналиги исботидир. Олимнинг даҳолигини эътироф этар эканмиз, ал-Хоразмийга илм тарихида берилган энг тўғри баҳо америкалик тарихчи Дж.Сартон томонидан бўлган: «...замонасининг энг буюк математики, барча шароитларни ҳисобга олган ҳолда, барча замоннинг энг буюк олимларидан бири!»

Манба: <https://arboblar.uz/uzkr/people/abu-abdallakh-mukhammad-ibn-musa-al-khorezmi>

Абу Али ибн Сино (980-1037 йй.) – буюк олим, табиб, файласуф. Марказий Осиё ва Эронда яшаган, турли ҳукмдорлар пайтида табиб ва вазир бўлган. Ибн Сино рисолалари

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Шарқ ҳамда Ғарбда бағоят машхур. «Тиб қонунлари» назарий ва клиник медицина энциклопедияси – юнон, рум, хинд ҳамда ўрта осийлик табиблар нуқтаи назари жамланмаси – бир неча аср давомида, ҳатто Оврўпада ҳам зарур қўлланма бўлиб хизмат қилган.

Асосий қизиқишлари – замонавий тиббиёт янгиликлари, гомеопатия, халқ табobati, замонавий манбалар ва медицинага оид рефератларни ўрганиш. Олимнинг ўлимидан юз йилдан ошди вақт ўтиб, Боғдоддаги дин ишқибозлари Ибн Синонинг фалсафий китобларини ёқиб юборишади, орадан яна бир неча аср ўтгач, Оврўпада катта босма дастгоҳ ихтиро қилинган, «Тиб қонунлари» китобининг катта бешта томи нашрдан чиқарилган. Бу – Инжилдан кейинги нашрдан чиққан иккинчи китоб бўлади.

Ибн Сино Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида туғилган. Бизнинг вақтимизгача етиб келган ўзи ҳақидаги таржимаи ҳолида ёзилишича, «Отам Балхдан бўлган ва у ердан Бухорога сомонийлардан Нух ибн Мансур ҳукмронлиги даврида келади ва у ерда ўз ишини девонхонадан бошлайди. Унинг лавозими – Бухоро яқинидаги туман маркази бўлмиш Хармайсани бошқариш бўлган. Шу ерларга яқин қишлоқдаги Афшоналик қизни, яъни менинг бўлажак онам Ситора – юлдузни хотинликка олади. У ерда аввал мен, кейин менинг акам дунёга келади».

Ибн Синонинг ота-онасига Хусайн исми жуда ёққан. Шу сабабли биринчи ўғлининг исмини Хусайн деб қўйишган, лекин аслзодалар, одатда ўғиллари ва куньяларига

фахрий ном беришган. «Шубҳасиз, менинг ўғлимнинг ўз ўғли бўлади, дея кулади Абдуллох. Шундай экан, менинг ўғлим Хусайн азият чекмасин. Бўлажак набирам учун мен исм танлаб қўйдим – унинг исми Али бўлади. Куньяси Абу Али бўлади». Абдуллох бу фикри зое эканлигини билмаган ҳам эди. Хусайннинг на ўғли, на оиласи бўлади.

Бир умр қарвон йўлларида шаҳарма-шаҳар кезиб, бир ҳукмдордан бошқасининг қўлига ўтиб, йўл унинг уйига, йўловчилар эса унинг яқинларига айланиб қолади. Кичкина Хусайн жуда қизиқувчан йигитча бўлган. «Нима учун?» сўзи – луғатидаги энг кўп ишлатиладиган сўз бўлган. Хусайн беш ёшга тўлганида оиласи Бухоро шаҳрига кўчиб ўтади. Болақай бошланғич мусулмонлар мактабига жойлашади ва у ерда ўн йил таълим олади.

Ибн Сино табобат билан жуда эрта қизиққан ва бу соҳа унинг қизиқишларининг катта қисмини эгаллай бошлайди. Ҳали 12 ёшга тўлмасиданок, Ибн Сино ўша вақтларнинг файласуфи ва табиби Абу Салах ал-Масихийнинг маслаҳатига кўра унинг таълимотини эгаллади. «Сўнгра мен табибликка ихлос қўйиб, табиблик билан боғлиқ китобларни ўқий бошладим», – деб ёзади таржимаи ҳолида.

Хусайн табобатни бухоролик табиб, бир қатор илмий ишлар муаллифи Абу-л-Мансур Қамарийнинг қўл остида батафсил ўрганади. Қамарийнинг қўл остидаги таълимоти узоқ чўзилмади, Ибн Сино мустақил амалиёт билан шуғулланади ва тез орада шунчалик машхур

шифокор бўлиб кетадики, уни саройга оғир касал бўлиб қолган Бухоро амири Нух ибн-Мансурни даволаш учун чақиртиради.

Бухоро амирининг касали ва Ибн Сино уни нима билан даволаганлиги ҳақида маълумот йўқ, бироқ, муолажа шунчалик ёрдам бердики, Бухоронинг ёрқин амири Нух ибн Мансур яна бир йил тахтни бошқарган. Миннатдорчилик эвазига Ибн Сино сомонийларнинг китоб омборидан фойдаланиш рухсатига эга бўлган. Бухоро кутубхонаси – ўз даврининг энг йирик ва энг машхур китоблар омбори ҳисобланган.

Ибн Сино сомонийлар кутубхонасидан бир неча йиллар давомида фойдаланган. Эҳтимол, ўз ичига барча аломатлари ила касаллик номлари кўрсатилган, шунингдек касалликнинг келиб чиқиш сабаблари ва давоси кабиларни ўзида жамлаган умумлашма тиббиёт асарини яратиш ғояси унда Бухоро кутубхонасида ишлаган йиллари уйғонган.

Айнан шу мақсад учун Ибн Сино турли китоб, рефератлардан парчалар кўчириб олган ва уларни умумлаштирган. Шундай қилиб, Ибн Синонинг энг муҳим асари «Тиббиёт фани қонуни» учун материаллар тайёрланган ва бу иш устида у кўп йиллар ишлаган.

1002 йилда Бухоро турклар томонидан қамал қилиниб, сомонийлар сулоласи ағдарилган, Ибн Сино Урганчга йўл олади. У ерда Ибн Синони «шифокорлар ҳокими» дея номлашган. 1008 йилда султон Маҳмуд Ғазнавийга хизмати қилишдан бош тортган Ибн

Синонинг фаровон ҳаёти дарбадарликка алмашади. Ўзининг айрим асарларини у узок сафар вақтида эгар устида ёзган.

Мероси

Шифо китоби

Араб тилида ёзилган энциклопедик иши «Шифо китоби» («Китаб аль-Шифа») мантиқ, физика, биология, психология, геометрия, арифметика, мусиқа, астрономия ва метафизикага бағишланган. «Донишмадлик китоби» («Даниш-намэ») ҳам энциклопедия саналади.

Манба: <https://arboblar.uz/uzkr/people/abu-ali-ibn-sina>

(Марказий Осиёнинг қолган буюк олимлариига қисқача таъриф берилган ва талабаларга мустақил равишда ёки гуруҳ иши шаклида тарихий, маданий ва илмий меросни излаш ва ўзларининг «Билим харитасини» тўлдириш таклиф этилади).

Фирдавсий Абулқосим Тусий (тахм. 934–1030) – форс-тожик шоири ва мутафаккири. Тус ва Нишопур шаҳарларидаги мадрасаларда таҳсил олган.

Унинг «Юсуф ва Зулайхо» номли дoston ёзганлиги ҳам ҳалигача мунозарали. Фирдавсий отасидан қолган ерда дехқончилик қилиб кун кечирган. Баъзи манбаларда унинг узок йиллар сарбозлик хизматида бўлгани ҳам айтилади.

Эрон ва Турон халқларининг қарийб 4 минг йиллик тарихи юксак маҳорат билан қаламга олинган «Шоҳнома» устида Фирдавсий 30 йилдан ортиқ меҳнат қилган. Тадқиқотчилар асарни 3 та қисмга бўладилар: 1-қисмда энг қадимий афсоналар

қайта ишланиб, назм ипига терилган бўлса, 2-қисмда халқ қаҳрамонлари ҳақидаги ривоят қиссалар бадиий талқин қилинади. 3-қисмда тарихий шoҳлар ҳаёти тасвирланган.

«Шоҳнома»нинг асосий ғояси – ватанни улуғлаш, халқ қудрати ва заковатини кўз-кўз қилиш, миллат фарзандларини васф этиш ва шу орқали уларни бирликка, марказлашган давлат қуришга чақириш, ватанпарварлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик ва тинчликсеварликни мадҳ этиш, эзгулик, олижаноблик, ҳалоллик, мардлик, меҳнатни тараннум этишдан иборат.

«Шоҳнома» дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинган. Жумладан, XIII аср бошида араб, XV–XVI асарларда турк ва гуржи, XIX асрда эса француз, инглиз, немис, итальян ва рус тилларига ўгирилди. «Шоҳнома» ўзбекчага Шoҳ Ҳижрон, Хомуший (XVIII аср), Нурмуҳаммад Бухорий, Очилдимурод Мирий (XIX аср), Ш. Шомухамедов, Ҳамид Ғулом, Назармат, Ж. Жабборов (XX аср)лар томонидан таржима қилинган.

Юсуф Баласоғуний

Еттисув ўлкасидаги Кузўрда (Баласоғун) шаҳрида дунёга келади. Бу даврда Еттисув ва Шарқий Туркистон ўлкалари туркий қарлук қабиласидан чиққан Қорахонийлар сулоласи қўл остида эди.

Шоир ҳақида маълумотлар кўп эмас. У «Қутадғу билиг» асарини 50 ёшларда ҳижрий 462 йилда (1069/70) ёзиб тугатган.

«Қутадғу билиг»нинг бадиийлиги жуда юқори. Ундаги ҳар бир қирра,

воқеалардаги ҳаётийлик ва шоир ҳаёли ўзаро ниҳоятда уйғун. Шоирнинг тасвирлари ёрқин, тили ниҳоятда ширали, мазмунга бой. Исломининг энг асосий услуби хусусияти – ҳар бир байтнинг мустақил тасвирий, тимсолий бирлик даражасига кўтарилиш талаби Юсуф томонидан тўла ҳис қилинган ва амалга тадбиқ этилган. Унинг жуда кўп байтлари ҳикматли сўз (афоризм) даражасига кўтарилган. Ҳар бир байт тугал тасвир (яҳлит образ) беради.

Абу Абдулло Рудакий

(858–941) – форс-тожик адабиётининг асосчиси. Рудакийни рубоий жанрининг ёзма адабиётдаги кашшофи ҳам дейишади. Чунки жанрнинг барча талабларига жавоб берадиган илк рубоийлар Рудакий қаламига мансуб. У ўз рубоийларида ишқ мавзуини кенг ва чуқур ёритиб берди. Албатта, шоир рубоийларида фалсафий фикрлар ва замондан шикоят мотивлари ҳам кўзга ташланиб туради.

Алишер Навоий (1441–

1501) – буюк ўзбек шоири, мутафаккир, давлат арбоби. Алишер Навоий мансуб адабий ҳаётда шеърӣ жанрлардан ғазал, қасида, айниқса муаммо ёзишга кизиқиш кучли эди. Алишер Навоий форсий девонига 373 муаммо киритган. Шундай адабий майллар туфайли 1485 йил муаммо ёзиш қоидалари ҳақида махсус «Муфрадот» асарини яратди.

Алишер Навоийда ўзбек тилида «Ҳамса» – беш дoston яратиш мақсади ёшлигидан бўлган. Бу мақсадини 1483–85 йилларда амалга оширди. Асар ўзбек адабиёти шухратини оламга ёйиб, жаҳон адабиётининг

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

дурдоналаридан бирига айланди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483–1530) – ўзбек мумтоз адабиётининг йирик вакили, буюк шоир, тарихчи, давлат арбоби, бобурийлар сулоласининг асосчиси, теурий шахзода.

«Бобурнома» асари Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодининг устуни саналади. Жаҳон адабиёти ва манбашунослигида муҳим ва ноёб ёдгорлик. Асар эски ўзбек (чиғатой) тилида ёзилган. Теурийлар тарихи ҳақида батафсил сўйлайдиган йирик манба. Асарнинг ўндан ортиқ кўлёзма нусхалари Ўзбекистон фанлар Академияси шарқшунослик институтида сақланади. Кўплаб дунёвий, жумладан форс, англиз, рус, турк, ҳолланд, француз тилларига таржима қилинган.

Саякбай Каралаев (1894–1972)нинг ҳикоячилик санъати, замондошларининг эътирофига кўра, миллий маданият эволюциясининг чўққиси бўлган. Асримизнинг бу машҳур инсони чинакам импровизация қобилияти ва кучли ижрочи темпераментга эга эди. Замондошлари эса уни муносиб тарзда «буюк рапсодист» (М. Аюзов), «XX аср Ҳомери»

(Ч. Айтматов) деб аташган.

Саякбай болалигиданок «Манас» достонининг шеърий сеҳрини ўзига сингдириб, умрининг охиригача достон ҳикоячисининг танлаган йўлига содиқ қолади.

1932–1947 йилларда Саякбай Каралаев томонидан «Манас» достонининг тўлиқ матнли

ёзуви яратилган бўлиб, у буюк достоннинг 500 533 шеърий мисраларни ўз ичига олган. С. Каралаев ҳаёти давомида халқаро миқёсда шуҳрат қозонган. 1949 йилда у Финляндиянинг «Калевала» достонини нишонлашда, 1964 йилда – Антропология ва этнография фанлари бўйича VII Жаҳон конгрессида нутқ сўзлади.

3–қадам. Ушбу машқнинг кейинги босқичи якка ҳолда/ гуруҳнинг «Ақлий хариталар» такдимотини ўтказишдан иборат.

4–босқич. Ўқитувчи ўқувчиларга «Ақлий хариталар» билан ишлаш учун қуйидаги вазифани таклиф қилади:

Ўқитувчи: – Саёҳатимизнинг давомида мен сизларга замондошимиз, профессор Ювал Ной Харарининг (антрополог, тарихчи, жаҳон бестселлерлари муаллифи) сўзларини ўқиб бераман: «Homo sapiens (онгли инсон)нинг муваффақияти ҳамкорлик қилиш эмас, балки зиддиятга бормаслик қобилиятига асосланади»⁵⁹.

Ўқитувчи: – Шу ўринда мен сизга савол бермоқчиман: Сизнинг-ча, биз сўз юритган олимлар ўз кашфиётларини алоҳида у ёки бу инсонга ёки бутун инсоният учун яратишганми?

Ўқувчиларнинг жавоблари тингланади.

Ўқитувчи: – Саёҳатимизнинг навбатдаги босқичида, мен сизларга Марказий Осиё тадқиқотчилари ва олимларининг асарларидан фақат бир киши учун эмас, балки дунёдаги барча

инсонлар учун мавжуд бўлган параллел чизиқлар, универсалларини топишни таклиф қиламан.

Ўқитувчига ёрдам учун, масалан: Алгебра, бу бизни бирлаштирувчи восита. Ибн Синонинг тиббиётга оид ишлари дунёдаги тиббиётнинг ривожланишига туртки берди... ва ҳоказо.

5–босқич. (Ўқитувчининг истагига кўра, мунозара ёки интерфаол ўйинлар бўлиши мумкин).

Мунозара варианти

Ўқитувчи: – Марказий Осиё олим ва буюк мутафаккирларининг ҳаёти ва фаолиятидаги умуминсоний жиҳатлар ҳақида батафсил тўхталиб ўтиш учун фильмлардан бирини биргаликда томоша қилиш таклиф этилади (ёки ўқувчиларга тайёрланиш учун ўзлари танлаган фильмларни томоша қилиш тавсия этилиши мумкин).

✓ Авиценна (Ибн Сино) <https://youtu.be/f6wrAv3xSVs>

✓ Табиб – Авиценна шогирди <https://youtu.be/pj54EsTnGco>

✓ Авиценна (1987 г.) <https://youtu.be/AwYACvNEAZo>

✓ Авиценна ҳақида фильм. Даҳонинг ёшлиги <https://youtu.be/LNx-v1bZFqA>

Қуйидаги муҳокама алгоритмидан фойдаланган ҳолда фильм бўйича қўшма мунозара ўтказиш:

Мантикий фикрлашни ривожлантириш⁶⁰

Мунозара, бу – бир гуруҳ одамлар (кичик гуруҳ, синф ва бошқалар) доирасида махсус ташкил этилган муҳокама.

Мунозарага кириш усуллари: муаммонинг баёни ёки муайян ҳолатнинг тавсифи; кино намоиши; материални намоиш қилиш (объектлар, иллюстратив

материаллар, архив материаллари ва бошқалар); экспертларни таклиф қилиш (муҳокама қилинаётган масалалар бўйича етарлича маълумотга эга бўлган ўқувчилар эксперт сифатида иштирок этадилар); долзарб янгиликлардан фойдаланиш; драмалаштириш, ҳар қандай эпизодни ижро этиш;

рағбатлантирувчи саволлар – айниқса, «нима?», «қандай?», «нима учун?» ва ҳоказо. Тайёргарлик босқичида ишни режалаштиришда мунозара шакли танланади ва етакчининг кириш сўзидан кейин муҳокама танланган шаклда давом этади.

Мунозараларни бошқариш цикли:

Вазият. Ушбу босқичда ўқитувчи муҳокама мавзусини кўрсатиши керак. Шу билан бирга, ҳар бир киши учун вазиятга нисбатан ўз қарашларини айтиши, муаммо бўйича маълумот алмашиши, турли инсонларда мавжуд бўлган фактларни ўзаро боғлаш имкониятини бериш муҳимдир. Инсонларнинг вазиятга қарашлари бошқача бўлиши мумкин. Ушбу босқичда ўқитувчи сўраши мумкин бўлган саволлар қуйидагича: Нима бўлди? Қандай воқеа рўй берди? Сиз нимани биласиз? Муаммонинг тавсифини тўлдириш учун бирор кўшимча қила оласизми?

Муносабат. Ушбу босқичда мунозарани олиб боровчи

иштирокчиларга мавжуд вазиятга ўз муносабатини билдириш имкониятини беради. Шунга қарамай, муносабат турлича бўлиши мумкин. Саволлар: Сиз бунга қандай муносабатдасиз?

Таҳлил. Ушбу босқичда ўқитувчи «Нима сабабдан ушбу вазиятга шундай муносабатдасиз?», деб савол бериши керак. Шунга мувофиқ равишда маърузачилар ўз муносабатини муҳокама қилиб, тушунтиришлари керак бўлади. Натижада, асоссиз позициялар ўз-ўзидан йўқолади ва фақат асосли фикрларгина кейинги муҳокама учун қолади.

Қарор. Ушбу якуний босқичда етакчи иштирокчиларга муаммонинг мақбул ечимини топигша ёрдам бериши керак. Бунинг

учун шундай саволларни бериш мумкин: Қандай йўл тутиш мумкин? Вазиятни қандай ўзгартириш мумкин? Муаммони ҳал қилишимизга нима ёрдам беради?

Муҳокама босқичлари:

Муҳокама уч босқичдан иборат: тайёргарлик, асосий ва якуний хулоса ҳамда таҳлил қилиш босқичи.

1. Тайёргарлик босқичи

Тайёргарлик босқичи, қоида тариқасида, муҳокамадан 7–10 кун аввал бошланади. Ўқув мунозараларни, айниқса дастлабки босқичда, уларни қандай ўтказишни синфга ўргатишда яхши тайёргарлик кўриш керак. Мунозарани тайёрлаш ва ўтказиш учун ўқитувчи вақтинчалик гуруҳ тузади (беш кишигача),

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

уларнинг вазифалари эса куйидагилардан иборат:

- ☒ умумий синф муҳокамасини тайёрлаш: мавзудаги муаммоли масалаларни ёритиб бериш;
- ☒ мунозаранинг янада самарали ва мазмунли ўтиши учун барча ўқувчилар ўзлаштириши керак бўлган материални танлаш;
- ☒ синфнинг муҳоқамага тайёрлигини текшириш;
- ☒ маърузачилар ёки экспертлар доирасини аниқлаш (агар керак бўлса);
- ☒ ахборот материаллари, муҳокаманинг боришини аниқлаш воситаларини тайёрлаш ва бошқалар.
- ☒ мунозара ва дарсни яхлит ўтказиш вариантини танлаш (масалан, лойиҳаларга ўтиш ва бошқалар);
- ☒ «ақлий ҳужум» ўтказиш;
- ☒ қоидаларни ишлаб чиқиш;
- ☒ агар мунозара боши берк кўчага кириб қолган бўлса, мақсадлар, муаммоларни муҳоқама қилиш жараёнида қайта кўриб чиқиш ва шакллантириш;
- ☒ қарашлардаги келишмовчиликларни аниқлаш ва муҳоқама қилиш;
- ☒ болаларнинг синфда содир бўлаётган воқеаларга муносабат сифатида ўз хис-туйғуларини ифодалаш, кечинмаларни бўлишиш имкониятини бериш.

Ўқув жараёнидаги мунозарадан фаркли ўларок, ўқув мунозараси барча ўқувчилар муҳоқама қилинаётган мавзу бўйича етарли маълумот ёки билимларга эга бўлганда ўтказилади, акс ҳолда унинг самарадорлиги паст бўлади.

2. Асосий босқич

Муҳоқама жараёнида ўқитувчи учун учта элемент муҳим: вақт, мақсад, натижа. Мунозара 5–10 дақиқадан ошмайдиган етакчининг кириш сўзи билан бошланади. Кириш қисмида ўқитувчи мавзунинг асосий фикрларини очиқ бериши ва муҳоқама қилинадиган масалаларни белгилаши керак.

Муҳоқама босқичлари:

- ☒ муаммони шакллантириш,
- ☒ иштирокчиларни гуруҳларга ажратиш,
- ☒ муаммони гуруҳларда муҳоқама қилиш;
- ☒ натижаларни синф олдида тақдим этиш;
- ☒ мунозара ва брифингни давом эттириш.

3. Мунозарани якунлаш ва таҳлил қилиш босқичи.

Муҳоқама якунидаги умумий натижа, бу, муаммо бўйича фикр юритишнинг тугаши эмас, балки кейинги мулоҳаза юритиш учун кўрсатма, мавзунинг ўрганишга ўтиш учун мумкин бўлган бошланғич нуқтадир. Муҳокаманинг бориши ва мазмунига мос келадиган хулоса қилиш шаклини олдиндан ўйлаб кўриш зарур. Натижани мунозара жараёнининг қисқача баёни ва гуруҳлар эришган асосий хулосалар ва истикболларни аниқлашнинг

оддий ёки ижодий шаклда – плакат яратиш ёки деворий газета чиқариш, тақдимот, видео, коллаж, иншо, шеър, миниатюра ва ҳоказоларни тайёрлаш.

Мунозарани таҳлил қилиш ва баҳолаш унинг педагогик аҳамиятини оширади ва ўқувчиларнинг мулоқот қобилиятларини ривожлантиради. Ҳам мазмунли, ҳам ташкилий вазифалар бажарилиши ва таҳлил қилиниши керак.

Таҳлил пайтида ўқувчилар билан биргаликда куйидаги саволларни муҳоқама қилиш тавсия этилади:

- ☒ Гуруҳ муҳокамаси ўз олдида кўйган мақсадларига эришдимиз?
- ☒ Қайси жиҳатдан муваффақиятга эриша олмадик?
- ☒ Мавзудан четга чиқилдики?
- ☒ Мунозарада барчанинг иштироки таъминландими?
- ☒ Мунозарани монополлаштириш ҳолатлари учрадимиз?

Вақтни тежаш мақсадида саволларни анкета кўринишида таклиф қилиш мумкин. Таҳлилнинг мақсадига қараб, ўқитувчи ўқувчиларнинг фикрларини умумлаштириши мумкин. Муҳокамани видеога ёзиб олган ҳолда чуқурроқ таҳлил ўтказса ҳам бўлади.

5-қадам. Вариант: «Имитацияли интерфаол ўйинлар»:

Ўқувчиларга (аввалдан тайёрланган ёки дарс давомида тайёрланган)

буюк олимларнинг исмлари ва машғулот аввалида сўз юритилган тинчлик ўрнатиш, ўзаро ёрдам ва ҳамкорликнинг аҳамияти ҳақидаги ғояларнинг асосий қисқача тавсифи ёзилган карточкаларни тарқатинг.

Ўқувчиларга буюк олимлар ролини ўйнаш/синаб кўришни таклиф қилинг (5 ёки 10 киши). Қолган ўқувчилар тингловчи бўладилар, лекин шунчаки пассив тингловчилар эмас, балки муҳокама қилинаётган масала бўйича «олимлар»нинг сўзларига қўшиладиган ёки рози бўлмаганлар ҳам бўлади. «Олимлар»нинг вазифаси тингловчиларни ўз ғояларининг мантиқий асослилигига ишонтиришдир. Ўқитувчи ҳикоя қилувчи ва модератор бўлади:

Ўқитувчининг кириш сўзи:

– Чўлнинг иссиқ қуёши, кўзни камаштирувчи кумларнинг чексиз манзаралари. Қуёш ва кумнинг бу сеҳрли ва унутилмас иссиқлигини ҳис этинг. Карвонимиз туяларининг оёғи остидаги кумнинг майин шитирлашигина бизни қар қилувчи сукунат билан ўраб олган. Бироқ, одатий маънода, бу кум эмас, балки саҳро миллионлаб йиллар давомида шиддатли шамоллар кўтарган кум бўронларининг улкан тегирмон тошлари билан майдаланган энг кичик қизғиш ундир.

Тоза шаффоф ҳаво аллақандай денгизга ўхшарди. Аммо бир неча дақиқадан сўнг хато қилганингни тушунасан. Чўлнинг таърифлаб бўлмайдиган хушбўй ҳиди ўзгача ...

Ботаётган қуёш нури тушиб турган гумбазлар устида одамлар ва туяларнинг ғалати узун соялари сирпаниб

юрарди. Бир оз ўнгда, уфқда яқинлашиб келаётган қарвон шарпаси чакнаб, ғойиб бўлди.

Карвонимиз саҳродаги ям-яшил ва деярли ҳаёлот кўриниши бўлмиш – Воҳа соясидаги тураргоҳда тўхтади. Унинг ғамхўр совуққонлиги соясида муваққат қарвонлар ташқарисида бир қанча «Олимлар» вакиллари билан учрашдик. Бу тасодифий учрашув эмас, биз маданиятлар, дунёлар, коинотларнинг учрашуви учун узок йўлни босиб ўтдик. Бизнинг воҳамиз эса, оламлар ва халқлар чорраҳаси сифатида эзгу мақсад – Учрашувни қўллаб-қувватлаш учун бизга ўз совғаларини мурувват билан тақдим этди.

Биз гаплашиш ва муҳокама қилиш учун учрашдик. Лекин бу шунчаки мунозара эмас, бу мулоҳазалар, томоғи қакраганлар учун саҳродаги сув кабидек дўстлари, тингловчилари билан баҳам кўришга қарор қилган «Буюк олимлар»нинг жонли тафаккур маскани.

Шундай қилиб, бошлаймиз, бошлашдан аввал эса, ҳурматли мутафаккир ва олимларимиз ўзларининг илмий мунозараларида Сиёсат, Урушлар, Дин каби мавзуларга тўхталиб ўтмасликка келишиб олишди.

Ва улар барча одамлар учун абадий универсал ҳақиқатлар ҳақида гапирадилар: Мухаббат, Бахт, Эзгулик, Дўстлик ҳақида (ва ҳоказо, универсал мавзулар ҳам ўқитувчининг ихтиёрига кўра танланиши мумкин).

Ўқитувчига эслатма: «Олимлар» ролини ўйнамоқчи бўлган ўқувчилар интернетдан фойдаланишлари ёки ўзлари танлаган олимларнинг

тушунча ва мулоҳазаларини тайёрлаш учун мавзу бўйича олдиндан тайёргарлик кўришлари мумкин. Бунда, буюк олимларнинг сўзлари ва асарларидан парчалар ва бошқа манбалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Муҳокама натижаси кўпчилик тингловчилар рози бўладиган «Олим»нинг оқилона ва мантиқий тасдиқланган позицияси бўлиши керак. Ўқитувчи модераторлик қилади, маърузачиларнинг баёнотлари нотўғри, радикал, ҳуқуқларни бузувчи бўлса – уларни тўғрилайди.

6-қадам. Таҳлил.

Мунозарадан сўнг, ушбу босқичда ўқитувчи барча ўқувчиларни муҳокамани таҳлил қилишга таклиф қилади (фильм ёки интерфаол ўйин).

Таҳлилни қуйидаги алгоритм бўйича ўтказиш тавсия этилади:

Ушбу босқичда етакчи савол бериши керак:

– Нима учун билдирилган вазият/позиция ҳақида шундай фикрдасиз? Шунга мувофиқ равишда, маърузачилар ўз муносабатини муҳокама қилиши, тушунтиришлари керак. Натижада, асоссиз позициялар ўз-ўзидан йўқолади ва фақатгина асосли фикрлар келгуси муҳокама учун қолади.

Ушбу босқич янги материални ўрганиш ва мустаҳкамлашни ўз ичига олади. У «шогирдлар»нинг муайян вазиятларда фикр юритиш жараёнида юзага келадиган умумлаштирилган хулосаларни ифодалайди.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

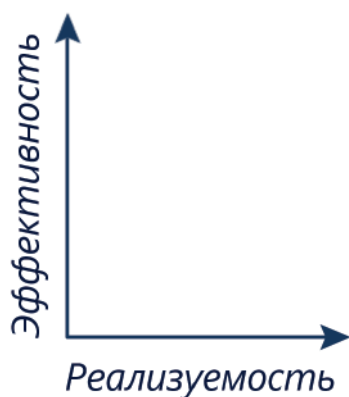
Қулайлик учун ўқувчилар ўз баёлотларини «Самарадорлик ва амалга ошириш» матричасига жойлаштиришлари мумкин, энг самарали тушунчалар, баёлотлар эса «ҳафта концепцияси» форматида, ҳафта давомида, барча ўқувчилар ўз хатти-ҳаракатларида қабул қилинган концепциядан фойдаланишга ҳаракат қиладилар (масалан: ҳушмуомалалик зарурлиги тушунчасининг элементи қабул қилинади, кейин

барча ўқувчилар ва ўқитувчи ушбу концепцияни амалга ошириш қоидаларини ишлаб чиқадиладар ва ушбу қоидаларга ҳафта давомида амал қиладилар).

Айнан шу даврда янги ғояларни англаш, ҳодисалар ўртасидаги муносабатларни ўрнатиш ва ўрганилаётган мавзуга маълумотлар қўшилади.

«Самарадорлик ва амалга ошириш» матричаси қурилиши камида 2 босқичда амалга оширилади:

- ✓ барча эҳтимолий ечимлар рўйхатини тузиш (таклиф қилинаётганлардан ҳеч нарсани баҳоламай ёки истисно қилмасдан) – эркинлик даражасини кенгайтириш;
- ✓ ечим вариантларини баҳолаш ва мақбул ечимни танлаш (эркинлик даражасини торайтириш, вазиятга боғлаш) «самарадорлик / амалга ошириш» ўқлари бўйича жойлашувдан фойдаланган ҳолда.

Мақтабдан ташқари фаолиятда фойдаланиш учун қўшимча манбалар:

- ✓ https://www.youtube.com/watch?v=p4_J7-Xb5ro – Нима учун эмпатия муҳим
- ✓ <https://www.youtube.com/watch?v=Kk9iyupxYiQ> – Жереми Рифкин: Эмпатик тамаддун
- ✓ <https://www.youtube.com/watch?v=pbuVOoPBV7A> – Эмпатиянинг ривожланиши
- ✓ [youtube.com/watch?v=IM5iFlk7BCs](https://www.youtube.com/watch?v=IM5iFlk7BCs) – Эмпатия тушунчаси
- ✓ <https://www.youtube.com/watch?v=PQGdGJ3lcmg> – Эмпатия харитаси
- ✓ https://www.youtube.com/watch?v=kjURCr_Kuro – Бу дунёни қандай тасаввур қиласиз: Илм-фан ва Техника
- ✓ <https://www.youtube.com/watch?v=yqGaEDmnAOM> – Бу дунёни қандай тасаввур қиласиз: Афсоналар ва дин
- ✓ <https://www.youtube.com/watch?v=yjb6VjGUhH8> – Зиёфат. Афлотун сўзлашуви мулоҳазалари
- ✓ https://www.youtube.com/watch?v=OQATJwu_WOM&t=1s – 10 дақиқа ичида Афлотун фалсафаси.

ТАБИАТ ВА МАДАНИЯТ ХИЛМА-ХИЛЛИГИ

Мақсад:

Синф соати якунлари
бўйича ўқувчи:

- ☒ ўзини англаш кўникмаларини мустаҳкамлайди;
- ☒ масъулиятли бўлиш хиссини оширади;
- ☒ миллий, диний ва гендер бағрикенглик тўғрисида хабардорлигини оширади;
- ☒ ўз нуқтаи назарини мустақил ифода эта олиш кўникмаларини мустаҳкамлайди;
- ☒ конструктив фикр билдира олишни ўрганади;
- ☒ табиатнинг хилма-хиллиги муҳимлигини тушунади.

Синф соатини ташкил этиш учун тавсия этилган жиҳозлар: топширик, шартлар ва вазиятлар ёзилган карточкалар; оқ ва рангли қоғозлар, елим, қайчи, фломастер / маркерлар / бўёқлар.

Давомийлиги: 45–90 дақиқа.
Ўқитувчининг ихтиёрига кўра.

Синф раҳбарининг дастлабки тайёргарлиги:

1. Тавсия этилган материалларни ўрганиш (адабиётлар).
2. Дарс учун жой тайёрлайди. Жамоавий иш учун парталарни жойлаштириш.
3. Флипчартлар, қаламлар, фломастерлар, ёпишқоқ лента.

4. Вазифалар ёзилган карточкалар.
5. Фикр-мулоҳаза учун карточкалар.

Машғулотнинг бориши

Ўқитувчи: – Инсонлар ҳар хил, лекин улар ўхшаш томонлари кўп... Маълум бўлишича, халқлар турли, улар турлича сўзлашади, лекин улар бир нарса ҳақида сўзлашади: она, оила, уй, мамлакат, табиат, ҳаёт ҳақида... Улар бир хил фикрда бўлганлиги сабабли, нафақат инсонлар, балки халқлар ҳам ўхшашдир ...

Бу сўзларнинг барчасини яна қайси сўз бирлаштира олади: она, оила, уй, она юрт, она табиат? Энг қиммат ва яқин нарсалар ва тушунчаларни қандай атаймиз?

Қадрият тушунчаси бор... Бу сиз учун нимани англатади? Тиллар, халқлар ҳар хил, аммо қадриятлар айни бир хил.

Биласизми, Д.С. Лихачев деган ажойиб бир инсон бор эди? У академик, филолог, санъатшунос бўлган. У жаҳон миқёсидаги маданиятшунос олим эди.

У «Эзгулик ва гўзаллик ҳақида мактублар» номли асар ёзган. Мазкур асар билан синф соатларида танишишингизни жуда ҳам истардим.

Бу инсон қадриятлар деганда нимани назарда тутди? (китобдан парчалар ўқилади): «Менинг чуқур ишончимга кўра, эзгулик ва гўзаллик барча халқларда бир хил. Эзгулик ва гўзаллик абадий ҳамроҳ, улар ўзаро

бирлашган ва барча халқлар учун бир хилдир. Ҳамма яхши нарса гўзал... инсоннинг фикри гўзал, унинг руҳи, хатти-ҳаракати гўзал... чунки бу инсон ЯХШИЛИК йўлидан кетмоқда.

Келинг, ушбу мактубларни ўқишни бошлаймиз. Биринчи мактуб. «Кичикдаги катта». «Моддий дунёда катта кичикка сиғмайди. Маънавий қадриятлар соҳасида бу аксинча: озроқ нарсага кўп нарса сиғиши мумкин...». Келинг, бу сўзлар ҳақида фикр юритайлик...

Биз ҳеч қачон катта нарсани кичик қутига жойлаштира олмаймиз... лекин бу кичкина одам кўплаб гўзалликка сиғиши мумкин...

Ҳаётда инсон турли миллат, маданият, конфессиялар, ижтимоий қатламлар вакиллари билан мулоқот қилади, шунинг боис, у ўз халқи ҳамда бошқа маданият, дин вакиллариининг маданий қадриятларини ҳурмат қилишни ўрганиш муҳим.

16 ноябрь – Халқаро бағрикенглик куни. Эҳтимол, бу билан ҳамма ҳам таниш эмасдир, зеро илк қарашда, бу мутлақо тушунарсиз кўринади. Аммо унинг мазмуни инсоният жамиятининг мавжудлиги ва ривожланиши учун жуда муҳимдир. Замонавий маданиятли инсон нафақат ўқимишли, балки ўзини ўзи ҳурмат қиладиган, бошқалар томонидан ҳурматга сазовор инсондир. Бағрикенглик кўникмаларига эга шахс, гуруҳ, бутун жамиятнинг юксак маънавий ва интеллектуал ривожланишининг белгиси ҳисобланади.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

– Бағрикенглик нима?
(ўқувчиларнинг жавоблари)

Келинг, барчамиз
биргаликда эътироф
этилганларни
умумлаштирамиз:

Бағрикенгликка таъриф:

1. Ҳамкорлик, шериклик руҳи.
2. Бошқаларнинг фикрини ҳурмат қилиш.
3. Инсоннинг қадр-қимматини эъзозлаш.
4. Бошқаларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш.
5. Инсон қандай бўлса, уни шундайлигича қабул қилиш.
6. Ўзини ўзганинг ўрнига қўйиш кўникмаси.
7. Хилма-хиллик ҳуқуқини ҳурмат қилиш.
8. Хилма-хилликни тан олиш.
9. Бошқаларнинг тенглигини тан олиш.
10. Бошқа одамларнинг фикри, ғоялари, эътиқодлари ва хатти-ҳаракатларига бағрикенг бўлиш.
11. Ҳукмронлик, зиён етказиш ва зўравонликдан воз кечиш.

«Бағрикенглик» атамаси инсонлар билан мулоқот ўрнатиш ва муносабатларни сақлаб қолиш истаги ва қобилияти сифатида изоҳланади. Келинг, бағрикенглик сўзига дунёнинг турли тилларида қандай таъриф берилишини кўриб чиқайлик:

- ✓ испан тилида: ўзиникидан фарқ қиладиган ғоялар ёки фикрларни тан олиш қобилияти;
- ✓ француз тилида: бошқаларнинг ўзингиздан ўзгача фикрлаши ёки ҳаракат қилишини ҳурмат қилиш;
- ✓ инглиз тилида – сабрли бўлиш;
- ✓ хитой тилида – рухсат бериш, қабул қилиш, бошқаларга саҳийлик кўрсатиш;
- ✓ араб тилида – кечиримлилик, илтифотлилик, мулоҳимлик, раҳм-шафқат, сабр-тоқат, бошқаларга нисбатан яхши муносабат;
- ✓ русчада – бирор нарса ёки кимгадир сабри бўлиш қобилияти (ўзини ўзи англаш, қатъиятлилиқ).

Таърифларнинг қайси бири сизга кўпроқ маъқул бўлди?
(жавоблар)

«Бағрикенг инсон» (гуруҳ иши).

1-гуруҳга вазифа.

- ✓ шахсни бағрикенг инсон сифатида тавсифловчи фазилатларни айтинг; уларни қоғозга ёзинг.
- ✓ 0% дан 100% гача бўлган шкалада ўзингизни қанчалик бағрикенг эканлигингизни кўрсатинг.
- ✓ Бағрикенг бўлишга нима ёрдам ёки ҳалақат бериши ҳақида ўз фикрингизни билдиринг.
- ✓ Қайси дарс соатларида бағрикенгликни муваффақиятли ривожлантириш мумкин?

2-гуруҳга вазифа.

- ✓ Тоқатсиз шахсга хос хусусиятларни номланг, уларни қоғозга ёзинг.
- ✓ Ўсмирлар орасида «бағрикенглик» бўлиши мумкинми?
- ✓ «Инсонга баҳо бериш билан унинг ҳаракатини баҳолаш бир хил нарса эмас» деган жумлани қандай тушунасиз?
- ✓ Инсонни бошқалар билан солиштириш тоқатсизликка олиб келадими?

Мулоқот учун материал:

Бағрикенг шахс:	Бағрикенг бўлмаган шахс:
– Бошқаларнинг фикрини ҳурмат қилиш – хайрихоҳлик – ҳамжихатликда ишлаш истаги – тушуниш ва қабул қилиш – таъсирчанлик, қизиқувчанлик – шафқатлилиқ – ишонч, инсонпарварлик	– тушунмаслик – менсимаслик – худбинлик – бесабрлик – нафратни намоён қилиш – бефарқлик – беадаблик – сабабсиз агрессия

Ўқитувчи: – Бағрикенг бўлмаган инсоннинг ўзига хослиги – ғояси, паст маълумоти, уни ўраб турган воқеликда мавжуд бўлишдан ноқулайлик ҳисси, ҳокимиятга интилиш, қарама-қарши қарашлар, урф-одатлар ва уларни рад этиш билан тавсифланади.

Бағрикенглик йўли, бу – ўзини яхши биладиган, ўраб турган муҳитда ўзини қулай ҳис қиладиган, бошқа одамларни тушунадиган ва доимо ёрдам беришга тайёр, ўзга маданият, қараш, анъаналарга хайрихоҳ муносабатда бўлган инсоннинг йўли.

«Сирли апельсин» ўйини.

(Мақсад: инсонда қанчалик кўп эҳтиёж бўлса, унинг воқеликни объектив қабул қилиши сустлашади, шу сабабли унда муросасизлик кучайишини англаш).

Ўқувчилар икки гуруҳга бўлинадилар. Гуруҳларга матн тарқатилади. Гуруҳдан битта вакил танланади. Ҳар бир иштирокчига беш дақиқа ичида ўз роли билан танишиб чиқиш таклиф қилинади. Бир иштирокчига Анвар Обидович (исм тўқилган), иккинчисига – Илҳом Асқарович (исм тўқилган) роллари таклиф этилади.

1-гуруҳ учун матн:

Сиз сўнгги уч ой ичида авж олган ноёб касаллик ривожланишининг олдини олиш учун вакцина ишлаб чиқишга бағишланган тиббиёт ассоциацияси вице-президенти Илҳом Асқаровичсиз. Мияга таъсир қиладиган бу касалликдан бир неча минг киши азоб чеқди. Тажрибалар шуни кўрсатдики, ноёб навли апельсин шарбатидан олинган вакцина

касалликни дастлабки босқичда даволайди. Афсуски, бу йил жуда оз сонли, 4000 га яқин апельсин етиштирилди. Сизга Жанубий Америкадан экспортчи жаноб Кардоза 3000 дона апельсин сотаётгани ҳақида хабар берилган. Бундай микдордаги апельсиндан олинган шарбат вакцина ишлаб чиқариш учун етарли. Сизга жаноб Кардоза билан боғланиб, унга 250 000 долларгача таклиф қилишингиз топширилган.

Сиз, шунингдек атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ташкилотидан аллақайси Ботир Алишерович (исм тўқилган) жаноб Кардоза билан 3000 дона апельсин сотиб олиш бўйича музокаралар олиб бораётганидан хабардорсиз. Аммо, аввал сиз йўлингизга ғов бўлмаслиги учун Ботир Алишеровични келишувга аралашмасликка ишонтиришингиз керак.

2-гуруҳ учун матн:

Сиз шаҳардаги машхур экология ташкилотининг раиси Ботир Алишеровичсиз (исми тўқилган).

Асаб-паралитик газни зарарсизлантириш муаммоси устида ишляпсиз. Яқинда Иккинчи жаҳон уруши вақтида ишлатилган экспериментал газ қутиларини утилизация қилиш учун Оқ денгиз соҳилидаги кичик оролга олиб келинган. Уларни ташиш пайтида иккита қутидан газ иси чиқди. Газ икки ҳафта ичида атмосферага тарқалиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Агар бу содир бўлса, бир неча минг кишининг мия шикастланиши мумкин. Сиз қутига газни жойлаштирганда, уни зарарсизлантирадиган синтетик бўғларни ишлаб чиқдингиз. Бўғни эса Жанубий Америкада ўсадиган ноёб

турдаги апельсин пўстлоғидан олиш мумкин. Афсуски, бу йил апельсиннинг мазкур тури атиги 4000 дона етиштирилган.

Сизга Жанубий Америкадан экспорт қилувчи жаноб Кардоза 3000 дона апельсин сотаётгани ҳақида хабар берилган. Бундай микдорда апельсиндан олинган шарбат эмлаш учун етарлидир. Шу билан бирга, сиз тиббиёт ассоциациясининг вице-президенти Илҳом Асқарович жаноб Кардоза билан ушбу юкни сотиб олиш мақсадида музокаралар олиб боришини ҳам биласиз. Сиз жаноб Кардозага 250 000 долларгача таклиф қилишингиз мумкин. Аммо аввал сиз уни келишувга аралашмасликка ишонтириш учун Илҳом Асқарович билан учрашишингиз керак.

Кейин, 5-7 дақиқа ичида иштирокчилар топшириқда кўрсатилган муаммонинг қандайдир ечимига келишлари лозим.

Етакчи иштирокчиларни муаммони ҳал қилиш вариантлари билан таништиради.

Қоида тариқасида, иштирокчиларнинг бирига шарбат, иккинчисига эса апельсин пўстлоғи кераклигига эътибор бермайди, шунинг учун таклиф этилган вариантлар бағрикенгликнинг у ёки бу кўринишини намоён қилиши билан боғлиқ.

Ўқитувчи: – Бугун биз шахсни камол топтиришининг икки йўли борлигига гувоҳ бўлдик – бағрикенг ва бағрикенг бўлмаган. Тоқатсиз йўл ўзининг паст маълумоти, уни ўраб турган воқеликда мавжуд бўлишдан ноқулайлик ҳисси, ҳокимиятга интилиш,

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

қарама-қарши қарашлар, урф-одатлар ва уларни рад этиш билан тавсифланади.

Бошқа йўл – ўзини яхши биладиган, воқеликда ўзини қулай ҳис қиладиган, ўзгаларни тушунадиган ва ҳар доим ёрдам беришга тайёр бўлган, бошқа маданият, қарашлар, урф-одатларга хайрихоҳ, ҳамдардлик даражаси юқори бўлган инсоннинг йўли.

Бизнинг барча маданият, мамлакатларимиз, барчамизни катта дунёда, битта Ер сайёраси остида

яшаётганимиз бирлаштиради. Сайёрамизда жуда кўп турли хил тирик организмлар яшайди – энг кичик бактериялардан тортиб, улкан дарахтлар ва улуғвор китларгача. Бир қарашда, уларнинг ҳар бири ўз-ўзидан мавжуд бўлиб туюлиши мумкин. Бироқ, ундай эмас. Тирик организмларнинг ҳеч бир тури фақат ўз турлари орасида мавжуд бўлолмайди. Ҳаёт фақат жамоалар ва уларнинг яшаш жойларини тавсифловчи муайян шароитларда мумкин. Гўё табиат ҳайвонлар, ўсимликлар

ва микроорганизмлар, шунингдек уларнинг яшаш жойларини сеҳрли ип орқали боғлагандек.

Бироқ, инсоният ҳаётни давом эттириши учун кўпроқ ресурсларга муҳтож. Мамлакатлар ўзлари учун кўпдан-кўп ресурсларни таъминлаш учун можароларга киришадилар. Ва, бу интилишда биз барчамизни боғлаб турган предметлар – тирик табиат, ҳаётни унутамиз. Бугун биз бир неча марта бир-биримизни эшитишга ҳаракат қилдик. Табиатнинг овозини эшитиш мумкинми?

«ҲАЁТ – ДУНЁНИНГ ЭНГ ЮҚОРИ УЙЎНЛИГИ» «ТИРИК ЖОНЗОТЛАР КЕНГАШИ» ЎЙИНИ

Табиатнинг овозини эшитиш учун биз «Тирик жонзотлар кенгаши»ни ўтказамиз. «Тирик жонзотлар кенгаши» тузиш учун бизга унинг аъзолари керак. Кенгашда вакиллик қилмоқчи бўлган иштирокчи ҳаёт шаклини танлаши лозим. Тасаввур қилинг, сиз ҳозир инсон танасини тарк этиб, ушбу ҳаёт шаклининг танасига ўтмоқдасиз. У учун ўйлашга ҳаракат қилинг. Атроф-муҳит фалокати сизга қандай таъсир қилгани ва характерингизга қанчалик зарар етказганини ўйлаб кўринг. Ҳаёт шаклингиз номидан гапириб, одамларга нимани маслаҳат берган бўлар эдингиз? Буларнинг барчасини Кенгашда айтиб беришингиз керак.

Ўқитувчи ўқувчиларни олдиндан тайёрланган материаллардан (оқ ва рангли қоғоз, елим, қайчи, фломастер / маркерлар / бўёқлар) ўзларини ҳаёт шаклининг ташқи кўринишининг элементларига

айлантиришга таклиф қилади. Бунинг учун 10 дақиқа вақт берилади.

Ўқитувчи Кенгашда раис ролини ўз зиммасига олган ҳолда ҳам иштирок этади.

Ролга яхшироқ кириш учун ўқитувчи кичик психо-тренинг ўтказишни таклиф қилади: «Ўтиринг, кўзингизни юминг, сокин нафас олинг... Ўзингизни бўш қўйинг... Энди, бир мунча вақт инсоннинг қиёфаси билан хайрлашишга ҳаракат қилинг. Олдиндан танлаган бошқа ҳаёт шакли қиёфасида ўзингизни тасаввур қилинг... Танангиз ушбу ҳайвон, ўсимлик, ландшафт элементи ёки сайёра экотизимининг кўринишини олсин... Тасаввур қилинг. Бўйингиз, вазнингиз, янги танангизнинг кўриниши қандай? Терингизга қаранг, унинг ранги қандай? Тасаввур қилинг, янги танангиз қандай ҳаракат қилади, у товуш чиқарадими... Агар сиз қайта туғилган ҳаёт шакли бирон бир товуш чиқарса, уларни такрорлашга ҳаракат қилинг...

Ҳақиқий ҳаётда борлигингизга таҳдид соладиган муаммолар ҳақида ўйлаб кўринг... Барча муаммоларингизнинг айбдорига нима демоқчи эканлигингизни ўйлаб кўринг...

Ўқитувчи Кенгашни бошлайди: «Она-табиат, бугун барча тирик мавжудотлар кенгашига келинг, келинг ва бу ерда бўлганларнинг барчасига ҳакам бўлинг!». Ўқитувчи дунёнинг тўрт қисмини Кенгашда гувоҳ бўлишга чақиради.

Бир-бирини яхшироқ билиш учун иштирокчилар навбатма-навбат ўзларини таништирадилар: «Мен баланд дарахтлар номидан гапираман», «Мен булутман ва самовий булутлар номидан гапираман», «Мен дельфинман» ва дельфинлар номидан гапираман», «Мен тулкиман ва барча тулкилар номидан гапираман», «Мен йўлбарсман ва катта мушуклар номидан гапираман», «Мен ўрмонман

ва унинг мавжуддлари номидан гапираман», «Мен тоғман ва абадий тоғлар номидан гапираман», «Мен капалакман ва ранг-баранг хашаротлар номидан гапираман», «Мен дарёман ва мен оқар сувлар номидан гапираман». Ҳар бир қисқача таништирув Кенгашга кимнинг келганлигини аниқлашга имкон беради.

Ҳар бир иштирокчи ўзини таништирганда, тирик жонзотлар ўз-ўзидан сўнги пайтларда сайёрада содир бўлаётган воқеалар ҳақида гапира бошлайди: «Йўлбарс сифатида айтишим мумкинки, бугунги кунда оиламни боқиш мен учун жуда қийин. Ўрмонда ҳайвонлар кам, асосан майда кемирувчилар, ёввойи чўчқалар, кичиклар, егулик эса тобора камайиб бормоқда. Бу менинг оилам учун асосий озиқ-овқатдир. Ов қилиш учун жой ҳам камайиб бормоқда. Кенгаш аъзолари йўлбарсга жавоб беришади: «Биз сизни эшитмоқдамиз, йўлбарс».

Эстафетани кейинги сўзлашмоқчи бўлган киши олади. «Мен капалакман, гулчанглари ейман. Сўнги пайтларда далада умуман гул йўқлигидан қийналиб юрибман. Далаларга буғдой, маккажўхори, гули йўқ қарам каби дала экинлари экилади. Одамлар ердаги ўсимликларнинг қолган-қутганини ўриб, сигирларга беришади. Гуллардаги мен яхши кўрган гулширани даладан топиш жуда мушкул. Инсонлар бу ерга заҳар сепишади. Одамлардан гулларни йўқ қилмаслик ва табиатни заҳармасликни сўраб бера олмайсизми? – Сени эшитмоқдамиз, капалак, – деб жавоб беришади бошқалар.

«Булут сифатида мен Кенгашга шуни айтмоқчиманки, сўнги ўн йилликда ердан ифлос ҳаво буғлари юқорига кўтарилиб, самовий буғ орқали танамга аралашмоқда. Шунинг учун, мен энди ерга ҳаёт берувчи намликнинг тоза оқимларини бера олмайман. Мен заҳар кислотали ёмғир билан йиғлаяпман, бу учун мени кечиришингизни сўрайман. Илтимос, менинг тоза буғларимни ифлос ташламалар тутуни билан булғаетган кимсани топишингизни ўтиниб сўрайман. У Кенгаш олдида жавоб берсин. Нега мен, булут бўлиб, барча тирик мавжудотлар устига заҳарли сув куйишим керак? – «Биз сизни эшитмоқдамиз, Булут».

«Мен тоғман. Мен доимо кучли ва абадий бўлганман. Аммо энди мени темир машиналар арраламоқда. Улар танамни майда-майда бўлакларга бўлиб, узок-узокларга олиб кетишмоқда. Ҳаётим миллионлаб йиллар давом этади, деб ўйлагандим, лекин ушбу машиналар мени бир неча йил ичида адоий тамом қиладигандек, гўё. Ёрдам беринг!» – «Биз сизни эшитмоқдамиз, тоғ».

«Эй одамлар, мен Қайин дарахтиман, мен доим сизни шифобахш шарбатим билан хурсанд қилганман. Аммо мен яшайдиган ўрмонлар дарахт кесувчилар томонидан катта зарар кўрди. Дарахт экиш истагида бўлганларга нисбатан қайин дарахтини кесишни хоҳловчилар кўп. Сиздан ўтиниб сўрайман, агар ўрмонни тиклай олмасангиз, ҳеч бўлмаганда уни йўқ қилманг!» – «Биз сизни эшитаямиз, о, Қайин дарахти».

Худди шу тарзда барча жонзотлар ўзларига таъриф беришади. Агар кимдир кўп

гапиришни истамаса, у қисқа нутқ билан чекланиши ҳам мумкин. «Мен дельфинман ва мен ўз қондошларимни дельфинларнинг дўсти деб аталмиш мавжудотлар томонидан ўлдиришини ёқламайман». «Биз сизни эшитмоқдамиз, Дельфин», – одатдагидек жавоб бўлади. Шундай қилиб, барча тирик жонзотлар гапириш имкониятига эга бўладилар. Кенгашда кичик чумоли ва баланд тоғ, ёввойи чўчқа ва доно илон, улкан уммон ва унда яшовчи наҳанг ҳам сўз олишади.

Ҳамма сўзлаб бўлгач, ўқитувчи суҳбатни бошқа нуктаи назарга йўналтиради. У бизнинг барча муаммоларимизга ким айбдор, деб сўрайди? У барча азоб-укубатларнинг сабабчиси, фақат ер юзидаги битта турнинг вакиллари эканлигини пайқади. Етакчи дейди: «Эҳ, агар инсонлар Кенгашда айтган барча гапларимизни эшитсалар, муаммоларимиз ҳақида билишсалар эди. Келинг, уларни ҳам-ташвишларимиздан хабардор бўлишлари учун таклиф қилайлик. Уларни ҳеч бўлмаганда овозимизни эшитиш ва ёрдам кўмак беришлари учун таклиф қилайлик... Илтимос, бир неча киши ниқобларингизни ечиб, давранинг ўртасига ўтинг. Сиз «халқ кенгаши» вакили бўласиз. Бир неча киши етакчининг илтимосига кўра ниқобларини ечиб, айлана марказига ўтиришади. Елкаларини бир-бирига қаратиб, одамлар кенгашнинг қолган ниқобли аъзоларига ўгирилишади. Улар ўзларини бошқа ҳаёт шакллари билан ўралган ҳолда кўрадилар. Уларнинг раҳм-шафқат, ёрдам ва адолат учун чекаётган фарёдлари эшитилади.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Ўз навбатида, ҳаётнинг бошқа шакл вакиллари одамни кўришади ва ўз дардини ифода этишади, у вазиятнинг айбдорларига бевосита мурожаат қилади: «Одамлар, бизни тингланг ва тушунишга ҳаракат қилинг. Биз умумий дунёда яшаймиз. Нега биз яшайдиган маконни барбод қиляпсизлар? Нега ҳаммамиз яшаётган дунёни заҳарлаяпсизлар? Гапларимизга диққат билан қулоқ солинг, ахир сиз ўзингиз яшаётган ва келажакда фарзандларингиз яшайдиган дунёни вайрон қилмоқдасиз».

Бир мунча вақт ўтгач, доира марказида ўтирган одамлар яна никобларини кийиб, умумий доира ичига ўтиришади. Бошқа иштирокчилар никобларини ечиб, давра марказига чиқиб, Кенгашда одамларга айтилган мулоҳазаларни тинглашади. Шундай қилиб, ҳар бир кишида, бир томондан, бошқа ҳаёт шакл вакиллари тинглаш имкони бўлса, бошқа тарафдан, сайёрадаги ҳаёт шаклларининг бири номидан одамларга таъна қилиш имконига эга бўлади.

Ҳар бир иштирокчи ўзини турлича тутди. Кичик тулкича ўзи камгап, унинг Кенгашна биринчи марта келиши. «Мен тулкичаман ва одамлардан итларни менга ва менинг авлодимга қарши кўзгатмасликни, шунчаки момик терим учун яқинларимни ўлдирмасликни сўрамоқчиман», дея қисқача сўзлади у. Тулкича ва бошқа бир қанча қаҳрамонлар Кенгашда унчалик фаоллик кўрсатмадилар, уларнинг иштироки тингловчиларнинг роли билан чекланди. Лекин, бу уларнинг атрофдаги воқеа-ҳодисаларга бефарқ, дегани эмас. Уларнинг

аксарияти ҳақиқий қулоқли бошдан кечиришган. Эшитган нарсаларидан Тулкичанинг кўзи ёшга тўлди. Ниқоб остида кўзёшлар кўринмас ва ёш қизчанинг қалбида нималарни кечаётганини ҳеч ким билмас эди. Тулкича йиғламоқда, чунки унга одамлардан ташқари, сайёрада бошқа тирик мавжудотлар билан шафқатсиз муносабатда бўладиган кўплаб аҳоли яшаши ҳақидаги фикр келганди.

Ҳаётнинг барча шакллари тингланганидан сўнг, ўқитувчи суҳбатнинг йўналишини яна ўзгартиради: «Сизларга айтмоқчиманки, ҳозир, ҳатто одамлар ҳам сайёрада ўзлари яратган барча нарсадан кўрқишади. Аслида, ҳеч қандай ёмон ният йўқ эди. Улар кўйиб юборган куч ўзларини кўрқитди. Одамлар бор кучига қарамай вазиятга таъсир ўтказмадилар. Машиналар ва ўзлари яратган дунёга қаттиқ қарам бўлиб қолдилар. Қани эди, одамлар ўзларининг сунъий кучлари қанчалик ҳалокатга бошлашини билсалар. Дунё она табиатга таъсир қилади. Одамлар уйғониб, ўзларини ҳаёт тўрининг бир қисми эканликларини англай билсалар, балки ниманидир ўзгартира олардилар. Биз, одамларга ҳаёт тўрида ўз ўрнини тушунишлари учун нималарни беришимиз мумкин: келинг, уларга ўз истеъдод ва қувватимизни тортиқ қиламиз.

Ўқитувчи ўз нуткидан сўнг, Кенгаш аъзолари одамларга қандай кўмак беришини айтади: «Мен ўрмон каби, одамларга ўзимнинг гўзаллигимни тақдим этаман. Турли мева ва гулларни олиш учун ҳузуримга келинг. Қушларнинг кўшиқлари ва барглари шитирлашини

тинглаш учун келинг. Менинг шифобахш ўтларим сизга кўп касалликлардан ҳалос бўлишга ёрдам беради, соғлом бўлсангиз, яхши томонга ўзгаришингиз мумкин». «Мен кабутарман, мен одамларга тинчликсеварлигимни олишларини тақлиф қиламан. Тинчликка интилиш, сизларга кўплаб бемаъни урушлардан қочишга ёрдам берсин». «Кўл сифатида мен одамларга ўзим қаъримнинг мусаффолигини тақдим этмоқчиман. Агар одамларнинг қалби ана шундай мусаффолик билан тўлса, улар ён-атрофни чиқиндилар билан камроқ булғашади». «Мен бургутман. Мен инсоннинг фикрига парвоз эркинлигини бермоқчиман. Доира ичида турган одамлар жимгина табиат кўмагини қабул қилиб, унга миннатдорлик билдиришади.

Шундан сўнг Кенгаш ўз ишини якунлайди. Иштирокчилар қалбларидан ўтказган ва эшитган нарсаларини бошдан кечирган ҳолда бир неча дақиқа сукут сақлаб ўтиришади. Шундан сўнг иштирокчилар никобларини ечиб, бир-бирларини кучоқлаган кўйи атроф-муҳитни бирдам эканликларини кўрсатишади. Ниқобни ушлаб турган ҳар бир иштирокчи ўзи ижро қилган ҳайвонга мурожаат қилиб, дунёни унинг кўзи билан кўришга ёрдам бергани учун миннатдорлик билдиради.

– Сиз никобларни ечдингиз, – деб эълон қилади ўқитувчи ўйин охирида. – Аммо Кенгашда тасаввур қилганингиз шакл моҳиятини ўзингизда сақлашга ҳаракат қилинг. Бу моҳиятнинг юзи сизнинг ҳақиқий юзингиз

бўлсин. Биз одамларнинг ҳаракатларига таъсир қилиш, дунёни вайронага айланишини тўхтатиш имкониятига эга бўлиш учун инсон ниқобини кийиб, одамлар дунёсига кирамиз. Ушбу сўзлардан сўнг етакчи Кенгашнинг ёпилишини эълон қилади.

Ўқитувчи: – Бугун биз дунёнинг қанчалик ранг-баранг эканлиги, одамлар бир-бирига нисбатан муносабатини турлича шакллантириб, сақлаб қолишлари мумкинлигини кўрдик. Ўз хатти-ҳаракатларингиз моделини танлаш ўзингизга боғлиқ!

Ўқитувчи учун тавсиялар

Бундан ташқари, синф билан шахсни аниқлаш ўйинларини ўйнаш ҳам мумкин ⁶¹.

«Куёш ...га порлайди» ўйини

Гуруҳ доира шаклида курсиларга ўтиради ва етакчи танланади. Агар ўйин иштирокчиларга таниш бўлмаса, ўқитувчининг ўзи етакчи сифатида ўйинни бошлайди. Ўйин етакчиси курсини четга суриб, ўйин қоидаларини тушунтиради. Ҳар сафар ибора қуйидаги сўзлар билан бошланади:

Куёш ...га порлайди... Кейин баъзи бир белги талаффуз қилинади, уларнинг «эгалари» тезда туришлари ва айнан бир хил белги билан ажралиб турадиганлар билан жойларини алмаштиришлари керак. Етакчининг вазифаси бўш курсини эгаллашга вақт топиш, курсисиз қолган иштирокчи етакчига айланади ва янги белгини эълон қилади. Белгилар кийим-

кечак, пойабзал ва ўйин иштирокчиларини визуал равишда ажратиб турадиган барча нарсаларнинг элементлари бўлиши мумкин. Шунингдек, бу одатларни, характер, сеvimли машғулот, қизиқиш ва бошқа тавсифловчи белгилар билан ҳам ифодаласа бўлади.

Масалан: «Кўзойнак тақиб юрганларга куёш порлайди!» (сочини калта кесган, кроссовкада келган, ухлашни яхши кўради, ёзда туғилган, синглиси бор, Қирғизистон, Тожикистон, Ўзбекистонда яшайди, тоққа чиқишни яхши кўради, дўстлари билан мулоқот қилади, иккита тилни билади ва ҳоказо).

Ўқитувчи ўйинда иштирок этаётганда, жараёнини кузатишга вақт ажратишни ва шу билан бирга кўрсатилган хусусиятларга эътибор беришни сўрайди, чунки бир оздан кейин машғулот мавзусини муҳокама қилишда иштирокчиларнинг кузатувлари фойдали бўлиши мумкин.

Ўқитувчи ўйиннинг боришини диққат билан кузатиб боради, етакчилар томонидан номланган белгиларни эслаб қолишга ҳаракат қилади ва ўйинни барча иштирокчиларни бирлаштирувчи бирон бир белги билан тўхтатиб, ўйинни якунлайди. Ўйиннинг қизиқарли ва динамик табиатига қарамай, унинг моҳияти дарс мавзуси ва кейинги машқни бажариш учун жуда муҳимдир.

«Сехрли дўкон» машқи

Дастлабки тайёргарлик: одамларнинг фазилат ёки хусусиятлари кўрсатилган

карточкалар қўйиладиган жой аввалдан тайёрланади: жинси, ёши, ирқи, миллати, бўйи, кўзнинг ранги, яшаш жойи, оилавий аҳволи, маълумоти, терисининг ранги, қўшнилари, характери, сеvimли спорт машғулоти, касби, соч турмаги, темпераменти, мулоқот тили, яшаш мамлакати, қизиқишлари ва бошқалар.

Хусусиятларга эга бўлган карточкалар аралаштирилиши лозим, аммо характеристикаларни асосан икки турга бўлиш мақсадга мувофиқ:

ўзгариши инсоннинг хоҳишига боғлиқ бўлмаган фазилатларни (хусусиятларни) ўз ичига олган: жинс, ёш, ирқ, миллат, бўй, кўз ва терининг ранги;

ҳаёт давомиди, маълум ҳолатлар таъсирида ёки инсоннинг онгли хоҳиши билан ўзгариши мумкин бўлган бошқа фазилатлар.

Ўйин етакчиси иштирокчиларни доира шакл ичига ўтиришларини илтимос қилиб, уларга бугун оддий кун эмаслигини ва ҳар бир киши «Сехрли дўкон»га ташриф буюриш учун ғаройиб имкониятга эга эканлигини айтади. Етакчи «Сехрли дўкон» пештахтасини олиб, аввалдан тайёрлаб қўйилган карточкаларни устига илиб қўяди. Ўқитувчи иштирокчилардан дўконга ташриф буюриш шартларини диққат билан тинглашни сўрайди:

«Дўкон бор-йўғи уч дақиқа ичида очилади! Бугун дўконда ноёб «нарсалар» сотилади – унда одамнинг хусусиятларини бепул сотиб

⁶¹ Единство в многообразии: Педагогические подходы и технологии для педагогов системы высшего образования Кыргызской Республики. Багдасарова Нина Ароновна, Шульгина Лидия Андреевна, Б.: 2016.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

олиш мумкин! Шу билан бирга, уларни танлашда ҳамма бир муҳим шартни ёдда тутиши зарур: сиз фақат инсон ўзгартириши мумкин бўлган «нарсалар»ни сотиб олишингиз мумкин!

Етакчи ўқувчиларни карточкалар олдида келиб, ўзлари учун бирон бир «нарсани» танлашни таклиф қилади. Ўзгартирилиши мумкин бўлган белгилар билан карточкалар сони ўқувчилар сонидан бир ёки иккита кам бўлиши керак. Мақсад шундаки, керакли турдаги «нарсалар» етмай қолган иштирокчилар, ўзгармас хусусиятларга эга карточкаларни олишлари мумкин. Ўқитувчи «дўкон ёпилади» деб эълон қилади ва ҳаммадан «сотиб олинган буюмлар» билан ўз жойларига қайтишларини сўрайди. Қоида тариқасида, ўзгармас хусусиятларга эга бўлган бир нечта карточкалар – жинс, ёш, ирқ.

Сўнгра ўқитувчи қуйидаги саволлар асосида муҳокамани бошлайди:

Ким ўзи учун қандай «нарсани» (характер/сифат) олди?

Айнан, нима учун?

Сотиб олиш шarti бажарилганми?

Бизни ўзгартира оламизми?

Сизни нима ажаблантирди, нима қизиқ туюлди?

Хусусиятларга қараб, инсонларнинг фарқ ва ўхшашликлари ҳақида нима дейиш мумкин?

Ҳар бирингиз ... (ўқувчининг исми)га олган «нарсани» (хусусият/сифат)га эга бўла оласизми?

Бу нимани англатади?

Сизнинг-ча, биз кўпроқ ўхшашмизми ёки турлими?

Ҳар бир «харид»ни муҳокама қилиш, бир турдаги хусусиятнинг бошқасидан тубдан фарқланишини аниқлашга ёрдам беради. Муҳокама вақтида ҳар бир сотиб олинган «нарсани» батафсил таҳлил қилиш ва кўзларнинг ранги, инсоннинг бўйи ва бошқаларни ўзгартириш зарурлиги ҳақида умумий келишувга эришиш мумкинми? **ДЕЯРЛИ МУМКИН ЭМАС! Ёки ўзгартириш ҲОЯТДА МУШКУЛ!**

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, инсонлар бир миллатга мансуб бўлсалар ҳам, улар кўп жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. Аксинча, одамлар кўп жиҳатдан фарқ қилса-да, яқин дўст ёки қариндошлар бўлишлари мумкин. Бундай фарқларга қарамай, биз кундалик ва шахсий ҳаётда келишамиз ва ҳар доим умумий нарсани топамиз. Доимо бошқасидан кўра умумийлик кўпроқ бўлади.

Машғулот сўнггида ўқитувчи иштирокчиларнинг эътиборини асосий хулосаларга қаратади:

1. Хилма-хиллик, бу – бизнинг ўхшаш ва фарқ қиладиган барча хусусиятлар (ўхшашлик ва фарқлар бизнинг ўзига хослигимизнинг бир қисмидир).

2. Инсон сифатида биз хилма-хилликдан кўра кўпроқ ўхшашмиз (турли одамлар орасида ўхшашликлар кўп, ўхшаш одамлар орасида ҳам фарқлар бор).

3. Лекин фарқлар муҳим!

Биз бир-биримиздан кўп жиҳатдан фарқ қиламиз. Ушбу фарқларнинг баъзилари ижтимоий гуруҳнинг шаклланишига асос бўлиши ҳам мумкин.

1-расмда хилма-хиллик диаграммаси (рус тилида) кўрсатилган. Агар у таҳлил қилинса, шахснинг индивидуал хусусиятлари унинг турли гуруҳ ва тоифаларга (эркак ёки аёл, ёш ёки кекса, турмуш қурган, бой ва бошқалар тоифасига) тегишлилигини қандай аниқлаш мумкинлигини кўриш.

Диаграммада баъзи хусусиятлар ички доирада, бошқалари эса ташқи доирада жойлашган.

Мазкур хусусиятлар бир-биридан қандай фарқ қилади?

Ички доирада «бирламчи белгилар» туркумига кирувчи – болаликдан эрта ижтимоийлашувни белгилайдиган, бардошли ва ҳаёт давомида ўзгариши жуда кийин ёки ўзгармайдиган хусусиятлардир. Мисол учун, ирқ фақат авлодлар алмашинуvidан кейин ўзгариши мумкин.

Мен миллатимни ўзгартира оламанми? Тажриба шуни кўрсатадики, бу ҳаёт давомида жуда кўп куч сарфлашни талаб этади (одатда бу фақат бир марта, эрта болаликда, бошқа этник-маданий муҳитга тушиб қолганда бўлиши мумкин), аммо бу ҳолатда ҳам катта гуруҳнинг пайдо бўлишига кафолат йўқ. Масалан, бошқа миллатга мансуб ота-она томонидан асраб олинган бола, атрофдагилар учун улар туғилган гуруҳнинг вакиллари бўлиб қолиши мумкин (айниқса, баъзи аниқ ташқи белгилар буни кўрсатса). Гарчи уларнинг маданияти ва тили ўзлари ўсган гуруҳга тегишли бўлса ҳам. Вояга етганда миллатини онгли равишда ўзгартириш анча қийин.

«Иккиламчи белгилар» индивидуал танлов ва ижодкорлик туфайли ўзгариши мумкин (гуруҳга аъзолик иқтисодий шароитлар, таълим, соғлиқ ва бошқалар туфайли танлаш эркинлигига кучли таъсир кўрсатиши мумкин). Улардан баъзиларини ўзгартириш бошқаларга қараганда қийинроқ. Мисол учун, дин чуқур эътиқод билан боғлиқ, уни ҳаёт давомида кўп

марта ўзгартириб бўлмайди, чунки бу инсоннинг эътиқодига бўлган ишончни пасайтиради. Ижтимоий-иқтисодий гуруҳ, айтиқса кучли табақаланиш ва аниқ ижтимоий гуруҳ чегаралари бўлган жамиятда уни ўзгартирмоқчи бўлганлар учун енгиб бўлмас тўсиқ бўлиши мумкин.

Бунинг ижтимоий ҳаёт учун қандай аҳамияти бор?

Демократик давлатда имкон борица инсоннинг танлаш эркинлиги ва ривожланиши учун шарт-шароит яратилиши керак: ҳар бир киши ўз билим даражасини ошириши, касбини ўзгартириши, даромадини ошириш имкониятига эга бўлиши керак. Бу сиёсат, биринчи навбатда, гуруҳга мансубликнинг иккиламчи белгиларига тааллуқлидир.

Шу билан бирга, одамларнинг асосий хусусиятлари билан боғлиқ бўлган эҳтиёжларини ҳам ҳисобга олиш керак, бу хусусиятлар жамиятда доимий гуруҳлар мавжудлигини белгилайди, уларнинг манфаатлари бутун жамият учун доимо муҳим бўлади. Бу гуруҳларга эркак, аёл, болалар, кексалар, этник ва лингвистик жамоалар, диний жамоалар ва имконияти чекланган шахслар кирази. Давлат ушбу гуруҳларнинг манфаатларини ҳисобга олмаса, ҳар бир киши ўз ҳаётида кўшимча қийинчиликларга дуч келади, чунки у маълум бир гуруҳнинг мансублигига таъсир қила олмайди: аёл эркак бўла олмайди, кекса одам ёшга айланмайди, болаликдан ногирон киши соғлом бола бўла олмайди. Гуруҳга аъзоликнинг бирламчи ва иккиламчи белгиларини таҳлил қилиш хилма-

хилликнинг асосини ташкил қилади.

Хилма-хилликнинг асоси қандай фарқлар муҳим эканлиги тўғрисида ўйлантиради?

Бу саволга жавоб ҳар бир аниқ вазиятнинг таҳлиliga боғлиқ. Масалан, мактабдаги таълим сифатидаги фарқлар мактабга қатнайидиган боланинг қишлоқ ёки шаҳарда яшашига боғлиқ бўлиши мумкин. Жумладан, Марказий Осиё мамлакатларида сифатли олий таълим олиш имконияти кўп жиҳатдан мактабда рус ёки инглиз тиллари қанчалик яхши ўқитилишига боғлиқ. Бундай вазиятда гендер фарқлар унчалик муҳим бўлмаслиги ҳам мумкин. Ақсинча, депутат бўлиш ёки юқори сиёсий лавозимни эгаллаш эҳтимоли аёлларга қараганда эркаклар орасида сезиларли даражада юқори. Бундай ҳолда, бир хил ёш гуруҳида маълум бир жинсга мансублик мамлакатнинг қонун чиқарувчи органига номзоднинг шаҳар ёки қишлоқ келиб чиқишидан кўра муҳимроқ бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, фарқлар, биринчи навбатда, тенгсизлик шароитида, чекланган имкониятлар ёки ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлганда сезиларли ва аҳамиятли бўлади. Кундалик ҳаётда, қулай муҳит шароитида, фарқлар шунчаки ҳаётимизни безатади ва уни янада қизиқарли, мазмунли ва ижодий қилади.

Муайян гуруҳга мансублик ўзлгимизни – биз билан умумий хусусиятларни: бир тилда гаплашадиган, бир хил анъаналарга риоя қиладиган ва ҳурмат кўрсатадиган, бир хил касбий

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

билим ва кўникмаларга эга бўлган, табиатни севадиган, адолатсизликка қарши курашадиган киши билан ҳамнафаслик ҳиссини белгилайди.

Биз бир вақтнинг ўзида турли гуруҳларга (оила, профессионал жамоа, кўшнилари, сеvimли машғулотларга) тегишли бўлганимиз сабабли, барчамиз бир-бирига мос келадиган бир нечта ўзига хосликларга эгамиз. Ҳар биримиз бир нечта жамоага мансубимиз ва кенг манфаатлар доирасига эгамиз, зеро маълум бир этник гуруҳга (ёки бир нечта гуруҳларга) тегишли бўлишимиз аъзолик имкониятларидан фақат биттаси, холос. Қоидага кўра, бизнинг шахсиятларимиз бир-бирини тўлдиради (2-расм). Яъни, бу, мактабдаги ота-оналар йиғилишида она-оталарнинг шахси, таълим муассасасида дарсларда – ўқитувчининг касбий шахси, бозорда – сотувчи ёки харидор ва ҳ.к.ларни англатади.

Турли ва бир-бирига ўхшаш идентификациялар бизнинг шахсиятимизни ўзгартириши мумкин. Бу, ўзига хослик бир марта ва, умуман, қатъий белгиланган хусусиятлар тўплами эмас, балки динамик жараён эканлигини англатади.

Баъзи идентификациялар (масалан, касбий ўзига хослик) бошқаларга қараганда кўпроқ ўзгариши ҳам мумкин, лекин улар чексиз ўзгарувчан эмас. Бундан ташқари, бизнинг ижтимоий ўзига хосликларимиз (ҳамшаҳар, ҳамқишлоқ) болаликдан пайдо келади, шунинг учун идентификация жараёнлари ҳис-туйғуларимиз таркибига киритилган бўлиб, у бизнинг шахсий яхлитлигимиз ва ҳавфсизлик ҳисси билан ўзаро боғлиқ. Биз шахсни қанчалик эрта белгиласак, у ҳис-туйғуларимизга шунчалик боғланган бўлади. Масалан, жинсимизни ҳақорат қилиш ёки фарзандлик мажбуриятларини бажармаслик, шунингдек миллатимизга оид гаплар бизни қаттиқ хафа қилади.

Этник ўзига хослик, қоида тариқасида, кундалик ҳаётда унчалик муҳим эмас. Кўплаб тадқиқотлар шуни кўрсатадики, тинчлик даврида инсонлар ўз миллатини «алоҳида» воқеалар – байрамлар, тарихий юбилейлар, маданий тадбирлар билан боғлиқ ҳолда эслайди. Уйда кимдир ўз она тилида гапирса, уйдан ташқарида – мактаб, ишда давлат тили ёки бошқа миллат тилидан фойдаланса ҳам, бу, шахс учун этник ўзига хослик ҳар сафар алоҳида аҳамиятга эга бўлади, дегани эмас. Бундай ҳолларда тил шунчаки мулоқот воситасини ўтайди, холос.

Ушбу мавзу ҳақида кенгрок тасаввурга «Мен кимман?» машқини бажариш орқали эришиш мумкин.

«Мен кимман?» машқи:

Ўқитувчи гуруҳга топшириқ беради: икки дақиқа ичида қўғозда «Мен кимман?»

деган саволга жавоб бериб, ўз тақдирини ўзи белгилаши учун бешта вариантни ёзиши керак. Таъриф от (ким/нима сўз туркуми) бўлиши керак. Иштирокчилар бир-бирининг ёзувларига қарамасликларини таъминлаш мақсадга мувофиқ. Ўқувчиларнинг синфдаги жойлашувини ҳам шунга кўра тақсимлаш лозим.

Топшириқ бажарилганидан сўнг, ўқитувчи ҳаммадан умумий доирага қайтишни сўраб, ўқувчиларнинг жавоблари ёзиш учун доскага катта ватман қўғозини илади.

Етакчи иштирокчилардан бирларига ўзини ўзи таърифлаш занжирини бошлашини айтади, ҳар сафар гуруҳдан кимдир худди шундай таърифга эгами ёки йўқлигини сўрайди. Умумий сон қўғозга ёзилади. Ўзини ўзи таърифлашнинг биринчи доираси муҳокама қилганидан сўнг, айтилмаган ва аудитория учун ягона белги бўладиган таърифларни ҳам айтиш мумкин.

Ўқитувчи иштирокчиларнинг эътиборини, барча ҳозир бўлганлар орасида ўзини бешта таъриф билан белгилашига кўра ноёб ва гуруҳдаги бирор киши билан барча параметрлари мос келадиган биронтаси бўлмаслигига қаратади. Масалан, гуруҳлар шахс, ўқувчи, ўғил (қиз), ака (сингил), дўст (қиз дўст) ва бошқалар каби тоифалар бўйича бирлаштирилади. Етакчи гуруҳ эътиборини кимдир бирор бир белги ёзмаган бўлса ҳам, у ёки бу гуруҳга принципиал жиҳатдан қўшилиши мумкинлигига қаратади, чунки бу белги уни тавсифлайди.

Гуруҳ якуний жадвалга қараб, у ерда илгари

сезилмаган натижани кўради: ҳар бир иштирокчи бир вақтнинг ўзида у ёки бу хусусиятга кўра бирлаштирилган бир нечта гуруҳларга киради. Баъзилар учун улар кўпроқ устувор ва биринчи ўринда туради, бошқалар учун улар камроқ аҳамиятга эга ёки, ҳатто умуман кўрсатилмайди, лекин у ёки бу тарзда умумий гуруҳ расми, бир нечта ва кесишган ўзига хосликларга эга эканлигини кўрсатади. Агар уларнинг баъзилари қатъий бўлса ва бир гуруҳни бошқасидан аниқ ажрата олса (масалан, жинс ёки этник келиб чиқиши), бошқа хусусиятлар жинси ёки миллатидан қатъи назар, деярли ҳаммани бирлаштириши мумкин: бир мамлакат фуқаролиги, маълум бир таълим муассасаси ўқувчиси, шахсий параметрлар ва бошқалар.

Етакчи иштирокчиларга куйидаги саволларни беради:

Ҳозир нимани ҳис қиляпсиз?

Гуруҳ билан қандай фикрларни баҳам кўрмоқчисиз?

Машқ натижаларини муҳокама қилаётганда ўзингизни қандай ҳис қилдингиз?

Сизга нима энг қизиқарли, янги, кутилмаган бўлиб туюлди?

Бу машқ ҳаётда қандай фойда келтириши мумкин?

Хулосалар:

Барча одамлар бир вақтнинг ўзида турли гуруҳларга тегишли: оила, иш, ўқиш, севимли машғулоти ва бошқалар. Лекин биз учун қайси заминда туғилганимиз, Ватанимиз қайси давлат эканлиги жуда муҳим. Бу барча одамлар учун муҳим ва, бу, уларнинг қайси маданиятга тегишли эканлигига боғлиқ эмас.

Ҳозир Ер юзидан 5000 га яқин халқ ва 180 та мамлакат бор. Бу нимани англатади? Дунёнинг ҳар бир давлатида кўплаб миллат вакиллари яшайди ва улар турли этник гуруҳларга мансуб бўлсалар-да, ўз мамлакатларининг ватанпарварларидир.

Мамлакатларимизда нафақат қирғизлар, ўзбеклар ва тожиклар, балки бошқа миллат вакиллари: рус, корейс, уйғур, немис, дунган, озарбайжонлар ҳам яшайди ва уларнинг барчаси ўзларини мамлакат фуқароси, деб ҳисоблашади.

Мамлакатимиздаги барча фуқаролар, қайси миллатга мансуб бўлишидан қатъи назар, тенг ҳуқуқлидирлар. Баъзилар учун этник ўзига хослик катта роль ўйнамаслиги мумкин, масалан, улар учун касбий мансублик ёки оиладаги роли муҳимроқдир.

МЕТОДИК ҚУТИ

Артфест «менинг
вазифам – тинчликни
сақлаш!»

174 бет.

Эмпатияга кўникмани
ривожлантириш

175-177 бет.

Колб цикли

178-179 бет.

Камситиш ва
тоқатсизлик

180-183 бет.

Мактаб акциялари

184-187 бет.

Лойиҳалаш

188 бет.

Ижтимоий лойиҳа

189-195 бет.

АРТФЕСТ «МЕНИНГ ВАЗИФАМ – ТИНЧЛИКНИ САҚЛАШ!»

АртФест форматида синфдан ташқари тинчликни сақлаш фаолияти натижалари умумлаштирилади. Ушбу лойиҳа иши Eduscrum технологиясидан фойдаланган ҳолда уч ҳафта давомида тайёрланади. Лойиҳада ота-оналар, маҳалла фаоллари ва маҳаллий ҳокимликлар, санъат намоёндалари (шоирлар, ёзувчилар, актёрлар, созандалар, хонандалар, цирк ижрочилари, сўз санъати усталари) вакиллари иштирок этишлари мумкин.

Мақсад: ўқувчилар тинчлик ўрнатиш дастурини ўзлаштириш натижасида ўзларининг ютуқ, билим, кўникма ва қобилиятларини

намоиш этадилар.

Дастлабки тайёргарлик:

- ✓ Ўқувчилар тьюторлар ёрдамида тадбир сценарийсини тузадилар;
- ✓ Кўшиқлар, шеърлар ва рақслар ўрганадилар (миллий, замонавий);
- ✓ Ҳар бир ўтилган мавзу бўйича тақдимот-хулоса тайёрланади (экологик мавзу, низоларни ҳал қилиш, стрессга чидамлилиқ, миллатлараро муносабатлар ва бошқалар). Бу чиқишлар (тақдимотлар, сахна кўринишлари, пантомималар)

сценарийнинг умумий дастурига киритилади. Ушбу чиқишларни санъатдан хабардор мутахассислар билан биргаликда тайёрлаш тавсия этилади. Шундай қилиб, болалар ҳам, катталар ҳам бир умумий ишда иштирок этадилар.

- ✓ Хона учун байрамона безаклар тайёрланади; меҳмонлар учун тадбирга таклифнома ва эълон ёзилади.
- ✓ Мактаб ёки маҳаллий маъмурият номидан ота-она ва болаларга турли номинациялар бўйича эсдалик совғалари ва (ёки) дипломлар топширилиши керак (Энг

яхши тинчликпарвар жамоа! Соғлом турмуш тарзи бўйича мутахассис. Низони жиловловчи ва ҳ.к.)

- ☑ Тадбир охирида кўшиқ ва флешмоб. Мажбурий шарт: жараёнга тадбирда ҳозир бўлганларнинг барчасини жалб қилиш.

Тадбирнинг таснифи:

Мактабнинг фаоллар залида (туман ҳокимлиги зали, махсус тадбирлар зонаси) меҳмонлар

ва лойиҳа иштирокчилари йиғилишади.

Ташкилотчилар байрамнинг мақсадини эълон қиладилар. Тинчлик, миллатлараро тотувликни асраш, умумий тил – тинчлик тилини топиш, тинч ҳаёт ва яхши қўшничилик муносабатларини бузишга уринишлардан воз кечмайдиган кучлар таъсирига берилмаслик замонавий воқеликда нақадар муҳим экани ҳақида сўз юритадилар.

Ушбу тадбир 1,5 соатга мўлжалланган.

Қадрли ҳамкасблар! Бу тузилмани биргаликда яхшилашимиз мумкин.

ЭМПАТИЯГА КўНИКМАНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Биринчи босқич. Ўзингиз билан ёлғиз қолинг, дўстингиздан бирини эсланг. Бунда, сиз билан яхши муносабатда бўлган ва ҳеч қандай низо бўлмаган одамни эслаш яхшироқ. Бундан ташқари, сиз бу инсонни етарлича билишингиз керак, унинг қандай юриши, гапириши, юз ифодалари, имо-ишоралари ва хулқ-атвори борлигини эсланг.

Тасаввур қилинг, сиз актёрсиз ва сиз шу инсоннинг ролини ўйнашингиз керак. Тўғрироғи, роль ҳам эмас, актёрлик этюди деяйлик, ва унда сиз бошқа образга киришингиз керак.

Бунда, сизнинг актёрлик маҳоратингиз муҳим эмас. Ҳар бир инсонда бошланғич ўйин кўникмалари мавжуд (ахир, ҳаммамиз болаликда ниманидир ўйнаганмиз). Ўз ижроингизни намоёйиш қилиш шарт эмас – бу фақат ўзингиз учун. Ҳеч ким сизни баҳоламайди. Бирор нарсани ташқи қиёфада акс эттириш учун кўп ҳаракат қилиш шарт эмас, аксинча, янги гавдаланган образ, биринчи

навбатда ички дунёингизда намоён бўлиши керак.

Агар сиз ўзингизни ички томондан гўё иккига бўлинган, деб тасаввур қилсангиз: сизнинг бир қисмингиз бу фақат рол эканлигини эслайдиган ва содир бўлаётган воқеалар устидан назоратни йўқотмайдиган актёр бўлса, бошқа қисмингиз эса вақтинча бошқа одамга айланади. Шунда сиз ички барқарорлик ҳолатини сақлаб қолиш, ўз шахсиятингизни ҳис қилиш ва бошқа қиёфа билан тўлиқ қўшилиб кетмаслик билан бир қаторда, унинг ҳолатини тўлиқ ҳис қилишингиз мумкин бўлади.

Бир вақтнинг ўзида ўзингизга четдан кузатинг ва ўзингиз танлаган инсонга айланганингизни тасаввур қилишга урилиб кўринг. Шунчаки, у қандай ўтирса, шундай ўтиринг. Ён-атрофга қандай боқса, сиз ҳам шундай боқинг. Унинг одатий юз ифодаси, ҳолатини ўзингизга олинг. Ўрнингиздан туриб, у каби бир оз юриб кўринг. Ролингизни тарк этмасдан

туриб бир нечта оддий ҳаракатларни бажаринг: ўзингизга чой дамланг, китоб варақланг, идишларни ювинг ва ҳоказо. Қизиқарли ҳодисани эсланг ва унга ўхшаб жилмаинг. Кейин у қанчалик ғазабланганини ҳам бир тасаввур қилинг. Бирор нарсадан ҳаяжонланганда у ўзини қандай тутати?

Қалбида хотиржамлик бўлган пайтда-чи?

Бирор нарсадан хайратланганда-чи?

Иккинчи босқич. Худди шу тарзда, яна бир нечта инсоннинг ролини ўзингизда синаб кўринг – улар бир-биридан бутунлай фарқ қилгани мақсадга мувофиқ, аммо қарама-қарши хулқ, табиат ва феъл-атворга эга бўлгани янада афзал. Ўзингизда синаб кўришингиз мумкин бўлган ахлоқ ва феъл-атворнинг доираси қанчалик кенг бўлса, шунча яхши.

Учинчи босқич. Бир ролдан бошқа ролга ишонарли тарзда ўтишни бошлаганингиздан сўнг, бошқа бир инсон ролида

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

бўла туриб, бир оз ўзингизнинг одатий ҳаётингиз билан яшашга ҳаракат қилинг. Бу ҳақда ҳеч кимга айтишга ҳожати йўқ, бу – бу шахсий тажрибангиз бўлсин. Бунга кўп вақт сарфлаш шарт эмас. Ўзга инсоннинг ролида қанча муддат бўлишни ўзингиз ҳал қилишингиз мумкин (масалан, ярим ёки бир соат). Бироқ шу вақт мобайнида сиз доимо у каби мулоқот қилиш, у каби телефонда гаплашиш, харид қилиш ёки бирон бир ишни у каби бажаришингиз лозим. Ўзингиз учун қаттиқ чегараларни белгилашингиз шарт эмас, мабодо энди бу рол маъқул келмаса ёки бирор бир сабабга кўра, у ноўрин бўлса, яна одатдаги ҳатти-ҳаракатларга қайтишингиз ҳам мумкин. Аммо имкон қадар ушбу тажрибани тез-тез такрорлаб туринг.

Тўртинчи босқич. Сиз ролларини гавдалантирган одамлар ҳақида нимани англаганингиз ва қандай янги маълумотга эга бўлганингизни таҳлил қилинг. Балки уларнинг муаммо, кечинмалари, ҳис-туйғулари сизга тушунарли бўлгандир? Балки сиз муаммоларининг эҳтимолга яқин ечимларини топа оласизми? Агар сиз буни тўғри, деб билсангиз, ўзингиз ролига кирган одамлар билан бу ҳақда одоб ила сўзлашинг. Албатта, уларга ҳам бу тажриба ҳақида гапиришингиз шарт эмас. Сиз шунчаки қулай вазиятда: «Назаримда, сизни... (бу ва у) ташвишга кўймоқда. Янглишмадимми?», деб айтишингиз мумкин. Эҳтимол, кўплаб тахминларингиз тўғри бўлиб чиқар ва сиз ҳеч бўлмаганда ҳамдард бўлишингиз билан у инсонга ёрдам бера оласиз.

Ўз нуқтаи назарингизни билдиришдан аввал, ўзгаларнинг фикрини эшитинг ва англашга уриниб кўринг.

Ёдда тутинг: инсоний муносабатлардаги иқлиқлик бу, олий қадрият саналади. Ҳеч қандай ҳолатда ҳам, ҳаттоки бир нарсага турлича қарашлар каби иккинчи даражали омиллар таъсирида бўлса-да, ушбу қадриятнинг йўқолишига, асло йўл қўйманг.

Дейл Карнегининг сўзларига кўра, ўзга инсоннинг эркин фикрлаш ҳуқуқини ҳурмат қилиш орқали мавжуд бўлган низоларни осонлик билан бартараф этиш, ҳаттоки, уларни олдини олиш мумкин. Бу, ҳар бир кишининг кўлидан келади. Буни амалга ошириш учун эса, киши бошқа инсонларнинг ҳаётига нисбатан ўз ҳаёти қизиқроқ эканлигини ёдда тутиши керак. Сиз ҳам, бошқалар ҳам шуни ҳис қилади. Шу сабаб, кимдир сизга ўз фикрини зўрлик билан ўтказмоқчи бўлса, сиз, албатта қаршилиқ кўрсатасиз. Бунинг ажабланарли жойи йўқ, негаки, сизнинг шахсий фикрингиз ўзингиз учун муҳим ва қизиқарлироқдир.

Шахсий фикрингиз билан кимгадир таъсир ўтказмоқчи бўлганингизда, албатта буларни ёдга олинг. Шуни билингки, ўзга инсон сизни тинглашдан бош тортиши мумкин. Табиийки, у учун сизнинг фикр ва қарашларингиз эмас, балки унинг ўз фикр-мулоҳазалари, сиз томондан билдирилган қизиқишингиз афзалдир.

Агар ўз фикрингизни бошқа бир инсонга мажбурлаб ўтказишга ҳаракат қилсангиз, у шунчаки сиздан юз ўгириши эҳтимолдан холи эмас. Аксинча, унинг қарашларини маъқуллаб ва фикрларини

тушунаётганингизни намоёйиш этсангиз, у инсон ҳам фикрларингизга қизиқиш билдиради ҳамда ўз ихтиёри ила сизнинг илтимос ва талабларингизни иштиёқ билан бажаришга рози бўлади.

Фақат унутманг, амални талаб қўйишдан эмас, балки ўзга инсоннинг фикрини тушуниш ва унга бўлган қизиқишни кўрсатишдан бошланг.

Дейл Карнеги ўз ҳаётидан мисол келтириб, инсоний муносабатларнинг табиати ҳақида ҳали зарур донолик ва билимга эга бўлмаган вақтларда йўл қўйган хатоларидан бирини таҳлил қилишга ҳаракат қилади. У иккита: самарасиз (у билимсизликка йўлиққан) ва самарали мулоқот моделини (у зарур билим ва тажрибага эга бўлганидан сўнг амал қила бошлаган) эътироф этади.

Кўп йиллар давомида у хиёбонда сайр қилишни яхши кўрар эди, аммо чекувчиларнинг беодоблиги ва баъзи болаларнинг дарахт остида олов ёқишлари туфайли у ерда тез-тез содир бўлиб турадиган ёнғинлар уни қаттиқ ранжитар эди. Хиёбоннинг айрим жойларда илинган плакатларда гулхан ёқиш ман этилиб, акс ҳолда жарима солиниши, ҳаттоки қамокқа олиниши ҳақида маълумотлар бўлса-да, улар одамларнинг эътиборини торта олмасди. Боғни кўриқлаётган полициячи ҳам ўз вазифасига совуққонлик билан муносабатда эди.

Гулхан ёқаётган болаларни кўриб, Карнеги улардан дархол оловни ўчиришларини талаб қилган, акс ҳолда уларни қамокқа топшириб юборишини айтиб таҳдид

хам қилган. Улар гапга кириб оловни ўчиришади, аммо ичларида алам ва нафрат туйғулари жўш уриб турар эди.

Карнеги кўздан ғойиб бўлиши биланок, улар яна олов ёқишар ва бу сафар, улар буни ниҳоятда ғазаб билан амалга оширишар, гўёки бутун хиёбонни ёқиб юбормоқчи бўлгандек.

Аммо вақт ўтиши билан Дейл Карнеги инсоний муносабатлар ҳақида кўпроқ англай бошлагани ва ўзгаларнинг фикрини эътиборга олишни ўрганганидан сўнг, у ўз ёндашувини ўзгартиради.

Энди гулхан ёқаётган болаларни кўрганда, уларга шундай дейди: «Салом, болалар! Вақтингизни мароқли ўтказаяпсизми? Тушликка нима тайёрлаяпсиз? Болалигимда мен ҳам сизлар каби гулхан ёқишни жуда севардим, ҳозир ҳам шундай, аммо биласизми, хиёбонда гулхан ёқиш жуда хавфли. Ишончим комил, сизлар зиён етказишни истамасиз, лекин бошқа болалар сиз каби эҳтиёткор бўлмаслиги мумкин. Улар бу ерга келиб сизлар ёққан гулханни кўриб, ўзлари ҳам гулхан ёқишади, аммо ўчиришни унутишса, олов бошқа дарахтларга ҳам ўтади. Агар эҳтиёткорлик чоралари кўрилмаса, хиёбондаги барча дарахтлар нобуд бўлиши мумкин. Сизларни эса олов ёққанликда айблаб қамоққа олишади. Бироқ, мен бу ерда сизларга кўрсатма бериб, ўйинингизга ҳалакит бермоқчи эмасман. Вақтингиз мароқли ўтаётганидан ғоят шодман. Аммо бир илтимосим бор,

барча барглари гулхандан олиб ташлаб, уларнинг устига кўпроқ тупроқ тортиб, оловни ўчиринг. Шундай қиласиз, деган умиддаман. Келгуси сафар гулхан ёқишни истасангиз, уни тепалик ортидаги қумли ерда ёқсангиз, хавфсизроқ бўлади, деб ҳисоблайман. Раҳмат, болалар. Вақтингиз мароқли ўтишига тилакдошман».

Энди болаларни алам ҳисси тарк этганди, улар хафа бўлишмади, чунки уларнинг қарашлари инobatга олинган ва ҳурмат билан қабул қилинган эди. Болаларга буйруқ берилмагани, ҳеч нарсага мажбурлашмагани сабаб, улар берилган маслаҳатларга амал қилишнинг бирор бир ёмон жойи йўқлигини англаб етишди.

«Инсон ҳуқуқлари» нима? ⁶²

Инсон ҳуқуқлари, бу, ҳар бир инсоннинг миллати, яшаш жойи, жинси, этник келиб чиқиши, танасининг ранги, дини, тили ва бошқа белгиларидан қатъи назар, ажралмас ҳуқуқларидир. Барча одамлар ҳар қандай турдаги қамситишларни истисно қилган ҳолда, инсон ҳуқуқларидан бир хилда фойдаланиш ҳуқуқига эгадирлар. Ушбу ҳуқуқлар ўзаро боғлиқ ва ажралмасдир.

Улар қандай пайдо бўлган?

Инсон ҳуқуқлари жисмоний, ахлоқий ва маънавий моҳиятга ҳам эга. У ҳар бир шахснинг инсоний моҳиятини ҳимоя қилиш ва асраб-авайлаш, ҳар бир инсонга муносиб ҳаёт кечиришини таъминлаш учун зарурдир.

Нега кимдир уларни ҳурмат «қилиши» керак?

Аввало, инсон моҳиятига ахлоқий компонент ҳам киради. Аксарият инсонлар, агар кимнингдир шахс кадр-қиммати тажовуз қилаётгани айтилса, бундай қилмасликка ҳаракат қилади. Одатда, одамлар бошқаларга зарар етказишни исташмайди. Аммо ҳозирда ўзи ёки ўзгаларнинг виждонига қўйиладиган маънавий жазо чоралари билан бир қаторда, дунёнинг аксарият мамлакатларида фуқароларнинг асосий ҳуқуқларини, гарчи улар буни истамасалар ҳам ҳурмат қилишга мажбурловчи қонунлар мавжуд.

Ким инсон ҳуқуқларига эга?

У жиноятчилар, болалар, эркалар, аёллар, африкалик, америкалик, европаллик, қочкинлар, фуқаролиги бўлмаган шахслар, ишсизлар, иш билан банд бўлганлар, банкирлар, террорчиликда айбланганлар, хайрия ташкилотлари ходимлари, ўқитувчилар, балет артистлари, космонавтлар – барча-барча учун зарур.

Жиноятчилар ҳам бу тоифага кирадими?

Жиноятчилар ҳам инсон. Инсон ҳуқуқларининг кучлилиги шундаки, у инсоннинг кадр-қимматидан фойдаланиш нуқтаи назаридан барчани тенг деб билади. Кимдир, баъзида ўзганинг ҳуқуқларини бузиши ёки жамиятга таҳдид солиши мумкин, шунинг боис, бошқаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун бундай инсонларнинг ҳуқуқларини у ёки бу тарзда чеклаш керак бўлади, лекин маълум

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

чегаралар доирасида, албатта. Ушбу чегаралар инсон кадр-қимматини сақлаш учун зарур бўлган минимал миқдор сифатида белгиланади.

Нима учун айрим гуруҳлар, алоҳида инсон ҳуқуқларини талаб қилади? Бу, уларнинг бошқа инсонларга қараганда кўпроқ ҳуқуқларга эга эканлигини англатадими?

Йўқ, ундай эмас, лекин баъзи гуруҳлар, масалан, Европадаги лўлилар, Хиндистондаги далитлар ва маълум касталар у ёки бу жамиятда узоқ вақт давомида камситишга учраганлар, шунинг боис, улар учун инсон ҳуқуқларининг бошқа инсонлар билан тенг стандарти каби махсус чоралар кўриш керак эди. Йиллар давомида шох отган камситиш ва стереотиплар, очик-ойдин нафрат ва ижтимоий тўсиқлардан сўнг, тенглик учун бу етарлидир, уларга умумий қўлланиладиган ҳуқуқларни беришнинг ўзи кифоя қилади, деб ўйлаш кулгили бўлар эди.

Инсон ҳуқуқларига риоя этилишини ким назорат қилади?

Буни барча назорат қилиши лозим. Ҳар биримиз шахс сифатида кундалик ҳаётда нафақат бошқалар, балки ўз

хатти-ҳаракатларимизни ҳам диққат билан кузатишимиз керак. Ҳуқуқларни ҳимоя қилиш тизимлари мавжуд бўлиб, улардан барчамиз фойдаланишимиз даркор.

Кимдир менинг ҳуқуқларимни ҳимоя қилишга мажбурми?

Ҳа. Агар бирор киши тегишли масъулият ва мажбуриятга эга бўлмаса, ҳуқуқнинг маъноси йўқ. Шахсий кадр-қимматга тажовуз қилмаслик маънавий мажбурияти ҳар бир кшининг зиммасига юкланган, аммо халқаро шартномаларни имзолаган мамлакат нафақат маънавий, балки юридик жавобгарликни ҳам ўз зиммасига олади.

Инсон ҳуқуқлари фақат нодемократик давлатлар учун муаммоми?

Бугун, дунёда инсон ҳуқуқлари тўлиқ таъминланган давлат йўқ. Баъзи мамлакатларда қонунбузарликлар бошқаларига қараганда тез-тез содир бўлиши мумкин, бу аҳолининг катта ёки кичик қисмига таъсир қилади, аммо ҳар қандай, ҳатто битта қоидабузарлик ҳам юзага келмаслиги ва ҳал қилиниши зарур бўлган муаммодир. Демократик давлатда яшаётган киши,

ўзга мамлакатда ҳуқуқлари поймол қилинаётган одамни кўрса, ўз мамлакатада инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ вазият дунёнинг бошқа мамлакатларига қараганда яхшироқ эканлигидан, албатта мамнун бўлади.

Биз, инсон ҳуқуқларининг бузилишига қарши курашда муваффақиятга эришдикми?

Ҳар қандай улкан муваффақият, баъзида уммондан бир томчидек туюлади. Кулликни бекор қилиш, аёлларга сайлов ҳуқуқини бериш, ўлим жазосини бекор қилган давлатлар, виждон йўлида курашаётган маҳкумларни халқаро босим остида озод қилиш, Жанубий Африкада апартеиднинг барбод бўлиши, Европа судига кўрилган ишлар ҳақида ўйлаб кўринг. Натижада адолат ва қонунлар ўзгарди. Таъкидлаш жоизки, халқаро мулоқот маданиятининг босқичма-босқич ривожланиши, бугунги кунда ҳатто энг авторитар режимлар ҳам халқаро майдонда тан олиниши учун инсон ҳуқуқлари билан ҳисоблашиши кераклигини англатади. Айниқса, сўнгги 50 йил ичида кўплаб ижобий натижаларга эришилди, лекин ҳали олдинда амалга оширилиши лозим бўлган ишлар бисёр.

КОЛБ ЦИКЛИ ⁶³

Янги авлод дарсларини ишлаб чиқишда ўқув жараёнининг тузилиши ва мазмуни катта аҳамият касб этади. Ўқувчи томонидан дарсларни яхшироқ ўзлаштирилишида «Колб цикли»дан фойдаланиш мумкин[2].

«Колб цикли»нинг 4 та асосий босқичи қуйидагилардан иборат:

Биринчи босқич. Бевосита, аниқ тажриба. У ҳар қандай шахс аллақачон маълум бир соҳа ва/ёки таълим фаолиятида маълум тажрибага эгаллигини англатади. У биргаликдаги фаолият орқали қўшма тажриба сифатида шаклланиши мумкин (масалан: дарсда фильмлар, мультфильмларни биргаликда кўриш ва уларни «Колб цикли»га мувофиқ муҳокама қилиш).

Иккинчи босқич. Кузатиш ва мулоҳаза юритиш ёки ақлий кузатишлар бўлиб, у ўз ичига ўқувчининг тажрибаси ва билимини ақс эттириш ва таҳлил қилишни олади.

Учинчи босқич. Мавҳум тушунчалар ва моделларни шакллантириш ёки мавҳум концептуаллаштириш. Бу босқичда олинган маълумот, тажрибани тавсифловчи маълум бир модель

қурилади, ғоялар яратилади, муносабатлар ўрнатилади.

Тўртинчи босқич. Фаол тажриба бўлиб, у ўз ичига охириги босқичда тажриба ўтказиш ва яратилган модель, концепциянинг қўлланилишини текширишни олади. Ушбу босқичнинг натижаси тўғридан-тўғри янги тажрибадир. Сўнгра доира ёпилади.

КАМСИТИШ ВА ТОҚАТСИЗЛИК “

Камситиш ва тоқатсизлик нима?

Камситиш (дискриминация) – давлат, юридик ёки жисмоний шахс ҳуқуқларининг (бошқа давлат, юридик ёки жисмоний шахс ҳуқуқларига нисбатан) чекланиши. Бу миллионлаб одамларнинг кундалик ҳаётига таъсир қилади ва аниқлаш энг қийин бўлган ҳодисалардан биридир. Камситиш ва тоқатсизлик иккита ўзаро боғлиқ тушунчадир. Тоқатсизлик, бу, ўзига хос бўлмаган амалиёт ёки эътиқодларга ҳурматсизликдир. Бунга биз бошқача, деб ҳисоблайдиган одамлар, масалан, бизникидан фарқ қиладиган ижтимоий ёки этник гуруҳ аъзоларини рад этиш киради. Тоқатсизлик турли хил ҳаракатларда намоён бўлиши мумкин: у ёки бу инсон билан мулоқотга киришишни истамасликдан тортиб, нафрат кўзғатиш ва жисмоний шикаст етказишгача.

Камситиш инсонларга ўхшаш вазиятда бўлган бошқа одамлардан кўра ёмонроқ муносабатда бўлганда, улар фақат маълум бир гуруҳ ёки тоифадаги шахсларга тегишли бўлганлиги сабабли юзага келади. Инсонлар ёши, жисмоний жиҳатдан имконияти чегараланганлиги, миллати, ижтимоий келиб чиқиши, сиёсий қарашлари, ирки, дини, жинси, тили, маданияти ва бошқа кўплаб сабабларга кўра камситилиши мумкин. Кўпинча нотўғри қарашлар натижасида юзага келадиган камситиш инсонларни кучсизлантиради, уларнинг

фаол фуқаро бўлишига тўсқинлик қилади, уларнинг малакасини оширишни чеклайди, кўп ҳолларда иш, соғлиқни сақлаш, таълим ва уй-жой олишига ғов бўлади.

Камситиш/тахқирлашга йўл кўйиладиган жамият, бу, одамлар ўзлари ва жамият учун тўлиқ имкониятларини эркин амалга ошириш имкониятидан маҳрум бўлган жамиятдир.

Ушбу бўлимда камситишнинг турли жиҳатлари, жумладан унинг инсон ҳуқуқларига таъсириш, шунингдек тоқатсизлик ва дискриминацияга қарши курашиш ҳамда тинчлик ва инсон ҳуқуқлари маданиятини юксалтириш учун амалга ошириладиган ёки жорий қилиниши керак бўлган чора-тадбирлар ва ташаббуслар ҳақида сўз борган. Шунингдек, имконияти чекланганлиги, жинси ёки динига кўра камситиш каби энг кенг тарқалган камситиш шакллариининг баъзи турлари ҳақида ҳам батафсил сўз юритилган.

Тенглик ва камситмаслик тамойиллари Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида баён этилган: «*Ҳамма одамлар ўз қадр-қиммати ҳамда ҳуқуқларида эркин ва тенг бўлиб туғиладилар. Уларга ақл ва виждон ато қилинган, бинобарин бир-бирларига нисбатан биродарлик руҳида муносабатда бўлишлари керак*» (1-модда). Ушбу қадр-қиммат ва ҳуқуқларда тенглик тушунчаси замонавий

демократияда шундай илдиз отганки, давлатлар турли озчиликлар ва заиф гуруҳларни тенгсиз муносабатдан ҳимоя қилиш мажбуриятига эга.

Шунингдек, «*Ҳар бир инсон ирки, тана ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа эътиқодларидан, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мол-мулки, табақаси ёки бошқа ҳолатидан қатъи назар ушбу Декларацияда эълон қилинган барча ҳуқуқ ва барча эркинликка эга бўлиши зарур*».

Бундан ташқари, инсон мансуб бўлган мамлакат ёки ҳудуднинг сиёсий, ҳуқуқий ёки халқаро мақомидан, ушбу ҳудуд мустақилми, васийми, ўз-ўзини идора қиладими ёки бошқача тарзда чекланганлигидан қатъи назар бирор бир айирмачилик бўлмаслиги керак» (2-модда).

Бевосита ва билвосита камситиш

Камситиш бевосита ёки билвосита амалга оширилиши мумкин. Бевосита камситиш, масалан, иш билан таъминлаш идораси лўлиларни рад этганда ёки уй-жой компанияси муҳожирларга квартираларни ижарага бермаганида, шахс ёки гуруҳга нисбатан камситиш нияти билан тавсифланади. Билвосита камситиш, бетараф кўринадиган позиция, мезон ёки амалиёт де-факто маълум бир гуруҳ аъзоларини бошқаларга нисбатан ноқулай аҳволга

солиб кўйганда юзага келади. Бунга мисоллар турлича бўлиши мумкин: ўт ўчирувчилар учун минимал бўй талабларидан тортиб (бу эркакларга қараганда кўпроқ аёл номзодларни истисно қилиши мумкин) ёки бош кийим киядиган одамларни ишга қабул қилмайдиган дўконгача. Ушбу қоидалар ўз ифодасида бетараф бўлиб кўринса-да, аслида маълум бир ижтимоий гуруҳ аъзоларини номутаносиб равишда ноқулай аҳволга солиши мумкин. Инсон ҳуқуқлари бўйича ҳужжатларда бевосита ва билвосита камситиш тақиқланади; билвосита камситиш, бевосита камситишдан кўра тез-тез учраб туради ва исботлаш қийиндир.

Тузилмавий камситиш

Тузилмавий камситишнинг асосий элементи озчилик гуруҳларини бўйсунувчи ҳолатда ушлаб туриш.

Фред Пинкус

Тузилмавий камситиш жамиятимиз қандай ташкил этилганига асосланади. Тизимнинг ўзи маълум инсонлар гуруҳларини ноқулай аҳволга солади. Тузилмавий камситиш ҳақиқий тенглик ёки тенг имкониятларга эришиш учун тўсиқлар яратадиган меъёрлар, одатий амалиётлар, муносабат ва хатти-ҳаракатлар орқали ишлайди. Тузилмавий камситиш кўпинча институционал тарафкашлик, бир гуруҳ фойдасига мунтазам равишда хатога йўл қўядиган ва жараёнда бошқа гуруҳ ёки одамларни камситувчи механизмлар шаклида намоён бўлади. Тузилмавий камситиш билан боғлиқ муаммо шундаки, уни аниқлаш керак, чунки биз

кўпинча улғайиб, уни ўз-ўзидан равшан ва шартсиз нарса сифатида қабул қиламиз.

Тузилмавий камситишнинг мавжудлиги давлатлар учун ҳуқ-атвор намуналари ва институтлар фаолиятидаги фарқларни ҳисобга олиш учун нафақат ҳуқуқий асосларни, балки бошқа рағбатларни ҳам ўз ичига олган сиёсатни қабул қилишда муаммо туғдиради. Ушбу муаммога жавоблардан бири инсон ҳуқуқлари бўйича таълим бўлиши ҳам мумкин.

Тасдиқловчи ҳаракатлар

Тузилмавий тенгсизлик, бу – роллар, функциялар, ҳуқуқлар ва имкониятларнинг тенг бўлмаган тақсимланиши натижасида маълум гуруҳларнинг бошқа гуруҳларга нисбатан тенг бўлмаган позицияни эгаллаган ҳолда юзага келадиган ҳолат. Камситишга қарши кураш суддан таълим ва сиёсат соҳасига ўтиши керак.

Миржана Найчевска,

БМТнинг Африка миллатига мансуб одамлар бўйича экспертлар ишчи гуруҳи раиси

Баъзи ҳолларда, тузилмавий камситиш натижасида етказилган зарарни тузатиш ёки тузатишга уриниш учун муайян гуруҳларга мансуб одамларга имтиёзли ёки ижобий муносабатда бўлиш керак. Баъзан «ижобий камситиш» деб аталадиган тасдиқловчи ҳаракатларга нафақат рухсат берилиши, балки тенгсизликни бартараф этишга ундаш ҳам мумкин. Мисол учун, қишлоқ ва шаҳар ўртасидаги иқтисодий фарқлар хизматлардан фойдаланишнинг турли

даражаларига олиб келади. Агар дастлабки иқтисодий номутаносиблик оқибатларини мувозанатлаш учун махсус хатти-ҳаракатлар олиб борилмаса, бу тенгсизликка олиб келиши мумкин. Бундай ҳолларда тенгсизликни давом эттиришдан кўра, самарали тенгликни таъминлаш учун имтиёзли режим зарур бўлади.

Ирқий камситишнинг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисидаги халқаро конвенция ушбу Конвенцияни ратификация қилган мамлакатлар томонидан тизимли камситишларни тузатиш учун ижобий ҳаракатлар дастурлари зарур бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Бироқ, бундай чоралар «турли ирқий гуруҳлар учун махсус ҳуқуқларни сақлаб қолиш таъсирига эга бўлмаслиги ва улар киритилган мақсадларга эришилгандан кейин ҳам сақланиб қолмаслиги» керак.

Кўпчилик ва озчилик

Тамаддун озчиликларга нисбатан бўлган муносабатига қараб баҳоланиши керак

Маҳатма Ганди

Камситиш одатда кўпчилик томонидан озчиликка нисбатан амалга оширилади, гарчи озчиликларда ҳам камситиш мавжуд. Кўпчилик бўлиш кўплаб омилларга боғлиқ бўлган статик ёки динамик ҳолатдир. Биз демократик сайловларда ғалаба қозонган томонда бўлганимизда, масалан, эътиқод, қарор ёки овоз бериш натижасига кўра кўпчиликмиз. Агар эътиқодимиз ўзгарса ёки биз қўллаб-қувватлаган партия кейинги сайловларда ютқазса, биз кўпчилик

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

мақомини йўқотамиз. Бизнинг ўзига хослигимизнинг бир ёки бир нечта жиҳатлари (миллати, дини, жинси, турмуш тарзи, жисмоний жиҳатдан имконияти чекланганлиги) бу ерда умумий аҳолининг 50% дан камроқ (одатда анча кам) гуруҳини ифодаловчи кўпроқ статик кўпчилик ва озчилик ҳолатлари мавжуд.

Стереотиплар ва нотўғри қарашнинг роли

*Менга сохтакорликни беринг ва мен дунёни ағдар-
тўнтар қилиб юбораман.*

Габриэль Гарсиа Маркес

Стереотип, бу – бир ижтимоий гуруҳ бошқасига нисбатан ўзгармас қиёфаси, ғояси ёки тушунчаси, одатда ўзига хос хатти-ҳаракат, фазилат, қобилият ёки хусусиятларга тегишли. Стереотипларнинг асосий мақсади ҳақиқатни соддалаштириш. Қоида тариқасида, стереотиплар маълум шахсий тажриба ёки биз болалигимизда, уй, мактаб ёки оммавий ахборот воситаларида катталар билан мулоқотда бўлган ва кейинчалик бундай стереотиплар пайдо бўлиши мумкин бўлган барча одамларга қўлланиладиган таассуротларга асосланади.

Ҳар қандай хурофот у ёки бу хатонинг бузуқ кўринишидир.

Эдвард Саид

Нотўғри фикр, бу – шахс ёки бошқа инсонлар ҳақида ҳақиқатан ҳам уларни билмаган ҳолда билдириладиган, одатда салбий фикр. Худди стереотиплар сингари, бизнинг ижтимоийлашувимиз жараёнида нотўғри қарашлар пайдо бўлади. Стереотип ва нотўғри фикр ўртасидаги фарқ шундаки, агар шахс ёки

муайян вазият ҳақида етарли маълумот мавжуд бўлса, биз ўз стереотипларимиздан ҳалос бўламиз. Хурофот эса, аксинча, биз ҳақиқатнинг ҳар қандай томонини идрок этадиган экран каби ишлайди; шундай қилиб, маълумотларнинг ўзи одатда хурофотлардан ҳалос бўлишга имкон бермайди, чунки хурофот бизнинг воқелик ҳақидаги тасаввуримизни бузади; биз нотўғри қарашларимизни тасдиқловчи маълумотларни қайта ишлаймиз ва уларга зид бўлган нарсаларни сезмаймиз ёки «унутамиз». Шундай қилиб, хурофотни енгиш жуда қийин; агар далиллар уларга зид бўлса, унда биз хурофотни енгиб ўтишдан кўра далилларни инкор этишни афзал кўрамиз («лекин, бу ҳақиқий наслоний эмас»; «у фақат истисно»).

Камситиш ва мурасасизлик кўпинча онгли ёки онгсиз одамлар ва ижтимоий гуруҳларга нисбатан нотўғри қарашлар ва стереотипларга асосланади ёки оқланади; улар амалда нотўғри қарашларнинг ифодасидир. Тузилмавий камситиш нотўғри қарашларнинг илдиз отган шакллари натижасидир.

Камситиш ва тоқатсизликнинг шакллари

Ксенофобия (қад. юнонча: *xénos* – «бегона» ёки «ғалати», *phóbos* – «қўрқув» маъносини англатади) – бегона ёки ғалати деб қабул қилинган нарсалардан қўрқиш ёки нафратланишни акс эттирувчи атама. Бу ички ва ташқи гуруҳ ўртасидаги зиддиятнинг ифодасидир ҳамда бошқасининг ҳаракатларидан шубҳаланиш, уларнинг мавжудлигини йўқ қилиш истаги ва миллийликни йўқотиш кўркувида ўзини намоён қилиши мумкин.

Маданият ёдгорликларини йўқ қилиш ва шахсий таҳқирлаш – ксенофобия нуқтаи назаридан минимал зарар. Ксенофобия бошқа миллатларга нисбатан нафратни кучайтирувчи миллатлараро зиддиятлар, миллатлараро фарқларга асосланган инсон бошқа одамни осонгина йўқ қиладиган, ахлоқий тонлардаги ҳаракатини бўяб олган – ҳар қандай инсонда душманни тасвирлайдиган, пойдеворсиз муайян ҳаракатлардир.

Ирқчилик

Баъзи хурофотлар мафкурага айланиши ва нафратни кучайтириши мумкин. Ана шундай мафкуралардан бири ирқчиликдир. Тасаввурнинг пастлиги сабаб, ирқчилик бевосита одамларга нисбатан камситилиш ёки ҳақоратли хатти-ҳаракатлар билан боғланган. Одамлар орасида жисмоний фарқларга қараб ажратилиши мумкин бўлган ирқлар мавжуд, деган кенг тарқалган эътиқод мавжуд. Бирок, илмий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, «одамзод алоҳида, аниқ белгиланган, биологик жиҳатдан фарқ қилувчи гуруҳлардан иборат эмас» ва ирқ ҳаёлий категория ёки ижтимоий тузилишдир. Барча одамлар, айна инсоният борлигига тегишли, шу боисдан ҳам «ирқлар» тўғрисида гапиришдан маъно йўқ.

Ирқчилик мафкураларининг таъсири инсоният учун ҳалокатли оқибатларга олиб келди; улар куллик, мустамлакачилик, ирқий айирмачилик, зўравонлик йўли билан тозалаш ёки халқларни йўқ қилишни оқладилар. Бу фашистлар мафкураси ва яхудийлар

ҳамда бошқа «куйи табақаларни» йўқ қилиш дастурлари учун асос бўлди.

Афсуски, ирқчилик замонавий Европа жамиятлари ва сиёсатида ҳали ҳам йўқ эмас. Гарчи ирқ энди биологик категория сифатида тушунилмаса-да, лекин бир гуруҳ кишилар «энг куйи» деб ҳисобланганлар устидан ҳокимликни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлган «энг юқори ирқларга» ишонишади. Бироқ шунга қарамай, ирқчиликнинг таъсири сақланиб қолмоқда ва у маданий ирқчилик ёки этноцентризм каби турли шаклларни ўзида акс эттирмоқда, энг қизиғи, баъзи маданиятлар ўзини, бошқа маданиятлар, урф-одатлар, анъаналар ва тарихдан устун кўриб, ўзининг маданиятини юқори санайди.

Халқаро ирқий камситилишни бартараф этиш куни

1960 йил 21 мартда Шарпевил қирғинининг санаси нишонланади, ўшанда Жанубий Африканинг Шарпевил шаҳрида апартеид қонунларига қарши тинч намойиш чоғида полициянинг ўт очиши оқибатида 69 киши ўлдирилган. Миллатчилик, ирқчилик, фашизмга қарши ҳамда муҳожирлар ва қочқинларни қўллаб-қувватловчи Европа тармоғи бўлган UNITED Европада бағрикенглик ва тенг ҳуқуқларни тарғиб қилиш ҳамда хилма-хилликни рағбатлантириш мақсадида шу кунга бағишланган бутун Европа ҳаракат ҳафталигини мувофиқлаштиради.

Кўпгина ҳукуматлар томонидан депортация ва муҳожирларга тенгсиз муносабатда бўлиш амалиёти, шунингдек лўлилар каби баъзи этник озчиликларга нисбатан тизимли камситишлар ксенофобия ва яширин ирқчилик туйғуларини кучайтирмоқда. Ирқчилик мафкурасига асосланган нафрат жинойтлари ҳақидаги хабарлар Европа Кенгашига аъзо кўллаб давлатларда мунтазам равишда нашр этилади.

Антисемитчилик

Антисемитчилик – миллий ва диний бидъат-хурофот, яҳудийларга душманлик кўзи билан қараш. Антисемитчилик ирқий шовинизмнинг энг мудҳиш кўринишидир. Тарихда антисемитчилик турли шаклларда – атайин ёлғон, тухмат тарқатиш, ҳар хил камситишлардан тортиб, то оммавий равишда аҳолини кўчириб юбориш ва қирғин қилиш, геноцидгача намоён бўлган. Антисемитчилик герман фашизми ўтказган сиёсатда, айниқса кескин тус олган ⁶⁵.

XX асрнинг биринчи ярмида фашизмнинг кучайиши Европадаги кўллаб яҳудийларнинг азоб-уқубатларига сабаб бўлди, зеро антисемитчилик ҳокимиятдаги ирқчилик мафкурасининг бир қисмига айланиб улгурган эди. Бу ҳолокост пайтида фашистлар режими билан бевосита ёки билвосита ҳамкорлик қилган фашистча режимлар ва партияларга тегишли эди, аммо бу ирқчилик мафкурасининг таъсири сезилган бошқа жамият ва тизимларга ҳам ўз таъсирини

кўрсатди. Фашистлар Германияси ва унинг иттифоқчилари томонидан Иккинчи жаҳон урушида содир этилган ҳолокост пайтида, у Шоа (ибронийча сўз «фалокат» деган маънони англатади) деб ҳам аталган, тахминан 6 миллион яҳудий у ёки бу сабаб билан йўқ қилинди.

Ирқчилик долзарб сиёсий муаммоларни соғлом фикр билан ҳал қилиш сифатида янги эътирофга сазовор бўлди.

Албатта, биз буни ирқчилик демаймиз. Биз буни терроризмга қарши кураш ёки иммиграция сиёсати деб атаймиз.

Алана Лентин

Ҳозирги кунда Европада антисемитчилик ҳали ҳам кенг тарқалган бўлиб, ҳатто баъзи ҳолларда уни аниқлаш ва жамоатчилик томонидан тан олиш қийин кечмоқда. Сўнгги йилларда яҳудийлар нафратнинг мунтазам нишонига айланди, уларнинг қабристонлари таҳқирланди, баъзида эса, жисмоний босқичларга ҳам учрадилар. Мунтазам равишда олиб борилаётган тадқиқотлар Европанинг асосий жамиятлари орасида антисемитчилик юқори даражада эканлигидан далолат бермоқда, бу унинг аҳён-аҳёнда кўтарилишида кузатилади.

Ирқчилик ва муросасизликка қарши Европа комиссияси (ECRI) таъкидлаганидек, бу Европада ташвишли тенденция, яъни барча саъй-ҳаракатларга қарамай, антисемитчилик «ҳали ҳам

65 <https://www.coe.int/ru/web/compass/discrimination-and-intolerance>

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

очиқ ёки кодланган тарзда, баъзи сиёсий партиялар ва етакчилар томонидан тарғиб қилинмоқда, бунда, нафақат экстремистик партиялар, балки баъзи асосий партиялар ўз ҳиссасини қўшмоқда»⁶⁶, ва кўпгина ҳолларда, аҳолининг айрим қатламлари томонидан ушбу баёнотларга нисбатан бағрикенглик ва, ҳатто, уни қабул қилиш ҳолатлари ҳам йўқ эмас.

Диний мурасасизлик

Дин эркинлиги ва диний бағрикенглик ҳар қандай Европа мамлакатида

мавжуд бўлган асосий қадриятлардан саналади, бироқ шунга қарамай, динга асосланган камситиш ҳаракатлари ҳали ҳамон мавжуд. Диний мурасасизлик кўпинча ирқчилик ва ксенофобия, биринчи навбатда, антисемитчилик ва исломофобия билан боғлиқ. Ўтмишда Европада протестант ёки католиклар, Ғарбий ва Шарқий православ церковлари ёки «расмий» церковлар ва норози гуруҳлар билан боғлиқ низолар ва камситишлар мавжуд бўлган бўлса, эндиликда христиан

конфессиялари ўртасидаги сиёсий фарқлар камроқ аҳамиятга эга бўлмоқда. Шу билан бирга, кўплаб озчилик диний жамоалар, айниқа бахаистлар, буддачилар, насронийлар, хиндлар, яҳудийлар, муслмонлар бутун Европа бўйлаб гуллаб-яшнамоқда.

Диний мурасасизлик ва камситиш кўпинча ирқчилик ва ксенофобия билан боғлиқ ва шунинг учун, қоида тариқасида, кўп камситишларга сабаб бўлмоқда.

МАКТАБ АКЦИЯЛАРИ

Мактаб акциялари, энг аввало, аниқ ижтимоий ва экологик муаммоларни ҳал қилиш воситасидир. Бугунги кунда ижтимоий ва экологик муаммолар бир неча таркибий қисмларга эга эканлиги аён бўлди. Бир томондан, бу табиий муҳитдаги ҳайвонлар ва ўсимликлар билан бевосита боғлиқ бўлган танкидий вазиятлардир. Бошқа томондан, бу табиий муҳитдаги номутаносиблик – иқтисодий, сиёсий ва бошқа ижтимоий оқибатларга олиб келадиган ижтимоий муҳитдаги танкидий вазиятлар билан боғлиқ экологик муаммолар. Инсонлар экологик муаммоларнинг бундай оқибатларига сезгир бўлишади. Шунинг учун экологик муаммоларнинг ижтимоий оқибатларини олдини олиш ва/ёки бартараф этиш ҳамда ўзгартиришга қаратилган ҳаракатлар энг кенг

тарқалган. Шу билан бирга, табиий муҳитда ижобий ўзгаришлар бўйича кампанияларнинг аҳамияти кам эмас. Аслида, давом этаётган ҳаракатлар кўпинча иккала компонентни ҳам ўз ичига олади, лекин устуворликлар бир-биридан фарқ қилади.

Фаолиятнинг хусусиятига кўра, мактаб акцияларини – ҳаракат акциялари ва таъсир акцияларига бўлиниши мумкин. Ҳаракат акциялари атроф-муҳитни дарҳол ўзгартиришга қаратилган. Масалан, дарахт экиш, майдонларни тозалаш, ноёб турларни тиклаш ва бошқалар. Таъсирли акциялар жамиятдаги муносабатлар, одамларнинг хатти-ҳаракатларини ўзгартиришга, муҳим қарорлар қабул қилинишига таъсир кўрсатишга қаратилган. Таъсир қилиш

акцияларининг доираси жуда кенг: қонунчиликни илгари суриш, норозилик митинглари, суд жараёнлари, петициялар, саботаж, блокадалар, ахборот кампаниялари ва бошқалар. Таъсир қилиш акциялари, одатда, ўзига хос хусусият, аниқ мақсад ва таъсир объектига эга бўлиб, прецедент шаклида кўриниш олади ва маълум бир вақтга тегишли бўлади.

Мактаб таълимидаги акциялар ўзига хос хусусиятга эга. Улар, шунингдек одамларнинг хатти-ҳаракатларини ўзгартиришга қаратилган, аммо таъсир қилишнинг давомийлиги ва мунтазамлигини талаб қилади. Қоидада кўра, таълим акциялари турли гуруҳлар томонидан ўтказилиши мумкин ва зарурдир.

Қирғизистонда ўтказиладиган мактаб тадбирлари ўзига хос хусусиятга эга, бу, ўз навбатида, маълум омиллар билан боғлиқ. Қирғизистон ўтган даврдаги экологик бўлмаган ривожланиш харажатларига қарамай, ҳозирги вақтда ноёб табиий экотизимлар ва турларнинг хилма-хиллиги эгасидир. Энг аниқ экологик муаммолар йирик шаҳарлар ва тоғ-кон саноати билан боғлиқ шаҳарларда намоён бўлади. Шу билан бирга, совет Иттифоқининг парчаланиши туфайли кўплаб корхоналар тўхтаб қолди ва шунга мос равишда саноатнинг ифлосланиш даражаси ҳам камайди. Кучли нодавлат экологик ташкилотларининг пайдо бўлиши ҳам худди шу даврга тўғри келади. Шундай қилиб, кенг кўламли норозилик намоийишларини ўтказиш тажрибаси биз учун хос эмас. Шу боис республикада олиб борилаётган экологик тадбирлар, асосан мавжуд табиий ресурсларни асраб-авайлаш ва уларни кўпайтиришга қаратилган.

Қирғизистонда олиб борилаётган экологик тадбирлар орасида бир нечта йўналишлар мавжуд:

- ✓ муҳим ҳудудларда кўкаламзорлаштириш ва маълум бир ҳудудда кесишни тақиқлаш бўйича саъй-ҳаракатлар;
- ✓ Қизил китобга киритилган турларни муҳофаза қилиш чора-тадбирлари;
- ✓ Қирғизистоннинг жанубий вилоятларида экологик акциянинг ушбу йўналишида сел, кўчки, ёнғин каби табиий офатларнинг оқибатларига қарши курашиш ва уларнинг

олдини олиш бўйича ҳаракатлар энг фаол ҳисобланади;

- ✓ радиациявий хавф муаммолари билан боғлиқ акциялар;
- ✓ шаҳарларда чиқиндиларга қарши кураш;
- ✓ қонунларнинг жамоатчилик экспертизаси;
- ✓ экологик таълимдаги акциялар.

Экологик ҳаракатни ташкил қилиш алгоритми

Ҳар қандай акцияни режалаштириш, ҳал қилинаётган муаммо ва кўламидан қатъи назар, бир неча асосий босқичлардан иборат бўлади.

Биринчи босқич энг қийин, чунки у ҳам акция бошланишининг муҳим шартини – ўзини ўзи англаш босқичидир. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш акцияси бўлиши учун кимдир – бир киши, гуруҳ, ташкилот, ҳаракат, ҳақиқатан ҳам буни амалга оширишни хоҳлаши керак. Яъни, бу босқичда мавжуд вазиятни ўзгартирмоқчи бўлган одамлар пайдо бўлиши керак. Кўпинча, ўзини ўзи англаш ҳар қандай экологик қоидабузарлик ёки юзага келиши мумкин бўлган хавф ҳақида маълум бўлганда бошланади. Мотивациялар бошқача бўлиши мумкин, шунчаки бошқа йўл йўқлигидан бошлаб, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ташкилоти имижини кўллаб-қувватлаш билан яқунланади. Лекин, акция ёки кампания ўтказаетганлар, бунинг нима учун кераклигини англаб етишлари керак. Акцияни ўтказишга, масалан, дарахт

экишга шунчаки яхшилик қилиш истаги сабаб бўлади. Ушбу бўлимнинг диққат марказида маълум бир муаммони ҳал қилиш учун амалга ошириладиган саъй-ҳаракатлар, улар ҳақида маълумот у ёки бу тарзда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш каби ғоялар ёритилган. Шундай қилиб, атроф-муҳитни химоя қилиш гуруҳи муаммони ҳал қилишга қарор қилди.

Энди олинган маълумотларни текшириш ва муаммо бўйича маълумот тўплаш босқичи – вазиятни тавсифлаш босқичи келади. Олинган маълумотлар, кўпинча қарама-қарши бўлиб, диққат билан таҳлил қилишни талаб этади. Ўйлаш ва муаммонинг сабабларини топишга ҳаракат қилиш, асосий манбани аниқлаш ва шу билан таъсир нуқталарини аниқлаш лозим. Бунинг учун ишлатилиши мумкин бўлган восита, яъни «таҳлил жадвали» – «Экологик ҳаракат акциялари: ҳаракат учун қўлланма» китобида келтирилган «Ҳаракатларни стратегик режалаштириш» мақоласида келтириб ўтилган (тавсия этилган адабиётлар рўйхатига қаранг).

Ҳар қандай акцияда кейинги – режалаштириш босқичи узок вақтни олади. Экоҳимоя гуруҳлари томонидан унга етарлича эътибор қаратилмайди. Аммо режалаштириш босқичида келажакдаги муваффақият ёки муваффақиятсизлик учун пойдевор қўйилади. Режалаштириш сўзининг кенг маъносида зарур ва мавжуд ресурсларни ҳисобга олиш, акция мақсадига эришишнинг энг мақбул йўли – экологик муаммони ҳал қилишни ва режалаштириш натижасида аниқ қадамлар кетма-кетлигини аниқлашни талаб

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

килади. Режалаштиришда куйидаги чораларни кўриш керак.

Мақсадни белгилаш

Мақсад, бу – акция натижасида эришилган мақсаднинг ифодаси. Акциянинг бир нечта натижалари бўлиши мумкин. Идеал вариантда, сизнинг гуруҳингиз асосий мақсадга эришиши, яъни тўғридан-тўғри натижаларни олиш – муайян муаммони ҳал қилиши керак. Аммо сизнинг гуруҳингиз кўшимча ёки оралиқ натижаларга ҳам эга бўлиши мумкин, бу келажакда сизни янада мураккаброқ ёки кўпроқ ресурсларни талаб қиладиган кейинги муаммони ҳал қилишга яқинлаштиради. Масалан, ядро синовларига қарши норозилик ҳаракати, унинг бевосита мақсади, албатта синовларни тўхтатишдир, аммо режалаштириш пайтида вазиятни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, ҳарбий ишларга мавжуд пул маблағларини сарфлаш ва маълум бир халқаро вазият сабаб кўшни давлатда ядровий синовлар қатор намойишлар ўтказилганидан кейин ҳам тўхтамайди. Хўш, режалаштирилган акциядан воз кечиш керакми? Йўқ, албатта, чунки акцияни пухта ўйланган ҳолда ўтказиш жамоатчилик норозилигига сабаб бўлиши, аҳоли ва сиёсатчиларнинг эътиборини тортиши, янги аъзоларни жалб қилиши, жамоангизнинг профессионал даражасини ошириши ва энг муҳими, жамоангизнинг мавқеини мустаҳкамлаши мумкин. Кучли имижнинг нархи қиммат, унинг ёрдамида сиз ижтимоий ва сиёсий муносабатларнинг шундай даражасига эришишингиз мумкинки, у ерда муҳим қарорларни қабул

қилишга таъсир қилиш учун ҳақиқий имконият мавжуд: масалан, куролсизланиш тўғрисидаги халқаро шартномаларни имзолашда делегация аъзоси ёки нодавлат ташкилотларнинг кузатувчиси бўлиш ва ҳоказо.

Кўриниб турибдики, бу мақсадлар бизнинг муҳокамизга нисбатан тўғридан-тўғри алоқаси йўқ. Шунинг учун бундай ҳолларда ҳаракат мақсадларини узоқ муддатли (бизнинг мисолимизда бу тўғридан-тўғри мақсад – ядровий синовларни тақиқлаш) ва қисқа муддатли (эътиборни жалб қилиш, янги алоқаларни ўрнатиш ва бошқалар) мақсадларга ажратиб фойдаланиш қулайроқ.

Ресурсларни баҳолаш

Акцияни муваффақиятли амалга ошириш учун нима талаб қилинишини аниқлаш керак. Акцияни амалга ошириш учун моддий, техник, молиявий, инсоний, ташкилий каби турли хил ресурслар талаб қилиниши мумкин. Бунда ахборот ва вақт ресурслари ҳам катта аҳамиятга эга. Бошланғич позицияни аниқлаш учун сиз ҳозирда гуруҳингизда нима борлигини, ким нима қила олишини, етишмаётган материаллар ва жиҳозларни қаердан олиш ва ким ташкилий ишларга вақт ажратишга тайёрлигини тушунишингиз керак. Фандрайзинг деб ном олган ресурсларни жалб қилиш бўйича махсус йўналишда катта халқаро тажриба мавжуд. Ушбу тажриба билан тавсия этилган адабиётлар орқали, шунингдек республикада қатор халқаро ва маҳаллий агентликлар томонидан ташкил этиладиган ушбу мавзу бўйича курслар, тренинглар орқали танишиш мумкин.

Вазифаларни аниқлаш

Вазифалар, бу – мақсадингизга эришиш учун муҳим босқичлар. Улар аниқ-равшан, макон ва вақтда ўлчанадиган бўлиши керак. Вазифалар мавжуд ресурслар инвентаризация қилинганидан сўнг режалаштирилади. Биринчи навбатда, етишмаётган ресурсларни жалб қилиш муаммосини ҳал қилиш керак бўлади.

Натижаларни нотўғри ҳисоблаш

Бизнинг хатти-ҳаракатларимиз бўшлиқдада эмас, балки кўглаб субъектлар иштирокидаги ижтимоий муҳитда содир бўлади. инсоният жамиятининг асосий қонидасида: «Менинг ҳуқуқларим ўзга кишининг ҳуқуқлари бошланган жойда тугайди», дейилган. Шунинг учун, биз ўз хатти-ҳаракатларимиз билан кимнинг ҳуқуқларига «тажовуз қилаётганимизни» англамоғимиз лозим. Бу муаммо, айниқса ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида кескин тус олди. Биз томондан ўтказиладиган ҳар қандай экологик акциялар баъзи тузилмалар ва шахслар учун фойдали, бошқалар учун эса зарар келтиради. Бу, энди сиёсатдир. Атроф-муҳит мусаффолигини муҳофаза қилиш бўйича ҳаракат ва яхши ниятларимиз билан биз бозор конъюнктураси, айрим маҳсулотларнинг айланмаси, сиёсий мослашув ва ҳ.к.ларни ўзгартиришимиз мумкин. Нафақат инсоннинг табиат бўлган таъсири оқибатлари, балки жамиятдаги хатти-ҳаракатларининг оқибатлари ва узоқ муддатли таъсирини ҳам олдиндан айтишни ўрганиш керак.

Сценарийни ишлаб чиқиш

Сценарий устида ишлаш, тадбир учун энг мақбул вақт ва жойни танлашни ўз ичига олади. Масалан, ишлаб чиқарувчи билан шартнома имзолашдан олдин хавфли ишлаб чиқаришни куришга қарши норозилик акциясини қабул қилинган қарорнинг бекор қилинишига эришиш анчайин мушкул бўлганидан кейин ўтказиш кўпроқ мақсадга мувофиқдир.

Акция иштирокчиларининг услуги ва хулқ-атвори танлови ҳам катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин. И. Хакамаданинг таърифига кўра услуб, бу – ўз ақл-идрокини бемалол таъкидлаш қобилияти. Ушбу услубдан биз акция сценарийсини ишлаб чиқишда фойдаланишимиз мумкин. Иштирокчиларнинг ягона услуги, бу – хатти-ҳаракатга йўналтирилганлар томонидан биз истаган муносабатларга эришиш имконияти. Оммавий онгда керакли тасвирни шакллантириш – катта санъат. Акцияда қатнашаётганда, тарқоқ оломон эмас, балки ягона куч сифатида иштирок этиш керак. Шунинг учун, хатти-ҳаракатни бошлашдан олдин, умумий ўрнатишни амалга ошириш, асосий ролларни тақсимлаш мантиқан тўғри келади (ким плакатларни олиб юради, ким ОАВ билан мулоқот қилади, ким музокаралар олиб боради ва хоказо). Иштирокчиларнинг ягона кийим шакли каби оддий усуллар ижобий роль ўйнаши мумкин. Агар ресурслар имкон берса, бу маскировка ҳалатлари бўлиши ҳам мумкин, аммо кийимдаги битта рангнинг устунлиги унутилмас ва бирлаштирувчи хусусиятга эга. Худди шу ролни нишонлар, ленталар,

рамзлар, футболкалар ва бошқалар каби турли хил жиҳозлар ўйнаши мумкин. Плакатлар, шиорлар ва нутқларнинг ягона услуги яхши тайёргарлик даражасини кўрсатади. Буларнинг барчаси қатъиятимиз, профессионаллизмимизни таъкидлаши, вазиятни яхши тушунишни намоиш қилиши ва охир-оқибат максимал таъсир кўрсатиши ва муаммонинг ечими билан боғлиқ бўлган шахслар/ташкilotлар биз билан ҳисоблашишига эришиши керак. Акция сценарийсини ишлаб чиқиш, шунингдек биз муросага келиш ёки охиригача боришга тайёр бўлган позиция ва шартларни аниқлашни ўз ичига олади. Акциянинг барча иштирокчилари ишлаб чиқилган сценарий ва унинг вариантлари билан танишишлари ва рози бўлишлари муҳимдир.

Экологик акцияни ташкил этишнинг тўртинчи босқичи – амалга ошириш босқичидир. Акцияни ўтказишда биз воқеалар ривожига тайёр бўлишимиз керак, кейин эса кўп нарса жамоанинг ҳаракатчанлиги, сценарийни ўзгартиришга тайёрлигига боғлиқ бўлади, лекин позиция ва асосий мақсадларини диққат марказда ушлаб туриш зарур. Акция иштирокчилари ўртасида вазифаларнинг қанчалик тенг тақсимланиши катта аҳамиятга эга. Шунингдек, гуруҳ тадбир давомида мувофиқлаштириш схемаси ва қарор қабул қилувчиларга муҳим маълумотларни қай тарзда етказишни аввалдан келишиб олиши лозим.

Оммавий ахборот воситалари билан

тизимли, кўп қиррали ва самарали ишлаш, бу акциялар ёки кампаниялар муваффақиятининг энг муҳим кафолатларидан бири саналади, чунки сиз томондан кўтарилган муаммога нисбатан жамоатчиликда ижобий фикр шаклланган тақдирдагина, акциянинг муваффақият қозониغا ишонишингиз мумкин.

Бешинчи босқич – якуний хулоса – акциянинг барча ҳаракатлари тугаганидан сўнг амалга оширилади. Ушбу босқичда ўтказилган акциянинг таҳлили амалга оширилади. Бундай таҳлилнинг маъноси тўпланган тажрибани баҳолаш, муваффақиятли дақиқаларни таҳлил қилиш, хато ва муваффақиятсизликнинг сабабини аниқлаш ва келгуси сафар қандай йўл тутиш мумкинлигини муҳокама қилишдир. Бунда акция иштирокчилари томонидан келтирилган далилларни қўллаб-қувватлаш муҳимдир. Эришилган натижалардан қатъи назар, ўз вақти ва кучини сарфлаган ҳар бир кишига миннатдорчилик билдириш, уларнинг умумий ишга қўшган ҳиссасини қайд этиш ва шу орқали келгуси тадбирларни ташкил этишга пойдевор яратиш керак. Шунини таъкидлаш жоизки, акциялар муваффақиятли якунланганидан кейин ҳам муаммолар тугамайди. Керакли ечимга эришилгандан сўнг, унинг бажарилишини назорат қилиш ва амалга ошириш учун кўп ҳаракат қилиш лозим бўлади.

ЛОЙИХАЛАШ

Замонавий мактаб ўқувчининг бир қатор ички манбаларини – унинг билим, кўникма, қобилиятларини муваффақиятли шакллантиради. Бироқ, ўқув жараёнида ҳар хил вазиятларда турли объектларга нисбатан қўлланиладиган ўзлаштирилган фаолият усуллари каби манбани шакллантириш учун махсус жой йўқ эди. Ушбу бўшлиқ 8–11 синф ўқувчилари учун «Лойиҳалаш» курси билан тўлдиради.

Замонавий шароитда ўқувчиларнинг асосий малакаси таълимнинг энг долзарб натижаси сифатида қаралади. Шунга асосланиб, ўқув жараёни мактаб ўқувчиларининг малакасини шакллантиришнинг асосий босқичларини амалга оширишда бўшлиқлар пайдо бўлиши учун ўзгартирилиши керак.

Бундай ҳолда, лойиҳа ўқитувчи томонидан махсус ташкил этилган ва ўқувчи учун шахсан аҳамиятли бўлган, улар томонидан мустақил равишда амалга ошириладиган ҳаракатлар мажмуини англатади. Шундай қилиб, лойиҳалаш усули ўқувчиларга ўз мақсадларига эришиш учун ички ва ташқи манбани биргаликда ташкил қилиш тажрибасини беради, яъни таълим жараёни доирасида ташкил этилган, унинг асосий малакаси шаклланидиган ва намоён бўладиган фаолиятдир.

Ўқувчининг асосий малакасини шакллантириш жараёнини қуйидагича ифодалаш мумкин:

- ✓ малаканинг шахсий элементларини (фаолият усуллари) босқичма-босқич ўзлаштириш;
- ✓ ўқувчи фаолиятида ушбу элементлар ва ички ҳамда ташқи ресурсларнинг интеграциялашув даражасини ошириш;
- ✓ ўқувчининг ўз ҳаракатларини режалаштириш ва амалга оширишдаги мустақиллигини ошириш.

Шу сабабли, лойиҳа орқали ўқувчиларнинг асосий малакаларини шакллантиришни қўллаб-қувватлайдиган курс ўқувчига аввалроқ ўзлаштирилган усулларни ўз фаолиятига интеграция қилиш, уларни лойиҳани ишлаб чиқиш ва амалга ошириш алгоритмига мустақил равишда киритиш, шакллантириш ва ривожлантириш имкониятини бериши керак.

«Лойиҳалаш» курси қатор модуллар тўплами билан ифодаланади. Ҳар бир модул мустақил ва ўз-ўзини таъминлайди. Шу билан бирга, ўзлаштирилаётган фаолиятнинг умумий мантиғи – лойиҳа мантиғи бўлиб, у ҳар бир модулда такрорланишини тушуниш керак.

Мавзувий режалаштиришнинг тузилмаси:

- ✓ мавзунинг мазмуни: ўқувчилар томонидан турли аниқ техника ва усуллар орқали

ўзлаштирилиши лозим бўлган фаолият усулларини ўз ичига олади;

- ✓ ўқувчиларнинг амалий фаолияти: гуруҳ ва дарс доирасида фронтал, гуруҳлар ёки якка тартибда бажариладиган аниқ техника ва усуллар, вазибалар ва машқларни ўргатишни ўз ичига олади;
- ✓ ўқувчининг лойиҳа фаолияти: ўз лойиҳасини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш доирасида ўқувчилар томонидан мустақил равишда амалга оширилиши керак бўлган ҳаракатларни тавсифлайди ва ўқитувчи билан маслаҳатлашув предметига айланади.

Ўқувчиларни ўқитишнинг режалаштирилган натижалари модул бўйича лойиҳа устида ишлаш учун зарур бўлган мураккаб кўникмаларни аниқлаштириш асосида, бир томондан, лойиҳа фаолияти давомида ўқувчиларга қўйиладиган талабларни ва бошқа томондан, маълум бир фаолият турининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда белгиланади.

Турли таълим натижаларини баҳолаш учун «Лойиҳалаш» курсининг модулларини ўрганиш билан боғлиқ вазиятдан фойдаланиш тавсия этилади:

Баҳолаш предмети:

Ўқувчилардаги асосий малаканинг шаклланиш даражаси

Мактабдан ташқари таълимда шакллантирилган кўникмалар

Баҳолаш объекти

– ўқувчиларнинг лойиҳа фаолиятлари бўйича портфолио (муаммоларни ҳал этиш малакаси);
– маслаҳатлар кузатуви (ахборот билан ишлаш малакаси);
– гуруҳларда ишлаш ва тақдимотни кузатиш (ўзаро фикр алмашиш малака).

– ўқув маҳсулоти – модулнинг амалий машқларини бажариш натижалари;
– иштирокчиларнинг лойиҳавий фаолият маҳсулоти.

Баҳолаш мезонлари

Қирғизистон Республикаси Таълим ва фан вазирлиги томонидан давлат таълим стандартларида тавсия этилган ўқувчиларнинг асосий малакасининг шаклланиш даражасини баҳолаш мезонлари.

Модул дастурида кўрсатилган қўшимча мавзу кўникмаларини баҳолаш мезонлари

Баҳо

Лойиҳани амалга ошириш давомида қўйилади

«Лойиҳалаш» курси учун қўйилади

ИЖТИМОЙ ЛОЙИҲА

Ижтимоий соҳадаги лойиҳалаш ҳамжамиятни ривожлантириш билан бир қаторда ушбу жамиятда шахсни шакллантириш учун муҳим воситадир. Шунингдек, ижтимоий соҳада лойиҳалаш тажрибаси ўқувчиларнинг инсонлар ва ижтимоий гуруҳлар билан ишлашда кўплаб мавжуд ижтимоий-профессиял ролларга нисбатан ўзини ўзи белгилаши учун муҳим бўлиши мумкин. Ижтимоий соҳадаги лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва бошқариш ҳозирда жуда кенг қўлланилади: бу ижтимоий институтлар ва жамоат ташкилотлари фаолиятини профессионал бошқариш, фуқароларнинг вақтинча бирлашмалари томонидан амалга ошириладиган ҳаракатларни ўз ичига олади.

Лойиҳани амалга ошириш жараёнида унга фуқаролик ҳаракати орқали фаол фуқароликни шакллантириш билан боғлиқ бўлган тарбиявий тус бериш хоҳиши вужудга келиши мумкин. Шунинг эса тутиш керакки, бу қўшимча таъсир кўрсатиши мумкин, аммо модул мазмунини амалга оширишнинг бевосита натижаси эмас.

«Ижтимоий лойиҳа» дастури ижтимоий соҳада лойиҳани ишлаб чиқиш ва амалга ошириш алгоритмининг ўзлаштиришга қаратилган:

- ✓ лойиҳанинг мақсадли гуруҳи эҳтиёжларини таҳлил қилиш асосида керакли (тўғри) вазиятни моделлаштириш;

- ✓ лойиҳанинг бошланғич нуқтаси сифатида ҳақиқий вазиятни таҳлил қилиш;
- ✓ керакли (тўғри) вазиятга эришиш йўлини лойиҳалаш;
- ✓ фаолиятни режалаштириш;
- ✓ фаолиятни амалга ошириш / бошқариш;
- ✓ лойиҳа самарадорлигини баҳолаш.

Фаолият услуби ва қўлланилиш доираси лойиҳа муаллифидан махсус техникага эга бўлишни талаб қилади. Шу сабабли, ушбу модулни ўрганиш доирасида ўқувчилар, бир томондан, ижтимоий лойиҳалашда

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

қўлланиладиган индивидуал усулларни ўзлаштирадilar, иккинчи томондан, умумий лойиҳалаш алгоритмидан тўлиқ ўтадилар (масалан, «Лойиҳалаш» курсининг бошқа модулларини ўрганиш давомида).

Ижтимоий лойиҳани ишлаб чиқиш ва амалга ошириш натижаси ҳақиқий вазиятда содир бўлган баъзи ўзгаришлардир. Модулни ўзлаштириш доирасида ўқувчи уни ҳал қилиш имкониятига эга бўлган шундай муаммони ишлаб чиқиши муҳим.

Модул дастури чегаравий характериға эға, яъни у ташкилот тузилмаси ва модул мазмунини умумий шаклда белгилайди. Мавзувий блоklar модул мазмунининг алоҳида элементларини тавсифлайди. Шунинг учун ўқувчиларнинг тайёргарлиги ва қизиқишларини ҳисобға олган ҳолда ишчи дастурни тузиш мумкин.

Режалаштирилган ўқув натижалари

Ўқувчилар қуйидагилар ҳақида тушунчаға эға бўладилар:

- ☒ ижтимоий соҳадаги лойиҳа фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари;
 - ☒ ижтимоий лойиҳани қидириш босқичида маълумотларни тўплаш ва бирламчи қайта ишлашнинг асосий манбалари ва усуллари;
 - ☒ ижтимоий лойиҳанинг мақсад ва вазифаларини белгилашға қўйиладиган талаблар тўғрисида;
 - ☒ режалаштириш усуллари тўғрисида;
 - ☒ ижтимоий лойиҳаға хос натижалар ва уларни қандай баҳолаш тўғрисида;
 - ☒ ижтимоий лойиҳаға хос ҳаракатларни бажариш алгоритмлари ҳақида;
 - ☒ ижтимоий лойиҳа учун одатий хавфлар ва уларнинг олдини олиш усуллари тўғрисида.
- Ўқувчилар қуйидагиларни ўзлаштирадilar:
- ☒ ахборотни тўплаш ва бирламчи қайта ишлашнинг қуйидаги усуллари: матбуот мониторинги, ижтимоий сўровнома ўтказиш;
 - ☒ исталган вазиятни асослаш алгоритми;
 - ☒ вазиятни таҳлил қилиш алгоритми;
 - ☒ муаммо дарахтини қуриш орқали муаммоларни таҳлил қилиш алгоритми;
 - ☒ муаммони ҳал қилишнинг муқобил усулларини таҳлил қилиш алгоритми;
 - ☒ муаммо дарахти ёрдамида мақсад ва вазифаларни белгилаш алгоритми;
 - ☒ лойиҳа фаолиятини режалаштиришнинг турли усуллари;
 - ☒ хавфларни таҳлил қилиш алгоритми;
 - ☒ ижтимоий лойиҳанинг натижалари ва оқибатларини режалаштириш ва баҳолаш алгоритми;
 - ☒ лойиҳа фаолиятини доимий мониторинг қилиш техникаси.

Ўқувчилар қуйидаги тажрибаға эға бўладилар:

- ☒ ахборотни йиғиш ва дастлабки қайта ишлаш босқичини режалаштириш ва амалға ошириш;
- ☒ вазиятни таҳлил қилиш;
- ☒ муаммони таҳлил қилиш;
- ☒ муқобил ечимларни таҳлил қилиш;
- ☒ мақсад қўйиш;
- ☒ натижаларни режалаштириш;
- ☒ фаолиятни режалаштириш,
- ☒ хавф таҳлили;
- ☒ лойиҳани амалға ошириш жараёнида уни бошқариш;
- ☒ оммавий тадбирларни ўтказиш.

Ушбу дастурни амалға оширишнинг **мақбул шартлари қуйидагича:**

- ☒ машғулот жараёнида техникани ўзлаштириш учун ўқувчиларни
- ☒ 5–7 кишидан иборат ишчи гуруҳларға бўлиш;
- ☒ яққа ҳолдаги лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалға ошириш, гуруҳ лойиҳаларида кичик гуруҳлар (2–3 киши);
- ☒ лойиҳанинг зарур босқичларини амалға оширишни таъминлайдиган мослашувчан схема бўйича машғулотларни ўтказиш жадвалини тузиш

(бу 1-мавзу ва 2-мавзуни ўрганиш ва 4-мавзунинг якка машғулоти ўртасида сезиларли вақт оралиғини талаб қилади);

– ахборот манбалари ва зарур техник воситалардан эркин фойдаланиш.

Ижтимоий лойиҳани амалга ошириш доирасида ўқувчиларнинг асосий малакасини шакллантириш даражасини баҳолаш стандарт мезонлар асосида амалга оширилиши мумкин. Шу билан бирга, ушбу модулнинг мазмунини ўзлаштиришни баҳолаш ўқувчилар томонидан тайёрланган иккита ёзма материални баҳолаш асосида амалга оширилади: лойиҳа мақсадининг тавсифи (5–7 бет) ва лойиҳа самарадорлигини таҳлил қилиш (1–2 бет).

Оралиқ назорат амалий машғулот вазифаларини бажариш натижаларини таҳлил қилиш асосида амалга оширилади.

Мавзувий режалаштириш

1-мавзу. Моделлаштириш.

Лойиҳа концепцияси. Лойиҳа – ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш воситаси сифатида.

Ижтимоий соҳа. Ижтимоий табақаланиш. Лойиҳанинг мақсадли гуруҳи ва унинг эҳтиёжлари.

Исталган вазиятни асослаш усуллари: оммавий ахборот воситалари билан ишлаш техникаси, қонун ҳужжатлари ва норматив ҳужжатлар, жамоатчилик фикрини ўрганиш.

Ўқувчиларнинг амалий фаолияти:

«Ижтимоий муаммо: даража/миқёс, субъектлар, долзарблик» таҳлилий семинари.

Ахборот қидириш матрицасини тузиш.

Матбуот мониторинги матрицасини тузиш.

Мақоланинг асосий ғоясини аниқлаш учун машқ.

Мутахассис билан маслаҳатлашиш учун сўровнома тузиш.

Ижтимоий тадқиқотлар дастурини тузиш.

Ўқувчиларнинг лойиҳа фаолияти:

Лойиҳанинг мақсадли гуруҳини аниқлаш.

Муаммонинг ишчи тавсифини тузиш.

Ахборот-қидирув режасини тузиш ва амалга ошириш.

Исталган вазиятнинг тавсифини таърифлаш.

2-мавзу. Таҳлил.

Ҳақиқий вазият таҳлили қиёсий таҳлилнинг махсус ҳолати сифатида юритилади.

Лойиҳанинг асосий муаммосини аниқлаш. Муаммони таҳлил қилиш: муаммо дарахтини қуриш техникаси.

Манфаатдор томонлар таҳлили.

Ўқувчиларнинг амалий фаолияти:

Муаммони ҳал қилиш бўйича тренинг.

«Муаммо дарахтини қуриш» ўйини.

Ўқувчиларнинг лойиҳа фаолияти:

Ҳақиқий вазиятни таҳлил қилиш.

Муаммони таҳлил қилиш.

Манфаатдор томонлар таҳлили.

3-мавзу. Лойиҳалаш.

Муаммони ҳал қилиш ва уларни таҳлил қилиш усуллари. Лойиҳанинг мақсад ва вазифаларини белгилаш.

Лойиҳадан кутилаётган натижалар ва уларни баҳолаш усуллари. Кўрсаткичлар тушунчаси ва қўлланилиши. Натижаларни ҳужжатлаштириш. Лойиҳанинг барқарорлигини асослаш усуллари.

Режалаштириш. Режалаштириш турлари. Назорат нуқталарининг таърифи. Ресурсларни режалаштириш, лойиҳа сметасини тузиш. Маблағ йиғиш ва қўнгиллиларни ёллаш.

Хатарларни бошқариш асослари.

Ўқувчиларнинг амалий фаолияти:

Рўйхат, икки ўлчовли рўйхат, қарорлар дарахти асосида муқобил вариантларни таҳлил қилишга қаратилган тренинг.

Мақсад белгилаш бўйича тренинг.

Юлдузча машқи (вазифаларни босқичларга бўлиш).

Кўрсаткичлар таҳлили бўйича машқ.

Хатарларни таҳлил қилиш машқлари.

«Ресурсларни қидириш» ўйини.

«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

Ўқувчиларнинг лойиҳа фаолияти:

Лойиҳанинг мақсад ва вазифаларини белгилаш.

Режа-жадвал тузиш.

Харажатлар сметасини тайёрлаш.

Хатарларни таҳлил қилиш ва хавфларни бошқариш босқичларини режалаштириш.

Ресурслар/кўнгиллиларни жалб қилиш учун лойиҳаси тақдимотини ўтказиш.

4-мавзу. Амалга ошириш.

Ташкилий лойиҳа тушунчаси. Фаолиятни бошқариш ва ички мониторинг учун ташкилий лойиҳадан фойдаланиш.

Оммавий тадбирлар ва уларни ташкил этиш ва ўтказиш тамойиллари.

Жамоатчилик эътиборини жалб қилиш, қизиқишни уйғотиш ва лойиҳанинг ижобий имиджини яратиш учун ташкилий ишларининг тамойиллари.

Ўқувчиларнинг амалий фаолияти:

Ташкилий лойиҳани ишлаб чиқиш.

«Юлдузча» техникасидан фойдаланган ҳолда тадбирни режалаштириш.

Жамоатчилик билан алоқаларни режалаштириш.

Пресс-релиз / афиша / флайер / бюллетен тайёрлаш.

Ўқувчиларнинг лойиҳа фаолияти:

Режалаштирилган тадбирларни амалга ошириш.

Режалаштирилган самарадорлик кўрсаткичларини таҳлил қилиш.

5-мавзу. Натижаларни қайта ишлаш.

Ўқувчиларнинг амалий фаолияти:

MS Excelда жадваллар билан ишлаш вазифаси: диаграмма ва графиклар тузиш, саралаш, филтрлаш.

Статистик усулни қўллаш бўйича вазифа.

Назорат усулини қўллаш бўйича вазифа.

Математик модель яратиш учун вазифа.

Ўқувчиларнинг лойиҳа фаолияти:

Бирламчи маълумотларнинг тузилиши.

Йиғилган маълумотларни саралаш, филтрлаш ва таҳлил қилиш.

Статистик маълумотларни қайта ишлашни ўтказиш (кичик массив) – вариатив.

Математик моделни танлаш ёки ишлаб чиқиш – вариатив.

Натижаларнинг диаграмма ва жадвалларни тузиш – вариатив.

Олинган маълумотлар асосида ишчи гипотезани такомиллаштириш.

6-мавзу. Ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш.

Олинган маълумотларни таҳлил қилиш ва уларнинг дастлабки гипотеза билан боғлиқлиги. Шаклларни аниқлаш ва хулосаларни шакллантириш. Гипотезани рад этиш ёки уни қайта таърифлаш. Ўрганиш бўйича маъруза матнини тайёрлаш.

Ҳисобот қоидалари. Матн билан ишлаш усуллари Матнга жадваллар, диаграммалар, фотоматериалларни киритиш.

Буклет / веб-саҳифа ва электрон тақдимотни тайёрлаш. Жойлаштириш учун маълумотни танлаш принципи. Дизайннинг асосий тамойиллари.

Оғзаки тақдимотни тайёрлаш. Оғзаки тақдимот учун материалларни танлаш. Оммавий нутқнинг асосий риторик техникаси. Вақтни ҳисобга олиш. Маърузада тақдимотдан фойдаланиш.

Ўқувчиларнинг амалий фаолияти:

MS Wordда матн билан ишлаш вазифаси: матнга жадваллар, диаграммалар, фотосуратларни киритиш.

MS Publisherда буклет тайёрлаш /постер/веб-саҳифа/эълон ва бошқалар.

Маъруза матнидан нутқнинг мазмунини ажратиб олиш вазифаси.

«Илмий баҳс» дидактик ўйини.

Ўқувчиларнинг лойиҳа фаолияти:

Натижаларни таҳлил қилиш.

Олинган натижалар ва хулосаларни таҳлил қилиш учун далиллар тайёрлаш.

Ҳисобот матнини тайёрлаш.

MS Power Pointда тақдимот тайёрлаш.

Оғзаки тақдимотни тайёрлаш ва ўтказиш.

7-мавзу. Баҳолаш.

Давра суҳбати – лойиҳа натижаларининг муҳокамаси.

Ижтимоий таълим соҳаси
Ижтимоий таълим соҳасининг хизматлари ва воситалари

www.history.ru	Тарих бўйича сайтлар каталоги
https://antropogenez.ru/	АНТРОПОГЕНЕЗ.РУ – инсон эволюциясига бағишланган энг йирик рус илмий ва таълим портали
http://www.hrono.ru/proekty/mgu/index.html	М.В. Ломоносов номидаги МДУнинг Тарих факультети электрон кутубхонасида тарихий манбаларнинг катта тўплами
http://myfhology.narod.ru/	Афсоналар энциклопедияси
http://iea-ras.ru/index.php?go=Files&in=view&id=178 http://static.iea.ras.ru/books/narody_i_religii_mira_enciklopediya.pdf	«Дунё халқлари ва динлари» энциклопедиясининг электрон матни
http://www.hrono.ru/	Интернетдаги жаҳон тарихи
http://www.world-history.ru/sources.phtml	Жаҳон тарихи. Тарихдаги кун. Воқеалар. Шахслар.
www.worldhist.ru	Жаҳон тарихи. Ягона илмий ва таълим майдони (Россия Фанлар академиясининг умумий тарих ниститути)
http://ancient.gerodot.ru/	Қадимги жаҳон тарихи. Африка, Осиё, Шарқ, Америка давлатлари ва қабилалари тарихи. Рақамли хариталар ва диаграммалар. Хукмдорлар, саркардалар, олимлар, файласуфларнинг таржимаи ҳоли. Ҳарбий санъат тарихи, урушлар ва жанглар тавсифи. Янги тарихий назариялар, фаразлар. Дунё бўйлаб тарихий янгиликлар мажмуи, виртуал саёҳатлар...
https://srednieweka.ucoz.ru/	«Ўрта асрлар тарихи» сайти тарих фани ўқитувчилари ва 6-синф ўқувчилари учун қўшимча кўмак сифатида яратилган (медиа файллар, анимацияли диаграммалар, хариталар, вазифалар тўплами ва бошқалар).
http://www.pish.ru	«Мактабда тарихни ўқитиш» журнали сайти
http://his.1september.ru	«Тарих» газетаси сайти

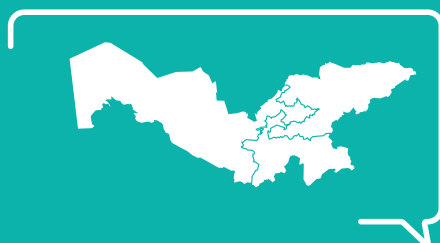
«БУЮК ИПАК ЙЎЛИ БЎЙЛАБ – ТИНЧЛИК ВА ДЎСТЛИК САРИ»

http://www.shm.ru/	Давлат тарихи музейи сайти. Давлат тарихи музейининг виртуал кўргазмалари.
http://www.archaeologu.nsc.ru	Археология ва этнография институти. «Наука из первых рук» журналы – археология, тарих ва этнография соҳасидаги сўнги ютуқлар
https://kartaistorii.ru/	Тарих харитаси – Россияда 1917 йилдаги инқилобдан 70–йилларгача бўлган XX аср воқеаларига бағишланган Интернет лойиҳаси. Сайт тарихий ўйин сифатида қурилган бўлиб, сизга ушбу давр тарихий шахсларидан бири сифатида воқеаларда иштирок этиш имконини беради.
http://portraitsofkings.com/gallery/	1350 йилдан 1855 йилгача яшаган Европа ҳукмдорларининг портретлари галереясини ўз ичига олган сайт.
http://all-photo.ru/empire/index.ru.html	«Россия империяси расмларда» лойиҳаси
https://statehistory.ru/	«Давлат тарихи» сайти Россия тарихига бағишланган. Мақолаларга қўшимча равишда, сайт рус тарихидан турли мавзуларда қисқа тарихий эслатмалар билан ҳар куни янгиланадиган блогни юритади. Тарихий видеоларнинг катта тўплами мавжуд.
https://histrf.ru/	«История.РФ» федерал портали турли тарихий даврларда Россия ва дунёда содир бўлган воқеалар ҳақида гапиради; қизиқарли фактларни тақдим этади; машҳур тарихий сохталаштиришларни текширади ва рад этади; тарихга оид маҳаллий бадий ва ҳужжатли фильмлар архивини тўплайди; рус тарихининг асосий воқеаларини интерактив тарзда кўрсатади. Таниқли олим ва ўқитувчиларнинг тарих бўйича аудио ва видео маърузалари, профессионал тарихчиларнинг биринчи рус Интернет-энциклопедияси, Россия тарихининг «асосий ҳужжатлари» фотосуратлари ва таҳлиллари ва бошқа кўплаб лойиҳалар билан тўлдирилади.
https://www.pinterest.ru/nikolskiy1/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B5-%D1%84%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D0%B8/	Эски расмлар коллекциясини ўз ичига олган сайт
http://victory.rusarchives.ru	Росархивнинг «Ғалаба» лойиҳаси – икки Жаҳон уруши ҳақидаги катта фото ҳужжатлар тўплами.
http://9may.ru	РИА Новости «Бизнинг ғалабамиз» лойиҳаси (Иккинчи жаҳон урушининг ҳар бир куни учун «Совет Ахборот бюросидан» хабарлар)

http://nurnbergprozes.narod.ru .	Нюрнберг жараёни бўйича материалларнинг электрон версияси (1954 й.).
http://it-n.ru/communities.aspx?cat_no=2715&tmpl=com	«Ижодий ўқитувчилар тармоғи» – тарих фани ўқитувчилари ҳамжамияти
http://school-collection.edu.ru/catalog/rubr/bd5a4839-0983-4600-9891-4e7295cc2fea/	Рақамли таълим ресурсларининг ягона тўплами; (РФ) интерактив хариталар конструктори. Дастур сизга тайёр асосий хариталарни (swf, jpg, gif, png форматлари) импорт қилиш ва уларга исталган микдордаги қўшимча объектларни қўшиш имконини беради (ташқаридан ёки дастур муҳаррири ёрдамида яратилган)
https://sites.google.com/site/badanovweb2/home/free-timeline	Сайт сизга вақт жадвалларини яратиш, онлайн сақлаш ва алмашиш имконини беради.
https://sites.google.com/site/badanovweb2/home/fabrika-krossvordov http://puzzlecup.com/crossword-ru/	Crossword Factory онлайн хизмати сизга ўз сўзларингиз ёки хизмат лўғати ёрдамида тез кроссворд яратиш имконини беради. Рўйхатдан ўтмасдан. Бепул.

ЎҚИТУВЧИ УЧУН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

- Бэзьюли Ф. Управление проектом. М.: «Гранд-Фаир», 2002.
- Голуб Г.Б., Чуракова О.В. Технология портфолио в системе педагогической диагностики Методические рекомендации для учителя по работе с портфолио проектной деятельности учащихся. Самара: Изд-во «Профи», 2004.
- Грей К., Ларсон Э. Эффективная презентация. Практическое руководство. М.: «Дело и сервис», 2003.
- Катлип С.М. Паблик рилейшнз: теория и практика. 8-е изд. М., СПб.: «Вильямс», 2000.
- Пособие «Темпус» – www.tempus.ru
- Шметткамп М. Управление проектами: краткий курс. М.: «Дело и сервис», 2005.
- www.project-manager.com
- Круглова О.С. Технология проектного обучения // Завуч. № 6, 1999. С. 90–94.
- Крылова О. Освоение Амазонии, или Использование метода проектов в преподавании. // Директор школы. 1999. №2, с.71–76.
- Шмелькова Л.В. Цель – проективно-технологическая компетентность педагога // Школьные технологии, №4. 2002.
- Заир-Бек Е. С., Казакова Е. И. Педагогические ориентиры успеха. СПб., 1995.
- Савенков А.И. Творческий проект, или как провести самостоятельное исследование // Школьные технологии, 1998, № 4.
- Хуторской А.В. Эвристическое обучение: теория, методология, практика. М.: Международная педагогическая академия, 1998.

Лойиҳа Европа Иттифоқи
томонидан молиялаштирилади

«МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ТИНЧЛИК ВА БАҒРИКЕНГЛИКНИ
ТАЪМИНЛАШ УЧУН ТРАНСЧЕГАРАВИЙ КЎП ТОМОНЛАМА
МУЛОҚОТ» ЛОЙИҲА